Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik
(Polyslav)

Europäische slavistische Linguistik
POLY SLAV
Искони бѣ слово

DIE WELT DER SLAVEN
SAMMELBÄNDE · СБОРНИКИ

Herausgegeben von
Peter Rehder (München) · Barbara Sonnenhauser (Zürich)
Igor Smirnov (Konstanz) · Schamma Schahadat (Tübingen)

Band 60

2016

Harrassowitz Verlag · Wiesbaden

Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)

14.-16. September 2015, Warschau

Herausgegeben von
Enrique Gutiérrez Rubio, Ekaterina Kislova
und Emilia Kubicka

2016

Harrassowitz Verlag · Wiesbaden

Bis Band 56 erschien die Reihe im Verlag Otto Sagner München.

Bibliografische Information der Deutschen Nationalbibliothek
Die Deutsche Nationalbibliothek verzeichnet diese Publikation in der Deutschen Nationalbibliografie; detaillierte bibliografische Daten sind im Internet über http://dnb.dnb.de abrufbar.

Bibliographic information published by the Deutsche Nationalbibliothek
The Deutsche Nationalbibliothek lists this publication in the Deutsche Nationalbibliografie; detailed bibliographic data are available in the internet at http://dnb.dnb.de.

Informationen zum Verlagsprogramm finden Sie unter
http://www.harrassowitz-verlag.de

© Otto Harrassowitz GmbH & Co. KG, Wiesbaden 2016
Das Werk einschließlich aller seiner Teile ist urheberrechtlich geschützt.
Jede Verwertung außerhalb der engen Grenzen des Urheberrechtsgesetzes ist ohne Zustimmung des Verlages unzulässig und strafbar. Das gilt insbesondere für Vervielfältigungen jeder Art, Übersetzungen, Mikroverfilmungen und für die Einspeicherung in elektronische Systeme.
Gedruckt auf alterungsbeständigem Papier.
Druck und Verarbeitung: Hubert & Co., Göttingen
Printed in Germany

ISSN 2363-8605
ISBN 978-3-447-10657-3

BEITRÄGE ZUM 19. ARBEITSTREFFEN DER EUROPÄISCHEN SLAVISTISCHEN LINGUISTIK (POLYSLAV)

Band 19

Editor-in-chief

Enrique GUTIÉRREZ RUBIO

Editorial Board

Ekaterina KISLOVA

Emilia KUBICKA

Academic Advisory Board

Maria Akhmetova (Russian Presidential Academy of National Economy and Public Administration, Moscow)
Sergey Alpatov (Moscow State University, Moscow)
Alexandra Chomova (Matej Bel University, Banská Bystrica)
Lida Copel (East Carolina University, Greenville, North Carolina)
Adam Dobaczewski (Nicolaus Copernicus University, Toruń)
Patricia González (Complutense University, Madrid)
Olga Grinchenko (University of Nottingham, Nottingham)
Robert Groselj (University of Ljubljana, Ljubljana)
Anna Grzeszak (University of Warsaw, Warsaw)
Christian Hilchey (Texas University, Austin, Texas)
Damjan Huber (University of Ljubljana, Ljubljana)
Szabolcs Janurik (Lorand Etvash University, Budapest)
Peter Jurgec (University of Toronto, Toronto)
Irina Kachinskaya (Moscow State University, Moscow)
Iwona Kaproń-Charzyńska (Nicolaus Copernicus University, Toruń)
Justyna Kobus (Adam Mickiewicz University, Poznań)
Alena Kolyaseva (University of Leuven, Leuven)
Anna Kostecka-Sadowa (Polish Academy of Sciences, Kraków)
Monika Krajewska (Nicolaus Copernicus University, Toruń)
Joanna Kulwicka-Kamińska (Nicolaus Copernicus University, Toruń)
Tomasz Kurdyła (Jagiellonian University, Kraków)
Czesław Łapicz (Nicolaus Copernicus University, Toruń)
Marek Łaziński (University of Warsaw, Warsaw)
Izabela Lis-Wielgosz (Adam Mickiewicz University, Poznań)

Jerzy Molas (University of Warsaw, Warsaw)
Maria Novak (Kazan State University, Kazan)
Tomasz Nowak (University of Silesia, Katowice)
Nadezhda Onipenko (Russian Academy of Science, Moscow)
Agnieszka Piotrowska (University of Warsaw, Warsaw)
Wojciech Sajkowski (Adam Mickiewicz University, Poznań)
Lenka Scholze (University of Zurich, Zurich)
Anna Skubaczewska-Pniewska (Nicolaus Copernicus University, Toruń)
Katarzyna Taczyńska (Adam Mickiewicz University, Poznań)
Svitlana Terekhova (Kyiv National Linguistic University, Kyiv)
Anna Urban (Adam Mickiewicz University, Poznań)
Ruprecht von Waldenfels (University of California, Berkeley, California)
Izabela Winiarska-Górska (University of Warsaw, Warsaw)
Natalia Yaroshenko (Donetsk State University, Donetsk)
Natalia Zanegina (Russian Academy of Science, Moscow)
Piotr Zemszał (Nicolaus Copernicus University, Toruń)
Lech Zieliński (Nicolaus Copernicus University, Toruń)
Nikolai Zubov (Odessa I. I. Mechnikov National University, Odessa)
Sebastian Żurowski (Nicolaus Copernicus University, Toruń)

Vorwort

Am 14.-16. September 2015 fand an der Warschauer Universität das 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik Polyslav statt, zu welchem sich gegen 80 Teilnehmer aus Deutschland, Frankreich, Italien, Polen, Russland, Serbien, Tschechien, der Ukraine und aus Ungarn einfanden. Das Treffen wurde von 3 Instituten der Fakultät für Polonistik der Warschauer Universität organisiert, nämlich dem Institut für Polnische Sprache, dem Institut für Angewandte Polonistik und dem Institut für West- und Südslavistik. Finanziert wurde es aus den Mitteln der Fakultät, der Stiftung der Polnischen Sprache (Fundacja Języka Polskiego) und der Stiftung der Warschauer Universität (Fundacja Uniwersytetu Warszawskiego).

Dieser Band umfasst 36 Beiträge in englischer, russischer, polnischer, slovakischer, slovenischer, ukrainischer und deutscher Sprache. Alle Artikel unterliegen einer doppelten anonymen Rezension, welche die Qualität und Originalität der Beiträge garantieren soll. Das Gutachtergremium setzt sich zusammen aus 43 Fachpersonen – zum größten Teil aus Europa, aber auch aus USA und Kanada – mit unterschiedlichen linguistischen Forschungsschwerpunkten, so dass der traditionellen Themenvielfalt des Bandes adäquat begegnet werden kann.

Wir bedanken uns herzlich bei Prof. Dr. Rehder für die Aufnahme des Bandes in die Reihe „Die Welt der Slaven – Sammelbände/Сборники“ sowie für die angenehme und geschätzte Zusammenarbeit.

Enrique Gutiérrez Rubio (Olomouc/Banská Bystrica), Ekaterina Kislova (Moskva), Emilia Kubicka (Toruń)

INHALTSVERZEICHNIS

Katarzyna Bednarska
»Ti Poljaki so res čudni« – kako Slovenci vidijo Poljsko 1

Vadim Belov / Вадим Белов
Проблема взаимозаменяемости синонимов 8

Vira Berkovets / Віра Берковець
Фонетичні засоби виразності фольклорного тексту.
(На матеріалі українських народних замовлянь крові)..... 17

Aleš Bičan
Phonological properties of Czech verse and prose compared 27

Joanna Bilińska
Windyjski i kraiński, czyli analiza cytatów słoweńskich w słowniku Lindego 38

Zofia A. Brzozowska
Żywoty prologowe ruskiej księżnej Olgi w piśmiennictwie starobułgarskim i staroserbskim
jako przykład transmisji kulturowej między Słowiańszczyzną Południową i Wschodnią 44

Anna Czelakowska
Nazwy osób jako produkty derywacji semantycznej 54

Marta Falkowska
Czy istnieją językowe wykładniki empatii?
Rekonesans semantyczny 64

Justyna Garczyńska
Akustyczna baza danych gwar mazowieckich.
Założenia i wstępne rezultaty 74

Joanna Getka
Secular lexis in 18th-century Ruthenian religion-related printed matter (based on
Basilian "moral theologies") 81

Celina Heliasz-Nowosielska
What does *to communicate* mean?
Natural language vs. linguistic terminology 91

Mirosław Jankowiak
The western dialectal zone of the Belarusian language as an example of Polish-Belarusian
sociohistorical relations 101

Natalija Kareva / Наталия Карева
«Новая французская грамматика» В. Е. Теплова – первая изданная в России
грамматика французского языка 108

Margarita Khazanova / Маргарита Хазанова
Мова солов'їна: обсценная лексика и наивный пуризм в украинском языке 116

Xenia Komarova / Ксения Комарова
Церковнославянизмы в переводах *Духовных песен и од* К. Геллерта XVIII века 123

Rostysław Kramar
Obraz sowieckiej rzeczywistości lat 20. i 30. XX wieku w folklorze ukraińskiego Donbasu.
Na materiałach folklorystycznych z archiwum Komisji Etnograficznej Wszechukraińskiej
Akademii Nauk 130

Monika Kresa
Nazwy jednostek Uniwersytetu Warszawskiego i osób na nich studiujących w języku studentów.
(Na marginesie prac nad Słownikiem języka studentów Uniwersytetu Warszawskiego) 138

Piotr Kręzel
Memorandum Arsenija IV Jovanovicia Šakabenty (1737/1738) 148

Emilia Kubicka
Deutsche sekundäre Prädikate in polnischen Übersetzungen 155

Ewelina Kwapień
Analiza zmian znaczeniowych czasowników wychodzących z użycia w dobie nowopolskiej.
(Na wybranych przykładach) 165

Tatiana Loikova-Nasenko / Татьяна Лоикова-Насенко
Некоторые особенности глаголов движения в чешском языке.
(В сопоставлении с русским языком) 176

Marianna Lyavinecz-Ugrin / Марианна Лявинец-Угрин
Русинский народный язык в произведении Е. А. Фенцика *Нищіе духомъ* 186

Sanja Miletić
Nie o to mi chodziło... czyli kilka uwag o fałszywych przyjaciołach w językach polskim i serbskim 194

Natalia Nikolenkova / Наталья Николенкова
К проблеме функционирования югозападнорусских регионализмов
в церковнославянском тексте XVII в. 200

Ildikó Pálosi / Ильдико Палоши
Взаимность как функционально-семантическое поле в русском языке 208

Péter Pátrovics
Użycie aspektów w języku polskim i węgierskim.
Harmonia – dysharmonia 218

Aleksandra Potocka
Neologizmy w *Kongresie futurologicznym* Stanisława Lema.
(Nazwy leków) 225

Kamila Potocka-Pirosz
Kategorie fleksyjne rzeczownika w wypowiedziach osób z afazją 230

Ol'ga Saprikina / Ольга Саприкина
Чешская и польская тематика в научном наследии академика В.И. Ламанского 240

Anna Stefan
Fonetična analiza izgovora samoglasnikov *e* in *o* v slovenskem knjižnem jeziku.
(Izbrani izzivi poljskih govorcev slovenščine) 250

Marzena Stępień
Wyrażenia metatekstowe otwierające prawostronnie miejsca składniowe dla innych wyrażeń.
(Na przykładzie wyrażenia *by tak* _) 257

Kamil Szafraniec
„Nieprzekładalna poezja"? Tłumaczenie *Dwunastu stacji* Tomasza Różyckiego na język angielski 268

Jasna Uhláriková
Obraznosť ako princíp sémantickej frazeologickej motivácie.
(Na príklade slovenskej a srbskej somatickej frazeológie) 275

Daria Vaščenko / Дарья Ващенко
Диалектные интернет-словари как феномен проявления локальной идентичности 284

Oxana Vološina / Оксана Волошина
Модель развития синтаксической структуры в работах А.А. Потебни 292

Kai Witzlack-Makarevich
Die Zurückdrängung von kontaktinduziertem Sprachwandel.
Sprachpurismus und Sprachkontakte in den sorbischen Sprachen 299

Publication Ethics and Publication Malpractice Statement 308

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 1-7.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

»TI POLJAKI SO RES ČUDNI« – KAKO SLOVENCI VIDIJO POLJSKO

"Those Poles are really strange" – How Slovenes see Poland

Abstract: This paper looks at the Slovenes' perception of Poland and their knowledge of Poland and its people, culture and customs. The main tools used to analyze the problem were a questionnaire and the Slovene language corpus GigaFida. The questionnaire was filled in by 140 individuals and served to analyze the ideas Slovenes have about Poland. The questions were divided into such groups as: places, characteristics of the country and cities, people, food, history, ideology, culture, the Polish language, social features and others. Concordances found in GigaFida corroborated the majority of the answers and provided a few examples of stereotypes.

Keywords: corpus linguistics, stereotypes, Poland, Slovenes.

Uvod

Zaradi neomejenega dostopa do informacij, potovanj in študentskih izmenjav si lahko Slovenci (kot tudi drugi narodi) ustvarijo mnenje o Poljakih in o Poljski. Seveda ni nujno, da je ta slika usklajena z resničnostjo, saj običajno nastane na podlagi kratkih medijskih sporočil ali nepopolnih informacij. Tovrsten proces je povezan z oblikovanjem stereotipov, se pravi shematičnih in enostranskih oblik in mnenj (Bartmiński 2009:54).

Poljaki ne vedo veliko o Sloveniji. Če sploh znajo nekaj povedati o tej lepi državi, je to zgolj, da se skozi njo peljejo, ko gredo na morje na Hrvaško ali da so Slovenci dobri smučarski skakalci. Večina Poljakov misli, da je Slovenija neka druga slovanska država – Slovaška. Včasih celo povejo, da je Bratislava lepo mesto ali da so Slovaki res prijazni in imajo dobro hrano.

Slovenci se lahko pohvalijo z večjim znanjem Poljske in Poljakov. Razlog je očiten – Slovenija je majhna država, ki nima velikega vpliva na mednarodno politiko in dogajanja, medtem ko se o petnajstkrat večji Poljski sliši kar pogosto.

Pri raziskovanju medkulturnega dialoga se ponavadi osredotočimo na družbeno perspektivo in analiziramo pojave, ki so povezani s sobivanjem ali konfrontacijo kultur. Eden izmed učinkov teh pojavov je nastajanje stereotipov.

V zadnjih časih so stereotipi popularnen predmet raziskav. Raziskujejo jih ne samo družboslovci, ampak tudi jezikoslovci, zgodovinarji in publicisti. Sam termin stereotip pa vendarle ni povsem jasen in je zaradi svoje splošne rabe dobil negativen prizvok. Uvedel ga je Walter Lippman leta 1922. V svoji knjigi *Public Opinion* je stereotip definiral kot sliko v človeški glavi. V nadaljnih prispevkih je določil dve vlogi stereotipa: psihično in družbeno (Lippman 1961:90, preko Bartmiński 2009:54).

Józef Chałasiński (1935:50, preko Bartmiński 2009:56) pravi, da so stereotipi

> definicje, na których opiera się cały porządek społeczny, w którym każdy posiada swoje określone miejsce. Stereotypy te określają właśnie wzajemne role ludzi w zbiorowym życiu. Tradycja, jako zbiór takich stereotypów, przekazywany z pokolenia na pokolenie z całym balastem przywiązanych do nich uczuć, nie tylko wyznacza każdej jednostce jej miejsce w świecie ludzkim, ale w ogóle czyni ją tem, czem jest.

Chałasiński torej meni, da imajo stereotipi predvsem družbeni pomen. Raziskovalec piše o njihovi vlogi v oblikovanju identitete in drugih vrednot. Podobno stališče je imela raziskovalka Antonina Kłoskowska, ko je vprašala poljske mladostnike, kakšni so njihovi rojaki. Trije najpogostejši odgovori so: pogumni, patriotični, gostoljubni (Kłoskowska 1961:78). Kako pa Slovenci vidijo Poljake in kaj nasploh vedo o Poljski? Pričujoči prispevek poskuša odgovoriti na to vprašanje.

Glavni orodji raziskave sta anketa in slovenski referenčni korpus GigaFida. S pomočjo ankete, ki jo je izpolnilo 140 oseb, sem skušala analizirati, kakšne asociacije Poljska zbuja v Slovencih. Odgovore sem razdelila v skupine: kraji, značilnosti države in mest, osebe, hrana, zgodovina, ideologija, kultura, značilnosti Poljakov, poljščina, družbene zadeve ter drugo. Konkordance, ki sem jih našla v korpusu GigaFida, so potrdile večino odgovorov Slovencev in dodale še nekaj primerov stereotipov.

1. Opis in analiza ankete

Prvi del vprašalnika je vseboval osebna vprašanja, s pomočjo katerih sem lahko bolje analizirala odgovore.

Skupina je štela 140 oseb, od katerih je 61,43% (86 oseb) bilo žensk, 38,57 (54 oseb) pa moških. Povprečna starost anketirancev je 26,6 let. Najmlajši je bil star 19 let, najstarejši pa 53 let.

Večina anketirancev je imela višjo izobrazbo ali je študirala. Samo 8 oseb je vpisalo, da niso nikoli študirali. Ta podatek je pomemben, ker je verjetno večina oseb srečala Poljake med študijem. Najpogosteje so anketiranci študirali slovenistiko, anglistiko, hispanistiko, romanistiko, germanistiko, polonistiko, bohemistiko, rusicistiko, geografijo, zgodovino, mednarodne odnose, ekonomijo, translatoriko, matematiko, evropeistiko, arheologijo, kemijo in fiziko. Nekateri med njimi so torej zaradi svoje izobrazbe srečali veliko tujcev (med njimi tudi Poljakov, npr. polonisti), študij drugih pa ni zahteval stika z drugimi narodi.

Druga prednost tako širokega spektra interesov izpraševancev je možnost analize mnogih pristopov in mnenj, saj humanisti ponavadi dojemajo svet drugače kot denimo naravoslovci.

Naslednje vprašanje je bilo povezano z znanjem tujih jezikov. 24 anketirancev (17,14%) je odgovorilo, da znajo govoriti poljsko. Na podlagi tega lahko sklepamo, da jih Poljska in Poljaki zanimajo ter da lahko imajo o Poljski izoblikovano mnenje, saj poljščina ni tako popularen jezik kot npr. angleščina in nemščina in Slovenci je ne izbirajo po naključju.

Zanimivo pa je, da je samo 18 oseb vpisalo, da so študirale ali študirajo polonistiko, se pravi se je 6 anketirancev naučilo poljščino zunaj univerzitetnega okolja.

S pomočjo naslednjih treh vprašanj sem poskušala ugotoviti, ali se je anketirančevo znanje o Poljski in Poljakih oblikovalo na podlagi lastnih izkušenj ali podatkov iz medijev itn. Več kot polovica oseb (74) je pritrdilno odgovorila na vprašanje, ali so kdajkoli obiskali Poljsko. Večina jih je preživela na Poljskem samo nekaj dni, vendar se je med odgovori pojavilo tudi eno leto. Ostali izpraševanci niso nikoli obiskali Poljske, ampak jih je nekaj pripisalo opombo, da bi z veseljem šli.

Na vprašanje »Ali so med vašimi znanci Poljaki?« je pritrdilno odgovorilo 106 oseb, torej več kot ¾ vseh anketirancev. Kot vidimo, obstaja razlika med odstotkom Slovencev, ki so obiskali Poljsko, in teh, ki osebno poznajo predstavnike poljske kulture. 32 oseb je srečalo Poljake zunaj njihove države – verjetno med študijem, saj veliko Poljakov izbere Slovenijo za Erasmus izmenjavo.

Zadnje vprašanje, ki se nanaša na znanje o Poljski, je »Od kod imate informacije o Poljski in Poljakih?«. Anketiranci so lahko označili več odgovorov. Največ jih je

izbralo Internet (128). Na drugu mesto se je uvrstila televizija (65 oseb), nadalje pa poljski znanci (62 oseb), časopisi in dnevniki (54), knjige (51), lektorat poljščine (18) in radio (8). Iz teh podatkov je razvidno, da se znanje oblikuje na podlagi medijev, torej ni popolnoma samostojno.

Drugi del vprašalnika se je osredotočal na značilnosti Poljakov. Rezultate in analizo tega dela sem predstavila v drugem članku *Polak, Słoweniec, dwa bratanki? Obraz Polaków wśród Słoweńców* (Bednarska 2011).

Tretji del je posvečen podobi Poljske. Anketirance sem vprašala, naj vpišejo čim več besednih asociacij, ki jim jih Poljska vzbudi. Namenoma nisem prosila, naj naštejejo predmete, kraje, osebe, hrano itn., ker nisem želela usmerjati odgovorov. Šele med analizo gradiva sem jih razdelila v tematske skupine: kraji, značilnosti države in mest, poznane osebe, živila in tipična hrana, zgodovina, ideologija, kultura, značilnosti Poljakov, poljščina, družbene zadeve in drugo.

2. Kraji

Najbolj popularno in poznano poljsko mesto je nedvoumno Krakov. Ni čudno torej, da ga je omenilo največ (60) anketirancev. Na drugem mestu je Varšava, ki so jo omenili 41 krat, enkrat pa celo napisali, da je poljska prestolnica, potem pa druga mesta: Gdańsk (12), Katowice (10), Zakopane (10), Łódź (6), Poznań (6), Wrocław (2) ter Lublin (1).

Kar se tiče drugih krajev, regij, pomembnih spomenikov, rek itd., so Slovenci predvsem pisali o Visli (9), Baltskem morju (7), Karpatih (6), Tatrah (4), gradu Wawel (2), rudniku soli (1, brez imena) in Sudetih (1).

3. Značilnosti države

Ker je Slovenija relativno majhna država, je za Slovence Poljska ogromna. Zato je 23 oseb napisalo, da Poljsko povezuje s prostori in velikimi razdaljami. Druga najpogosteje omenjena značilnost je ravnina – 8 anketirancev je napisalo, da na Poljskem ni veliko gora ali da je Poljska ravna in enolična. Slovenci pazijo na površino verjetno zaradi tega, da je njihova država precej pestra in hribovita.

Štiri anketiranci so napisali, da se jim zdi, da je na Poljskem veliko polj. Štiri osebe so tudi izjavile, da je Poljska zelo lepa država. Druge značilnosti Poljske, ki so jih omenili anketiranci, so: prelepi trgi (3), hladno vreme (3), meja z Nemčijo (2), lepa mesta (2), sever (1).

4. Živila in tipična hrana

Kot sem že omenila, namen ankete je prepoznati stereotipe, ki jih imajo Slovenci o Poljski in Poljakih. Zato ni presenetljivo, da so anketiranci najpogosteje omenili zelo stereotipičen poljski proizvod – vodko (17). Razen tega so šestkrat vpisali Żubrówko (in sicer Žubrovko, Bison vodko in »to vodko s travco«), enkrat vodko Sobieski, enkrat Wyborowo, ki je verjetno edina poljska vodka, ki jo najdemo v večini slovenskih trgovin, ter dva anketiranca sta napisala, da so vodko izumili Poljaki.

Drugi izdelki in jedi, ki so jih našteli izpraševanci, so: pivo (10), dobro pivo (6), pivo Tyskie (2), pierogi (9), barszcz (5, dvakrat omenjen kot juha iz rdeče pese), kolbasa (4), krówki (3), żurek (2), medenjaki (2), krompir (2), sirni kolač (2), krofi (1), meso (1), mazurek (1), Ptasie Mleczko (1) in sok Kubuś (1).

Že na podlagi seznama poljskih jedi lahko sklepamo, da Slovenci vedo o Poljski več, kot se nam zdi. Pieroge, barszcz, krówke, sirni kolač in Żubrówko so namreč navedle tudi osebe, ki niso nikoli bile na Poljskem. Ali Poljaki znajo našteti slovenske proizvode? Verjetno ne.

5. Osebe

Ni presenečenje, da je za Slovence najbolj poznani Poljak Jan Pavel II. Papeža je omenilo 26 oseb. Na drugem mestu se je pojavil Adam Malysz (17), kar veliko pove o tem, kaj zanima Slovence, saj je prehitel Fryderyka Chopina (16), Adama Mickiewicza (8), Romana Polańskega, Nikolaja Kopernika in Lecha Wałęso (6). Večji del Slovenije leži v hribih ali gorah, zato njene prebivalce zanimajo zimski športi in priimka Małysz in Kowalczyk (katere je omenilo 6 oseb) sta med Slovenci dobro poznana.

Druge osebe, ki so jih našteli slovenski anketiranci, so: brata Kaczyńska (5), Lech Kaczyński (2), Maria Curie-Skłodowska (2), Ryszard Kapuściński (2 – knjige »cesarja reportaže« so v Sloveniji popularne in dostopne v prevodih), Aleksander Fiut (1, profesorja je seveda omenil polonist), Maksymilian Kolbe (1) ter Krzysztof Kieślowski (1).

6. Zgodovina

Slovenski izpraševanci so kar dobro poznali poljsko družbo in zgodovino, tako starejšo kot sodobno. Največ jih je omenilo dogodke, povezane z drugo svetovno vojno (samo vojno 14 oseb): koncentracijska taborišča (12), Auschwitz (11), Katyń (6), vstaja v getu (2), Judi (2), genocid Judov (1), nemška invazija (1), varšavski geto (1), množična grobišča (1), prva država, ki jo je napadla Nemčija (1), zgodovina z Nemčijo (1), Hitler (1), Poljaki ne zaupajo Nemcem in Rusom (1), zgodovinska travma (1 – anketiranec je dodal, da so zaradi tega Poljaki dolgočasen narod), ruska zasedba (1).

V drugo skupino lahko vključimo dogodke, povezane z obdobjem 1945-1990, in sicer komunizem (3), socializem (3), Solidarność (3), konflikt z Rusijo (3), sovjete (1), Sovjetsko zvezo (1), bivši socialistični blok (1), Varšavski pakt (1), ladjedelnico v Gdańsku (1).

O sodobni zgodovini so slovenski anketiranci napisali najmanj: letalska nesreča (5), dvojčka predsednika (2), križ (1, gre za križ pred predsedniško palačo v Varšavi), veliko priseljencev na Irskem (1).

7. Ideologija

Gesla, povezana z ideologijo in religijo Poljakov, so se pojavila v relativno majhnem številu. Ni presenetljivo, da so Slovenci največkrat omenili vernost: katolicizem (3), verni narod (3), cerkev (1), krščanstvo (1), konzervativna država (1), nacionalizem (1), ponos (1), patriotizem (1).

8. Družbene zadeve

Kar se tiče nivoja življenja in izobrazbe Poljakov, Slovenci menijo, da je življenje na Poljskem poceni (7), knjige niso drage (5) kot tudi ne vlaki (2), vendar je kava predraga (3). Dve osebi sta omenili, da je Poljska revna država in da je poljski napredek slabši kot slovenski, vendar se na poljskih ulicah vidi veliko dobrih avtomobilov (1).

V očeh Slovencev so Poljaki izobražen narod (5), ki slabo govori angleško (2).

9. Kultura

Razen priimkov, ki sem jih omenila v točki posvečeni popularnim osebam, so slovenski anketiranci našteli še naslednje elemente poljske kulture: medvedek Uhec (9), Euro 2012 (7), Lolek in Bolek (4), Evropsko prvenstvo v košarki 2009 (2), glasba disco polo (1), strašna sinhronizacija filmov (1, v Sloveniji imajo skoraj vsi tuji filmi podnapise, sinhronizacija se pojavlja zgolj v otroških filmih).

10. Poljščina

Slovenci so omenili tudi nekatere zanimivosti v zvezi s poljščino. Menijo, da je lepa (3), težka (3), podobna slovenščini (2), šumeča (2) ter da je najmanj razumljiv slovanski jezik (1).

11. Varia

V odgovorih so se pojavile druge asociacije, ki uvesti naslednjo skupino. V njo spadajo predmeti, pojavi in mesta, kot so: belo-rdeča zastava (10), poljski zlot (4), mlečni bari (3), tramvaji (3), žubri/bizoni (2), počasni vlaki (2), sol (2), tednik Polityka (1), božične pesmi (1), bloki (1), študentska izmenjava (1) ter Rubikova kocka (1), Praga (1), Bratislava (1) in Vltava (1). Na podlagi zadnjih izmed odgovorov vidimo, da ne vedo vsi Slovenci vedo, katero mesto je poljska prestolnica, katera je glavna poljska reka ter da Ernő Rubik ni Poljak. Tovrstni odgovori so se pojavili samo štirikrat, kar je manj kot en odstotek vseh omenjenih asociacij.

12. Opis in analiza jezikovnega gradiva iz korpusa Gigafida

Slovenski referenčni korpus Gigafida vsebuje besedila iz raznovrstnih virov: časopisov, revij, učbenikov, literarnih besedil, interneta, reklam, računov itd. (http://www.gigafida.net/Support/About). Besedila so nastala v letih 1990-2011, torej v obdobju, ko je bila Slovenija samostojna država brez ideoloških vplivov. Del besedil je nastal po vključitvi Slovenije in Poljske v Evropsko unijo ter po svetovni finančni krizi, med katero je Slovenija zabredla v dolgove, medtem ko na Poljsko kriza ni imela velikega vpliva. Zato veliko konkordanc v korpusu GigaFida predstavlja slabo gospodarsko situacijo na Poljskem, npr. »Poročilo Evropske komisije kaže, da je Poljska trenutno druga najbolj revna država med državami pristopnicami«.

Ko sem vpisala geslo *Poljska* sem dobila 82239 konkordanc. Vse izhajajo iz neknjiževnih besedil, ki obsegajo 96,41% celotnega korpusa (http://www.gigafida.net/Support/About, 27.06.2015). Takšnega gradiva ni mogoče pregledati, posebej pri tako kratkem članku, zaradi česar sem omejila gradivo na 3 tisoč konkordanc.

Slovenski časopisi so precej pogosto poudarjali, da je bila Poljska komunistična država:

(1) Značilen je primer Poljske: najbolj vnet privrženec ameriške politike je nekdanji komunist, predsednik Kwasniewski

(2) je odraz zapletenega odnosa Poljske do svoje preteklosti. Nekateri nacionalisti sicer še vedno zahtevajo, da se komunistom sodi zaradi kolaboracionizma.

Kar se tiče sodobnosti, se slovenski korpus osredotoča predvsem na vstop Poljske v Evropsko unijo ter na poljski katolicizem:

(3) Po vsej verjetnosti bodo v Evropsko unijo sprejete Poljska (...)

(4) Že izkušnja z novimi članicami, med katerimi je obilnejši zalogaj edinole Poljska, kaže (...)

(5) je 40-milijonska Poljska dobila devet opozoril Evropske unije

(6) Irska in Poljska sta danes zadnji trdnjavi v resnici živega katoličtva

(7) Na Poljskem je katoliška cerkev družila deželo dolga desetletja in stoletja, enkrat v obrambi pred eno, drugič pred drugo stranjo.

Druge korkondance, povezane s sodobnimi časi, se sklicujejo npr. na vojno v Iraku:

(8) Poljska bo kot njegova članica prevzela vodenje enega od štirih območij.

Najdemo tudi informacje o letalu Tu-154M in letalski nesreči:

(9) Popolnoma možno je, da pilot poljskega predsedniškega letala Tupoljev Tu-154, v strmoglavljenju katerega je umrlo vseh 96 ljudi na krovu

GigaFida se sklicuje tudi na poljsko zgodovino. Tako kot v primeru anket so najpogosteje omenjene informacije o drugi svetovni vojni:

(10) 1939, september, Nemčija napade Poljsko – začetek druge svetovne vojne

(11) Poljska vojska se ni mogla upirati nemškemu blitzkriegu

(12) Največ taborišč je bilo na Poljskem, kjer so tudi pobili največ Judov.

O obdobju 1945-1990 nisem našla nobene konkordance. Seveda ni nujno, da jih ni v celotnem korpusu, vendar sem, kot že omenjeno, analizirala samo 4% vseh konkordanc.

Kar se tiče znanih oseb, se v korpusu zraven gesla *Poljska* najpogosteje pojavljajo: Jan Pavel II, Maria Curie-Skłodowska, Tadeusz Kościuszko, Fryderyk Chopin, Lech Wałęsa, Lech in Jarosław Kaczyński ter Adam Małysz, npr:

(13) Takrat je bil mlad in udaren, politik velikanskih razsežnosti, kakor jih ne na Poljskem in ne v katoliški cerkvi ni bilo veliko

(14) Že aprila 1898 so napovedali, da je kemičarka in fizičarka iz Poljske odkrila nov element

(15) poljski vojskovodja Tadeusz Kosciuszko (...) sodeloval v vojni za neodvisnost 13 kolonij v Severni Ameriki, 1794. pa je organiziral vstajo proti tretji delitvi Poljske

(16) 1810 - Rodil se je poljski skladatelj in pianist Frederic Chopin

(17) pred 17 leti poznejši poljski predsednik Lech Walesa utemeljil delavski sindikat Solidarnost

(18) Brata Kaczynski s Poljske, eden minister, drugi senator, sicer glavna akterja

(19) Malysz pa je brez dvoma ta trenutek prva blagovna znamka Poljske. In v novejši zgodovini tega slovanskega naroda takoj za Lechom Walenso in papežem Wojtylo.

Slovenski korpus vsebuje tudi nekaj imen in priimkov, ki so precej dobro poznani na Poljskem, vendar ne zunaj nje, npr. Otylia Jędrzejczak in Tadeusz Rydzyk:

(20) Poljska olimpijska zmagovalka v plavanju Otylia Jedrzejczak je svojo zlato kolajno prodala na dražbi

(21) Poljski episkopat je izrekel zadnji opomin očetu Tadeuszu Rydzyku, ki kot urednik radijske postaje Radio Marija nasprotuje politiki cerkvene hierarhije.

V Gigafidi lahko najdemo podatke o geografiji Poljske in najpomembnejših krajih, npr. da je Varšava prestolnica, vendar je duša države v Krakovu:

(22) Varšava je res glavno mesto štirideset miljonske Poljske, a njeno dušo pooseblja mesto Krakov

medtem ko so Zakopane poznane predvsem po zimskih športih:

(23) se je v karavano svetovnega pokala vrnil čez dva tedna v Zakopanih na Poljskem

Auschwitz je eden od najpogosteje obiskanih muzejev:

(24) Poljska – muzej Auschwitz lani zabeležil rekordno število obiskovalcev

v samostanu v Częstochowi pa se nahaja zaklad Poljakov – Črna Marija:

(25) Paulinski samostan na Jasni gori hrani največjo dragocenost Poljakov. To je temnopolta Marija.

Tako kot v anketah, v korpusu najdemo konkordance, povezane z velikostjo Poljske:

(26) Ne smemo pa pozabiti, da so vse vzhodnoevropske države razen Poljske majhne in nimajo veliko prebivalstva

(27) najbolje uvrščena pa je znova Poljska, ki se ponaša s skoraj dvakrat toliko prebivalstva kot vse druge izbranke za prvi krog skupaj.

Na podlagi informacij iz korpusa Gigafida lahko sklepamo, da je poljsko gospodarstvo nekonkurenčno

(28) je Poljska glede konkurenčnosti prehitela le revne afriške države

in ne napreduje:

(29) Edina črna ovca je Poljska, kjer dunajski inštitut v prihodnjem letu pričakuje stagnacijo gospodarske rasti.

Poljska ima eno prednost – je poceni:

(30) Hrana na Poljskem, predvsem legendarne piroške, so v mlečnih restavracijah (tudi za nas) smešno poceni, pijača prav tako.

Zadnji stavek je tudi primer tega, da se v slovenskem korpusu pojavljajo konkordance, povezane s poljsko hrano.

Kot vidimo na podlagi primerov, konkordance korpusa potrjujejo sliko Poljske, ki so jo predstavili anketiranci. Na eni strani to lahko pomeni, da Slovenci dojemajo nekatere poljske značilnosti, kraje, osebe itd. na stereotipičen način, na drugi strani pa, da mogoče črpajo znanje iz medijev, npr. iz časopisov in revij, na podlagi katerih je osnovan slovenski korpus.

Iz naštetih primerov ni dvoma, da Slovenci vejo o Poljski relativno veliko (sigurno pa več kot Poljaki o njihovi državi) – lahko marsikaj povejo o njeni kulturi, zgodovini, o znamenitostih in poznanih Poljahih etc. Pomembno je tudi, da imajo Slovenci pozitivno predstavo Poljske. Anketiranci in avtorji korpusnih besedil vidijo pomanjkljivosti te države, vendar gotovo ne menijo, da se s Poljsko ne da sodelovati in da ni deležna pozornosti. Nekateri izpraševanci so celo omenili, da bi radi obiskali Poljsko, ker želijo spoznati njeno lepoto, Poljake in kulturo.

Literatura

Bartmiński, J. 2009. *Stereotypy mieszkają w języku*. Lublin.

Bednarska, K. 2011. Polak, Słoweniec, dwa bratanki? Obraz Polaków wśród Słoweńców. In: Biernacka, M., Wojenka-Karasek, M. (ed.). *Bogactwo językowe i kulturowe Europy w oczach Polaków i cudzoziemców*. Łódź, 195-201.

Chałasiński, J. 1935. *Antagonizm polsko-niemiecki w osadzie fabrycznej „Kolonia" na Górnym Śląsku*. Warszawa.

Kłoskowska, A. 1961. Wyobrażenia i postawy etniczne dzieci szkół opolskich. *Przegląd Socjologiczny* 2, 64-86.

Lippman, W. 1922. *Public Opinion*. New York.

Osgood, Ch., Suci, G., Tannenbaum, P. 1957. *The Measurement of Meaning*. Urbana.

http://www.gigafida.net (27.06.2015)

Uniwersytet Łódzki
ul. Pomorska 171/173
Łódź – Poland

Katarzyna Bednarska
(katarzyna.bednarska@uni.lodz.pl)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 8-16.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

ПРОБЛЕМА ВЗАИМОЗАМЕНЯЕМОСТИ СИНОНИМОВ

Interchangeability as the problem of synonyms

Abstract: In the paper interchangeability is regarded as a feature (criterion) of synonymy. The research is based on a psycholinguistic experiment, data from the Russian National Corpus and statistical research methods. The hypothesis is that interchangeability depends on the types of synonymic groups and the substitution of the synonyms has a directed character. Synonymic groups with different semantic structures are distinguished: centric, middle-centric and non-centric synonymic groups. The results show that collocations and semantic, stylistic and frequently occurring features influence the substitution of synonyms.

Keywords: lexical semantics, synonymy, synonymic set, interchangeability, collocation.

1. Введение

Взаимозаменяемость синонимов как критерий синонимии обсуждается в отечественной (Л.А. Булаховский, Б.В. Горгунг, В.А. Звегинцев, В.К. Фаворин, М.И. Черемисина) и в зарубежной лингвистике (Ш. Балли, Г. Джексон, С. Ульманн). В рамках данного подхода слова считаются синонимичными, если они способны заменять друг друга в любом контексте (Ullmann 1947).

По словам сторонников подхода, синонимию нельзя рассматривать как «сопоставление двух изолированных слов. Так называемые синонимы, как таковые, являются лишь членами типовых словосочетаний» (Zveginc'ev/Звегинцев 1967: 137).

При структурном подходе взаимозаменяемость находится в ряду трех обязательных условий абсолютной синонимии, наряду с тождеством значения и семантической эквивалентностью (Lyons 1977). В отечественном языкознании взаимозаменяемость чаще всего рассматривается как дополнительный признак синонимии, но иногда ставится на первое место среди ее критериев.

Однако взаимозаменяемость подвергается серьезной критике. По мнению Ю.Д. Апресяна, она (ученый использует в данном случае термин *нейтрализация*) невозможна по двум причинам: «Во-первых, есть случаи, когда семантические различия не нейтрализуются ни при каких обстоятельствах. Во-вторых, есть случаи, когда бесспорные синонимы никогда не употребляются в одних и тех же синтаксических и сочетаемостных условиях» (Apresjan/Апресян 2009:206). Так, замена синонимов, различающихся разным проявлением признака, изменит смысл высказывания: ср. синонимические пары *бедный – нищий, бросать – швыряться*.

Вторая причина, которая ограничивает свободную взаимозаменяемость синонимов, – наличие в языке устойчивых сочетаний. В отличие от свободных сочетаний, где слово можно заменить синонимом, они не допускают синонимических замен.

Взаимозаменяемость известна в двух вариантах – сильном и слабом. Сильный вариант взаимозаменяемости предполагает субституцию в любом контексте. Слабый вариант связан с частичной взаимозаменяемостью в некоторых контекстах или типах контекстов (Apresjan/Апресян 1995). Требование взаимозаменяемости *во всех контекстах* существенно сужает рамки синонимии: количество

слов, способных заменять друг друга в любых высказываниях, в языке небольшое. Как правило, полная взаимозаменяемость свойственна абсолютным синонимам.

2. Методика исследования

2.1. Описание методики исследования

Целью работы является исследование механизма взаимозаменяемости синонимов, в частности, изучается влияние на способность к субституции таких факторов, как вхождение в устойчивые сочетания, тип семантической связи, наличие стилистических ограничений.

В основу работы положен эксперимент, который проводился в два этапа с использованием разного материала. В общей сложности в нем приняло участие 144 испытуемых: на первом этапе – 71 человек, на втором – 73 человека.

В обоих случаях испытуемым предлагались по 22 предложения с возможностью выбора одного из предложенных синонимов. Участники эксперимента подчеркивали наиболее подходящий к данному контексту синоним. Синонимы были взяты из словарей синонимов, где для их определения применялся традиционный (семантический) критерий.

Высказывания были выбраны из Национального корпуса русского языка (НКРЯ) таким образом, чтобы в эксперименте были представлены разные типы синонимических рядов (СР) (в соответствии с выделенной нами типологией). Как правило, выбирались предложения, содержащие синонимы, не являющиеся доминантами. Далее в тексте статьи для обозначения синонима, изначально присутствующего в примере из НКРЯ, используется наименование *исходный синоним*.

Гипотеза заключалась в том, что взаимозаменяемость зависит от степени асимметричности СР, а субституция синонимов носит направленный (асимметричный) характер. Направленность семантических связей проявляется в разграничении доминанты как центра СР и периферийных синонимов. Напомним, что обычно доминантой называют опорное слово СР, которое выражает общее для СР понятие (Evgenjeva/Евгеньева 1970:17). Считается, что доминанта обладает более широкой сочетаемостью (Apresjan/Апресян 2009:219) и способна замещать другие синонимы СР (обычно с опорой на дополнительные элементы контекста) (Chernyak/Черняк 2010:10).

2.2. Типы синонимических рядов

Основываясь на экспериментальных и корпусных данных, в предшествующих работах были выделены структурные типы синонимических рядов с разной степенью асимметричности – высокой, средней и нулевой. (Belov/Белов 2014).

1. Высокая степень асимметричности характерна СР (центрированным СР), в котором доминанте семантически подчинены все синонимы ряда: в этих случаях выделяется одна доминанта, являющаяся самым частотным словом СР. В подобных СР доминанта – ярко выраженный центр, а остальные синонимы – периферийны (в нашем исследовании называем периферийные синонимы *гипосинонимами*). См. схему 1, представляющую семантические отношения в подобных СР.

В эксперименте представлено 17 примеров с СР высокой степенью асимметричности.

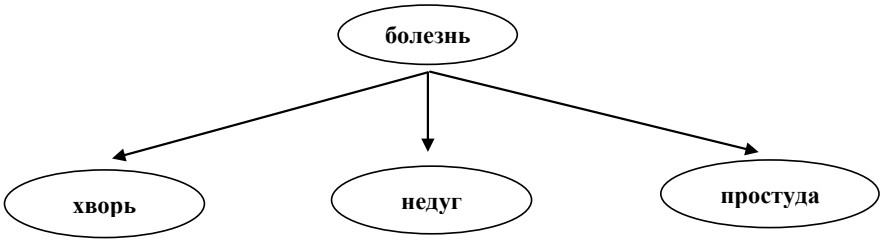

Схема 1. Семантическая иерархия СР с высокой степенью асимметричности

2. Средняя степень асимметричности характерна для СР, где выделяются несколько слов-доминант, образующих ядро СР. Модель семантических отношений в пределах этого типа СР представлена в схеме 2. В эксперименте представлено 19 примеров с данным типом СР.

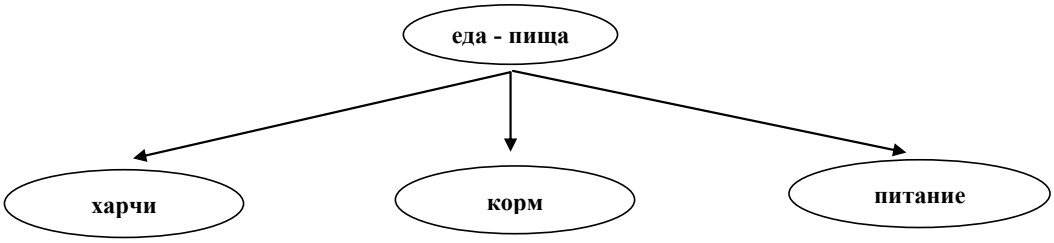

Схема 2. Семантическая иерархия СР со средней степенью асимметричности

3. Нулевая степень асимметричности отмечается у тех СР (нецентрированных СР), где нельзя выделить доминанту. Схема 3 демонстрирует отношения между синонимами данного типа СР. В эксперименте дается 8 примеров такой степени асимметричности.

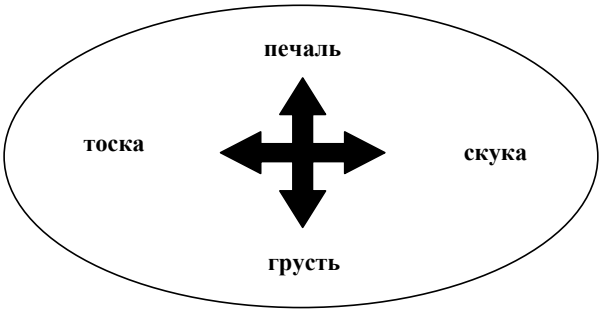

Схема 3. Семантическая модель СР с нулевой степенью асимметричности

2.3. Устойчивые словосочетания и способы их измерения

Одной из задач исследования стало определение влияния устойчивых словосочетаний на взаимозаменяемость синонимов, так как наличие их в высказывании

делает невозможным свободную замену синонимов. Устойчивыми словосочетаниями или коллокациями называют «отношения между лексемами, которые часто употребляются вместе в высказывании» (McGregor 2009:333).

Наиболее распространенной статической мерой, устанавливающей силу связи между элементами словосочетания (устойчивости словосочетания), является показатель MI (mutual information) (Church, Hanks 1990), который рассчитывается нами с учётом таких данных (взятых из НКРЯ), как частота совместной встречаемости, частотность входящих в сочетание единиц и др. Для русского языка значение MI выше 3 является значимым (значит, сочетание, имеющее MI выше 3, считается устойчивым) (Zaharov, Hohlova/Захаров, Хохлова 2010).

Меры ассоциативности рассчитывались не только для исходных выражений, но и для полученных в ходе синонимических замен. Далее устанавливалась корреляция (статистическая величина, показывающая взаимосвязь двух величин) меры ассоциативности и результатов экспериментов.

Использование этих статистических показателей позволило оценить влияние фактора коллокации на выбор синонима.

3. Результаты и обсуждение эксперимента

Результаты эксперимента показывают, что на взаимозаменяемость влияет большое количество факторов, связанных как с характером семантических отношений в СР, так и с другими внешними факторами. Все они взаимосвязаны друг с другом.

Характер семантических отношений синонимов, реализующийся в типах СР с разной степенью асимметричности, является одним из важнейших факторов выбора синонимов и определяет направленность синонимических замен.

Среди внешних факторов самым значимым оказывается влияние устойчивых словосочетаний. Также наблюдается влияние на выбор синонима общего смысла высказывания, низкой языковой частотности (испытуемые чаще выбирают высокочастотные слова), стилистической окраски высказывания.

3.1. Направленность семантических связей

Наше исследование показывает, что природа взаимозаменяемости синонимов – сложное явление.

Во многих примерах синонимы не могут быть взаимозаменяемы. Например, несмотря на то, что слова *подарок, дар, гостинец* являются синонимами, испытуемые не производят замен *гостинец* → *дар*, *подарок* → *гостинец*.

В лингвистике господствует представление, что синонимия относится к симметричным отношениям (Miller, Beckwith, Fellbaum 1990). Однако наше исследование показывает, что большая часть СР асимметрична, поэтому и субституция синонимов наследует асимметричность, присущую синонимическим связям. Эта асимметричность синонимов проявляется в направленности семантических связей: семантическая связь между синонимами *гостинец* и *подарок* значительно сильнее (*гостинец* → *подарок*), чем между синонимами *подарок* и *гостинец* (*подарок* → *гостинец*).

Направленность синонимических связей зависит от типа СР: для СР с высокой степенью асимметричности: гипосиноним → доминанта (как центр СР); для СР со средней асимметричностью: гипосиноним (периферийный синоним) → ядерные синонимы (синонимы ядра СР); для СР с нулевой асимметричностью – синоним → другой синоним. Последний тип СР «ближе» к традиционному представлению о взаимозаменяемости синонимов.

Далее более подробно рассмотрим характер синонимических замен для разных типов СР.

3.2. СР с высокой степенью асимметричности

СР с высокой степенью асимметричности обладают способностью к замене. В эту категорию СР отнесены 17 примеров из эксперимента, из них 7 раз (41 %) испытуемые выбирали исходные синонимы, 10 раз (59 %) испытуемые заменяли исходный синоним на доминанту.

Восстановление исходного синонима объясняется тем, что он входит в устойчивое словосочетание: здесь наблюдается четкая корреляция между значением показателя меры ассоциативности и результатами эксперимента.

В тех случаях, где испытуемые заменяли исходный синоним на доминанту, влияние контекста (что проявляется в значении корреляции меры ассоциативности и результатов эксперимента) слабое.

Так, в примере (1) нет устойчивого словосочетания, и происходит замена гипосинонима на доминанту, в другом примере (2), где имеется коллокация с высоким значением MI (9,4), восстанавливается исходный синоним.

(1) В сущности *хворь*[1] небольшая, — болела голова, градусник показывал тридцать семь и три.

(2) В солнечной суши Туркестана я надеялся выгнать одолевшую меня *хворь* и вернуться к унылой дикости Севера, навсегда пленившей меня.

Испытуемые, работая с такими примерами (где употреблены СР с высокой степенью асимметричности), как правило, воспроизводят либо доминанту, либо исходный синоним (на который указывает контекст). При нейтрализации влияния контекста происходит замена гипосинонима на доминанту.

3.3. СР со средней степенью асимметричности

Для примеров со средней степенью асимметричности также характерна корреляция результатов эксперимента и значения MI: испытуемые восстанавливают исходный синоним, когда высказывание содержит коллокацию.

Однако в этих случаях испытуемые заменяют исходный синоним не на доминанту, а на несколько синонимов, образующих ядро СР. Самым частотным ответом может оказаться не только доминанта (т. е. синоним, представленный в словарях как доминанта), но и другой ядерный синоним. В целом испытуемые 11 раз (58 %) выбирали ядерные синонимы. Так, в примере (3) ответы распределились следующим образом: *стезя* – 4 (6 %), *дорога* – 34 (48 %), *путь* – 21 (30 %), *тропа* – 12 (17 %)[2].

(3) В одно прекрасное лето гастрольная *стезя* привела нас в Сочинский цирк.

Синонимы *дорога* и *путь* являются ядерными, что в частности, проявляется в том, что в части словарей синонимов (словари синонимов под редакцией А.П. Евгеньевой, Л.Г. Бабенко, В.Н. Клюевой, А.Ю. Кожевникова) доминантой является слово *дорога*, в словарях З.Е. Александровой Н. Абрамова, А.Ю. Мудровой, К.С. Горбачевич доминантой становится другой синоним *путь*. У данных лексем высокая языковая частотность.

---

[1] Здесь и далее курсивом выделены слова, к которому были предложены синонимы.

[2] Если синонимы различались по роду, то в эксперименте предлагались варианты, которые согласовались с каждым синонимом: гастрольный / -ая (путь, дорога, тропа, стезя).

В высказываниях могут лидировать разные ядерные синонимы: в примере (4) лидирует синоним *доктор* 26 (51 %), при этом другой ядерный синоним *врач* – 5 (10 %). Еще в одном примере (5), где используется тот СР, на первом месте оказывается не синоним *врач* – 33 (46 %), а синоним *доктор* – 20 (28 %).

(4) И не может ли в этом случае помочь разными медикаментами уездный *лекарь*?

(5) *Лекарь* считается хорошим, если на десяток вылеченных им страдальцев приходится не больше одного-двух покойников.

Синонимы *врач* и *доктор* отличает выражаемая оценка: согласно данным Нового объяснительного словаря синонимов русского языка слово *врач* не содержит оценки, напротив, синоним *доктор* выражает положительную оценку профессиональных и личных качеств человека (Apresjan/Апресян 2003:149). Общий смысл примера (5), несущий отрицательную оценку, конфликтует с положительной коннотацией лексемы *доктор*.

Таким образом, выбор синонима определяется не только денотативным содержанием, которое тождественно у ядерных синонимов, но и оценочным компонентом значения.

В 8 случаях (42 %) самым распространенным ответом становится исходный синоним. Такой выбор объясняется наличием в высказывании устойчивого сочетания с синонимом, что ограничивало выбор испытуемых.

3.4. СР с нулевой степенью асимметричности

В высказываниях с синонимами с низкой степенью асимметричности в 5 случаях (63 %) испытуемые восстанавливают исходный синоним. Еще 3 раза (37 %) были произведены замены.

При этом испытуемые более свободны в выборе синонимов: если в примерах с СР с высокой степенью асимметричности свобода выбора испытуемых ограничивается двумя альтернативами – воспроизведением доминанты или исходного синонима, то в высказываниях с СР низкой степени асимметричности ответы распределены более равномерно. В примере (6) ответы испытуемых распределены достаточно равномерно: *печаль* – 11 (15 %), *скука* – 22 (31 %), *тоска* – 23 (32 %), *грусть* – 15 (21 %).

(6) Стараясь рассеять *печаль* работой, я установил под микроскопом новый шлиф рудной породы из Сефидкана

В этих случаях не отмечено влияния меры ассоциативности на результаты эксперимента: только в одном примере корреляция высокая. Кроме того, не наблюдается выявленной для других типов СР закономерности, согласно которой исходный синоним восстанавливается в тех случаях, когда отмечается высокая корреляция меры ассоциативности и результатов эксперимента.

3.5. Корреляция меры ассоциативности и результатов эксперимента

Выбор синонима из числа других ограничивается устойчивыми выражениями: узнавая устойчивую конструкцию, испытуемые восстанавливали исходное высказывание.

Однако прямой зависимости выбора синонимов от меры ассоциативности не наблюдается. Общая корреляция меры ассоциативности и результатов для всех примеров эксперимента достаточно слабая: для первого эксперимента – 0,39, для второго – 0,34 (значение показателя, которое показывает взаимосвязь, – 1).

По-видимому, на результаты эксперимента, кроме коллокаций, влияют и другие внешние факторы, такие, как стилистические ограничения, влияние значения контекстуальных единиц и смысл всего высказывания. Дадим ниже краткую характеристику этих внешних факторов.

3.6. Общий смысл высказывания

Экспериментальные примеры содержали контекстуальные ограничения, которые определяли выбор синонима. Например, общий смысл высказывания (7) указывает на исходный синоним.

(7) Каждую неделю она старалась послать ему какой-нибудь *гостинец*, то сладости, то папиросы, то деньги.

Из всех предложенных синонимических замен (*подарок, дар*) исходный синоним *гостинец* лучшим образом соотносится с общим смыслом высказывания: по определению МАС, гостинец – «вещь, предмет, сладости, обычно приносимые, привозимые или присылаемые откуда-либо в знак внимания, в качестве подарка» (Evgenjeva/Евгеньева 1986: I, 339).

Другой исходный синоним *корм*, представленный в нескольких высказываниях, также хорошо восстанавливается испытуемым не только за счет влияния устойчивого словосочетания, но и соотношения значения лексемы и общего смысла высказывания. Так, в высказывании (8) речь идет о кормлении птенца, поэтому здесь уместнее синоним *корм*, так как его значение, согласно МАС, – «пища животных» (Evgenjeva/Евгеньева 1986: II, 104).

(8) Иногда, отдав *корм* птенцу, ласточка, слегка запрокинувшись, сидела несколько мгновений у края гнезда.

3.7. Стилистические и частотные ограничения выбора

Общий стиль представленных в эксперименте высказываний – нейтральный, то есть в тексте отсутствуют приметы сниженного или высокого стилей. Это создает ограничения для стилистически окрашенных синонимов.

Сниженные синонимы в эксперименте не становятся распространенными ответами на нейтральном фоне самого высказывания (при условии, если другие факторы нейтрализованы). В примере (9), исходный синоним *хворь* из-за стилистических ограничений был выбран всего 3 раза (4 %); для сравнения доминанта *болезнь* была выбрана 33 раза (47 %).

(9) Только не говорите мне, что если алкоголизм — это не дурной образ жизни, а заболевание, то он, как всякая прочая *хворь*, дело приватное.

Здесь на выбор также влияет низкая частотность синонима *хворь*: в НКРЯ насчитывается всего 325 словоупотреблений (для сравнения частотность доминанты *болезнь* – 32 787 словоупотреблений).

При этом в целом языковая частотность слабо коррелирует с результатами эксперимента: корреляция корпусной частотности и результатов очень низкая – 0,00018.

В ряде случаев стилистическое значение оправдано семантически. В примере (10) использует стилистически сниженный синоним *харчи* в составе устойчивого выражения *больничные харчи.*

(10) Конечно, не ресторация Дюме, но и не больничные *харчи.*

Как правило, значение лексемы *харчи* в словарях трактуется через отсылку к синонимам *пища* и *еда*, поэтому может создаться впечатление, что семантически слово *харчи* тождественно слову *пища*, но отличается стилистически. Однако это не так: как показывает анализ словоупотребления синонима *харчи*, он отличается не только стилистически, но и семантически. В высказывании (11), взятом из Национального корпуса русского языка, это слово имеет значение *невкусная еда*, общая оценка – негативная.

(11) По-видимому, люди, следовавшие в воинском эшелоне на фронт, нуждались не в теплых вещах, а в деньгах, чтобы прикупать еду к скудным казенным харчам.

Использование в высказываниях стилистически маркированных единиц может быть семантически оправданным: такие единицы несут не только стилистическую, но семантическую и оценочную информацию.

4. Заключение

Проведённое исследование подтверждает высказанную гипотезу, что взаимозаменяемость синонимов носит направленный характер, а направленность субституции (следовательно, и направленность синонимических связей) зависит от типа семантических отношений, возникающих внутри СР.

Исследование показывает, что взаимозаменяемость как критерий синонимии имеет сложный и многоаспектный характер. Сложность субституции как критерия синонимии проявляется, во-первых, в направленности синонимических замен, во-вторых, во влиянии внешних факторов: устойчивых словосочетаний и семантических признаков, частотности и стилистических ограничений, присутствующих в контексте. Каждый из факторов влияет на результат, но не может единолично определять выбор синонимов.

Литература

Apresjan, JU. D. (ed.). 2003. *Novij ob'jasnitel'nij sinonimov russkogo jazika*. Moskva. / Апресян, Ю. Д. (ред.). 2003. / *Новый объяснительный словарь синонимов русского языка*. Москва.

Apresjan, JU. D. 2009. *Issledovanja po semantike i leksikografii*. T. 1. *Paradigmatika*. Moskva. / Апресян, Ю. Д. 2009. *Исследования по семантике и лексикографии*. Т. 1. *Парадигматика*. Москва.

Apresjan, JU. D. 1995. *Isbrannije trudi*. T. 1. *Leksicheskaja semantika*. Moskva. / Апресян, Ю. Д. 1995. *Избранные труды*. Т. I. *Лексическая семантика*. Москва.

Belov, V. A. 2014. Tipi sinonimicheskih rydov. *Voprosi psiholingvistiki* 22, 125-137. / Белов В. А. 2014. Типы синонимических рядов. *Вопросы психолингвистики* 22, 125-137.

Chernyak, V. D. 2010. *Sinonimija v russkom jazike*. Moskva. / Черняк, В. Д. 2010. *Синонимия в русском языке*. Москва.

Church, K., Hanks. P. 1996. Word association norms, mutual information, and lexicography. *Computational Linguistics* 16(1), 22-29.

Evgenjeva, A. P. (ed.). 1970. *Slovar' sinonimov russkogo jazika*. Leningrad. / Евгеньева А. П. (ред.) 1970. *Словарь синонимов русского языка*. Ленинград.

Evgenjeva A. P. (ed.) 1986. *Slovar' russkogo jazika*. Moskva. / Евгеньева А.П. (ред.). 1986. *Словарь русского языка*. Москва.

Evgenjeva, A. 1966. Osnovnije voprosi leksicheskoj sinonimiki. In: Evgenjeva, A. (ed.). *Ocherki po sinonimiki sovremennogo russkogo literaturnogo jazika*. Moskva – Leningrad, 4-29. / Евгеньева, А. П. 1966. Основные вопросы лексической синонимики. В: Евгеньева А. П. (ред.). *Очерки по синонимике современного русского литературного языка*. Москва – Ленинград, 4-29.

Lyons, J. 1977. *Semantics*. Cambridge.

McGregor, W. 2009. *Linguistics: An introduction*. London.

Miller, G., Beckwith, R., Fellbaum, C. 1990. Introduction to WordNet: An On-line Lexical Database. *International Journal of Lexicography* 3(4), 235-244.

Ullmann, S. 1957. *The Principles of Semantics*. Glasgow.

Zaharov, V. P., Hohlova, M. V. 2010. Analis effektivnosti statisticheskih metodov vijavlenija kollokacij v tekstah na russkom jakike. In: *Kom'juternaja lingvistiva i intellektual'nije tehnologiji: Trudi Megdunarodnoj konferenciji «Dialog-2010»*. Vip. 9 (16). Moskva, 137-143. / Захаров, В. П., Хохлова, М. В. 2010. Анализ эффективности статистических методов выявления коллокаций в текстах на русском языке. В: *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: Труды Международной конференции «Диалог-2010»*. Вып. 9 (16). Москва, 137-143.

Zveginc'ev, V. A. 1967. *Teoreticheskaja i prikladnaja lingvistika*. Moskva. / Звегинцев, В. А. 1967. *Теоретическая и прикладная лингвистика*. Москва.

Череповецкий государственный университет
Проспект Луначарского 5
Череповец – Russia

V a d i m B e l o v
(belov.vadim.a@gmail.com)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 17-26.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

ФОНЕТИЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЗНОСТІ ФОЛЬКЛОРНОГО ТЕКСТУ
(На матеріалі українських народних замовлянь крові)

Phonetic means of expressiveness in folk texts: on the material of Ukrainian folk spells of blood

Abstract: This article deals with an investigation of the phonetic expressiveness of Ukrainian folk healing spells (blood spells). Such expressiveness is formed by a range of means that includes euphony, sound repetitions, types of sound parallelism, onomatopoeia, etc. The means of euphony consist of orthoepic alternations, phonetic alternations and modifications, secondary phonetic processes (apheresis, dieresis, syncope, apocope, prothesis, epenthesis) and the coefficient of correlation of vowels and consonants in the text. The level of sound repetitions consists of assonance and alliteration (the simple means) and of anaphora, epiphora, anepiphora, anaphora and epanalepsys (the more complex types of sound parallelism). A special type of sound repetition is antiphonal parallelism. Onomatopoeia is the least used auxiliary means for creating phonetic expressiveness in Ukrainian folk healing spells (blood spells).

Keywords: phonetic expressiveness, blood spells, euphony, sound repetitions, onomatopoeia.

1. Вступ

Замовляння, або заговори, шепти, заклинання, закликання, молитви, примовки, являють собою один із найсакральніших і найтаємничіших жанрів фольклору. Основна мета замовляння – досягти певного результату: зцілити хворого, вилікувати худобу, відвернути стихійне лихо, посприяти в любовних або соціальних справах (привернути коханого, «замкнути язика» злим сусідам, виграти справу в суді тощо). Попри суто прагматичну скерованість цього фольклорного жанру, замовлянням притаманна і образність, і поетика, і довершеність фонетико-ритмічної організації, яка також, зрештою, працює на загальний результат, сприяючи, крім іншого: 1) запам'ятовуванню тексту виконавцем, 2) забезпеченню рівномірності дихання, а отже, й інших фізіологічних процесів (кровотоку, руху лімфи, імпульсів роботи нервової системи, мозку тощо) у сув'язі «замовляльник – реципієнт».

Метою нашого дослідження було з'ясувати арсенал засобів творення фонетичної виразності українських народних лікувальних замовлянь, а саме *замовлянь крові* як чи не найархаїчніших і водночас досі актуальних і використовуваних народними цілителями – на відміну від деяких інших груп замовлянь, потреба у виконанні яких відпала з розвитком офіційної медицини.

Вивченню фонетичних особливостей замовлянь присвячені окремі праці вітчизняних та зарубіжних науковців. Так, звукоповтори в прямому і зворотному порядку, засоби звукової гри, звуконаслідування, риму в білоруських і литовських замовляннях досліджує М. Зав'ялова. Фоносемантичні особливості російських замовлянь в аспекті їхньої суґестивності обстежує І. Черепанова. Предметом вивчення у лінгвістиці виступає звуковий код замовлянь українських (С. Бутко), а також російських і білоруських (І. Жилінська); конотаційний потенціал

приголосних в українських замовляннях (Л. Українець, Т. Гречковська); фоносемантичний потенціал російських і карачаєво-балкарських замовлянь (Д.Казієва) тощо. Водночас фонетичні засоби виразності українських лікувальних замовлянь ще не були, за нашими даними, предметом окремого дослідження, що й зумовлює актуальність цієї розвідки.

Джерельною базою дослідження послугували 105 текстів українських народних замовлянь крові, дібрані з 11-ти збірок (див. Д ж е р е л а). Матеріал, представлений в аналізованих збірках, являє собою: 1) упорядковані тексти замовлянь із друкованих джерел XIX-XX ст. (Moskalenko/Москаленко 1993; Talančuk/Таланчук 1992a; Talančuk/Таланчук 1992b); 2) упорядковані тексти замовлянь із друкованих джерел XIX–XX ст. та з матеріалів польових етнографічних досліджень XX-XXI ст. (Vasylenko, Ševčuk/Василенко, Шевчук 1991; Dmytrenko/Дмитренко 2007; Dunajevs'ka/Дунаєвська 2001); 3) тексти з матеріалів польових етнографічних досліджень XX-XXI ст. (Agapkina/Агапкина 2003; Davydjuk/Давидюк 1993; Ihnatenko/Ігнатенко 2013; Mojsijenko/Мойсієнко 1996; Fisun/Фісун 1998). Із джерел, які досліджують поліські замовляння (Agapkina/Агапкина 2003; Mojsijenko/Мойсієнко 1996), ми обрали для аналізу лише ті тексти, які були зібрані на території українського Полісся (Волинська, Житомирська, Київська, Рівненська, Сумська, Чернігівська області). У деяких текстах третьої джерельної групи відтворення на письмі усномовних (діалектних, просторічних тощо) особливостей максимально наближене до транскрипційного запису. Орфографічні та діалектні особливості усіх текстів збережено.

До засобів фонетичної виразності тексту традиційно зараховують чинники, що сприяють його евфонічності, а також засоби звукопису – звукові повтори (від напростіших – алітерації й асонансу, що викликають певні емоційні стани й асоціації, до складніших фігур звукового паралелізму – анафори, епіфори, анепіфори (кільця), епанафори (епанастрофи, анадиплосиса, стику), епаналепсису, антифонного паралелізму, рими тощо) та ономатопеї (звуконаслідування).

Аналіз текстів дозволив зробити такі спостереження щодо специфіки використання фонетичних засобів виразності в українських народних замовляннях крові.

2. Евфонічні засоби

Евфонічна організація мови пов'язана насамперед з униканням важких для вимови збігів голосних чи приголосних, що зумовлює появу т. зв. орфоепічних чергувань, а також комбінаторних та позиційних змін звуків (живих фонетичних чергувань та модифікацій), вторинних фонетичних процесів (аферези, дієрези, синкопи, апокопи, протези, епентези) тощо. Евфонічність залежить також від урівноваження кількості голосних і приголосних у мовленнєвому потоці, що надає йому краси й гармонійності і визначає т. зв. коефіцієнт прозорості.

2.1. Орфоепічні чергування

Орфоепічні чергування в аналізованих текстах представлені чергуваннями:

• сполучників *і* – *й* («рожа не прийнялась *і* кров унялась» – «шовку не стало *й* кров перестала»);

• прийменників *у* – *в* («щоб так *у* раба Божого (ім'я) кров з руки не йшла» – «Роса розлилася, а *в* раба Божого (ім'я) кров унялася»);

• прийменників *від* – *од* («Не мої слова – *від* Господа Бога слова» – «Іди, лютий змію, в Іванів двір і візьми *од* раба Божого Івана, молитвенного і хрещеного, люту кров»);

• прийменників *з* – *із* («Я *з* річчю – Бог *із* поміччю»);

• прийменників *з-за – із-за* («Летів чорн ворон *із-за* крутої гори» – «Заступила чорна хмара, *з-за* чорної хмари вийшли три янголи»);

• префіксів *зі- – ізі- – зо- – із- – ізо-* («красна рожа не *зі*йшла» – «Як ця рожа тут *ізі*йде, тоді сюди кров прийде» – «Як роженькі не *зо*йти, так із мого сустава крові не пойти» – «я водяну *ізо*п'ю, а молочну споживу, а кроваву іспиню, із сірого коня кров *із*гоню»);

• префіксів *від- – од-* («коли вона *від*тіля води принесе» – «Вони *од*мовляють і *од*говоряють»);

• паралельних форм у відмінкових закінченнях (*-у – -ові*) іменників («нароженому, молитвяному, хрещеному рабу Семену» – «щоб Левк*ові* кров зупинити»);

• паралельних форм у та суфіксах (*-ти – -ть*) дієслівних форм («став борщ закипа*ти*, стала кров затиха*ти*» – «Ши*ть* перестала – І кров йти перестала»);

• паралельних форм у постфіксах (*-ся – -сь*) дієслівних форм («трость уламала*сь*, кров угамувала*сь*» – «роса розлила*ся*, а в раба Божого (ім'я) кров унял*ася*»)
тощо.

2.2. Живі фонетичні чергування та позиційні модифікації

У деяких наближених до транскрипції записах текстів спостережено фіксацію на письмі *живих фонетичних чергувань* (комбінаторних асиміляцій за глухістю («*С ц*ього баранця Знімем руно»); за способом творення («Як тому каменю не зроста*цц*я, так у (...) кроу запеча*цц*я»); за м'якістю («Летить *зь*мєя через море, крічіть і верещіть <...> Іди собйе до бйелоє ма*сь*тє, до жоутоє ко*сь*тє»); дисиміляцій («зорям-зірницям, скорим помі*шн*ицям» – пор. «Святая Пречистая Божая Мати, наша помо*чн*иця»; «Пускали водяную, пускали моло*шн*ую і крівавую» – пор. «Єдне море – водяне, друге море – моло*чн*е, трете море – криваве») тощо), а також *позиційних модифікацій*, а саме вокалізацій («Ішла дє*у*ка да броду па воду <...> Вода разлілася, у раба Божого (...) кро*у* спінілася»; «Станьтэ мэни *ў* помочи»; «Лятеў воран Цераз сине мора, Нёс игоўку И клубок шоўку»).

2.3. Вторинні фонетичні процеси

В аналізованих текстах українських народних замовлянь крові досить частотними були такі вияви усічення, випадіння звуків чи складів на початку, в середині, у кінці слів:

• *аферези* («Шила Божа Мати *[Ø]*киян-море золотою *[Ø]*голкою, шовковою ниткою – пор. На морі, на *о*кіяні, на острові, на обояні»; «Ішов *І*сус Христос через три морі <...> стань на рані, як *[Ø]*Сус Христос на Гордані»; «Ішов Христос до *[Ø]*Ордані-ріки» – пор. «Становись кров в рані, як вода в *Й*ордані» або навіть «стань на рані, як Сус Христос на *Г*ордані»; «Йшли *[Ø]*ліки через три ріки» – пор. «Через три ріки ішло три *ка*ліки»; «Летів орел через море, спустив крило, заткнув *[Ø]*жерло» – пор. «Моїй рані Заткнем *дж*ерело»; «Ішов красний пан, ніс води *[Ø]з*бан» – пор. літературне «*дз*бан»);

• *дієрези* («Як тому каменю не зро*ст*ацця, так у (...) кроу запечацця» – пор. «Їхав чоловік старий, під ним кінь карий, по ро*с[Ø]л*инах, по дорогах, по притонах, по містах»; «бо кров іти перестане, а п'ятниця й неділя щоти*ж[Ø]н*я настане – пор. «ти*жд*ень»);

• *синкопи*[1] («Щоб ця рожа ни зийшла, Щоб з м*[Ø]*еї рани кров ни йшла»);

[1] *Синкопа,* як і *дієреза*, передбачає випадіння звука чи звуків усередині слова в мовленнєвому потоці. Проте під поняттям *синкопа* здебільшого розуміють випадіння ненаголошеного голосного звука або складу, тоді як *дієрезу* в основному ототожнюють з процесами випадіння приголосних (в українській мові – зі спрощенням в групах приголосних).

• *а п о к о п и* («Ішов Григор*[Ø]* із гор, да встрів Божу Матір. Божа Мати питає: «Куда ти, Григор*ій*, їдеш?»; «На морі три анголи – Іден січе, друг*і'* рубає, Трет*і'* кров замувляє»; «Їхав стар*[Ø]* дід на карім коні» – пор. «Їхав чоловік стар*ий*, під ним кінь карий»),

а також вияви нарощення, додавання звуків на початку чи в середині слова:

• *п р о т е з и* («Поможи, Господи, *в*огняну згасити, муляну загатити, криваву замовити» – пор. «Одна ріка водяная, друга ріка *о*гняная, третя ріка кров'яная»; «Вода пралілася, у раба Божого (...) кроу *с*унялася» – пор. «Роса розлилася, а в раба Божого (ім'я) кров *у*нялася»; «я водяну ізоп'ю, а молочну споживу, а кроваву *і*спиню, із сірого коня кров ізгоню»; «з-за чорної хмари вийшли три *я*нголи» – пор. «На морі три *а*нголи»);

• *е п е н т е з и* («Шила Божа Мати ки*я*н-море золотою голкою» – пор. «На морі-оке*а*ні, На острові на Гояні»; «На морі, на оки*я*ні, на острові, на обояні стоїть церк*о*в; а в тій це*ркв*і стоїть престол»; «На Си*я*нских горах тэкло тры рэки»).

Оронім *Сиянська гора*, очевидно, походить від назви *Сіонська гора*, яка в Новому Заповіті символізує духовне царство Бога, Небесний Єрусалим.

Як сполучення протези й епентези можна, на нашу думку, розглядати варіант цього ороніма *Осіянська гора*: «На *О*сі*я*нській горі, там стояв колодязь кам'яний».

Зауважимо, що в аналізованих замовляннях орфоепічні чергування, а також інші фонетичні явища часто зумовлені не лише вокалічно-консонантним оточенням у складі сусідніх слів, а й вимогами ритміки й рими: «Ішов *Г р и г о р* із *г о р »*; «Летів орел через море, спустив *к р и л о* , заткнув *ж е р л о »*; «а кроваву *і с п и н ю ,* із сірого коня кров *і з г о н ю* » тощо. При цьому дотримання вимог ритміки може домінувати над дотриманням норм орфоепічного чергування: «Ішов брат із сестрою, найшли *г л е ч и к з в о д о ю »* та ін.

2.4. Коефіцієнт прозорості

Один з основних чинників милозвучності української мови – закон урівноваження кількості голосних і приголосних у мовленнєвому потоці, що надає мовленню особливої краси й гармонійності. Прагнення до якомога більш рівномірного співвідношення голосних / приголосних у тексті Н. Тоцька називає *в о к а л і ч н і с т ю* (або *г у ч н і с т ю* , *с о н о р н і с т ю*) мови і розглядає як складову поняття милозвучності (евфонії) [Toc'ka/Тоцька 2000:3-9]. Більш чи менш рівномірний розподіл голосних і приголосних в усному чи писемного тексті зумовлює відповідний *к о е ф і ц і є н т п р о з о р о с т і* (термін І. Качуровського [Kačurovs'kyj/Качуровський 1984]) й забезпечує плавність звучання, евфонічність / какофонічність у чергуванні «голосівок» (голосних) і «шелестівок» (приголосних) у тексті, про що писав іще Б. Якубський, аналізуючи фоніку української мови на прикладі Шевченкового вірша [JAkubs'kyj/Якубський 1922].

За підрахунками Н. Тоцької, в українському народнопоетичному мовленні, яке найбільш зберігає національні основи української мови, голосні становлять 45-46%, проте в літературному мовленні українська мова дещо втрачає свою вокалічність, і кількість голосних у ній знижується до 42%, а приголосні становлять відповідно 58% [Toc'ka/Тоцька 2000]. І. Чередниченко за результатами статистичних обчислень фонемного складу текстів різних стилів (художньої творчості, науково-популярної літератури, газетних статей, поетично-віршованої мови) виводить співвідношення голосних і приголосних в українській мові як 48 : 52 [Čerednyčenko/Чередниченко 1962].

За даними І. Качуровського, в українській мові на кожні сто голосних має бути приблизно 130-140 приголосних. Якщо ж їх більше, то виникає або епентеза

голосного (*з берега*, але *зі сходу*), або дієреза приголосного (*честь – чесний*). Аналізуючи особливості милозвучності української мови на текстах перекладів (три українські переклади, іспанський переклад і німецький оригінал балади Й. Гете «Вільшаний цар»), І. Качуровський виявив, що українським текстам притаманний коефіцієнт прозорості 0,71-0,75, іспанському – 0,75, німецький оригінал характеризується найнижчим коефіцієнтом прозорості – 0,5 [Kačurovs'kyj/Качуровський 1984:21]. Зауважимо, що в старослов'янській мові з її відкритими складами коефіцієнт прозорості становив близько 1.

За спостереженнями Б. Якубського,

> найлегше, музично, евфонічно звучатимуть для нас ті слова, де кількість шелестівок і голосівок однакова, й вони правильно чергуються, напр.: «полетіла», «гомоніли», «нерухомо», «заборона» (відношення, як 1 : 1). Ми повинні надзвичайно пишатися тим, що в нашій українській мові силу слів збудовано власне на принципі відношення шелестівок до голосівок, як 1 : 1; цим з'явищем наша мова рівняється до італійської мови, славетної своєї милозвучністю [JAkubs'kyj/ Якубський 1922:84-85].

За даними нашого обстеження українських народних замовлянь крові, середній коефіцієнт прозорості аналізованих текстів, вираховуваний шляхом ділення кількості голосних на кількість приголосних, становить 0,76, а співвідношення голосних і приголосних виглядає як 43,3% : 56,7%. При цьому найнижчий виявлений у текстах коефіцієнт прозорості – 0,59 (або 37,2 : 62,8): «Ішов Христос, ступив на трость: трость уламалась, кров угамувалась»; найвищий – 0,95 (або 48,8 : 51,2): «Ішла дєука да броду па воду. Нєсла воду, упала чєрєз колоду. Вода разлілася, у раба Божого (...) кроу спінілася».

При обчисленнях ми зважали на диференційовану вимову букв і буквосполук *я, ю, є, дж* (як один або два звуки); подовжені приголосні й голосні вважали одним звуком (*виллю – ви[л´:]у; з-за – [з:]а; тпру-у – тпр[у:]*, але: *поорала – п[оо]рала*), враховуючи при цьому і подовження, зафіксоване на письмі (як наслідок історичних чергувань), і подовження, яке відбувається лише в усному мовленні (як наслідок живих фонетичних чергувань) під впливом асимілятивних змін в групах приголосних, а саме: асиміляцій за глухістю (*з спини – [с:]пини*); за способом творення (*запікається – запікає[ц´:]я*; *на нитці – на ни[ц´:]і; отця – о[ц´:]я*); за місцем і способом творення (*отче – о[ч:]е; по річці – по рі[ц´:]і*) тощо.

Проте, якщо враховувати явище вокалізації приголосних *[в]* та *[й]*, тобто перехід їх у певних позиціях в голосні неповного творення *[ў]* та *[ĭ]* (які за своїми артикуляційними й акустичними ознаками максимально наближені до голосних), то за співвідношенням голосних до приголосних пропорції змінюються з 43,3% : 56,7% до 46,6% : 53,4%, відповідно коефіцієнт прозорості аналізованих текстів замовлянь теж суттєво зростає: з 0,76 до 0,87. При такому обчисленні у деяких текстах можна спостерегти практично ідеальну пропорцію голосних і приголосних (50% на 50%) та ідеальний коефіцієнт прозорості – 1: «Й([ĭ])шла чорна корова через рів([ў]).Й([ĭ])шла і стала, А кров([ў]) іти перестала».

3. Засоби звукопису

3.1. Частотні характеристики фонематичного складу. Звукові повтори: асонанси й алітерації

Аналіз кількісних характеристик фонематичного складу текстів замовлянь виявив максимальну частотність голосних */а/* (1811 уживання) та */о/* (1582 уживання). Значно менше представлені */і/* (827 уживань), */и/* (826 уживань), */е/* (678 уживань) та */у/* (568 уживань) – що співвідноситься з даними, отриманими І. Чередниченком щодо частотності голосних фонем в українській мові (на матеріалі текстів

художньої, науково-популярної літератури, газетних статей, поетичної віршованої мови), де найчастотнішими названо */а/, /о/, /і/, /и/, /е/, /у/* (в порядку спадання вияву ознаки) [Čerednyčenko/Чередниченко 1962]. До 1811 реалізацій */а/* увійшли також її діалектні вживання, зокрема на місці ненаголошеної */о/* (ненормативні з точки зору орфоепії): «Ішла дєука *д[а]* броду *п[а]* воду»; «Ишла Прачиста Калин*[а]*вым мост*[а]*м, Папиралась з*[а]*л*[а]*той тростю» тощо.

Яскравим фонетичним засобом увиразнення тексту виступають *асонанси /а/*, які, за даними ряду фоносемантичних експериментів, асоціюються переважно з червоним кольором (тобто кольором крові. – В.Б.), чимось великим, сильним ([Levickij/Левицкий 1973; Žuravlev/Журавлев 1991; Ukrajinec'/Українець 2014]), та *асонанси /о/*, які символізують щось округле, глибоке, величне, напружене, темне ([Bal'mont/Бальмонт 1922; Levickij/Левицкий 1973; Ukrajinec'/Українець 2014]):

• «Т*а*м н*а* г*о*рі тури *о*р*а*ли, кр*а*сну р*о*жу сі*я*ли; кр*а*сн*а* р*о*ж*а* не зійшл*а*; т*а*м ст*о*я*л*а дівк*а*; к*о*л*о* синь*о*г*о* м*о*р*я* безребр*а* *о*вечк*а* ст*о*я*л*а; кр*а*й черв*о*н*о*г*о* м*о*р*я* черв*о*ний к*а*мінь лежить»;

• «Св*я*тий *О*вр*а*м землю *о*р*а*в, Св*я*т*а*я М*а*рі*я* р*о*жу с*а*дил*а*, Щ*о*б ц*я* р*о*ж*а* ни зийшл*а*, Щ*о*б з меї р*а*ни кр*о*в ни йшл*а*»;

• «М*о*л*о*д*а*я дівиц*я* все п*о*ле п*оо*р*а*л*а*, р*о*жу п*о*сі*я*л*а*: р*о*ж*а* зійшл*а*, у р*а*б*а* Б*о*ж*о*г*о* (ім'я) щ*о*б кр*о*в не йшл*а*»;

• «Ішл*а* Б*о*ж*а* М*а*ти кр*о*в з*а*м*о*вляти. / Шла м*о*ст*о*чк*о*м, *о*пир*а*л*а*ся кий*о*чк*о*м, / то не кий*о*чок, *а* Б*о*ж*а*я сир*о*тинк*а*»;

• «Ст*а*н*о*вись кр*о*в в р*а*ні, *я*к в*о*д*а* в Й*о*рд*а*ні» та ін.

Серед приголосних у текстах замовлянь найчастотнішими виявились */р/* (*/р´/*) – 935 реалізацій; */н/* (*/н´/*) – 777 реалізацій; */т/* (*/т´/*) – 742 реалізації; */в/* – 704 реалізації; */с/* (*/с´/*) – 646 реалізацій; */л/* (*/л´/*) – 629 реалізацій; */к/* – 590 реалізацій; */м/* – 516 реалізацій, що теж загалом повторює картину частотності приголосних за даними І. Чередниченка, який зараховував до класу найчастотніших приголосних */н/, /в/, /т/, /р/, /с/, /й/* та до приголосних вищої частоти вживання – */л/, /к/, /м/, /п/, /д/, /з/* (Čerednyčenko/Чередниченко 1962).

Привертає увагу фонетична конотація найчастотніших приголосних: зокрема, */р/* асоціюється з динамікою, рухом, напором, інтенсивністю; */н/* має однією з конотацій зв'язок із водною стихією – а в замовляннях крові образ води, ріки, протікання є одним із провідних; */т/* найчастіше пов'язують із чимось великим, сильним, темним, ритмічним; сонорний щілинний */в/* асоціюється з рухом вітру; */с/* створює сумну тональність, акустичний ефект пронизливості, ілюструє динаміку; */м/* – придатне для зображення ніжних і м'яких речей, водночас, за К. Бальмонтом, це звук закритого людського рота, стриманої муки тощо (Bal'mont/Бальмонт 1922; Lomonosov/Ломоносов 1952; Ukrajinec'/Українець 2014 та ін.): «*Н*а *синьо*му *мо*рі *сто*ї*ть* білий ка*мі*нь. *Н*а *ті*м ка*мен*і д*в*а б*р*а*ти* *с*ічу[ц´:]а, *р*убаю[ц´:]а, *в*еликі *ра*ни за*в*дают*ь* – і к*р*о*в* *н*е йде. *Ст*ій, к*р*о*в*, як кі*л*».

Алітерації /р/ є найпоширенішими і здебільшого представлені у сполуках *кр, тр, др, бр, рв, пр, ндр, стр* тощо:

• «Там на го*р*і ту*р*и о*р*али, *кр*асну *р*ожу сіяли; *кр*асна *р*ожа не зійшла; там стояла дівка; коло синього мо*р*я бе*зребр*а овечка стояла; *кр*ай че*рв*оного мо*р*я че*рв*оний камінь лежить»;

• «Було *тр*и *бр*ати, та всі вони Кі*ндр*ати. / Вони бились, і *р*убались, і назад не оглядались. / *Пр*ийшла їхня мати – *кр*ов замовляти»;

• «Ішло *тр*и каліки че*р*ез би*стр*иї *р*іки, / одне січе, *др*уге *р*убає, *тр*етє *кр*ов замовляє».

2.2. Фігури звукового паралелізму

Різновидом звукових повторів є складніші фігури звукового паралелізму – словесні й синтаксичні повтори, серед яких найпоширеніші *анафора*, *епіфора*, *анепіфора* (кільце), *епанафора* (епанастрофа, анадиплосис, стик), *епаналепсис*, інші різновиди *синтаксичного паралелізму* та характерний насамперед для фольклору *антифонний паралелізм* тощо.

Серед обстежених нами текстів було виявлено частотні випадки *анафоричних повторів*: «Молодая дівиця все поле поорала, *рожу* посіяла: *рожа* зійшла, у раба Божого щоб кров не йшла»; «*Ти*, діду, устань; а *ти*, кров, іти перестань. <...> *Ти*, Божа Мати, поможи мені сю кров уняти»; «*Там* на горі тури орали, красну рожу сіяли; красна рожа не зійшла; *там* стояла дівка; коло синього моря безребра овечка стояла; край червоного моря червоний камінь лежить. *Де сонце* ходить, *там кров* знімається; *де сонце* заходить, *там кров* запікається».

Особливо частотні *анафори прийменникові* («*На* морі, *на* окіяні, *на* острові, *на* обояні стоїть церков»; «Кров *з* буйної голови, *з* рум'яного лиця, *з* ретивого серця; *з* живота, *з* костей, *з* моргів, *з* чорних кіс, *з* карих очей»; «Їхав чоловік старий, під ним кінь карий, *по* рослинах, *по* дорогах, *по* притонах, *по* містах»; «Іди собйе *до* бйелоє масьтє, *до* жоутоє косьтє»; «Ишла пани, несла три стакани, *в* одном стакани – горилка, *в* другому – кроў, *в* третем – вода»), а також *анафори сполучникові* (Ішов Христос до Ордані-ріки, *і* Ангел ішов, Христос став, *і* Ангел став, *і* Ордань-ріка стала»; «На горэ дуб стоить, / *А* под дубом казан стоить, / *А* в казане кроў кипить, / *А* ў кроўи щука играе»), які утворюють полісиндетонні фігури синтаксичного паралелізму.

Як ускладнений варіант анафори виступають цілі *анафоричні звороти*, які створюють кількаярусні фігури синтаксичного паралелізму: «І кажу тобі: стань, кривава, а як не станеш, то буде тобі теє, (1) *як тому* чоловікові, (2) *що в неділю до служби Божої* в гаї дрова рубає; (1) *як тій* жінці, (2) *що в неділю* на городі *до служби Божої* моркву копає».

Іще одним різновидом анафори виступають притаманні фольклорному тексту т. зв. *наскрізні епітети*:

• «Було собі *красне* море. Їхав чоловік *красним* возом, *красними* волами, *красні* колеса, *красне* ярмо, *красна* війя, *красні* притики, *красне* море рубати, хрещеному, нарожденному, молитвенному Іванові кров замовляти»;

• «Йшла дівка *поганим* шляхом, на *поганий* огород, *поганого* зілля рвати, *поганим* ножем кришити, *поганий* борщ варити, став борщ закипати, стала кров затихати»;

• «Дівка йшла, *кам'яні* відра несла, до *кам'яного* колодізя пішла, відра упустила, вода розлилась, а у раба Божого кров уйнялась».

При цьому наскрізні епітети можуть утворювати як відносно правильні фігури *анафоричного паралелізму*, так і різновиди *епаналепсису* як повтору загалом: «Ішла *кам'яна* баба з *кам'яною* дійницею на *кам'яну* гору *кам'яних* корів доїть»; «Йшов *камінний* чоловік / через *камінний* міст / І ніс *камінний* ціпок»; «Стоїть *біла* гора, на *білій* горі *біла* церква, в церкві *білий* пристіл й *білі* попи і *білі* дяки *білі* книжки читають і кров замовляють»; «Ішла я *калиновим* мостом і підперлась *калиновою* палицею» та ін.

Дещо менш поширені в аналізованих нами замовляннях крові *епіфори*, які також сприяють фонетичному увиразненню й ритмізації тексту: «Не мій *Дух* – Господній *Дух*. / Не мої *слова* – від Господа Бога *слова*»; «Запікайся *кров*, заговоруйся *кров*, замовляю тебе не сам – своїми духами – Господніми науками»;

«На Сиянских горах тэкло тры рэки. Одна медова, друга водяна, третя кровэна. Ты, медова, *иды*. И водна *иды*. А кровяна стань и остановыса <...>» тощо.

Серед фігур звукового паралелізму в текстах українських народних замовлянь крові зустрічається також *анепіфора* (*кільце*): «*Ішов* Христос до Ордані-рікі. І ангел *йшов*»; «Ішов красний *пан*, ніс води *збан*, *пан* повалився, *збан* розбився, вода розлилася, у сірого коня кров уйнялася»; «*Кров*, не йди, *не течи*, нехай з того *кров тече*, хто в п'ятницю плаття золить, а в неділю хліб пече».

Різновидом звукового повтору на рівні слова і фрази виступає й *епанафора*, або *стик*: «Через три ріки, ішло три каліки. На синьому камені посіяли *червону рожу*. *Червона рожа* не зійшла, щоб з пальця кров не йшла»; «Летів чорн ворон із-за крутої гори, сів у сірого коня на *крижі*, з *крижа* на *спину*, а з *спини* на *гриву*, а з *гриви* додолу!»; «В неділю рано Пречиста Діва плугом *небо орала*, *небо орала*, руту сіяла»; «Ішов Христос, ступив на *трость*: *трость* уламалась, кров угамувалась»; «На синьому морі стоїть білий *камінь*, на тім *камені* два брати січуться, рубаються, великі рани завдають – і *кров* не йде. Стій, *кров*, як кіл (дубовий)» тощо.

Різні види звукових повторів можуть поєднуватися в текстах, сприяючи їхній фонетико-ритмічній, синтаксичній і лексико-композиційній упорядкованості й виразності, а отже – й ефективності виконуваних такими текстами функцій. У текстах українських народних замовлянь крові можуть сполучатися, зокрема, такі фігури звукового паралелізму, як *епіфора* й *епанафора (стик)*: «Ішло три каліки через три ріки, рубали *рожу*, саджали *рожу*, *рожа* не зійшла, кров червона не пішла»), або навіть *анафора* (*і..., і...*), *епіфора* (*став...став, ...стала, ...не стала, ...стала*) й *анепіфора*, або *кільце* (*ішов...,...йшов*): «*Ішов* Христос до Ордані-рікі. *І* ангел *йшов*. Христос *став* і ангел *став*, *І* Ордан-ріка *стала*, а котра не *стала*, не благословенна *стала*», а також інші види звукових повторів різних рівнів.

Дещо окремим різновидом звукових повторів у текстах замовлянь виступає *антифонний паралелізм* (паралелізм питань і відповідей), притаманний насамперед мові фольклору:

• «Ішов Григор із гор, да встрів Божу Матір.
Божа Мати питає:
– Куда ти, Григорій, *їдеш*?
– *Їду церкву рубать*.
– *Не іди церкву рубать*, іди (ім'я) кров замовлять»;

• «Ішла я калиновим мостом і підперлась калиновою палицею. Зостріла мене Божа Мати: «Куди ти, *нароженая, молитвяная* Софіє?» – «Іду до *нароженого, молитвяного* Івана крові замовляти, Господа Бога прохати. Мої слова, а Божа поміч»;

• «На синьому морі лютий змій реве. – «Чого ти, лютий змію, ревеш?» – «Бо нема мені *чим дітей годувати*». – «Іди, лютий змію, в Іванів двір і візьми од раба Божого Івана, молитвенного і хрещеного, люту кров, і будеш мати *чим дітей годувати*!»;

• «Летить зьмєя через море, *крічіть і верещіть*.
Іде сам Господь, рече: – Чого ти, зьмея, *крічіш,*
чого *верешчіш*?
– Як же мінє *не кричать, не верешчать*,
як мінє нема чім своїх дєток погодувать?»

тощо.

Окремого дослідження потребує такий вид звукового повтору в текстах замовлянь, як рима, вивчення якої ми виносимо на перспективу.

4. Ономатопея

До засобів фонетичної виразності тексту традиційно зараховують і ономатопею, або звуконаслідування – імітацію засобами мови позамовних звукових явищ живої і неживої природи. Ономатопеї не є поширеними в українських народних замовляннях крові і трапляються в поодиноких випадках: «Йшов Христос через море, загнав собі дерево в ногу. Став він дерево виймати, та й став кров замовляти: «Кров – не вода, річкою не біжить, *тпру-у* тобі і *чмок*!», де замовляльний ефект базується на аналогії «як кінь спиняється за командою *тпру-у*, так хай і кров зупиняється», а звуконаслідування «*чмок*» нагадує звук від закорковування чіпом дерев'яної бочки або пляшки з рідиною і також прямо асоціюється з зупинкою кровотечі з рани.

5. Висновки

Таким чином, засоби фонетичної виразності українських народних лікувальних замовлянь, зокрема замовлянь крові, являють складний комплекс евфонічних, звукописних і звуконаслідувальних засобів у взаємодії.

Творенню благозвучності (евфонічності) тексту сприяють орфоепічні чергування, живі фонетичні чергування та модифікації (усномовні, не закріплені на письмі), вторинні фонетичні процеси – аферези, дієрези, синкопи, апокопи (усічення, випадіння звуків) та протези, епентези (нарощення, додавання звуків) – іноді в комбінованому вигляді, а також коефіцієнт співвідношення голосних і приголосних у тексті – т. зв. коефіцієнт прозорості. У формуванні евфонічності тексту беруть участь також ритм і рима.

Серед засобів звукопису визначальними є простіші й складніші звукові повтори. До перших належать алітерації й асонанси, які можуть кореспондувати з частотними характеристиками фонематичного складу тексту. До других – фігури звукового паралелізму, згруповані в словесні й синтаксичні повтори (анафори, епіфори, анепіфори, епанафори, епаналепсиси), які беруть участь у творенні фігур синтаксичного паралелізму, а також специфічний для фольклору антифонний паралелізм.

Найменше представлені засоби звуконаслідування (ономатопеї), які виконують допоміжну роль у формуванні виражального потенціалу фонетичних засобів у текстах українських народних лікувальних замовлянь (зокрема замовлянь крові).

Л і т е р а т у р а

Bal'mont, K. 1922. *Poèzija kak volšebstvo*. Moskva. / Бальмонт, К. 1922. *Поэзия как волшебство*. Москва.

Čerednyčenko, I. 1962. *Narysy z zahal'noji stylistyky sučasnoji ukrajins'koji movy*. Kyjiv. / Чередниченко, І. 1962. *Нариси з загальної стилістики сучасної української мови*. Київ.

JAkubs'kyj, B. 1922. *Nauka viršuvannja*. Kyjiv. / Якубський, Б. 1922. *Наука віршування*. Київ.

Kačurovs'kyj, I. 1984. *Fonika*. Mjunxen. / Качуровський, І. 1984. *Фоніка*. Мюнхен.

Levickij, V. 1973. *Semantika i fonosemantika*. Černovcy. / Левицкий, В. 1973. *Семантика и фоносемантика*. Черновцы.

Lomonosov, M. 1952. Kratkoe rukovodstvo k krasnorečiju. V: Lomonosov, M. *Polnoe sobranie sočinenij: V 11 t.* T. 7. Moskva, 91-378. / Ломоносов, М. 1952. Краткое руководство к красноречию. В: Ломоносов, М. *Полное собрание сочинений: В 11 т.* Т. 7. Москва, 91-378.

Toc'ka, N. 2000. Zasoby mylozvučnosti ukrajins'koji movy. *Ukrajins'ke movoznavstvo* 22, 3-9. / Тоцька, Н. 2000. Засоби милозвучності української мови. *Українське мовознавство* 22, 3-9.

Ukrajinec', L. 2014. *Fonetyčna konotacija v ukrajins'kij poetyčnij movi XX-XXI st.: semantyko-prahmatyčnyj vymir*. Poltava. / Українець, Л. 2014. *Фонетична конотація в українській поетичній мові XX-XXI ст.: семантико-прагматичний вимір*. Полтава.

Žuravlev, A. 1991. *Zvuk i smysl*. Moskva. / Журавлев, А. 1991. *Звук и смысл*. Москва.

Джерела

Agapkina, T., Levkievskaja, E., Toporkov, A. (sost., podgotovka tekstov i komment.) 2003. *Polesskie zagovory (v zapisjah 1970–1990 gg.)*. Moskva. / Агапкина, Т., Левкиевская, Е., Топорков, А. (сост., подготовка текстов и коммент.) 2003. *Полесские заговоры (в записях 1970–1990 гг.)*. Москва.

Davydjuk, V. (upor.) 1993. *Zorjana voda: Tajemnyci polis'kyx znaxariv*. Luc'k. / Давидюк, В. (упор.) 1993. *Зоряна вода: Таємниці поліських знахарів*. Луцьк.

Dmytrenko, M. (uporjad., peredmova, prymitky). 2007. *Zamovljannja*. Kyjiv. /Дмитренко, М. (упоряд., передмова, примітки). 2007. *Замовляння*. Київ.

Dunajevs'ka, L. (vstupne slovo), Pavlov, O. (peredmova), Polkovenko, T. (uporjadkuvannja), Fisun, V. (prymitky). 2001. *Ukrajins'ka narodna mahija: poetyka, psyxolohija*. Kyjiv. / Дунаєвська, Л. (вступне слово), Павлов, О. (передмова), Полковенко, Т. (упорядкування), Фісун, В. (примітки) 2001. *Українська народна магія: поетика, психологія*. Київ.

Fisun, V. (vstupna stattja, uporjadkuvannja tekstiv ta prymitky). 1998. *Slovesna mahija ukrajinciv*. Kyjiv. / Фісун, В. (вступна стаття, упорядкування текстів та примітки). 1998. *Словесна магія українців*. Київ.

Ihnatenko, I. 2013. *Narodna medycyna ukrajinciv Seredn'oho Polissja: tradyciji ta sučasnist' (na pol'ovyx etnohrafičnyx materialax)*. Kyjiv. / Ігнатенко, І. 2013. *Народна медицина українців Середнього Полісся: традиції та сучасність (на польових етнографічних матеріалах)*. Київ.

Mojsijenko, V. 1996. Polis'ki zamovljannja. V: *Drevljany: Zbirnyk statej i materialiv z istoriji ta kul'tury Polis'koho kraju*. L'viv. Vyp. 1, 121-165. / Мойсієнко, В. 1996. Поліські замовляння. В: *Древляни: Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю*. Львів. Вип. 1, 121-165.

Moskalenko, M. (uporjad.). 1993. *Ukrajins'ki zamovljannja*. Kyjiv. / Москаленко, М. (упоряд.). 1993. *Українські замовляння*. Київ.

Talančuk, O. 1992a. *Duxovnyj svit ukrajins'koho narodu*. Kyjiv. / Таланчук, О. 1992a. *Духовний світ українського народу*. Київ.

Talančuk, O. (uporjad.). 1992. *Ukrajins'ki čary*. Kyjiv. / Таланчук, О. (упоряд.). 1992b. *Українські чари*. Київ.

Vasylenko, M. (uporjad., red., peredmova i pisljamova), Ševčuk, T. (uporjad.). 1991. *Vy, zori-zorycі...: ukrajins'ka narodna mahična poezija (zamovljannja)*. Kyjiv. / Василенко, М. (упоряд., ред., передмова і післямова), Шевчук, Т. (упоряд.). 1991. *Ви, зорі-зориці...: українська народна магічна поезія (замовляння)*. Київ.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Бульвар Тараса Шевченка 14
Київ – Ukraine

Віра Берковець
(Virvolb@ukr.net)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 27-37.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

PHONOLOGICAL PROPERTIES OF CZECH VERSE AND PROSE COMPARED[1]

Abstract: This paper provides a quantitative phonological analysis of the complete works of six Czech poets in comparison with three Czech prose texts. The comparison is focused on degrees of euphony according to criteria suggested by the Czech phonetician Bohuslav Hála. It is shown that verse obtains lower values for most of the supposedly more euphonious phonological properties (such as the comparative frequency of vowels or open syllables), a finding that is supported by previous statistical analyses, even though these were based mostly on prose. Whether this means that prose is more euphonious than verse or that the criteria used are not reliable is an open question, but it strongly suggests that more attention should be paid to verse in phonological analyses of Czech.

Keywords: phonology, syllable, euphony, phonological corpus, poetry, prose, verse.

1. Introduction

This paper offers a partial quantitative phonological analysis of Czech verse and prose. The complete poetic works of six poets are analyzed here, and the results are compared with three prose texts, two of which were written by two of the poets. The purpose of the comparison is to find out whether the two types of text differ and in what respect.

Although quantitative phonological analyses of Czech have already been published, the data upon which they were based either predominantly comprised prose texts (Bartoň et al. 2009) or the differences between prose and verse were not focused upon (Těšitelová et al. 1985). The only comparison of these two types of text is that attempted by Mazlová (1946). However, she analyzed only samples of prose and verse, not complete works. Her samples consisted of 210,000 sounds for prose and 150,000 sounds for verse.[2] What is more, she focused only on the frequency of sounds without considering other phonological properties such as syllable structure.

Present-day methods make it possible to subject much larger bodies of data to a more detailed analysis. Taking advantage of existing electronic corpora, we have been able to base our comparative statistical analysis on a database consisting of 860,099 phonemes for verse, and of 361,646 phonemes for prose. The comparison has been effected by means of seven criteria suggested by the Czech phonetician Bohuslav Hála for determining the degree of euphony in texts. Hála's criteria were based on an intuitive assumption that some texts are more pleasing to the ear, i.e. are more euphonious, than others. Their purpose was to express this feeling in phonological terms. The expectation was that verse and prose would fare differently when subjected to those criteria, and that it was the former that would turn out to be more euphonious than the latter. Part of the purpose of this paper is thus to show whether this assumption was warranted or not.

---

[1] This paper was written with the help of data from the Corpus of Czech Verse created by the Institute of Czech Literature of the Academy of Sciences of the Czech Republic (http://versologie.cz/kcv.html). The author is indebted to David Jones whose comments on an earlier version of this text have been extremely helpful. Needless to say, all remaining faults are the author's.

[2] Mazlová used phonetic transcription, hence she counted sounds, not phonemes.

2. Data

The data for our analysis are taken from two sources, the Corpus of Czech Verse for verse and the Phonological Corpora of Czech for prose.

The Corpus of Czech Verse is a collection of Czech poetry. It was created by the Verse Research Group of the Institute of Czech Literature of the Academy of Sciences of the Czech Republic. It includes 1,689 collections of Czech verse from the 19th century and the beginning of 20th century. In total, it contains over 76 thousand poems with more than 14.5 million words. Part of the Corpus is a phonetic transcription of the assumed standard pronunciation of the poems. These transcriptions have been made automatically by a set of rules transforming the orthography. This was possible because Czech spelling reflects to a great extent the supposed pronunciation. However, the match is not perfect, so the transcription inevitably contains many errors, particularly in the phonetic transcription of the words of foreign origin, which follow different pronunciation rules from those for native Czech vocabulary.

The Phonological Corpora of Czech were created by the present author. They consist of a lexical database (Lexical Corpus, see below), and a collection of texts, mostly prose ones (Textual Corpus). In the Corpus lexical units and texts are provided with a phonological interpretation of their supposed pronunciation. The phonological transcription expresses the segmental constituents of words in terms of phonemes and syllables, and, in the case of the Textual Corpus, also the neutral prosodic organization of the sentences. This transcription too has been done by automatic conversion of the written texts, but the results of the conversion have been manually checked and corrected.

The author has kindly been given a copy to the Corpus of Czech Verse and has converted its phonetic transcription to the same phonological transcription used in the Phonological Corpora of Czech (on the transcription, see Bičan 2013).

It is beyond the limits of this paper to subject the whole Corpus of Czech Verse to a thorough phonological analysis. Instead we have selected the complete poetic works of the following six authors: Karel Hynek Mácha (1810-1836), Karel Alois Vinařický (1803-1869), Karel Jaromír Erben (1811-1870), Eliška Krásnohorská (1847-1926), Stanislav Kostka Neumann (1875-1949) and Petr Bezruč (1867-1958). The content of their works as included in the Corpus of Czech Verse is quantitatively summarized in Table 1.

Verse	*Words*	*Syllables*	*Phonemes*
Mácha	22,744	40,560	102,234
Vinařický	45,934	91,065	218,793
Erben	26,951	48,919	118,074
Krásnohorská	233,688	402,603	1 023,280
Neumann	262,131	494,354	1 222,666
Bezruč	95,706	168,470	420,998
Total	*687,154*	*1,245,971*	*860,099*
Prose	*Words*	*Syllables*	*Phonemes*
Mácha's *Cikáni*	27,393	53,182	130,859
Erben's *Pohádky*	26,142	47,879	115,142
Czech Copyright Law	19,149	48,240	115,645
Total	*72,684*	*149,301*	*361,646*

Table 1. Texts included in the analysis and the numbers of units (tokens)

Mácha has been chosen because he is probably the most famous Czech poet, and of similar acclaim is Erben, who is known particularly for his collection *Kytice* (and for his fairy tales; see below). Vinařický's poetry is known for its remarkable euphony, playing very cleverly with the phonic character of Czech. Krásnohorská has been included for being one of the few Czech female poets, and probably the best known one. Finally,

Neumann and Bezruč are among the better known 20th century poets, of whom there are not many represented in the Corpus of Czech Verse.

As to the prose texts, we have selected three of them, namely the only published novel by Mácha (*Cikáni,* published in 1835), a collection of fairy tales by Erben (*Pohádky*, published in 1905), and the text of the Czech copyright law (published in 2000). Mácha's and Erben's prose texts have been chosen so that they could be compared to their poetic works. As the copyright law is primarily an administrative text, it was expected that it would not prove to be very euphonious in comparison to the other texts. The phonological content of the prose texts is also summarized in Table 1.

For the sake of comparison we will also use the data from the Phonological Lexical (as opposed to Textual) Corpus of Czech (PhLex), which is a phonologically transcribed database containing 279,647 words (corresponding to 2,569,226 phonemes and 1,029,148 syllables). Where possible, previous statistical analyses by other authors will be considered as well. To be precise, we will consider the statistics published by Těšitelová et al. (1985) and by Bartoň et al. (2009). The former evaluated manually transcribed data which comprised both prose and verse texts (187,000 phonemes in total). The latter analyzed data from the Czech National Corpus, the database SYN2005, which consists of 122,419,948 words of texts of different genres (fiction, publicistic and scientific texts). After the automatic conversion of the orthographic form to phonetic transcription the data contained a total of 192,036,109 sound symbols.

3. Criteria

In a posthumously published book Hála (1975:358ff.) discusses the notion of euphony and proposes several criteria by which the relative euphony of various texts as well as languages could be measured and compared. He was not the first to suggest such criteria, for the idea itself is very old, but, being a phonetician, he tried to find phonetic grounds for them. We have selected seven of the criteria he considers the most important: vocalicity, consonant type, vowel type, consonanticity, syllable type, word beginning and word ending. Each of these criteria divide the phonological properties of Czech words into several categories (e.g. they divide the phonemes of which words are built into vowels and consonants), and we shall see that Hála identifies one of the categories as a more important source of euphony than the others. He asserts that texts differ as to their euphony, and shows this with several short samples. Thanks to the large electronic corpora at our disposal we can test his assumptions on much larger texts. If the criteria are indeed suitable for determining the euphony of texts, then verse should prove to be more euphonious than prose because the former more often than not is written to be pleasant to the ear. Of course, this is not to say that prose is not written to be euphonious as well or that particular prose texts could not be more euphonious than some verse. However, from the global perspective it is rather verse that we would expect to show the quality of euphony.

3.1. Vocalicity

Vocalicity is the proportion of vowels in texts. Vowels are assumed to be more euphonious than consonants because of their acoustic properties, namely for their tonal character and for being produced without any obstruction by speech organs. On the other hand, most consonants are acoustically noises produced with an obstruction made by speech organs. Hála (1975:360) assumes that the more vowels a text contains, the more euphonious it is. We may therefore expect that verse will contain more vowels than prose.

Table 2 gives the percentage of vowels and consonants for all of the analyzed texts. In this table and the tables to follow the results are always ordered according to the

supposedly more euphonious text. Both verse and prose are included; the former is marked by V and the latter by P. The lower part of the tables provides the values for the prose and verse texts considered as separate wholes.

Table 2 shows that there are not only differences between particular texts (over 4% between the best and the worst result), but also that the largest proportion of vowels was not found in verse, but in prose, namely in the Copyright Law. In total, prose has a larger proportion of vowels than verse. Thus, if vocalicity is to be a measure of euphony, we must conclude that prose scores better here. The results, however, confirm the findings of Mazlová (1946), who reported being surprised to find 41.47% of vowels in prose and only 39.67% in verse. In fact the ratio of approximately 40% of vowels and 60% of consonants is a stable feature of Czech, as confirmed by other statistical analyses. Těšitelová et al. (1985) gives the ratio 41.3% of vowels and 58.7 of consonants. In the Czech National Corpus it is 41.12% of vowels and 58.88% of consonants (Bartoň et al. 2009). Finally, the ratio is 39.53% of vowels and 60.47% of consonants for Czech vocabulary (PhLex).

Rank	*Text*	*Vowels*	*Consonants*
1	P Copyright Law	41.53	58.47
2	P Erben	40.94	59.06
3	V Vinařický	40.74	59.26
4	V Erben	40.27	59.73
5	P Mácha	40.07	59.93
6	V Neumann	39.18	60.82
7	V Bezruč	38.63	61.37
8	V Mácha	38.22	61.78
9	V Krásnohorská	37.78	62.22
1	Prose	40.81	59.19
2	Verse	38.77	61.23

Table 2. Percentages of vowels and consonants

3.2. Consonant type

The second and third criteria concern particular consonants and vowels. Hála (1975: 369ff.) assumes that some vowels and consonants are more euphonious than others. Consequently, one would expect that verse will contain a larger proportion of the more euphonious phonemes than prose. We will start with consonants.

Hála divides the Czech consonants into three classes according to their relative degree of euphony: the positive, the neutral and the negative consonants. The division is motivated by the articulatory and acoustic characteristics of the members of these classes.

The positive consonants are /r/, /l/, /m/, /n/, /ň/, /j/ and /v/. Except for /v/, all of them are sonorants, that is, their phonetic correlates are produced with continuous, non-turbulent airflow in the vocal tract, and are always voiced in Czech. In general, their acoustic spectrum is very similar to that of vowels. The phoneme /v/ is grouped among the positive consonants, even though it is usually classified as a fricative. However, its friction is very slight in comparison with the other fricatives. In fact, it is more similar to sonorants both phonetically and phonologically (Skarnitzl, Volín 2005).

The neutral consonants are all stops (/p/, /b/, /t/, /d/, /ť/, /ď/, /k/, /g/); they are considered neither pleasant nor unpleasant. The negative consonants are all the fricatives used in Czech except for /v/ (/f/, /s/, /z/, /š/, /ž/, /x/, /h/).[3] The fricative vibrant /ř/, which is a peculiarity of Czech, belongs to this group, too, because the acoustic properties of

[3] In the present data the affricates are analyzed as two-phoneme combinations; see Bičan (2013).

its realizations are very similar to those of fricatives. The negative consonants require a lot of expiratory air, which is not regarded as very euphonious.

Rank	*Text*	*Positive*	*Neutral*	*Negative*
1	P Copyright law	40.86	34.34	24.80
2	P Mácha	41.41	31.85	26.74
3	P Erben	38.85	34.85	26.30
4	V Vinařický	40.89	32.56	26.56
5	V Erben	39.53	33.19	27.28
6	V Bezruč	38.87	33.33	27.80
7	V Neumann	40.61	31.42	27.97
8	V Mácha	41.78	29.97	28.25
9	V Krásnohorská	40.07	31.25	28.68
1	Prose	40.42	33.59	25.98
2	Verse	40.21	31.72	28.07

Table 3. Percentages of the consonant classes

Table 3 shows the percentages of the positive, neutral and negative consonants for all the sample texts. It is ordered according to the least occurrence of the *negative* consonants. As Hála (1975:374) notes, it is not the number of positive sounds that is important for the overall euphony of a text, but rather the number of negative sounds, because they are the ones that disturb the euphony of the text. The best results are obtained by the Copyright Law, and in fact by all three of the prose texts. In total, prose contains 25.98% of the negative vowels, while the verse has 28.07% of them.

3.3. Vowel type

In the case of the vowels, Hála only discusses their relative euphony on the basis of their articulatory and acoustic properties. He provides the following scale from the most to the least euphonious vowels without sorting them out into the positive, neutral and negative classes: /ā/ – /a/ – /ö/ [ou̯] – /ō/ – /o/ – /e/ – /ē/ – /u/ – /ū/ – /i/ – /ī/. Hála justifies the scale by citing several perception tests made by Mazlová in 1942 with the students of a music conservatory. The results of the tests very closely matched his scale. Taking Hála's suggestions and Mazlová's results together, we have divided the scale into the euphony classes. We place /ā/, /ö/ [ou̯], /a/ and /o/ into the positive, /ä/ [au̯], /ō/, /e/, /ē/ and /ë/ [ɛu̯] into the neutral, and /ū/, /u/, /i/ and /ī/ into the negative class. We have included the diphthongal vowels /ä/ and /ë/ among the neutral vowels, even though they are not mentioned by Hála or included in Mazlová's perception tests (they are not frequent in Czech, being restricted to words of foreign origin). Once again, we may expect that verse will contain a smaller proportion of the euphony-disturbing vowels.

Rank	*Text*	*Positive*	*Neutral*	*Negative*
1	P Erben	44.07	25.88	30.05
2	V Erben	41.43	28.18	30.39
3	P Mácha	43.46	26.03	30.51
4	P Copyright law	43.92	24.85	31.23
5	V Mácha	39.66	27.95	32.38
6	V Vinařický	41.34	25.98	32.68
7	V Krásnohorská	40.42	26.6	32.98
8	V Bezruč	40.39	26.62	32.98
9	V Neumann	39.82	27.18	32.99
1	Prose	43.80	25.60	30.60
2	Verse	40.26	26.90	32.84

Table 4. Percentages of the vowel classes

The distribution of the vowel classes is provided in Table 4. The smallest portion of the negative vowels was found in Erben's *Pohádky*, and then in his poetry. Note that, excepting Erben and Mácha, the results for the poets are almost identical here. Still, it is again prose which has better results than verse. As we saw above, prose also won the negative consonant competition, for even there it scores better than verse. To put it briefly, the occurrence of the supposedly negative phonemes is smaller than in verse. The Copyright Law has the best result for the negative consonants, and Erben's *Pohádky* for the negative vowels. If the occurrence of the negative phonemes is indeed a factor disturbing the overall euphony of texts as Hála supposes, then the prose texts are less euphonious.

The values for the PhLex as follows. In the Czech lexicon the negative consonants total 23.98% (the positive: 46.15%, the neutral: 18.28%) and the negative vowels total 35.56% (the positive: 46.15%, the neutral: 18.28%). These percentages are not very informative because every lexical unit is recorded only once in a lexicon, while it may occur many times in actual texts. Yet it is worth pointing out that the negative consonants are more common in texts than in the lexicon, but the negative vowels are more common in the lexicon. This is most likely due to the adjectival endings *-ý*, *-í* and/or the verbal infinitive ending *-it(i)*.

3.4. Consonanticity

The next criterion concerns the combinability of consonants. Consonanticity means the proportion of consonant groups in a text. Like other Slavic languages, Czech is known for allowing a lot of consonant groups within words. As the PhLex shows, more consonants actually occur in groups (55.45%) than alone (44.55%) in Czech vocabulary. Hála (1975:364) assumes that accumulations of consonants are a factor disturbing euphony. Since consonants are acoustically mostly noises, long stretches of consonants mean more noise in the signal.

Rank	*Text*	*Singletons*	*In groups*
1	P Erben	56.95	43.05
2	V Vinařický	54.43	45.57
3	V Erben	54.24	45.76
4	V Bezruč	53.87	46.13
5	P Mácha	52.94	47.06
6	P Copyright law	51.28	48.72
7	V Neumann	50.92	49.08
8	V Krásnohorská	50.59	49.41
9	V Mácha	49.70	50.30
1	Prose	53.70	46.30
2	Verse	51.53	48.47

Table 5. Percentages of single consonants and consonants in groups

If Hála's assumption is correct, one may expect that poets would try to avoid consonant groups in their verse, so that their proportion would be smaller there than in prose. Table 5 provides the percentages of consonants which occur on their own, that is, only next to vowels or syllabic /r/ or /l/, and of consonants occurring in groups with other consonants. The results are ordered according to the largest share of the singletons. Erben's *Pohádky* has the largest number of them, while Mácha's verse has the smallest, the difference being over 7%. For verse, Vinařický has the best results. In total, however, it is prose which contains more singleton consonants. Thus, the assumption about the distribution of consonants occurring on their own and in groups has not been confirmed.

It is worth noting that the proportion of singleton consonants is higher in actual texts than in the vocabulary. As mentioned above, according to the analysis of the PhLex, in the Czech vocabulary 44.55% of the consonants are singletons. The higher values in the actual texts are no doubt a consequence of the fact that many simple words such as *je* "it is", *to* "that" repeat there.

3.5. Syllable type

This criterion concerns the occurrence of open and closed syllables. Hála (1975:362) claims that the former contribute more to euphony. The reason derives from Hála's theory of the syllable, according to which the syllable is characterized by the phonatory component, i.e. the vibration of vocal folds, that is, the voice. Open syllables allow the voice to realize in full. This may explain why in many languages they are commoner than closed syllables (cf. Rousset 2004), why some languages like Hawaiian have only open syllables, and why no language has been reported to have only closed syllables (Maddieson 2013). If we accept Hála's assumption about open syllables, we may expect that the portion of open syllables will be higher in verse than in prose.

Table 6 provides the percentages of syllable types in the analyzed texts. To begin with, we observe that there is a considerable difference between the best and worst results. The text with most open syllables is the Copyright Law, which differs from the sample with the least (Krásnohorská's verse) by more than 10%. In total, it is prose which contains more open syllables than verse, so again our assumption about the distribution of the more euphonious phonological element has not been confirmed.

Rank	*Text*	*Open*	*Closed*
1	P Copyright law	81.82	18.18
2	V Vinařický	80.06	19.94
3	P Erben	77.56	22.44
4	P Mácha	77.45	22.55
5	V Erben	79.29	20.71
6	V Neumann	76.69	23.31
7	V Mácha	75.74	24.26
8	V Bezruč	72.50	27.50
9	V Krásnohorská	71.75	28.25
1	Prose	78.89	21.11
2	Verse	74.85	25.15

Table 6. Percentages of open and closed syllables

The results show a clear prevalence of open syllables in Czech, which has already been pointed out by previous analyses. For example, Těšitelová et al. (1975) gives the value of 75.14% for open syllables and 24.86% for closed syllables. It must, however, be mentioned that the syllabification rules used by Těšitelová's team are slightly different to those used here, so the results may not be fully comparable. According to the PhLex, which is syllabified according to the same rules as the texts in our analysis, Czech vocabulary contains 76.02% of open syllables and 23.98% of closed syllables.

3.6. Word beginning

The last two criteria concern the structure of words. Although various other factors such as word length could also be considered, we will confine ourselves to word boundaries, namely to whether a word begins and ends with a vowel or with a consonant.

Let us start with the word beginning. Hála (1975:366) claims that words with a vowel phoneme at their beginning are less euphonious in Czech than those with an initial consonant phoneme. This is because the initial vowels may be preceded by a glottal

stop. This sound is not a realization of a separate phoneme in this language, and Czech spelling does not mark it either. Still, a trained ear can hear it, and phonetic research confirms its existence, although, it should be stressed, not every vowel-initial word must be realized like this. In general, however, Hála seems to think the vowel-initial words are a factor disturbing euphony. If his assumption is correct, we may expect verse to contain a lesser number of such words than prose.

Table 7 gives the proportion of words with an initial vowel for all texts. The best results were obtained by Bezruč's verse, and the worst by the Copyright Law, the difference being very large – over 12%. The higher percentage of vowel-initial words in the Copyright Law is no doubt influenced by the high frequency of words such as *autor*, *autorský* (author, authorial) or *odstavec* (paragraph). In total, prose contains a larger proportion of the vowel-initial words than verse does, the difference being over 6%.

The low percentage of vowel-initial words in verse (i.e. 9.32%) is noteworthy because the previous statistics report a larger percentage of them. The analysis of the Czech National Corpus (Bartoň et al. 2009), which consists of novels, scientific texts and publicistic texts, gives the value of 13.71%. A similar percentage was given by Těšitelová et al. (1985), which had been based on data consisting both of prose and verse texts, but where prose predominated. The value is 12% for the vowel-initial words. In the Czech vocabulary as a whole, the percentage is 12.2% (PhLex). Thus, verse texts, at least the ones included in our sample, tend to avoid words beginning with a vowel, and our expectation about the occurrence of such words in verse has thus been confirmed.

Rank	*Text*	*Vowel*	*Consonant*
1	V Bezruč	7.32	92.68
2	V Mácha	7.54	92.46
3	V Krásnohorská	8.98	91.02
4	V Neumann	10.15	89.85
5	V Erben	10.20	89.80
6	V Vinařický	10.90	89.10
7	P Mácha	12.71	87.29
8	P Erben	14.90	85.10
9	P Copyright law	19.95	80.05
1	Verse	9.32	90.68
2	Prose	15.41	84.59

Table 7. Percentages of words beginning with a vowel and with a consonant

3.7. Word end

The last criterion concerns the ends of words. Hála (1975:266) assumes that words terminating in a vowel are more euphonious than those terminating with a consonant. The preference for vowel-final words derives from the preference for open syllables (see above). Glottal stops are never pronounced here, so the presence of an open syllable word-finally is assumed to support euphony. Consequently, one may expect that verse will contain more words of this kind than prose.

Table 8 shows the results of the statistical analysis. This time the best result is obtained by Erben's verse, but the worst result too is found among the verse texts, namely in Krásnohorská's texts. Erben and Krásnohorská differ by over 13%, which is the largest difference found for any of the criteria. In prose the Copyright Law again has the best results. In total, however, prose beats verse because it contains more words ending in a vowel (nearly 5% more). Therefore, our assumption about the distribution of vowel-final words has not been confirmed.

The results for the prose texts are close to previous findings. Těšitelová et al. (1985) gives the value of 71% for the vowel-final words. In the Czech National Corpus the

value is a little smaller: 69.23% (Bartoň et al. 2009). It is interesting that practically the same value, namely 69.82%, was found for the PhLex, which contains uninflected vocabulary only. It is therefore obvious that verse has lower values here.

Rank	*Text*	*Vowel*	*Consonant*
1	V Erben	74.57	25.43
2	P Copyright law	74.37	25.63
3	V Vinařický	72.49	27.51
4	P Erben	69.30	30.70
5	P Mácha	68.20	31.80
6	V Neumann	68.16	39.04
7	V Mácha	66.14	33.86
8	V Bezruč	63.24	36.76
9	V Krásnohorská	60.96	39.04
1	Prose	70.22	29.78
2	Verse	65.38	34.62

Table 8. Percentages of words ending in a vowel and in a consonant

4. Conclusion

The criteria we have discussed above were devised by Hála for determining the relative euphony of texts. In his view, certain phonological categories are less euphonious than others. Thus, consonants are less euphonious than vowels (the criterion of vocalicity), fricatives and /ř/ less than the other consonants (consonant type), high vowels less than the other vowels (vowel type), consonant groups less than singleton consonants (consonanticity), closed syllables less than open syllables (syllable type), vowel-initial words less than consonant-initial words, and consonant-final words less than vowel-final words. In line with the commonly held view that verse is more pleasing to the ear than prose, we naturally expected that the proportion of these supposedly less euphonious categories would prove smaller in verse than prose.

This assumption was not confirmed, though. It was prose which gained the better results in six of the seven criteria (the exception being the criterion of word beginning). If we do the sums for the rankings of each prose text or verse collection (see the Rank column in Tables 2-8), their order is as follows (the lower the score, the better the result): Erben's prose (22), the Copyright Law (24), Erben's verse (25), Vinařický's verse (26), Mácha's prose (31), Bezruč's verse (42), Neumann's verse (45), Mácha's verse (46), Krásnohorská's verse (54). Thus, the best results were obtained by two prose texts, and the remaining prose text (Mácha's *Cikáni*) ranked fifth out of nine.

The results may be interpreted in two ways. One conclusion is simply that prose is indeed more euphonious than verse, even though such a conclusion does not comply with our expectations. At any rate, qualities of verse are often achieved by other than phonological means. This is obvious in Mácha's case. His verse turned out to be the second worst, yet his poetry is highly prized, at least by the general public (his poem *Máj* is probably the best known and most often published piece of Czech poetry). Moreover, prose may indeed be written to read well, so it need not be surprising that Erben's fairytales and the Copyright Law came top in Hála's euphony tests.

However, another conclusion, perhaps a more reasonable one, is that Hála's criteria are not a good way to compare the euphony of texts. Or perhaps they could be, but a comparison of percentages for the occurrence of some phonological unit (be it vowels or open syllables or whatever) is too crude and general to be at all informative. For example, even though the occurrence of certain phonemes or phoneme classes may contribute to the euphony of a text, it is not just the totals of their occurrence that are

important, but also the patterns of their occurrence in particular lines of a poem (cf. Bishop 1975). These patterns must also be taken into account, and such an approach is used in recent quantitative analyses of poetry (Plecháč, Říha 2014; Popescu et al. 2015). However, it cannot be readily applied to prose because this type of text is organized quite differently.

Still, it is obvious – and here our expectations were met – that verse and prose do differ phonologically. Hála's criteria may not be a good way to measure euphony (or the very attempt to evaluate such a thing phonologically may not be justified at all), but they can be used to compare the phonological properties of texts. Our analysis shows that the percentual occurrence of certain phonological categories in the selected verse texts is different from the values for the selected prose texts. The largest differences were found for the criterion of word beginning (verse contains 6.09% less vowel-initial words), the criterion of word end (verse contains 4.84% less consonant-final words) and the criterion of syllable type (verse contains 4.04% less open syllables). The other four criteria differ by about 2% only. From the overall perspective, however, the values for verse are smaller than those ascertained by the previous statistical analyses based mostly on prose texts (i.e. Těšitelová et al. 1985 and Bartoň et al. 2009).

It is customary to use statistical tests to determine whether differences in the distribution of some units is a matter of chance or statistically significant. However, since our data are very extensive, the commonly used χ^2 goodness-of-fit test, for example, is useless. This test is not suitable for very large samples because almost any difference in the distribution of some categories in such samples will turn out to be statistically significant. In fact, all differences between prose and verse proved to be statistically *very* significant. On the other hand the use of the so-called discrepancy coefficient, which is sometimes suggested to cope with the limitation of the χ^2 test (cf. Mačutek, Wimmer, 2013), made all differences between prose and verse statistically *in*significant. It is thus obvious that a more statistically sophisticated method for comparison and evaluation of the two types of text is needed. This, though, is beyond the limits of this paper. At any rate, the percentual differences observed between prose and verse do hint that such an analysis is worth conducting.

References

Bartoň, T. et al. 2009. *Statistiky češtiny*. Praha.

Bičan, A. 2013. *Phonotactics of Czech*. Frankfurt am Main.

Bishop, L. 1975. Phonological Correlates of Euphony. *The French Review* 49, 11-22.

Czech National Corpus. http://www.korpus.cz.

Hála, B. 1975. *Fonetika v teorii a praxi*. Praha.

Mačutek, J., Wimmer, G. 2013. Evaluating Goodness-of-fit of Discrete Distribution Models in Quantitative Linguistics. *Journal of Quantitative Linguistics* 20/3, 227-240.

Maddison, I. 2013. Syllable Structure. In: Dryer, M., Haspelmath, M. (eds.). *The World Atlas of Language Structures Online* [online]. Leipzig. http://wals.info/chapter/12.

Mazlová, V. 1946. Jak se projevuje zvuková stránka češtiny v hláskových statistikách. *Naše řeč* 30, 101-111, 146-151.

Phonological Corpora of Czech. http://www.ujc.cas.cz/phword.

Plecháč, P., Říha, J. 2014. Measuring Euphony. In: Vekshin, G. V. (ed.). *Methodology and Practices of Russian Formalism*. Azbukovnik, 194-199.

Popescu, L. L. et al. 2015. *Quantitative Analysis of Poetic Texts*. Berlin – Boston.

Rousset, I. 2004. *Structures syllabiques et lexicales des langues du monde*. Ph.D. thesis. Université Stendhal. https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-00250154.

Skarnitzl, R., Volín, J. 2005. Czech Voiced Labiodental Continuant Discrimination from Basic Acoustic Data. In: *Proceedings of the 9th Conference on Speech Communication and Technology*. Lisbon, 2921-2924.

Tambovtsev, Y. 2010. Euphony in World Languages. *Lingua Posnaniensia* 52, 99-111.
Těšitelová, M. et al. 1985. *Kvantitativní charakteristiky současné češtiny*. Praha.

Akademie věd České republiky
Veveří 97
Brno – Czech Republic

A l e š B i č a n
(bican@phil.muni.cz)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 38-43.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

WINDYJSKI I KRAIŃSKI, CZYLI ANALIZA CYTATÓW SŁOWEŃSKICH W SŁOWNIKU LINDEGO

Analysis of Slovene citations in the Linde dictionary of Polish

Abstract: The aim of the paper is to present an analysis of data on some Slovene dialects cited in the multilingual Linde dictionary of Polish (1807-1814 and 1854-1861). There is some statistical information on the cited words and what the references for the given Slovene examples are. The dictionaries, coursebooks and grammars that were the basis of Linde's research concerning the two Slovene dialects are also described.

Keywords: Slovene, Linde, Gutsman, Pohlin, dictionary.

1. Wstęp

Słownik języka polskiego Samuela Bogumiła Lindego (SJLP) jest bardzo ciekawy nie tylko dla badaczy języka polskiego, ale także tych zajmujących się innymi językami, zwłaszcza slawistów. Jest to mianowicie słownik jednojęzyczny, w którym w celu objaśnienia znaczeń polskich (Matuszczyk 2006:13-14) zostały zamieszczone liczne przykłady leksemów pochodzących z około 90 języków i dialektów (por. Bilińska 2013: 130-140). W tym niezwykle obszernym materiale porównawczym znalazły się także cytaty z dawnych dialektów słoweńskich: kraińskiego i windyjskiego (por. Bilińska 2015b:39).

W artykule chciałam przybliżyć słownictwo pochodzące z dialektów słoweńskich zacytowane przez Lindego w słowniku, zwłaszcza w aspekcie ilościowym. W tym celu przygotowałam niewielką bazę danych, która została opisana w dalszej części tekstu. Interesowało mnie również, skąd pochodziły konkretne przykłady oraz jak autor słownika traktował materiał źródłowy – czy go modyfikował czy przepisywał w zastanej formie. W związku z tym dane ze słownika Lindego porównałam ze słownikami i gramatykami, na które się powołał.

2. Dialekty słoweńskie

W czasach Lindego język słoweński nie był jeszcze skodyfikowany (Kryzia 2008:58-65; Orožen 1996). Cytowane w słowniku przykłady pochodzą z dialektów słoweńskich: kraińskiego (goreńskiego) oraz windyjskiego (styryjskiego). W niniejszym tekście posługuję się nazwami stosowanymi w słowniku. Pierwszy z nich był używany na zachodzie współczesnej Słowenii, drugi – na wschodzie, przy czym Linde stosował terminologię odpowiadającą tytułom wykorzystanych publikacji, co nie zawsze oddawało ich rzeczywistą zawartość (por. dalej opis słownika Ožbalta Gutsmana).

W badaniu posługiwałam się zdygitalizowaną wersją II wydania słownika Lindego dostępną pod adresem http://korpusy.klf.uw.edu.pl/pl/slownik-lindego/. Jest to tzw. korpusowa dygitalizacja słownika, co oznacza, że publikacja została potraktowana jako rodzaj korpusu tekstowego i opatrzona wyspecjalizowanym oprogramowaniem umożliwiającym przeszukiwanie całości tekstu (Bień 2012). Niestety dygitalizacja ta nie jest idealna – rozpoznany tekst słownika to tzw. brudny OCR (*Optical Character Recognition*), czyli niepoddany korekcie. Dlatego też dane liczbowe w dalszej części pracy są

orientacyjne – z pewnością przykładów było nieznacznie więcej niż udało mi się znaleźć, ale ich zliczenie uniemożliwiły błędy automatycznego rozpoznania tekstu.

W słowniku znajdują się różne skróty odnoszące się do dialektów słoweńskich. Do windyjskiego zastosowano: *Vind.*, *Wind.*, *Vd.* (15 640 wystąpień), a do kraińskiego odnoszą się: *Carn.*, *Crn.*, *Karn.* (8717 wystąpień). Łącznie jest to ok. 24 500 wystąpień skrótów.

Według Tadeusza Lewaszkiewicza (1980:27) w słowniku odnotowano 61 200 leksemów słoweńskich. W moich wyliczeniach pojawia się liczba ok. 24 500, ale dotyczy ona nie leksemów, tylko wystąpień skrótów poprzedzających cytaty z dialektów słoweńskich (np. *Vind.*, *Carn.*). W słowniku po takich skrótach może pojawić się jeden leksem, ale także ich ciąg – zwykle jest ich właśnie kilka, por. Bilińska (2012; 2015a).

3. Źródła wykorzystane przez Lindego

Linde niektóre języki znał gorzej niż polski, dlatego w pracy wykorzystywał gramatyki i słowniki. Dzięki dobrym kontaktom ze słoweńskim językoznawcą Jernejem Kopitarem miał dostęp do wszystkich ważniejszych opracowań dialektów słoweńskich. Warto przy tym zwrócić uwagę na to, że w tym przypadku słowniki stanowiące bazę materiałową jego pracy były co najmniej dwujęzyczne – pierwszy słownik jednojęzyczny (Jožy Glonara) został opublikowany dopiero w XX w. Mowa tu o publikacjach:

a) windyjskich[1]:

1. Niemiecko-łacińsko-słoweńsko-włoski słownik Hieronima Megisera, 1592, 8575 leksemów słoweńskich; w II wyd. z 1744 r. — 21 188 leksemów; wiele cech karynckich (Kryzia 2008:92).
2. Gramatyka Adama Bohoriča, 1758.
3. Gramatyka Mihaela Zagajška, 1791.
4. Podręcznik Ožbalta Gutsmana, 1799, cechy karynckie (Kryzia 2008:92).
5. Słownik Ožbalta Gutsmana, 1789, 6000 leksemów słoweńskich; teoretycznie jest to słownik niemiecko-windyjski, jednak obejmuje słownictwo kraińskie, karynckie oraz wschodniostyryjskie, a autor wykorzystał w swej pracy słownik Marka Pohlina (1781), który był źródłem materiału kraińskiego w słowniku Lindego.

b) kraińskich:

1. Adam Bohorič, *Arcticae horulae*, 1584, gramatyka.
2. Słowniczek Marka Pohlina, 1781, 12 640 leksemów słoweńskich.
3. Glosariusz Marka Pohlina, 1792, 2431 leksemów słoweńskich.
4. Gramatyka Marka Pohlina, 1783, język lublański.

4. Dane liczbowe

Na potrzeby badania przygotowałam bazę danych zawierającą zestawienie przykładów windyjskich i kraińskich w pierwszym tomie słownika obejmującym artykuły hasłowe od A do F.

Znajduje się tam łącznie 3779 skrótów wprowadzających cytaty z dialektów słoweńskich. 2308 to skróty oznaczające windyjski, z czego 81 znalazło się w przedmowie do słownika, a nie w artykułach hasłowych. Skróty oznaczające kraiński występują w 1466 miejscach, z czego 45 w przedmowie.

Czasami przykłady windyjskie i kraińskie współwystępowały. Stąd też skrót *Carn*. pojawia się 265 razy po lewej stronie *Vind*., *Vind*. 278 razy po lewej stronie Carn.,

[1] Dane liczbowe za: Ostromęcka-Frączak (2007).

a czasem etykieta języka wygląda następująco: *Vind et Carn*. lub *Carn. et Vind*. – 47 przykładów. Por.:

(1) *Vind. et Carn*. Nesha
(2) *Carn. et Vind*. hvaleshost
(3) *Vind. et Carn*. buzha, tikva, plotniza, tiqva

W bazie danych zliczałam wystąpienia skrótów, a nie leksemy. Wszystkie wypisane przykłady oznaczyłam etykietami części mowy zgodnie z Lindem i tradycyjną klasyfikacją szkolną (np. rzeczownik, czasownik). Do frazeologizmów, kolokacji i konstrukcji składniowych zastosowałam wspólną kategorię *fraza*. W tabeli 1 przedstawiam dane liczbowe odpowiadające poszczególnym kategoriom, przy czym w grupie *pozostałe* znalazły się łącznie bardzo rzadkie przykłady przyimków, spójników, zaimków, liczebników. Do rzeczowników zostały zaliczone też frazy nominalne.

	windyjski		kraiński	
	liczba wystąpień	procent	liczba wystąpień	procent
rzeczowniki	1345	58,53	979	66,78
czasowniki	444	19,32	262	17,87
przymiotniki	400	17,41	161	10,98
przysłówki	45	1,96	40	2,73
frazy	39	1,69	2	0,14
pozostałe	25	1,09	22	1,50
razem	2298	100	1466	100

Tab. 1. Liczba wystąpień przykładów windyjskich i kraińskich w słowniku Lindego

Jak widać, przykładów windyjskich jest znacznie więcej niż kraińskich, prawdopodobnie w związku z tym, że Linde wykorzystywał też II wydanie słownika Megisera (przykłady windyjskie), które było znacznie bogatsze leksykalnie od słowników Gutsmana czy Pohlina. Procentowy rozkład przykładów w zakresie poszczególnych części mowy w przypadku obu dialektów wygląda dość podobnie, z tą różnicą, że wśród przykładów kraińskich prawie w ogóle nie ma fraz.

6. Windyjski w słowniku

W przypadku windyjskiego często pojawiają się stałe związki wyrazowe – tak jak na przykład w niewydanym słowniku Zagajška, który jednak cytował je za słownikiem Gutsmana (1789). Czasowniki w większości wypadków zostały zapisane tak jak u Gutsmana jako bezokoliczniki (*poterdovati*, *podstrehovseti*, *herpergati*).

Wygląda więc na to, że głównym źródłem przykładów windyjskich był dla Lindego słownik Gutsmana, co widać zwłaszcza w hasłach zawierających związki wyrazowe, por.:

(4) Schweinsette, shmautz, m. ſvinſka maſt, ſvinſka touſtina. (Gutsman)
(5) *Vind*. ſhmauz, ſinska mast, ſvinska toustina, maſlu. (SJPL)

Frazeologia, wzorce składniowe i kolokacje także są przepisane ze słownika Gutsmana, czasem z dodatkowym objaśnieniem Lindego:

(6) *Vind.* zherna krava ima saj bielu mlieku. (SJPL)
(7) *Vind*. Vaſha gnada kruha strada. (SJPL)
(8) *Vind*. k‘ nogam jiti = pieszą iść. (SJPL)

(9) Zu Fuß gehen, k'nogam jiti. (Gutsman)
(10) *Vind*. Krava per gobzi (gębę) mouse; t. j. jaka karmia, takie mleko. (SJPL)
(11) Krava per gobzi mouse. (Gutsman)

7. Kraiński w słowniku

W przypadku dialektu kraińskiego głównym źródłem wydaje się słownik Pohlina.

Czasowniki występują w różnych formach: 1. os. lp.; 1. os. lp. z bezokolicznikiem; bezokolicznika. Dominuje jednak forma 1. os. lp., tak jak w słowniku Pohlina (który też nie był konsekwentny).

(12) *Carn*. grohotati, krohotam, regeiâm – 3 wersje: bezokolicznik, 1. os. lp. i 1.os. lp.
(13) *Carn*. arestujem – 1. os. lp.
(14) *Carn*. vajnzam, vanzam, posiram se, mirkam, zhitam – 1. os. lp. (jak u Pohlina)
(15) *Carn*. blesti, bledem, blebetam – bezokolicznik, 1. os. lp. (nie występuje u Pohlina)
(16) *Carn*. pojati se – bezokolicznik

Warto zauważyć, że Linde w tym wypadku nie przepisywał bezpośrednio danych ze słownika, tylko je nieznacznie modyfikował, tak by były zgodne z pozostałymi zapisami; dlatego też mamy takie przykłady jak poniższe, gdzie z dwóch form u Pohlina Linde stworzył jeden wpis słownikowy, przy czym skrócony zapis *muvati* wydłużył do pełnej formy *firmuvati*:

(17) Firmam. (Pohlin)
(18) Firmujem, muvati. (Pohlin)
(19) *Carn*. krishmati, firmuvati, firmujem, firmam. (SJPL)

Tak samo wymieniony wyżej przykład (12) z *grohotati* nie do końca odpowiada zapisowi u Pohlina, gdzie mamy dwa kolejne artykuły hasłowe: *Grohotâm* oraz *Grohôtshem, grohotati.*

Niemal nie pojawiają się w przykładach kraińskich frazeologizmy, wzorce składniowe czy stałe związki wyrazowe. W opisywanym pierwszym tomie słownika znalazłam jedynie dwa takie przykłady:

(20) *Carn*. pod milem bogam = pod niebem (u Pohlina *pod milem Bogam*)
(21) *Carn*. boly me, buba me, saskly mene (wszystkie za Pohlinem)

8. Podsumowanie

Różnice w prezentacji materiału windyjskiego i kraińskiego dotyczą takich zagadnień jak ortografia, odnotowywanie związków wyrazowych, fraz i frazeologii, a także formy czasowników. Źródłem tej niejednolitości jest oczywiście wykorzystany słownikowy materiał porównawczy – w przypadku windyjskiego głównie dzieło Gutsmana (1789), a kraińskiego – Pohlina (1781). Linde wprowadzał pewne modyfikacje do tego materiału, np. łącząc kilka artykułów hasłowych ze słownika źródłowego w jeden, jednak przeważnie nie ingerował w formę gramatyczną odnotowaną w źródle, co wynikało z jego nieznajomości tych dialektów.

Trudno jednak mówić o rzeczywistym i pełnym odzwierciedleniu stanu dialektów słoweńskich w słowniku Lindego. Autor podzielił je na dwie grupy, podczas gdy sytuacja dialektalna na terenie dzisiejszej Słowenii w owym czasie była o wiele bardziej skomplikowana. Główne materiały porównawcze dla dialektu windyjskiego, czyli słownik oraz gramatyka Gutsmana, w gruncie rzeczy stanowiły próby uporządkowania całości języka słoweńskiego ze szczególnym uwzględnieniem karynckiej odmiany tego

języka, a różnice w pisowni poszczególnych leksemów w różnych słownikach były związane z przyjmowaniem lub nie przez autorów kolejnych reform ortograficznych tego okresu (por. Kryzia 2008:92-93). Zastosowany w słowniku Lindego podział na dialekty windyjski i kraiński nie do końca oddaje więc ówczesną sytuację językową, jednak jest ciekawym zestawieniem kilku różnych podejść do kodyfikowania języka słoweńskiego, którego raczej nie znajdziemy w innych publikacjach.

Literatura

Bień, J. S. 2012. Skanowane teksty jako korpusy. *Prace Filologiczne* LXIII, 25-36.

Bilińska, J. 2012. *Sostavlenie perečnja sokraŝennyh nazvanij jazykov v ramkah proekta digitalizacii «Slovarja pol'skogo jazyka» S.B. Linde.* W: Baranov, V. A., Varfolomeev, A. G. (red.). *Informacionnye tehnologii i pis'mennoe nasledie. El'Manuscript-2012. IV naučnaja konferencija. Petrozavodskij gosudarstvennyj universitet, Iževskij gosudarstvennyj tehničeskij universitet*. Petrozavodsk – Iževsk, 34-43. / Bilińska, J. 2012. Составление перечня сокращенных названий языков в рамках проекта дигитализации «Словаря польского языка» С.Б. Линде. В: Баранов, В. А., Варфоломеев, А. Г. (ред.). *Информационные технологии и письменное наследие. El'Manuscript-2012. IV научная конференция. Петрозаводский государственный университет, Ижевский государственный технический университет*. Петрозоводск – Ижевск, 34-43. http://bc.klf.uw.edu.pl/301/.

Bilińska, J. 2013. *Analiza i leksykograficzny opis struktury słownika Lindego na potrzeby dygitalizacji*. Niepublikowana praca doktorska. Warszawa. http://bc.klf.uw.edu.pl/347/.

Bilińska, J. 2015a. Dialekty i języki obce w *Słowniku języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego – zestawienie na podstawie wydania drugiego. *Prace Filologiczne* LXVIII, 27-42.

Bilińska, J. 2015b. Dialekty słoweńskie w słowniku Lindego – próba charakterystyki. W: Gutiérrez Rubio, E., Falkowska, M., Kislova, E., Stępień, M. (Hrsg.). 2015. *Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik (POLYSLAV)* 18. München – Berlin – Washington/D.C., 37-44.

Bohorič, A. 1758. *Grammatica oder Windisches Sprach-Buch, so ordentlich eingerichtet, dass man darinnen an grammaticalischen Grund-Reguln alles gantz kürtzlich, und klar beysammen findet, und mit einem mit grossen Fleiss aussgearbeiteten sehr nutzbaren Windisch- Teutsch- und Wälschen Vocabulario versehen worden, zum Behuff aller der Windischen Sprache zu erleh...* Klagenfurt. http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-4WK5PCGL.

Bohorič, A. 1584. *Arcticae horulae succisivae, de Latino Carniolana literatura, ad Latinae linguae analogiam accommodata, unde Moshoviticae, Rutenicae, Polonicae, Boëmicae & Lusaticae lingvae, cum Dalmatica & Croatica cognatio, facile deprehenditur*. Witerbergae. http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-XJXCBRP9.

Gutsman, O. 1789. *Deutsch-windisches Wörterbuch mit einer Sammlung der verdeutschten windischen Stammwörter, und einiger vorzüglichern abstammenden Wörter*. Klagenfurt. http://www.dlib.si/details/ URN:NBN:SI:DOC-9OBJDLIF.

Gutsman, O. 1799 ([1]1777). *Windische Sprachlehre*. Klagenfurt. http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-3JI2UHGK.

Kryzia, W. 2008. *Słoweński, Słoweńcy, Słowenia. Zarys historii języka i kształtowania się świadomości narodowej*. Katowice.

Lewaszkiewicz, T. 1980. *Panslawistyczne osobliwości leksykalne S.B. Lindego i jego projekt stworzenia wspólnego języka słowiańskiego*. Wrocław. http://kpbc.umk.pl/publication/17302.

SJPL: Linde, S. B. 1807-1814. *Słownik języka polskiego*. Wyd. I. Warszawa. / 1854-1860. Wyd. II. Lwów. http://kpbc.umk.pl/publication/8173. / 1994. Wyd. II, reprint. Warszawa. http://kpbc.umk.pl/publi cation/8173. / 2010. Wersja zdygitalizowana. http://korpusy.klf.uw.edu.pl/pl/slownik-lindego/.

Matuszczyk, B. 2006. *Słownik języka polskiego S.B. Lindego. Warsztat leksykografa*. Lublin.

Megiser, H. 1592. *Dictionarium quatuor linguarum videlicet, Germanicae, Latinae, Illyricae, (quae vulgo Sclavonica appellatur) & Italicae, sive Hetruscae*. Klagenfurt. http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-RL06CTA6.

Orožen, M. 1996. *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika (Od Brižinskih spomenikov do Kopitarja)*. Ljubljana.

Ostromęcka-Frączak, 2007. *Historia leksykografii słoweńskiej*. Łódź.

Pohlin, M. 1781. *Tu malu besedishe treh jesikov. Das ist: das kleine Wörterbuch in dreyen Sprachen. Quod est: parvum dictionarium trilingue*. Lublana. http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-FU7E7FMB.

Pohlin, M. 1783. *Kraynska grammatika, das ist: Die kraynerische Grammatik, oder Kunst die kraynerische Sprache regelrichtig zu reden, und zu schreiben*. Lubljana. http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-S0QKWPHP.

Pohlin, M. 1792. *Glossarium Slavicum*. Wiedeń. https://openlibrary.org/books/OL18494566M/ Glossarium Slavicum 1792 von M. Pohlin.

Zagajšek, M. 1791. *Slovennska grammatika oder Georg Sellenko's Wendische Sprachlehre in deutsch und wendisches Vortrag mittels welcher sowohl der Deutsche als der Wendische auf die leichteste Art diese Sprache regelrichtig zu reden und zu schreiben von selbsten erlernen kann*. Zilli. http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-16GEKBP8.

Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
Warszawa – Poland

Joanna Bilińska
(j.bilinska@uw.edu.pl)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 44-53.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

ŻYWOTY PROLOGOWE RUSKIEJ KSIĘŻNEJ OLGI W PIŚMIENNICTWIE STAROBUŁGARSKIM I STAROSERBSKIM JAKO PRZYKŁAD TRANSMISJI KULTUROWEJ MIĘDZY SŁOWIAŃSZCZYZNĄ POŁUDNIOWĄ I WSCHODNIĄ

The prologue lives of Russian princess Olga in old Bulgarian and old Serbian literature. An example of cultural transmission between the South and East Slavs

Abstract: The oldest hagiographical work devoted to Olga is the prologue life written in Rus' in the 'sixties of the 12th century. The oldest surviving copy of the work is the Sinaitic Palimpsest. It is a fragment of the prologue written at Saint Catherine's Monastery on Mount Sinai in the 13th century, which represents a Bulgarian version of the Old Church Slavonic language. In the same period another prologue life of Olga was written in Bulgaria. This text is known from seven South Slavic manuscripts.

Keywords: Olga, Old Church Slavonic, prologue lives, medieval literature, sainthood.

Księżna kijowska Olga zapisała się na kartach historii przede wszystkim jako pierwsza władczyni Rusi, która w połowie X w. przyjęła chrzest. Wokół miejsca i dokładnej daty rocznej tego wydarzenia od wielu dekad toczy się w literaturze przedmiotu ożywiona dyskusja, której zaprezentowanie wykracza poza ramy niniejszego studium[1]. Nie ulega natomiast wątpliwości jedna kwestia – Olga stała się chrześcijanką w Konstantynopolu, najważniejszym ośrodku Kościoła wschodniego, wytyczając tym samym kierunek przyszłego konfesyjnego i cywilizacyjnego rozwoju Słowiańszczyzny Wschodniej. Kontynuatorem dzieła księżnej okazał się jej wnuk, Włodzimierz I Światosławowicz, który przyjmując chrzest w roku 988/989, zapoczątkował oficjalną chrystianizację ziem ruskich, przeprowadzaną pod auspicjami Bizancjum. Zasługi obojga władców dla szerzenia nowej religii na Rusi doceniono już rychło po ich śmierci – średniowieczna tradycja otoczyła ich nimbem świętości, nadając im status „równych apostołom" (gr. ἰσαπόστολος, scs. равноапостольныи) (Lis 2004:145), a nawet w pewien sposób utożsamiła z osobami Konstantyna I Wielkiego, pierwszego cesarza rzymskiego, który zwrócił się ku chrześcijaństwu, oraz jego matki Heleny, uznawanej za odkrywczynię relikwii Krzyża Świętego (Poppe 1993:97-101; Podskalsky 2000:42, 128, 170-175, 330-332; Korpela 2001:38-40, 181-187; Nazarenko/Назаренко 2001:436; Nikitenko/Никитенко 2004:300, 345; Homza 2009:138; Brzozowska 2013:501-505).

[1] *Powieść minionych lat*, zredagowana w swym ostatecznym kształcie na początku XII w., a w ślad za nią większość zabytków średniowiecznej historiografii ruskiej, umieszcza chrzest Olgi pod datą 6463/955. Tradycja kronikarska Nowogrodu Wielkiego, reprezentowana między innymi przez *Latopis nowogrodzki czwarty*, przechowała informację, iż miał on miejsce w roku 6466/957. Przekaz autora, będącego naocznym świadkiem wspomnianego zdarzenia, tj. cesarza bizantyńskiego Konstantyna VII Porfirogenety (*O ceremoniach dworu bizantyńskiego*), pozwala datować wizytę Olgi nad Bosforem na rok 946 lub 957. Piszący w drugiej połowie XI w. Jan Skylitzes wplata zaś informację o chrzcie ruskiej księżnej w narrację na temat wypadków z lat 948–956. Wzmiankę o tym wydarzeniu zawiera też jedno X-wieczne źródło zachodnie – *Kontynuacja Kroniki opata Reginona z Prüm*, w której czytamy, iż „królowa Rusinów Helena" stała się chrześcijanką w Konstantynopolu za panowania cesarza Romana [II] przed 959 r. Większość uczonych skłania się więc obecnie ku datowaniu chrztu Olgi na rok 957. Przegląd literatury przedmiotu oraz podsumowanie dotychczasowej dyskusji w: Nazarenko/Назаренко 2001:219-310; Ryčka/Ричка 2004:146-164; Karpov/Карпов 2012:140-215; Brzozowska 2014:19-26.

1. Początki kultu św. Olgi na Rusi

Trudno dać jednoznaczną odpowiedź na pytanie, kiedy księżna Olga została oficjalnie zaliczona w poczet świętych Kościoła wschodniego. W literaturze przedmiotu dominuje pogląd, że jej kult rozwinął się dopiero w XIII stuleciu (Podskalsky 2000:42; Korpela 2001:181; Pavlova/Павлова 2001:52; Fiedotow 2002:75; Lis 2004:146; Nikitenko/Никитенко 2004:345; Homza 2009:138; Čekova/Чекова 2013:26). Fakt, iż zarówno pierwszej chrześcijance z rodu Rurykowiczów, jak i jej wnukowi, przyszło czekać na kanonizację aż do XIII w., w historiografii próbowano niekiedy tłumaczyć przyczynami natury politycznej. Kościół ruski w średniowieczu nie posiadał autokefalii i był podporządkowany patriarchatowi konstantynopolitańskiemu. Nieomal wszyscy metropolici kijowscy z okresu przed 1237 r. wywodzili się z Bizancjum. Być może więc przychylniej niż do projektu uznania za świętych wpływowych władców Rusi (Olgi i jej wnuka) odnosili się do kultu Borysa i Gleba, zamordowanych w 1015 r. synów Włodzimierza I, czczonych jednakże nie jako święci książęta, ale – *strastotierpcy* (męczennicy). Kanonizowano tych Rurykowiczów w roku 1072 i – zdaniem niektórych uczonych – na wiele lat odsunęło to w cień kwestię świętości ich sławnych antenatów (Fedotov 1938:188-196; Poppe 1968:230; Korpela 2001:182; Ryčka/Ричка 2004:217-218; Pavlova/Павлова 2008:230).

Starania o nadanie Oldze statusu świętej były natomiast podejmowane przez wielu wykształconych i wpływowych mieszkańców Rusi, najprawdopodobniej już w XI w. Przekonanie, iż księżnę tę należy otoczyć kultem, podbudowane było zarówno cudami, jakie miały się dokonywać za jej wstawiennictwem, jak i faktem, iż jej ciało (znajdujące się – być może – od 1007 r. w cerkwi Dziesięcinnej w Kijowie) nie ulegało naturalnemu procesowi rozkładu (Podskalsky 2000:171, 175-176; Malkova/Малкова 2011:27; Karpov/Карпов 2012:271). Postulat zaliczenia babki Włodzimierza, „nowej Heleny", w poczet świętych odnaleźć możemy na kartach wielu zabytków literatury staroruskiej z XI-XII stulecia, m.in. *Słowa o prawie i łasce* autorstwa metropolity kijowskiego Hilariona z połowy XI w., *Powieści minionych lat* oraz *Pochwały Olgi*, zachowanej w obrębie *Pamięci i pochwały księcia ruskiego Włodzimierza* Jakuba Mnicha, utworu kompilacyjnego, zredagowanego w swym ostatecznym kształcie w połowie XIII w., wykorzystującego jednak teksty wcześniejsze, z XI lub początku XII w. (Poppe 1993:97-101; Podskalsky 2000:128, 170-173; Korpela 2001:38-40, 181-187; Homza 2009:138; Brzozowska 2013:501-505; Čekova/Чекова 2013:26).

W tym miejscu warto zwrócić uwagę na jedną kwestię – terminu „kanonizacja" można używać tylko warunkowo w odniesieniu do średniowiecznego Kościoła wschodniego, w którym zaliczanie osób w poczet świętych nierzadko było długotrwałym procesem, nieograniczającym się do jednorazowego potwierdzenia przez władze eklezjalne. Zazwyczaj za wymierny dowód istnienia oficjalnego kultu danego świętego uznaje się w tych warunkach spisanie jego żywotu prologowego oraz utworów hymnograficznych do użytku liturgicznego (Kožuharov/Кожухаров 1978:255). Biorąc pod uwagę fakt, iż żywot prologowy Olgi powstał najprawdopodobniej w latach 60. XII w., można przypuszczać, iż uznanie księżnej za świętą miało miejsce właśnie w tym okresie (Pavlova/Павлова 2001:52; Loseva/Лосева 2009:146-154; Malkova/Малкова 2011:25; Karpov/Карпов 2012:271, 273–274, 330–335). Należy tu też dodać, iż – zdaniem wielu badaczy – kanon ku czci Olgi również stworzono przed 1237 r. Niekiedy przypisuje się jego autorstwo Cyrylowi z Turowa (Podskalsky 2000:330-332; Bedina/Бедина 2007:9-10; Malkova/Малкова 2011:25, 27-28; Karpov/Карпов 2012:271-272, Čekova/Чекова 2013:27).

2. Kult św. Olgi na Bałkanach

Najstarszym utworem hagiograficznym poświęconym św. Oldze jest zatem jej żywot prologowy, spisany na Rusi, najprawdopodobniej w latach 60. XII w. Datację tę opiera się na fakcie włączenia wspomnianego zabytku w obręb drugiej redakcji ruskiego prologu, stworzonej w ostatniej ćwierci XII w. Dla tematu niniejszego szkicu pierwszorzędne znaczenie ma natomiast inna kwestia – żywot Olgi niezwykle szybko, zaledwie kilka dziesięcioleci po powstaniu, stał się znany w innych częściach świata bizantyńsko-prawosławnego. Najstarszym zachowanym odpisem utworu jest tzw. Palimpsest Synajski (РНБ, Q.п.I.63, fol. 1-2), fragment prologu spisanego w monasterze św. Katarzyny na górze Synaj w XIII stuleciu, reprezentujący, co niezwykle ciekawe, bułgarską redakcję języka cerkiewno-słowiańskiego[2] (Angelov/Ангелов 1958:191-197; Čekova/Чекова 1995:167; 2013:225; Podskalsky 2000:175-176; Pavlova/Павлова 2001:52; 2008:231, 236; Bedina/ Бедина 2007:8-12; Loseva/Лосева 2009:146-154; Karpov/Карпов 2012: 330-335).

Palimpsest Synajski nie jest jednak jedynym świadectwem upowszechnienia się kultu Olgi w południowosłowiańskim środowisku językowym w XIII w. Z pewnością najważniejszym dowodem na istnienie tego zjawiska jest fakt, iż w tym samym okresie na Bałkanach powstał inny żywot prologowy kijowskiej księżnej. Co ciekawe, z dotychczasowych badań wynika, że nie jest on wariantem omówionego wyżej tekstu, ale całkowicie niezależnym utworem literackim, bazującym jedynie na pewnych źródłach proweniencji wschodniosłowiańskiej.

Zabytek ten znany jest wyłącznie z rękopisów południowosłowiańskich. Obecnie w literaturze przedmiotu wymienia się siedem odpisów, z których najstarsze pochodzą z przełomu XIII i XIV stulecia. Biorąc pod uwagę fakt, iż cztery z nich reprezentują bułgarską redakcję języka cerkiewno-słowiańskiego (tzw. Prolog Lesnowski z 1330 r. – САНУ 53, fol. 243-243'; prolog z 1339 r. – РНБ, Погод. 58, fol. 158; prolog z XIV w. – НБС, Рс 705, fol. 189-189'; rękopis z XV w. – БАН, 73, fol. 368'-369'), a trzy zdają się być serbskimi kopiami bułgarskich zabytków (prolog serbski z przełomu XIII i XIV w. – РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319, fol. 132; tzw. Prolog Chludowa z XIV w. – ГИМ, Хлуд. 189, fol. 164 oraz prolog diakona Symeona z 1560 r. – МЦИ, 323), można zaryzykować tezę, iż omawiany tekst powstał w Bułgarii. O wiele więcej problemów sprawia datacja utworu oraz rozstrzygnięcie kwestii, który z żywotów prologowych Olgi został spisany wcześniej – południowosłowiański czy ruski (Angelov/Ангелов 1958: 191-197; Čekova/Чекова 1995:167-168; Pavlova/Павлова 1996:114, 123-124; 2001: 53; 2005:199, 202; 2008:241-257; Ivanova/Иванова 1999:7-9, 12-13; Podskalsky 2000: 175-176; Loseva/ Лосева 2009:146-154; Karpov/Карпов 2012:330-335).

Na fakt, iż autor omawianego tu zabytku bazował na jakimś, niezachowanym do naszych dni, utworze hagiograficznym proweniencji wschodniosłowiańskiej, może wskazywać chociażby znajdująca się w końcowej partii narracji fraza ѿ нєѩ бо вьзрастошѫ кнѧзы н҃ши (САНУ 53, fol. 243': *z niej to wyrośli książęta nasi*). Zwrot ten zdaje się bowiem odnosić raczej do władców ruskich z dynastii Rurykowiczów – potomków Olgi niż monarchów bułgarskich (Pavlova/Павлова 2001:53; 2008:243). Wrażenie zapożyczenia z ruskiego tekstu sprawia również fragment żywotu, w którym przytoczono treść napisu wygrawerowanego na krzyżu przywiezionym podobno przez Olgę

[2] Pozostałe odpisy zabytku powstały na obszarze Słowiańszczyzny Wschodniej w XIV-XVI stuleciu: m.in. prolog z pierwszej połowy XIV w. (РГАДА, Тип. 173, fol. 157d-158b), prolog z XIV-XV w. (РНБ, СПб.ДА А.I.264(2), fol. 185), prolog z lat 1410-1425 (ГИМ, Усп. № 3), prolog z początku XV w. (РГБ, Рогож. № 511), prolog z XV w. (РАН, Архан. собр. Д.8. ин. 4083, fol. 306-306'), prolog z początku XVI w. (РНБ, ОЛДП.F.474, fol. 206-206') oraz prolog z XVI w. (РАН, Собр. Никольского, № 267, fol. 220'-221).

z Konstantynopola i zdeponowanym w kijowskiej świątyni *Sofii* – Mądrości Bożej: **Ѡбнови сѧ в Роушьстѣи земи кр҇ть ѿ Олгы, бл҃говѣрныѩ кнѧгынѧ, м҃тре Ст҃гославлѧ** (САНУ 53, fol. 243: *Odrodził się w ziemi ruskiej krzyż za sprawą Olgi, prawowiernej księżnej, matki Światosława*). Passus ten wykazuje znaczną zbieżność stylistyczną z analogiczną wzmianką w ruskim żywocie prologowym św. Olgi: **обнови сѧ Рооуская земѣ с҃тым крьстомъ, ѥгоже приѧть Олга благовѣрьныѧ кнѧгьни** (РНБ, Q.п.I.63, fol. 1': *Odrodziła się ziemia ruska za sprawą świętego krzyża, który przyjęła Olga, prawowierna księżna*). Teza, iż autor bułgarskiego tekstu hagiograficznego zapożyczył analizowaną frazę z jakiegoś źródła ruskiego (np. żywotu prologowego księżnej), może znaleźć poparcie zarówno w językowej specyfice omawianego fragmentu, jak i w jego treści. Przede wszystkim zwraca uwagę fakt, że w cytowanym passusie w 5 odpisach (НБС, Рс 705, fol. 189; БАН, 73, fol. 369; РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319, fol. 132; ГИМ, Хлуд. 189, fol. 164; МЦИ, 323) rzeczownik *ziemia* ma formę wschodniosłowiańską (**земля**), z *l* epentetycznym, zanikającym w języku starobułgarskim już od XI w. (**земля** ≥ **земя**) (Walczak 1998:29; Pavlova/Павлова 2008:235). Godne odnotowania jest też to, że we wskazanym fragmencie Olga została nazwana – zgodnie z tytulaturą stosowaną przez Rurykowiczów w X-XIII w. – księżną, nie zaś carycą, jak w innych partiach żywotu prologowego proweniencji południowosłowiańskiej (САНУ 53, fol. 243: **с҃тыѩ ц҃рцѫ роушьскыѩ Олгы** [*świętej carycy ruskiej Olgi*]) oraz w bułgarskim odpisie żywotu ruskiego (РНБ, Q.п.I.63, fol. 1: **блаженыѧ Вольгы кнѧгынѧ, ц҃рца роськаѧ** [*błogosławionej Olgi księżnej, carycy ruskiej*]).

Reasumując, autor południowosłowiańskiego żywotu prologowego korzystał ze źródeł ruskich, niemniej jednak stworzył utwór oryginalny, zawierający kilka elementów niewystępujących w rodzimych tekstach hagiograficznych poświęconych św. Oldze. O bułgarskiej proweniencji interesującego nas tu zabytku mogą natomiast świadczyć następujące elementy:

a. Nie zachował się ani jeden rękopis ruski zawierający omawiany utwór. Wszystkie istniejące odpisy są proweniencji południowosłowiańskiej: bułgarskiej lub serbskiej, spisane w oparciu o bułgarski protograf.

b. Cechą charakterystyczną niniejszego żywotu prologowego jest zamieszczanie dnia pamięci liturgicznej świętej pod błędną datą 11 czerwca. W źródłach ruskich (m.in. *Pochwale Olgi* Jakuba Mnicha) możemy odnaleźć informację, iż Olga zmarła 11 lipca 6477/969 r. Na ten dzień zostało też wyznaczone jej święto na Rusi. W tradycji południowosłowiańskiej umieszczano je pod datą 11 czerwca. Było to najprawdopodobniej konsekwencją pomyłki kopisty, wynikającej ze zbieżności brzmieniowej nazw tych dwóch miesięcy w języku cs. (Pavlova/Павлова 2001:52-53; 2008:240; Loseva/Лосева 2009:146-154; Karpov/Карпов 2012:331; Čekova/Чекова 2013:26).

c. Za bułgarskim pochodzeniem utworu przemawiają też jego cechy językowe. W czterech odpisach bułgarskich (САНУ 53; РНБ, Погод. 58; НБС, Рс 705; БАН, 73) pojawiają się oba grafemy odzwierciedlające samogłoski nosowe: **ѫ** (*ą*) i **ѧ** (*ę*). W manuskryptach tych zaznacza się też, charakterystyczne dla okresu średniobułgarskiego, „mieszanie samogłosek nosowych", np. **ѥлиньскѫѭ злѫѭ** ≥ **ѥлиньскѫѩ** (САНУ 53, fol. 243; НБС, Рс 705, fol. 189); ≥ **елиньскѫѫ злѫѫ** (РНБ, Погод. 58, fol. 158); ≥ **елиньскѫѧ злѫѧ** (БАН, 73, fol. 369), będące konsekwencją ich zbliżenia artykulacyjnego (Walczak 1998:36, 96-97). W rękopisach serbskich (РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319; ГИМ, Хлуд. 189; МЦИ, 323) powszechne jest natomiast zastępowanie grafemu **ѫ** przez **оу** (**мѫдрость** ≥ **моудрость**; **мѫжьскѫѭ** ≥ **моужьскоую**) oraz **ѧ** przez **е** (**кнѧгынѩ** ≥ **кнегине**). Zjawiska te poddała gruntownej analizie Rumiana Pavlova (Pavlova /Павлова 2008:243-246).

d. W południowosłowiańskim żywocie prologowym zawarto bardzo skromny materiał faktograficzny. Autor wspomina tylko o najważniejszych wydarzeniach z życia Olgi (przyjęciu przez nią chrztu w Konstantynopolu i otrzymaniu w darze od patriarchy krzyża), pomijając milczeniem szereg faktów uwzględnionych chociażby w ruskim tekście hagiograficznym. Można więc przypuszczać, iż nie miał on dostępu do źródeł, które miałby z pewnością pod ręką twórca ruski.

e. Charakterystyczną cechą analizowanego zabytku jest też swoiste dążenie do wpisania postaci Olgi w kulturowy kontekst bułgarski – we wszystkich odpisach żywotu ruska księżna została nazwana carycą, a zatem posłużono się tytułem przynależnym władczyniom bułgarskim w XIII-XIV w., nieużywanym natomiast w tym okresie na Rusi w odniesieniu do rodzimych monarchiń (Pavlova/Павлова 2008:232).

f. W jednym, najpóźniejszym, odpisie omawianego zabytku, tj. w prologu diakona Symeona z 1560 r. (МЦИ, 323), do tekstu dołączono troparion na cześć władczyni, niewielkich rozmiarów utwór hymnograficzny, wyraźnie zainspirowany południowosłowiańskim żywotem prologowym, niewykazujący natomiast zależności tekstologicznych od staroruskiego kanonu ku czci św. Olgi. Troparion ten może być zatem śladem odrębnej tradycji liturgicznej poświęconej księżnej istniejącej na Bałkanach (Ivanova/Иванова 1999:12; Pavlova/Павлова 2001:53; 2008:240).

3. Przyczyny upowszechnienia się kultu św. Olgi w Bułgarii w XIII-XIV w.

Próbując znaleźć odpowiedź na pytanie, dlaczego kult Olgi został zaadaptowany w II państwie bułgarskim, należy przede wszystkim zwrócić uwagę na fakt, iż wielu ruskich świętych było czczonych na Bałkanach w średniowieczu. Jak wykazały badania bułgarskich uczonych, zwłaszcza Rumiany Pavlovej i Iliany Čekovej, w rękopisach południowosłowiańskich z interesującego nas tu okresu odnaleźć możemy żywoty m.in. Włodzimierza I Światosławowicza, jego synów-męczenników Borysa i Gleba, św. Teodozjusza Peczerskiego, a nawet wielkiego księcia kijowskiego Mścisława I, syna Włodzimierza II Monomacha (Angelov/Ангелов 1958:198-212; Pavlova/Павлова 1996: 110-127; 2001:45-62; 2005:201-202; 2008:145-286; Čekova/Чекова 2013:26-27, 73-74, 128-129, 226-227). Upowszechnianiu się kultu ruskich świętych na południu Słowiańszczyzny sprzyjało istnienie na obszarze „bizantyńskiej ekumeny" prężnych ośrodków wymiany kulturowej, spośród których należy wskazać przede wszystkim górę Atos, ale także inne centra, jak chociażby wspomniany już monaster św. Katarzyny na Synaju.

Powyższe uwagi nie tłumaczą jednak szczególnej popularności św. Olgi w kulturze duchowej Słowian bałkańskich w średniowieczu. Poszukując przyczyn tego fenomenu, należy jednak odrzucić, niezwykle chętnie przytaczaną przez uczonych bułgarskich po dziś dzień, tezę o południowosłowiańskim pochodzeniu księżnej. Bazuje ona bowiem na przekazie jednego, relatywnie późnego, źródła historycznego: *Nowego latopisca włodzimierskiego*, datowanego na drugą połowę XV w., zawierającego wzmiankę, że narzeczona dla kijowskiego władcy Igora została sprowadzona z Bułgarii i była osobą z książęcego rodu: **Игоря же жени въ Болгарѣхъ, поятъ за него княжну именемъ Олгу. И бысть мудра велми** (*Igora zaś ożenił w Bułgarii, wydawszy za niego księżniczkę o imieniu Olga. I była nadzwyczaj mądra*). Współcześni znawcy przedmiotu przypuszczają, że podstawą do snucia teorii o bułgarskim pochodzeniu księżnej dla XV-wiecznego twórcy latopisu mogła się stać staroruska nazwa jej rodzinnego grodu, Pskowa (**Плесковъ**), który utożsamił bądź to z najstarszą bułgarską stolicą Pliską, bądź też z innym, bliżej nieznanym, bałkańskim ośrodkiem o podobnej nazwie (Pavlova/Павлова 2001:59-61; Dobrev/Добрев 2011:390, 425, 442-463, 507, 526, 547). Niewykluczone również, że autor *Nowego latopisca włodzimierskiego*, wspominając o Bułgarach, miał na myśli Bułgarię Wołżańsko-Kamską.

W jaki sposób należy zatem tłumaczyć popularność Olgi w średniowiecznej kulturze bułgarskiej i serbskiej? Jak wspominałam w początkowej części niniejszego szkicu, Włodzimierz był w literaturze staroruskiej porównywany z cesarzem Konstantynem I Wielkim, a jego babka – ze św. Heleną. Paralela ta umożliwiła wschodniosłowiańskim twórcom wplecenie sylwetek obojga „równych apostołom" książąt kijowskich w dyskurs na temat boskiego pochodzenia władzy monarchicznej. Oldze przypadła w tym modelu niezwykle zaszczytna rola – jako „nowa Helena" miała się stać rodzimym, ruskim wzorcem idealnej chrześcijańskiej władczyni.

Nie ulega wątpliwości fakt, iż kult św. św. Konstantyna i Heleny istniał również w średniowiecznej Bułgarii. Poświadczają go chociażby źródła ikonograficzne, np. przedstawienie wspomnianych świętych na malowidle naściennym w cerkwi Kosmy i Damiana w miejscowości Kostur (X-XI w.) czy wizerunek cesarza Konstantyna ze świątyni archanioła Michała w Rylskim Monasterze z przełomu XI i XII stulecia (Mavrodinova/Мавродинова 1985:685; Kolpakova/Колпакова 2007:176). Co ciekawe, tradycja ukazywania tych świętych jako idealnych władców, których panowanie miało przełomowe znaczenie dla dziejów chrześcijańskiej ekumeny, upowszechniła się w piśmiennictwie bułgarskim właśnie w XIII-XIV w. Dla przykładu: w *Synodykonie cara Boriła*, spisanym z okazji synodu w Wielkim Tyrnowie w 1211 r., Konstantyn i Helena, określeni jako święci, równi apostołom, pierwsi cesarze chrześcijańscy, otwierają część laudacyjną, zawierającą wzmianki o wielu godnych upamiętnienia postaciach z historii Bizancjum i Bułgarii (Dinekov/Динеков, Kuev/Куев, Petkanova/Петканова 1967:312).

Pierwszym – i najprawdopodobniej jedynym – carem bułgarskim, który w oczach swych poddanych zasłużył na wyrażone *expressis verbis* porównanie z Konstantynem I Wielkim był sprawujący rządy w latach 1331-1371 Jan Aleksander. Do naszych czasów dochowały się dwa poświęcone mu *enkomiony*, w których można odnaleźć nawiązania do założyciela Konstantynopola. Pierwszy zawarty jest w Psałterzu Sofijskim (*Песнивец на Иван Александър*) z 1337 r., drugi – w ewangeliarzu z 1355/1356 r. Paralelę między Konstantynem a carem Janem Szyszmanem (1371-1395) przeprowadza również w swej *Pochwale Konstantyna i Heleny* patriarcha Eutymiusz Tyrnowski, niemniej jednak nie sposób nie zauważyć, że w utworze tym porównanie władcy bułgarskiego z bizantyńskim ma charakter postulatywny – aktualnie panujący w Bułgarii car powinien starać się naśladować Konstantyna I Wielkiego, broniąc swej ojczyzny i chrześcijaństwa przed innowierczym najeźdźcą (Dinekov/Динеков, Kuev/Куев, Petkanova/Петканова 1967:324; Petkanova/Петканова 2001:443, 490; Lis 2004:92; Čekova/Чекова 2013: 183-186).

W tym miejscu widoczna staje się jedna kwestia – mimo zaadaptowania na gruncie kultury średniowiecznej Bułgarii bizantyńskiego modelu idealnego chrześcijańskiego władcy oraz kultu Konstantyna i jego matki żadna tamtejsza caryca nie została nazwana „nową Heleną". Żadna też nie została zaliczona w poczet świętych, a tym samym – nie doczekała się odrębnej tradycji hagiograficznej (Georgieva/Георгиева 2011:275). Jak podkreśla w swej monografii Nina Gagova, na obszarze południowosłowiańskim powstało w ogóle relatywnie mało utworów hagiograficznych dedykowanych świętym monarchiniom. Wymienić tu można jedynie: *Pochwałę Konstantyna i Heleny* Eutymiusza Tyrnowskiego, teksty z *Bdińskiego Zbornika*, żywot Heleny Andegaweńskiej autorstwa arcybiskupa Daniela II oraz omawiany w niniejszym szkicu żywot prologowy Olgi (Gagova/Гагова 2010:192). Jedyną władczynią bałkańską z XIII-XIV w., której poświęcono odrębny utwór literacki, jest zatem królowa Serbii Helena Andegaweńska, kanonizowana przez Kościół serbski ok. 1317 r. (Kašanin/Кашанин 2002:183; Gil 2005:60). Arcybiskup Daniel II, wyposażając ją w literackim portrecie we wszystkie możliwe przymioty i nie szczędząc zaszczytnych epitetów, nie zdecydował się jednak na

zestawienie jej ze św. Heleną, chociaż na kartach innego utworu porównał jej syna, króla Stefana Milutina do Konstantyna (Kašanin/Кашанин 2002:188). Ponieważ w tradycji bizantyńskiej postać założyciela Konstantynopola, zarówno na płaszczyźnie kultu liturgicznego, jak i teorii politycznej, nie mogła istnieć w oderwaniu od jego matki, można odnieść wrażenie, że bułgarscy twórcy, upowszechniając kult św. Olgi, starali się zapełnić istotną lukę światopoglądową – ruska księżna miałaby się tu stać swego rodzaju słowiańską „nową Heleną", rodzimą świętą monarchinią.

Aneks: teksty południowosłowiańskie poświęcone św. Oldze

1. Żywot prologowy św. Olgi (południowosłowiański), XII-XIII w.

Tekst według rękopisu bułgarskiego – Prologu Lesnowskiego z 1330 r. (САНУ 53, fol. 243-243'), przygotowany w oparciu o wydanie fototypiczne kodeksu (Pavlova/Павлова, Željazkova/Желязкова 1999:261). Lekcje uwzględniają różnice w treści żywotu w jego pozostałych sześciu odpisach: РНБ, Погод. 58, fol. 158; НБС, Рс 705, fol. 189-189'; БАН, 73, fol. 368'-369'; РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319, fol. 131'-132; ГИМ, Хлуд. 189, fol. 164; МЦИ, 323 (według istniejących edycji tekstowych: Vostokov/Востоков 1842:452-453; Lamanskij/Ламанский 1864:113; Serebrjanskij/Серебрянский 1915:6-7; Angelov/Ангелов 1958:197; Pavlova/Павлова 1996:123-124; 2008:246-247, 253-257; Karpov/Карпов 2012:351; Čekova/Чекова 2013:226).

Вь ть^ж де^и прѣставлениѥ с҃тыѩ цр҃цѫ роушьскыѩ Олгы, прѣматере всѣхь кнѧзь[3] роушьскыи^х.

Сии блажена Ѡлга, иже ѡставльши ѥлиньскѫѩ[4] прѣль^с ѿчѧ, паче же дияволѧ, и вьземши ѥленинѫ мѫдрость и[5] мѫжьскѫѩ крѣпость, и[6] иде вь Костандинь гра^д, и[7] ѿтѫдоу спо^дби сѧ с҃тааго кр҃щения ѿ патриар^ха. И приѥмши ѡного[8] кр^сть, прииде вь своѩ земѧ, иже и[9] н҃нѣ стоить вь Кыѥвѣ вь С҃тѣи Софии, вь ѡлтари, десныѩ страны[10], имѣѩ писмениѥ[11]: Ѡбнови сѧ в Роушьстѣи земи кр^сть[12] ѿ Олгы, бл҃говѣрныѩ кнѧгынѧ[13], м҃тре С҃тг҃ославлѧ. По всемоу по^дбѧщи сѧ с҃тѣи Ѥленѣ, якоже бо и[14] ѡна, шедши вь Иѥр^слимь, ѡбрѣте чьстьныи кр^сть Г҃нь, також^ее и сиѥ новая Ѥлени[15] сьтвори, тако бо имѧ приѩть[16] вь с҃тѣмь кр҃щени.

Нѫ кто доволень изьвѣщати ѩ[17], или слово[18] яже кь похвалению, яже н҃нѣ сияѥть яко и с҃лнце, нѫ с҃лнце многащи скрываѥт сѧ[19] ѡблакомь застѫпаѩщемь[20]. Или рещи, якоже[21] лѹна? нѫ[22] ѡвогда растеть, ѡвогда же[23] ѡхѹдѣваѥть[24]. Та[25] же на бесьмрь^тнѫѩ жизнь прѣстави сѧ[26]. Нѫ ли приложити ѩ[27] кь

---

[3] РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319: **цр҃еи.**

[4] РНБ, Погод. 58: **елиньскѫѫ злѫѫ.** БАН, 73: **елиньскѫѧ злѫѧ.** РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319; ГИМ, Хлуд. 189: **ѥлиньскоую злоую.** МЦИ, 323: **ѥлинскѹю злѹю.**

[5] ГИМ, Хлуд. 189: brak **и.**

[6] РНБ, Погод. 58; БАН, 73; РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319; ГИМ, Хлуд. 189; МЦИ, 323: brak **и.**

[7] БАН, 73; РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319; ГИМ, Хлуд. 189: brak **и.**

[8] РНБ, Погод. 58; БАН, 73; РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319; ГИМ, Хлуд. 189; МЦИ, 323: **ѿ него.**

[9] РНБ, Погод. 58; БАН, 73; РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319: brak **и.**

[10] РНБ, Погод. 58; БАН, 73; МЦИ, 323: **на деснѣи странѣ.** РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319; ГИМ, Хлуд. 189: **на деснои странѣ.**

[11] РНБ, Погод. 58; БАН, 73; РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319; ГИМ, Хлуд. 189; МЦИ, 323: **писмена.**

[12] МЦИ, 323: **с҃тыи кр^сть.**

[13] МЦИ, 323: brak **бл҃говѣрныѩ кнѧгынѧ.**

[14] РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319: brak **и.**

[15] НБС, Рс 705; МЦИ, 323: **Ѥлена.**

[16] БАН, 73: **тако и име приѫ.** РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319: **тако име приѥ.** ГИМ, Хлуд. 189: **таковоѥ име приѥть.**

[17] НБС, Рс 705: brak **ѩ.**

[18] РНБ, Погод. 58; ГИМ, Хлуд. 189; МЦИ, 323: **и слово.** БАН, 73; РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319: **и словеса.**

[19] РНБ, Погод. 58; БАН, 73; РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319; ГИМ, Хлуд. 189: **свѣть свои.** МЦИ, 323: **скрываѥть могаж^ди свѣть свои.**

[20] НБС, Рс 705: **ѡблакомь закрываѥмо.** БАН, 73: **застѫпающимъ и.** РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319: **застоупающимь и.**

[21] РНБ, Погод. 58; НБС, Рс 705; РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319: **яко.**

[22] РНБ, Погод. 58; БАН, 73; РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319; ГИМ, Хлуд. 189; МЦИ, 323: brak **нѫ.**

[23] НБС, Рс 705: brak **же.**

[24] ГИМ, Хлуд. 189: **ѡскоудѣваѥть.**

[25] РНБ, Погод. 58; ГИМ, Хлуд. 189: **ты.** БАН, 73: **ти.** МЦИ, 323 – fragment nieczytelny.

ликоу звѣ^номоу? – нѫ и тѣхь[28] погани[29] чтѫть, яко Ба[30]. (Ѿ) неѭ[31] бо[32] вьзрастошѫ[33] кнѧзы ѝши, и[34] поганы^х^ шѫтаниѥ[35] побѣѫ^аьать[36] и паче[37] наоучаьать[38] ьѧ[39] покланѣти сѧ[40] и чести вь Тр҃ци ѥдиного Ба. ѥгоже[41] ѝлѧщи не прѣстаи ѡ чт^ц^ии^х^ де^н^ прѣст^влен^я ти[42].[43]

W tenże dzień śmierć świętej carycy ruskiej Olgi, pramatki wszystkich książąt (/carów) ruskich.

Ta oto błogosławiona Olga, porzuciwszy helleńskie (złe) błędy [swoich] ojców, a nawet diabelskie, i przyjąwszy mądrość Heleny i męską siłę, poszła do miasta Konstantyna, skąd dostąpiła [łaski] chrztu świętego z rąk patriarchy. I otrzymawszy jego (/od niego) krzyż, powróciła do swojej ziemi. [Krzyż ten] i obecnie stoi w Kijowie, w Świętej *Sofii*, w ołtarzu, po prawej stronie, z napisem: „Odrodził się w ziemi ruskiej (święty) krzyż za sprawą Olgi, prawowiernej księżnej, matki Światosława". We wszystkim upodobniła się do świętej Heleny, jak bowiem tamta, poszedłszy do Jerozolimy, odnalazła czcigodny Krzyż Pański, takoż i ta nowa Helena uczyniła – takie bowiem imię przyjęła na chrzcie świętym.

Nikt nie potrzebuje rozgłaszać [jej zasług]; albo jakież słowa zdołają pochwalić tę, która teraz świeci niczym słońce? Słońce jednak częstokroć skrywa się (/swoje światło), za sprawą obłoku osłaniającego (je). Albo [można] powiedzieć, że jest jak księżyc – on wszak czasami rośnie, czasami (zaś) szczupleje. Ona (/Ty) zaś przeniosła(/ś) się do nieśmiertelnego życia. Czy można przyrównać ją (/ciebie) do zbioru gwiazd? Lecz i gwiazdy poganie czczą jak (/w miejsce) Boga. Z niej (/z ciebie) wyrośli książęta nasi i pychę pogan zwyciężają, a jednocześnie uczą (ich, jak) oddawać pokłon i czcić w Trójcy jedynego Boga. Jego więc nie przestawaj prosić za czczącymi dzień twojej śmierci. (Za sprawą tych modlitw, Chryste Boże, zbaw nasze dusze / zmiłuj się nad nami.)

2. Południowosłowiański troparion św. Oldze, XIV w.

Tekst według jedynego zachowanego odpisu – serbskiego prologu diakona Symeona z 1560 r. (МЦИ, 323), będącego kopią niezachowanego rękopisu bułgarskiego. Przedrukowano za: Ivanova/Иванова 1999:12; Pavlova/Павлова 2008:240.

троп. гла^с^ д҃.
Ѡставивши льсть идолскѹю.
вьслѣдовала ѥси Хв҃.
весьмрьтномѹ женихѹ.
вь нѥго чрьтоѧѣ радѹющи се
молещи не прѣстаи.
чтѹщи^х^ любовию паме^т^ твою.

Troparion, w tonie czwartym:
Porzuciwszy błędy pogaństwa,
podążyłaś śladem Chrystusa,
nieśmiertelnego Oblubieńca.
Radując się w jego komnacie,
nie przestawaj [Go] prosić
za czczącymi twą pamięć z miłością!

---

[26] РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319: brak Та же на весьмрь^т^нѫѭ жизнь прѣстави сѧ.
[27] БАН, 73; РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319; ГИМ, Хлуд. 189: те. МЦИ, 323: brak.
[28] РНБ, Погод. 58; БАН, 73; РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319; ГИМ, Хлуд. 189: вь тѣхь.
[29] МЦИ, 323: brak нѫ и тѣхь погани.
[30] РНБ, Погод. 58; МЦИ, 323: чьтѫть вь Ба мѣсто.
[31] РНБ, Погод. 58; БАН, 73; РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319; ГИМ, Хлуд. 189; МЦИ, 323: ѿ тебе.
[32] РНБ, Погод. 58: brak бо. МЦИ, 323: zamiast бо jest же.
[33] РНБ, Погод. 58: из^растошѫ. БАН, 73; РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319; МЦИ, 323: израстоше. ГИМ, Хлуд. 189: из^растоше.
[34] РНБ, Погод. 58; БАН, 73; РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319: brak и.
[35] МЦИ, 323 – fragment nieczytelny.
[36] БАН, 73: побѣждает. РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319: побѣѫ^аеи. МЦИ, 323: побѣѫ^аѥть.
[37] БАН, 73: РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319; МЦИ, 323: и паче.
[38] БАН, 73: наоучает. РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319: наоучѣють. МЦИ, 323: навчаѥть.
[39] РНБ, Погод. 58; БАН, 73; РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319; ГИМ, Хлуд. 189: brak ьѧ.
[40] РНБ, Погод. 58: кланѣти сѧ. БАН, 73: како кланяти се. РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319: како кланѣтисе. ГИМ, Хлуд. 189: яко кланѣти се. МЦИ, 323: кланяти се.
[41] МЦИ, 323: brak ѥдиного Ба. ѥгоже.
[42] РНБ, Погод. 58; БАН, 73; РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319; ГИМ, Хлуд. 189; МЦИ, 323: твоего.
[43] БАН, 73: Тѣх м^л^твами, Хе Бе, спси дши наша. РГБ, Ф. 256 [Рум.], № 319: Тѣхь мл҃твами, Х^е^ сп^с^и дше ѝше. ГИМ, Хлуд. 189: Тѣхь мл҃твами Бе помилоуи нась.

S k r ó t y

БАН Българска академия на науките (Sofia)
ГИМ Государственный исторический музей (Moskwa)
МЦИ Музей за църковно изкуство в Сремска Митровица (Sremska Mitrovica)
НБС Народна библиотека Србије (Belgrad)
РАН Российская академия наук (St. Petersburg)
РГАДА Российский государственный архив древних актов (Moskwa)
РГБ Российская государственная библиотека (Moskwa)
РНБ Российская национальная библиотека (St. Petersburg)
САНУ Српска академија наука и уметности (Belgrad)

L i t e r a t u r a

Angelov, B. S. 1958. *Iz starata bălgarska, ruska i srăbska literatura*. Kn. I. Sofija. / Ангелов, Б. С. 1958. *Из старата българска, руска и сръбска литература.* Кн. I. София.

Bedina, N. N. 2007. Obraz svjatoj knjagini Ol'gi v drevnerusskoj knižnoj tradicii (XII-XVI vv.). *Drevnjaja Rus'. Voprosy medievistiki* 4, 8-12. / Бедина, Н. Н. 2007. Образ святой княгини Ольги в древнерусской книжной традиции (XII-XVI вв.). *Древняя Русь. Вопросы медиевистики* 4, 8-12.

Brzozowska, Z. 2013. The Ideal Christian Rulers – Sts. Constantine and Helena in the Spiritual and Political Culture of Kievan Russia. W: Bojović, D. (red.). *Sveti car Konstantin i hrišćanstvo*. T. I. Niš, 497-508.

Brzozowska, Z. 2014. *Święta księżna kijowska Olga. Wybór tekstów źródłowych*. Łódź.

Čekova, I. 1995. Slovoukazateli slovoform rannyh proložnih žitij knjagini Ol'gi. W: Bartoszewicz, A., Pawłowa, R. (red.). *Tradycje Cyryla i Metodego w językach i literaturach słowiańskich. Język piśmiennictwa słowiańskiego do XIV w.* Warszawa, 167-182. / Чекова, И. 1995. Словоуказатели словоформ ранных проложних житий княгини Ольги. В: Bartoszewicz, A., Pawłowa, R. (red.). *Tradycje Cyryla i Metodego w językach i literaturach słowiańskich. Język piśmiennictwa słowiańskiego do XIV w.* Warszawa, 167-182.

Čekova, I. 2013. *Părvite staroruski knjaze svetci (obrazi, simvolika, tipologija)*. Sofija. / Чекова, И. 2013. *Първите староруски князе светци (образи, символика, типология).* София.

Dinekov, P., Kuev, K., Petkanova, D. 1967. *Hristomatija po starobălgarska literatura*. Sofija. / Динеков, П., Куев, К., Петканова, Д. 1967. *Христоматия по старобългарска литература.* София.

Dobrev, I. 2011. *Bălgarite za ruskija narod, dăržava i kultura.* Sofija. / Добрев, И. 2011. *Българите за руския народ, държава и култура.* София.

Fedotov, G. 1938. Kanonizacija svjatogo Vladimira. V: *Vladimirskij sbornik. V pamjat' 950-letija Kreščenija Rusi. 988-1938*. Belgrad, 188-196. / Федотов, Г. 1938. Канонизация святого Владимира. В: *Владимирский сборник. В память 950-летия Крещения Руси. 988-1938*. Белград, 188-196.

Fiedotow, G. 2002. *Święci Rusi (X-XVII w.).* Bydgoszcz.

Gagova, N. 2010. *Vladeteli i knigi. Učastieto na južnoslavjanskija vladetel v proizvodstvoto i upotrebata na knigi prez Srednovekovieto (IX-XV v.): recepcijata na vizantijskija model*. Sofija. / Гагова, Н. 2010. *Владетели и книги. Участието на южнославянския владетел в производството и употребата на книги през Средновековието (IX-XV в.): рецепцията на византийския модел.* София.

Georgieva, S. 2011. *Ženata v bălgarskoto srednovekovie*. Plovdiv. / Георгиева, С. 2011. *Жената в българското средновековие.* Пловдив.

Gil, D. 2005. *Prawosławie. Historia. Naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*. Kraków.

Homza, M. 2009. The Role of the Imitatio Helenae in the Hagiography of Female Rulers until the Late Thirteenth Centures. W: *Bălgarija, Bălgarite i Evropa – mit, istorija, săvremie*. T. III. Veliko Tărnovo, 128-158. / Homza, M. 2009. The Role of the Imitatio Helenae in the Hagiography of Female Rulers until the Late Thirteenth Centures. В: *България, българите и Европа – мит, история, съвремие.* Т. III. Велико Търново, 128-158.

Ivanova, K. 1999. Uspenie Metodievo. *Palaeobulgarica* 23 (4), 7-24. / Иванова, К. 1999. Успение Методиево. *Palaeobulgarica* 23 (4), 7-24.

Karpov, A. Ju. 2012. *Knjaginja Ol'ga*. Moskva. / Карпов, А. Ю. 2012. *Княгиня Ольга*. Москва.

Kašanin, M. 2002. *Srpska književnost u Srednjem Veku*. Beograd. / Кашанин, М. 2002. *Српска књижевност у Средњем Веку.* Београд.

Kolpakova, G. 2007. *Iskusstvo Drevnej Rusi. Domongol'skij period*. Sankt-Peterburg. / Колпакова, Г. 2007. *Искусство Древней Руси. Домонгольский период*. Санкт-Петербург.

Korpela, J. 2001. *Prince, Saint and Apostle. Prince Vladimir Svjatoslavič of Kiev, His Posthumous Life, and the Religious Legitimization of the Russian Great Power*. Wiesbaden.

Kožuharov, S. 1978. Tipologičeskie paralleli meždu vizantijskoj i slavjanskoj gimnografijami. V: *Slavjanskie kul'tury i Balkany (Les cultures slaves et les Balkans)*. T. I : *IX-XVIII vv*. Sofija, 254-260. / Кожухаров, С. 1978. Типологические параллели между византийской и славянской гимнографиями. В: *Славянские культуры и Балканы (Les cultures slaves et les Balkans)*.T. I : *IX-XVIII вв*. София, 254-260.

Lamanskij, V. I. 1864. *O nekotoryh slavjanskih rukopisjah v Belgpade, Zagpebe i Vene, s filologičeskimi i istoričeskimi primečanijami*. Sankt-Peterburg. / Ламанский, В. И. 1864. *О некоторых славянских рукописях в Белграде, Загребе и Вене, с филологическими и историческими примечаниями*. Санкт-Петербург.

Lis, I. 2004. *Święci w kulturze duchowej i ideologii Słowian prawosławnych w średniowieczu (do XV w.)*. Kraków.

Loseva, O. V. 2009. *Žitija russkih svjatyh v sostave drevnerusskih prologov XII – pervoj treti XV vv*. Moskva. / Лосева, О. В. 2009. *Жития русских святых в составе древнерусских прологов XII – первой трети XV вв.* Москва.

Malkova, N. A. 2011. Svjataja knjaginja Ol'ga kak agiologičeskij tip. *Religiovedenie* 1, 25-31. / Малкова, Н. А. 2011. Святая княгиня Ольга как агиологический тип. *Религиоведение* 1, 25-31.

Mavrodinova, L. 1985. Živopista v Bălgarija prez IX-X vek. V: *Kirilo-metodievska enciklopedija*. T. I. Sofija, 682-687. / Мавродинова, Л. 1985. Живописта в България през IX-X век. В: *Кирило-методиевска енциклопедия.* Т. I. София, 682-687.

Nazarenko, A. V. 2001. *Drevnjaja Rus' na meždunarodnyh putjah. Meždisciplinarnye očerki kul'turnyh, torgovyh, političeskih svjazej IX–XII vv.* Moskva. / Назаренко, А. В. 2001. *Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв.* Москва.

Nikitenko, N. N. 2004. *Rus' i Vizantija v monumental'nom komplekse Sofii Kievskoj. Istoričeskaja problematika*. Kiev. / Никитенко, Н. Н. 2004. *Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика.* Киев.

Pavlova, R. 1996. Prolog Rs 705 ot Narodnata Biblioteka na Sărbija v Belgrad. *Palaeobulgarica* 20 (2), 110-128. / Павлова, Р. 1996. Пролог Рс 705 от Народната Библиотека на Сърбия в Белград. *Palaeobulgarica* 20 (2), 110-128.

Pavlova, R. 2001. Kultăt kăm iztočnoslavjanskite svetci i pravoslavnite južni slavjani. *Starobălgarska literatura* 32, 45-62. / Павлова, Р. 2001. Култът към източнославянските светци и православните южни славяни. *Старобългарска литература* 32, 45-62.

Pavlova, R. 2005. Neotbeljazani slavjanski tvorbi v răkopisa Hlud. 189. *Starobălgarska literatura* 33-34, 199-208. / Павлова, Р. 2005. Неотбелязани славянски творби в ръкописа Хлуд. 189. *Старобългарска литература* 33-34, 199-208.

Pavlova, R. 2008. *Vostočnoslavjanskie svjatye v južno-slavjanskoj pis'mennosti XIII-XIV vv.* Halle. / Павлова, Р. 2008. *Восточнославянские святые в южно-славянской письменности XIII-XIV вв.* Halle.

Pavlova, R., Željazkova, V. 1999. *Stanislavov (Lesnovski) prolog ot 1330 godina*. Veliko Tărnovo. / Павлова, Р., Желязкова, В. 1999. *Станиславов (Лесновски) пролог от 1330 година*. Велико Търново.

Petkanova, D. 2001. *Bălgarska srednovekovna literatura*. Veliko Tărnovo. / Петканова, Д. 2001. *Българска средновековна литература.* Велико Търново.

Podskalsky, G. 2000. *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej (988-1237)*. Kraków.

Poppe, A. 1968. *Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku.* Warszawa.

Poppe, A. 1993. Przyjęcie chrześcijaństwa na Rusi w opiniach XI wieku. W: Gajek, J. S., Hryniewicz, W. (red.). *Teologia i kultura duchowa Starej Rusi*. Lublin, 89-104.

Ryčka, V. 2004. *Knjahynja Ol'ha*. Kyjiv. / Ричка, В. 2004. *Княгиня Ольга.* Київ.

Serebrjanskij, N. I. 1915. *Drevnerusskie knjaženskie žitija. Obzor redakcij i teksty*. T. II: *Teksty*. Moskva. / Серебрянский, Н. И. 1915. *Древнерусские княжеские жития. Обзор редакций и тексты*. Т. II: *Тексты.* Москва.

Vostokov, A. H. 1842. *Opisanie russkih i slovenskih rukopisej Rumjancevskogo muzeuma*. Sankt-Peterburg. / Востоков, А. Х. 1842. *Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума.* Санкт-Петербург.

Walczak, M. 1998. *Język piśmiennictwa bułgarskiego. Zarys dziejów*. Poznań.

Uniwersytet Łódzki
ul. Pomorska 171/173
Łódź – Poland

Zofia A. Brzozowska
(caryca_zofia@wp.pl)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 54-63.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

NAZWY OSÓB JAKO PRODUKTY DERYWACJI SEMANTYCZNEJ

Names of people as products of semantic derivation

Abstract: The goal of the paper is to determine the limits of the creation of names with a secondary personal meaning through semantic derivation based on the mechanism of metonymy (as in e.g. *drańswo* 'roguery; riff-raff', *eskorta* 'escort (action and person)', *szkoła* 'school (institution and people)' and *audytorium* 'lecture hall; audience'). The author discusses both names which are considered systematic polysemy (productive and encompassing 100% of the potential derivative meanings, e.g. within the 'place' – 'people' model), and semantic derivatives of lower frequency (e.g. 'action noun' – '(collective) agent'). Certain irregularities are thought to be motivated by extralinguistic factors. The paper shows that a semantic-derivational description can (also) include some lexemes that were previously treated as resulting from suffixal derivation and paradigmatic derivation. It appears that after all, these descriptions do not have to be separate, and the derivative potential of suffixal and paradigmatic formants should become complementary elements of a strictly semantic description.

Keywords: semantic derivation, polysemy, semantic shifts, metonymy, noun derivation.

1. Przedmiotem artykułu jest semantyczna kategoria nazw osób, rozumianych tu jako charakteryzujące ludzi jednostki leksykalne, w których znaczenie osobowe n i e j e s t p r y m a r n e, lecz może być interpretowane jako rezultat derywacji semantycznej. Przez derywację semantyczną rozumieć będę sytuację, kiedy struktura semantyczna znaczenia wyjściowego danej jednostki leksykalnej zostaje przekształcona, czego wynikiem jest pochodne znaczenie podstawowej jednostki. Znaczenie wyjściowe oraz pochodne muszą mieć przy tym wspólny przynajmniej jeden (nietrywialny) element semantyczny (Tokarski 1981:94, bardziej szczegółowo Apresjan 1980:239-240)[1]. Zakres analizy ograniczam do jednostek jednowyrazowych i rzeczowników.

Przyjęta w artykule metodologia odwołuje się przede wszystkim do semantycznej szkoły moskiewskiej (np. Šmelev/Шмелев 1977; Apresjan 1980) współcześnie, jak jest to widoczne na przykład w pracach Jeleny Paduczewej i Anny Zalizniak, czerpiącej nie tylko z dorobku XX-wiecznego, ale też z lingwistyki kognitywnej (np. Paducheva 1998; Zaliznjak/Зализняк 2001; 2006; Rozina/Розина 2002; Padučeva/Падучева 2004). Tym samym w analizie semantycznej dopuszcza się współzależność tego, co dyskretne, i tego, co gradualne, tego, co systemowe i co pozasystemowe, co tworzone i co odtwarzane; uznaje się jedność synchronicznej i diachronicznej derywacji semantycznej oraz uwzględnia wpływ sposobu myślenia mówiącego na funkcjonowanie mechanizmu wieloznaczności (Zaliznjak/Зализняк 2006)[2].

---

[1] Nieco inne znaczenie tego terminu przyjmowane jest w słowotwórstwie, gdzie odnoszony jest on do relacji, w których wspólna część derywatu i bazy słowotwórczej wyraża cechy definicyjne desygnatu (tj. gdy znaczenia derywatu i podstawy się pokrywają (Grzegorczykowa, Puzynina 1979:21; GWJP 1999: 537).

[2] Por. rozważania Jurija D. Apresjana z lat 70. na temat dyfuzyjnego charakteru znaczeń w mowie uniemożliwiającego ich dyskretne pojmowanie w języku (1980:231), jeszcze bardziej radykalne poglądy miał zresztą na ten temat Dimitrij N. Szmielew. Odrzucenie przyjętego przez Milosza Dokulila terminu *produktywność* Apresjan natomiast uzasadniał brakiem możliwości odróżnienia w semantyce „nowego

Celem artykułu jest próba określenia zakresu tworzenia nazw o znaczeniu osobowym za pomocą derywacji semantycznej opartej na mechanizmie metonimii. W takich kategoriach opisu można ująć także niektóre jednostki opisywane wcześniej jako rezultaty derywacji sufiksalnej (wykorzystujące formanty polisemiczne lub homonimiczne). Zarazem mówienie o derywacji semantycznej, a więc układzie *znaczenie wyjściowe – pochodne*, nie zaś po prostu polisemii regularnej (będącej wynikiem systemowych procesów derywacyjnych), nie tylko zmienia ogląd ze statycznego na dynamiczny (zob. Paducheva/Падучева 2004), ale też pozwala uniknąć błędów terminologicznych. Zakres omawianych zagadnień obejmuje bowiem zarówno znaczenia uznawane za polisemię systematyczną (produktywną i obejmującą 100% potencjalnych znaczeń pochodnych), jak i derywaty odznaczające się znacznie mniejszą regularnością semantyczną, choć również układające się w pozwalające się opisać grupy. Dopiero w odniesieniu do konkretnych klas derywatów można określać ich produktywność[3], zarazem abstrahując od zbyt silnie wiązanego już z terminem polisemii regularnej leksykograficznego problemu wariancji znaczeniowej vs. wieloznaczności niekategorialnej, przesądzających o statusie ontologicznym danej jednostki (Grzegorczykowa 1986; 2010; także Czelakowska 2012; 2014). Bezpośrednio związane z wieloznacznością zagadnienie granicy jednostek języka (Bogusławski 2008) należy bowiem rozstrzygać oddzielnie.

2. Klasą o znacznej produktywności tworzenia derywatów semantycznych o znaczeniu nazw osób są nazwy abstrakcyjnych cech, stanów i czynności, choć typy te pod pewnymi względami będą się różnić.

2.1. Jak zauważano już wcześniej (np. Grzegorczykowa 1961), przesunięcia ‘cecha’ → ‘zbiór ludzi o danej cesze’ są „procesem o charakterze panchronicznym”, obserwowanym już w staropolszczyźnie (Kleszczowa 2012:126). Wyróżnikiem klasy stały się nie tylko charakterystyczne morfemy, prymarnie tworzące derywaty należące do nazw jakości, por. *społeczność*, *ludność*, *biedota*, *ciemnota*, ale przede wszystkim znaczenie: ‘grupa ludzi wyodrębnionych ze względu na cechę X’, np. *chamstwo*, *inteligencja*, *starszyzna*, *starożytność* (tj. ‘ludzie starożytni’) (ibd.:126-127). Podobny proces dotyczył rzadszych odrzeczownikowych nazw cech i zbioru osób oznaczonych daną cechą: *hultajstwo*, *łachmaniarstwo*, *łajdactwo* (ibd.).

Choć słuszne jest spostrzeżenie, że nazwy cech, jako abstrakta, odnoszą się w dużym stopniu do tego, co ponadjednostkowe, a więc i do ogółu, zbiorowości, przez co naturalną drogą ich konkretyzacji są nazwy kolektywne (Grzegorczykowa 1961), trzeba pamiętać, że model ‘cecha’ → ‘X wykazujący się daną cechą’ realizowany jest także w odniesieniu do derywatów o znaczeniu syngulatywnym ‘osoba mająca cechę/właściwość X’ (*piękność*, *autorytet*, *talent*, *znakomitość*, *miernota*, *marnota*, *tępota*), a przede wszystkim niezwykle częstych nieosobowych ‘to, co ma cechę X’ (*bezczelność*, *trudność*, *podłość*, *szczerość*, *nieprzyjemność*, *niezręczność*, *głupota* itd.), przy czym rzadko określa się w ten sposób cechy pozytywne (por. Apresjan 1980:250). Grupę istniejących już wyrazów wzbogacają połączenia: *chodzący ideał*, *chodząca głupota*, *chodząca bezczelność*, *chodząca wierność*, należące do jednostki *chodzący* _(Attr) ‘uosobienie cechy X’, często wykorzystywanej współcześnie w procesie nazwotwórczym.

---

derywatu”, który powstał w wyniku procesu diachronicznego, od „nowego derywatu” powstałego według modelu synchronicznego” (ibd.:245) itd.

[3] Termin *produktywność* rozumiem zgodnie z polską tradycją słowotwórczą, inaczej niż Apresjan, w którego ujęciu można o niej mówić wtedy, gdy „obejmuje wszystkie jednostki o danym zestawie cech” (1980:246), a więc jest równoważna rozumieniu tzw. polisemii kategorialnej (Grzegorczykowa 2010:56).

Co interesujące, wynikiem konkretyzacji owej ‘szczególnej cechy wyróżniającej osobę, o której mowa’, wydaje się inny wskazany przez Apresjana i oparty na metonimii model: ‘głos’ → ‘osoba, którą cechuje możliwość śpiewu takim głosem’ (*alt*, *tenor*) oraz model dotychczas nie wyodrębniany w opisach: ‘znak zodiaku’ → ‘osoba, której przypisuje się cechy tego znaku zodiaku’ (*Skorpion*, *Wodnik*).

2.2. Nieco inaczej będzie się realizować proces tworzenia pochodnego znaczenia od nazw nosicieli cech, derywowanych za pomocą formantu *-two* i jego wariantów *-stwo*, *-ostwo*, oznaczających nie tylko cechę, ale często także zachowanie właściwe danej osobie, tworzący model ‘ogół cech i zachowań’[4] → ‘osoby wyróżniające się takim sposobem zachowania się i cechami charakteru’, por. *chamstwo*, *bohaterstwo*, *dziwactwo*, *sobkowstwo*.

Collectiva abstracta są (i były) w polszczyźnie bardzo liczną klasą. Do zachowanych z XIX w. jednostek o znaczeniu kolektywnym *łajdactwo*, *chamstwo*, *sztubactwo*, *dziadostwo* i późniejszych *łachmaniarstwo*, *zbójectwo* (Habrajska 1995:287-288) można obecnie dopisać liczne (prawdopodobnie) nowsze, np. *chuligaństwo*, *skurwysyństwo*, *draństwo*, *bałwaństwo*, *dresiarstwo*, por. np. (1a)-(1b), (2a)-(2b), (3a)-(3b):

(1a) Cóż za straszne skurwysyństwo, aby czepiać się ministra o takie drobiazgi[5] [...].
(1b) Nie da się zwalić wszystkiego na prezesa i resztę tego skurwysyństwa.
(2a) [...] owe groźne zwierzęta są niczym wobec zagrożenia, jakim są [...] luźno biegające psy. Zwłaszcza obronne, ofiary bałwaństwa właścicieli domków letniskowych [...].
(2b) Wczoraj bałwaństwo chciało przerwać obrady kabaretu do czasu sprowadzenia [...] premiera.
(3a) Stop z chamstwem, agresją i prymitywnym dresiarstwem [...].
(3b) Porządne dziewczyny nie zadają się z dresiarstwem.

We wszystkich przykładach mamy do czynienia z nazwą ogółu zachowań uznawanych przez mówiącego za naganne, co wydaje się wpływać na wyrazistość semantyczną modelu w tym samym stopniu co wyrazisty sufiks *-stwo*, który staje się polifunkcyjny.

2.3. Z omówioną grupą wiążą się również odrzeczownikowe nazwy czynności oznaczające same te czynności, ale też nazwy zawodów, dziedzin działalności, urzędów, stanowisk oraz godności (*kierownictwo*, *szefostwo*, *nauczycielstwo*, *dyrektorstwo*, *profesura*, *asystentura*, *wikariat*, *duchowieństwo*). Obok licznych jednostek odziedziczonych z wieków wcześniejszych (np. *chrześcijaństwo*, *poselstwo*, *arystokracja*, *patrycjat*) i już XX-wiecznych *adwokatura*, *koleżeństwo*, *smarkateria* itd. udało mi się odnotować wiele nieobecnych we wcześniejszych opisach collectivów (Habrajska 1995; GWJP), np.: *belferstwo*, *prezesostwo*, *agentura*, *wolontariat*, *apostolat*, por.:

(4a) Wolontariat to bezpłatna i dobrowolna praca na rzecz innych.
(4b) W tym czasie księża salezjanie z Kenii prosili nasz wolontariat o kogoś do nauczania programów komputerowych.
(5a) Papież wezwał biskupów węgierskich [...] „do wzmożenia apostolatu i równoczesnego zredukowania politycznego zaangażowania”.
(5b) Obecnie w apostolacie są panie w różnym wieku, seniorki mają nawet po 90 lat [...].

[4] Sprawa nie jest tu jednak oczywista. Możemy też przyjąć, że mamy do czynienia z dodatkowym przesunięciem ‘cecha’ → ‘przejaw cechy’ (inaczej mówiąc: ‘cecha’ → ‘to, co nosi cechę X’, czyli w tym wypadku ‘zachowanie’). Być może zaś, jak uważają autorki słowotwórczej części GWJP (1999:449), jest to bardziej złożona nazwa predykatu, przyjmującego tu znaczenie ‘zespół cech i zachowań charakteryzujących np. chama, bohatera, dziwaka, sobka’. Niestety dotychczas odnoszę wrażenie, że różne wyrazy mogą mieć różną interpretację, w zależności od stopnia złożoności podstawy, do której się odnoszą.

[5] Wszystkie cytaty pochodzą z NKJP oraz, w kilku przypadkach, WSJP.

Model tworzy tutaj znaczenie wyjściowe oznaczające ‘czynność X’, ‘zawód X’, ‘stanowisko X’, ale też ‘bycie X’, w którym predykacja precyzowana jest przez podstawę jednostki wyjściowej, oraz − z drugiej strony − ‘ogół osób, którym można przypisać wykonywanie czynności X bądź przynależność do danego zawodu czy też grupy’, por. *pedalstwo*, *lesbijstwo*, a nawet *kociarstwo* (‘bycie kotem − osobą nowo przyjętą do zamkniętej społeczności’), np.:

(6a) Najczęściej jednak odkrycie l e s b i j s t w a u żony nie jest traktowane przez mężczyznę jako zdrada, raczej jako niepoważne igraszki, fanaberie.
(6b) Co zrobić z udokumentowanym twierdzeniem, iż p e d a l s t w o i l e s b i j s t w o stało się dla lewaków zastępczą klasą robotniczą [...]?
(7a) [...] w tym roku, mimo że w szkole jest blisko 900 chłopców, okres „k o c i a r s t w a” przebiega wyjątkowo spokojnie.
(7b) „Mistrz” był to nieobcięty kot. [...] „mistrz” nie był szanowany przez swoją falę ani przez k o c i a r s t w o, które w jawny sposób okazywało mu pogardę [...][6].

Zarówno w odniesieniu do materiału omówionego w punkcie 2.2, jak i 2.3, można, jak się wydaje, mówić o mechanizmie derywacji semantycznej będącej konkretyzacją nazw abstrakcyjnych należących do określonych grup znaczeniowych przy jednoczesnym wykorzystaniu w y r a z i s t e g o m o d e l u s u f i k s a l n e g o. Choć jest to klasa o znacznej produktywności, nowsze (albo przynajmniej nienotowane wcześniej) derywaty o znaczeniu nazw ogółu osób tworzone są bowiem przede wszystkim według modelu z sufiksem *-stwo* (sufiksy *-at* i *-ura* odnotowałam dotychczas zaledwie kilka razy).

3. Model tworzony przez n o m i n a a c t i o n i s (a przede wszystkim rzeczowniki z derywatami paradygmatycznymi) typu *atak*, *narada*, *eksport* i zapożyczenia o znaczeniu nazw czynności (takie jak *administracja*, *demonstracja*, *dyplomacja*, *emigracja*) oraz derywowane od nich nazwy osób wymaga szczegółowej analizy i odrębnego opisu. W artykule z konieczności ograniczam się zaledwie do kilku uwag:

3.1. Klasyfikację jednostek tego modelu ze względu na semantyczne role argumentu, a więc nazwy subiektów, obiektów itd. (por. Apresjan 1980) z dwóch powodów uważam za niewystarczającą. Po pierwsze, pochodne nazwy osobowych obiektów (np. *obsada*, *ofiara*, *delegacja*, *poselstwo*, *transport*, *osada* (*kajakarska*)) są stosunkowo rzadkie, przeważać zaś będą nazwy subiektów, a precyzyjniej − wykonawców czynności (zob. dalej). Po drugie, wielokrotnie wykorzystywany dotychczas w literaturze podział prawdopodobnie nie zmieni już istotnie znanego opisu zjawiska, tymczasem typ ten mimo swojej produktywności odznacza się silną nieregularnością, której warunków nie zdołano określić w wystarczającym stopniu.

3.2. Na kilka nowych wniosków pozwala natomiast wskazanie klas semantycznych tworzonych przez te nazwy, nawet jeśli wiąże się z pominięciem trudniejszych do sklasyfikowania przykładów. Krystyna Kleszczowa (2012:126) wyróżniła trzy takie główne klasy:

1) czynności mówiących o ‘gromadzeniu się’, ‘łączeniu się’, ‘tłoczeniu się’ (np. *zjazd*, *zlot*, *zgromadzenie*, *zbiórka*) i ‘ruchu’ (czy jak proponowałabym powiedzieć: nazw charakterystycznych sposobów przemieszczania się: *uchodźstwo*, *emigracja*, *pielgrzymka*, *pochód*, *pościg*, *pogoń*, *przeprawa*, *wyprawa*, *ekspedycja*, a nawet *defilada* i *korowód*) oraz pochodne od nich nazwy zbiorów ludzkich, które autorka nazywa „masą otwartą”;

[6] Ku mojemu zaskoczeniu w NKJP możemy znaleźć kilkanaście analogicznych do (7b) przykładów znaczenia kolektywnego.

2) nazw działań oznaczających różnego rodzaju ‘pomoc’ i ‘ochronę’ (warto dodać, że także ‘towarzyszenie’) oraz osób pomagających czy właśnie towarzyszących, por.: *asysta*, *pomoc*, *kompania*, *opieka*, *eskorta*, *ochrona*, *straż*, *warta*, *wachta*, *dozór*, *samoobrona* i in.;

3) nazw działań związanych z ‘rządzeniem’ oraz motywowanych przez nie nazw ‘ludzi sprawujących władzę’, por. *rząd*, *zarząd*, *administracja*, *organizacja*, *sąd*.

Wymienione klasy moglibyśmy uzupełnić o dalsze, bliskie znaczeniowo typy pokrewne, by wskazać w tym miejscu choćby zbliżone do pierwszej grupy nazwy kontrolowania: np. *kontrola*, *inspekcja*, *nadzór*, a także bliskie semantycznie grupie ostatniej nazwy samej ‘czynności radzenia’ i jej subiektów – ‘osób obradujących’[7], tak np. *rada*, *kongres*, *konklawe*, por.:

(8a) Jak wiemy, kardynałowie zebrani na k o n k l a w e są wyrazicielami woli Ducha Świętego.
(8b) Ksiądz kardynał przypuszcza więc, że podjęcie decyzji przez k o n k l a w e będzie trudne?

Inną ciekawą, a nieuwzględnioną przez Kleszczową klasą jest ‘nazwa pewnego typu rywalizacji, walki bądź innych kontrdziałań’ oraz motywowana przez nią ‘nazwa wyodrębnionych grup wojska, zawodników vs. osób wykonujących te działania’, por. np. *obrona*, *atak*, *ofensywa*, *defensywa*, *szarża*, *sztafeta*, *blok*, por.:

(9a) [...] po dwóch dobrych b l o k a c h siatkarek TeleNetu przyjezdne prowadziły 23 : 21.
(9b) Źle grał b l o k myśleniczanek, słabo grała obrona.
(10a) Łukasz Majewski (43/773) − najskuteczniejszy zawodnik zespołu. Gdy miał swój dzień, trudny do zatrzymania w a t a k u. Skuteczną o f e n s y w ę łączył z dobrą o b r o n ą.
(10b) Być może wpływ na słabą postawę ich o f e n s y w y miało wykluczenie z gry Jodłowskiego [...].

3.3. Podzielony na klasy semantyczne materiał należy przeanalizować pod kątem warunków powstawania derywatów wykorzystujących oparty na metonimii mechanizm. We wszystkich przypadkach tworzona jest nazwa (grupy) w y k o n a w c ó w w y r ó ż n i a j ą c y c h s i ę w z w i ą z k u z p e w n y m z d a r z e n i e m nazywanym przez znaczenie wyjściowe − może być to na przykład (wspólnie) wykonywana czynność (por. *pościg*, *sąd*, *obrona*) albo wspólny cel i kierunek (*pielgrzymka*, *wyprawa*). W przeciwieństwie do modelu ‘przedmiot’ → ‘typowe zdarzenie z nim związane’ (*prysznic*, *uniwersytet*) nie ma przesłanek do stwierdzenia, że jednym ze środków derywacji semantycznej jest powtarzalny kontekst leksykalny, który umożliwia także dezambiguację nowego znaczenia (Czelakowska 2014). Tym samym przykłady, w których podstawa przesunięcia jest nazwą czynności, wydają się raczej powielaniem istniejących w języku wzorów semantycznych[8], realizowanych w tekście przez liczne jednostki zleksykalizowane.

3.4. Omówienia wymaga jeszcze jedna właściwość tej grupy. Otóż należące do niej jednostki denotują zbiory ludzi[9], nierzadko wręcz są nazywane collectivami bądź collectivami potencjalnymi (Habrajska 1995:27), tymczasem w niektórych przypadkach dopuszczają również subiekta jednoosobowego (obiekt jednoosobowy), por.:

(11) Ta praca jest żmudna [...], zwłaszcza w miejscowościach, gdzie występuje o b s a d a jednoosobowa.
(12) Wałęsa zjawia się punktualnie, towarzyszy mu niski człowiek o twarzy buldoga. [...] Była to jednoosobowa o c h r o n a pana przewodniczącego.

[7] Typ ten ze względu na prawdopodobieństwo dwukierunkowej wzajemnej motywacji wymaga jednak osobnego rozważenia.

[8] Ewentualne dalsze procesy semantyczne (np. zawężenie bądź rozszerzenie znaczenia) pozostaną zazwyczaj poza moim kręgiem zainteresowania, zwykle będą bowiem jednostkowe.

[9] Jest to zresztą szczególna cecha derywatów semantycznych, jak bowiem dotychczas zauważano, trzon klasy osobowych wykonawców czynności stanowią nazwy indywiduów (GWJP 1999:398; por. Waszakowa 1993).

Właściwość ta pozwala się wyjaśnić z jednej strony przyczynami s y s t e m o w y m i: ponieważ w języku najczęściej obecne są już leksemy nazywające jednoosobowych wykonawców czynności, znaczenia oznaczające grupę takich osób tworzą z nimi swoistą parę w „paradygmacie" semantycznym; z drugiej zaś p o z n a w c z y m i: wykonawca (vs. obiekt) czynności nazywanych przez jednostkę wyjściową z grupy nomina actionis jest w przeważającej liczbie wypadków wieloosobowy i w związku z tą zbiorowością utrwala się w świadomości użytkownika. Możliwość wskazania również jednoosobowego subiektu (obiektu) czynności pojawia się wyłącznie w klasie semantycznej nazw ludzi oznaczających towarzystwo, pomoc, ochronę, i wydaje się wtórna wobec podstawowego znaczenia kolektywnego.

4. Przesunięcia metonimiczne w kierunku nazw osób w modelu 's t a n X' → 'k t o ś l u b c o ś w y w o ł u j ą c e s t a n X' będą zachodzić stosunkowo rzadko. W tłumaczeniu pracy Apresjana znajdziemy zaledwie jeden taki polski przykład: *radość*. Moglibyśmy dodać tu także wyraz *sensacja*, błędnie, jak sądzę, zaklasyfikowany przez autora do modelu 'czynność' – 'subiekt czynności', jednak również przykłady rosyjskie wskazano w *Semantyce leksykalnej* zaledwie cztery (*obida*, *razvlečenie*, *užas*, *utešenie*). W materiale polskim udało mi się znaleźć dotychczas jeszcze kilka innych przykładów, mechanizm ma jednak ograniczony i nieregularny zakres działania. O derywacji semantycznej moglibyśmy mówić na przykład w wypadku jednostek: *duma*, *chluba*, *miłość*, *szczęście*, *pociecha*, *zmartwienie*[10], por.:

(13a) Wypiek dobrego chleba [...] stanowił powód do c h l u b y.
(13b) Władysław, wśród bliskich Władek, nasz ojciec, był niewątpliwie c h l u b ą rodziny.,

ale nie powiemy już (*był*) *euforią*, *uciechą*, *smutkiem*, *histerią*, *obawą*, *strachem*. W wypadku tego ostatniego wyrazu jako kauzator pojawia się nieregularny *postrach* ('stan, w którym ogarnia kogoś strach' vs. 'ktoś lub coś, co budzi w kimś strach'), por.:

(14a) Napastnicy szerzą p o s t r a c h nie tylko na dworcach, ale także w wagonach pociągów.
(14b) W kraju nie było zespołu, który nie bałby się grać tu z Górnikiem. A Młynarski był największym p o s t r a c h e m.

Inne (i znacznie częstsze) derywaty od nazw stanu odnoszą się do subiektów nieosobowych (z okazjonalnymi użyciami osobowymi) − tak będzie na przykład w wypadku *nudy*, *pokusy*, w dużym stopniu również *zmartwienia*, *zgryzoty*. W grupie tej model derywacji do znaczenia osobowego nie utrwalił się, mimo potencjalnych wolnych miejsc w polu semantycznym.

5. Ostatnia wyróżniona grupa jednostek związana jest z działaniem mechanizmu przesunięcia 'n a z w a m i e j s c a' → 'n a z w a z n a j d u j ą c y c h s i ę t a m o s ó b' oraz przesunięcia pokrewnego semantycznie 'n a z w a i n s t y t u c j i X' → 'n a z w a b u d y n k u / p o m i e s z c z e n i a, g d z i e z n a j d u j e s i ę X' → 'n a z w a o s ó b (n i e p r z y p a d k o w o) o b e c n y c h w X'.

5.1. Oba te modele cechuje niezwykle wysoka frekwencja realizacji, choć poszczególne derywaty będą zleksykalizowane w różnym stopniu. W wypadku nazw instytucji mamy

[10] Należy tu też odnotować jednostki nieregularne, jak w wypadku *sympatii*, która jako nazwa stanu oznacza 'stan psychiczny występujący w sytuacji, gdy lubimy kogoś lub coś, objawiający się naszym przychylnym, życzliwym stosunkiem lub poparciem', jako nazwa osoby zaś 'osobę, którą bardzo lubimy lub w której jesteśmy zakochani' (poza przesunięciem metonimicznym dochodzi tu zawężenie znaczenia).

do czynienia z otwartą zdolnością do derywacji, przy czym dla nazw o wyrazistej denotacji i konotacji produkty owych przesunięć będą silnie utrwalone w języku ogólnym, por. *uniwersytet*, *szkoła*, *szpital*, *klinika*, *przychodnia*, *teatr* (we wszystkich wypadkach konkretyzują się one w znaczeniu ogółu osób typowo związanych z danym miejscem: 'studenci', 'uczniowie' 'lekarze' 'pacjenci', 'aktorzy'). Potencja ta realizuje się jednak każdorazowo w razie potrzeby językowej, co poświadcza korpus, np.: *galeria*, *sanatorium*, *pogotowie*, *cenzura*, *uzdrowisko*, por.:

(15) [...] ojciec z matką pojechali zaraz po południu do Święcian, gdyż przyjechał t e a t r z Wilna.
(16) Słyszeli to chorzy leżący w wannach z błotem, słyszeli kuracjusze spacerujący wśród różowych magnolii, słyszało chyba całe u z d r o w i s k o.
(17) C e n z u r a pracowała wtedy w ten sposób, że nie oglądała materiałów przygotowanych do emisji, wystarczyło tylko o nich opowiedzieć [...].
(18) Krewkiego turystę zatrzymała policja, a pogranicznika opatrzyło p o g o t o w i e.

5.2. Mechanizm 'nazwa miejsca' → 'nazwa ludzi' realizuje się językowo na dwa sposoby. Pierwszym jest model, który można określić mianem „otwartego pojemnika": wyrazy takie jak *sala*, *klasa*, *wagon*, *boisko* kontekstowo zawsze mogą oznaczać jakiś ogół osób zebranych wewnątrz / w obrębie miejsca, o którym mowa. W wypadku tej klasy można mówić o s i l n e j p o t e n c j i d e r y w a c y j n e j, wzmacnianej przez wykładniki leksykalne wyrażające kwantyfikację zbioru (*cała sala*, *pół kina*, *reszta audytorium*) (Czelakowska 2012), które nie są jednak obligatoryjne, por.:

(19) Po kilku minutach przysiadło się trzech typów. R e s z t a s a l i wyraźnie wyczekiwała.
(20) [...] trwało to dobrych kilka minut, kiedy to p ó ł s a l i skandowało „Wiesław", a drugie pół – „Gierek".
(21) Jak jest wódka, s a l a tańczy i śpiewa bez problemów. Zabawa na trzeźwo to wyższy szczebel wodzirejki.

W modelu drugim, podobnie jak w przypadku wielu nazw instytucji, zmiana perspektywy postrzegania umożliwia nazwanie grupy osób łączonych z jakimś miejscem pracy, zamieszkania, stacjonowania, działania, walki itd., takich jak *dwór*, *posterunek*, *front*, *ława* 2 i in.:

(22a) Ogląda francuski d w ó r niczym niezbyt sensownie urządzone muzeum.
(22b) W 1479 roku Kazimierz Jagiellończyk [...] przeprowadził się wraz z d w o r e m i rodziną do Wilna.
(23a) Wynurzył się z drzwi gospody [...] i postanowił objąć p o s t e r u n e k w pobliżu czołgu.
(23b) Gdy zaczynało się ściemniać, wycofał część swoich ludzi i rozstawił p o s t e r u n k i w sporej odległości od samolotu.

5.3. Tym, co różni pierwszy i drugi model, jest chyba tylko wyrazistość semantyczna (związana z pewnego typu przypadkowością pierwszego zbioru i nieprzypadkowością drugiego), która decyduje o utrwalaniu się nowego derywatu. Nowe znaczenie staje się n i e i n c y d e n t a l n e i n i e k o n t e k s t o w e, tzn. niezależne od ewentualnych wykładników kwantyfikacji i pozycji składniowej (por. Czelakowska 2014:55 vs. postulaty Bogusławskiego 2008), co s p r z y j a l e k s y k a l i z a c j i utworzonego w ten sposób znaczenia. Będą to zarazem wyrazy silnie umocowane w leksyce polszczyzny przez relacje semantyczne (*dworzanie*, *żołnierze*, *policjanci*, *dozorcy* itd.).

6. Zaprezentowany materiał to wciąż nie wszystkie derywaty o znaczeniu nazw osób oparte na mechanizmach metonimicznych, choć pokrótce została tu omówiona większość z nich. Bardziej szczegółowej interpretacji będzie wymagał nieregularny typ oparty na mechanizmie *pars pro toto*, a równocześnie na metaforze: *głowa*, *mózg*, *dupa*,

ciało. W analizie nie zostały też uwzględnione nieciągłe jednostki leksykalne i kilka trudniejszych do sklasyfikowania przykładów (np. *rezerwa*). Mimo tych ograniczeń już teraz można sformułować przynajmniej kilka wniosków na temat zaobserwowanych modeli i mechanizmów semantycznych.

6.1. Omawiane modele derywacyjne mają różny stopień regularności: od derywatów każdorazowo wnoszących przewidywalne znaczenie (choć o różnym stopniu utrwalenia), nazywanych też w literaturze żywą metonimią, która wiąże się z produktywnością danego przeniesienia (Padučeva/Падучева 2004:161-162), po derywaty nieregularne, w których nierzadko zachodzą dalsze zmiany semantyczne. Na biegunie pierwszym znalazły się przesunięcia w obrębie modeli 'miejsce' – 'ludzie' oraz (stanowiącego jego uszczegółowienie) 'instytucja' – 'ludzie' (w obu wypadkach poznawczo bliskie modelowi 'pojemnik' – 'zawartość'). Na drugim − model derywatów odczasownikowych (tworzonych od nazw czynności), ale również odrzeczownikowych i odprzymiotnikowych, motywujących nazwy wykonawcy (rzadziej obiektu) czynności oraz subiektu cechy, rzadko stanu.

6.2. Sporą część materiału stanowią derywaty semantyczne o znaczeniu kolektywnym, te o referencji jednostkowej dotyczą zaś głównie derywatów wnoszących sens subiektu cechy wyróżniającej. Przewagę znaczeń subiektów wieloosobowych wyjaśnić można po części czynnikami pozajęzykowymi: wielu czynności nazywanych przez tę grupę nomina actionis nie można wykonywać samodzielnie (np. radzić, defilować), zaś abstrakta odnoszą się w dużym stopniu do tego, co ponadjednostkowe. Z drugiej strony w polszczyźnie istnieją już formanty pozwalające nazwać subiekta jednoosobowego (Kleszczowa 2012:126). Przyznanie w tym miejscu pierwszeństwa mechanizmowi derywacji semantycznej, utrwalonemu dla poszczególnych modeli[11], nie przeczy temu, że pewne formanty (sufiksy i formanty paradygmatyczne) mają ogromną potencję tworzenia jednostek o znaczeniu kolektywnym. Potencja ta powinna być zatem komplementarnym elementem opisu *stricte* semantycznego, którego wykładniki zależeć będą od poszczególnych klas derywacji semantycznej. (Szerzej o jej kontekstowych (pragmatycznych) i formalnych uwarunkowaniach zob. Czelakowska 2014).

6.3 Dość częste nieregularności, które pojawiają się w badanym materiale, są w wielu przypadkach uwarunkowane pozajęzykowo. Można je spróbować wyjaśnić nadużywanymi nieco terminami percypowania świata i konceptualizacji: w wypadku grupy nazw osobowych obiektów czynności (nazywanej przez nomina actionis) to właśnie ów obiekt (a nie subiekt) jest jej poznawczo najbardziej istotnym aspektem (por. *obsada*, *ofiara*, *delegacja*). Jak sądzę, czynnik aktualny przesądza także o subiekcie niekolektywnym w przypadku wspomnianych wcześniej jednoosobowych subiektów czynności.

Sprawą trudniejszą do opisania w eleganckim modelu jest to, że w wypadku niektórych typów derywacji semantycznej nie zawsze będzie można mówić o jednym kierunku derywacji. Ze wstępnych obserwacji wynika, że w niektórych typach semantycznych (zwłaszcza paradygmatycznych nomina actionis i abstraktów odprzymiotnikowych oraz związanych z nimi nazw wykonawców czynności i nosicieli cechy) sporadycznie pojawiają się również derywaty będące uzupełnieniem potencjalnego miejsca w modelu. Zagadnienie to jednak musi również zostać zbadane oddzielnie. Zarysowane w artykule wątki wymagają zresztą dalszych badań nad tą grupą i bardziej precyzyjnego

[11] O słuszności wyboru mogłoby świadczyć realizowanie tych samych modeli semantycznych różnymi sufiksami. Jednak do tego, który z modeli jest bardziej wyrazisty dla użytkowników języka − semantyczny czy formalny − należy wrócić w bardziej szczegółowej analizie.

określenia nie tylko typów mechanizmów przesunięć semantycznych, ale przede wszystkim systemowych i tekstowych warunków ich powstawania.

6.4. Pozostaje pytanie, czy istnieje potrzeba metodologiczna ponownego opisu materiału, który w znacznym stopniu został już scharakteryzowany, choć w ujęciu słowotwórstwa opisowego (Grzegorczykowa, Puzynina 1979; Waszakowa 1993; GWJP 1999). Wydaje się, że przyjętej w artykule koncepcji badawczej można bronić kilkoma argumentami. Po pierwsze, ponowne spojrzenie na sprawę w nowym świetle pozwala łącznie potraktować pewne klasy semantyczne, a tym samym zwrócić uwagę na zjawiska, które były dotychczas opisywane odrębnie i pokazywały jedynie statyczny ogląd języka. Po drugie, w konsekwencji umożliwia zbadanie uwarunkowań systemowych analizowanego procesu oraz ewentualnych czynników tekstowych sprzyjających utrwalaniu się bądź zacieraniu w świadomości użytkowników mechanizmów semantycznych. Po trzecie wreszcie, występuje w opisie czynniki kognitywne, ze szczególnym uwzględnieniem metonimii, niepozostające bez znaczenia dla mechanizmów derywacji semantycznej.

Literatura

Apresjan, Ju. D. [1]1980, [2]2000. *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*. Wrocław – Warszawa – Kraków.

Bogusławski, A. 2008. *Semantyka, pragmatyka. Leksykografa głos demarkacyjny*. Warszawa.

Czelakowska, A. 2012. Marginalia do opisu leksykograficznego polisemii regularnej. W: Kislova, E., Knapik-Gawin, K. Kubicka, E., Szafraniec, K., Tomancova, M., Ulrich S. (ed.): *Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik (POLYSLAV) 15*. München − Berlin − Washington, 55-62.

Czelakowska, A. 2014. Polisemia regularna − między semantyką a kontekstem. *LingVaria* 1 (17), 45-58.

Grzegorczykowa, R. 1961. Kształtowanie się funkcji znaczeniowych sufiksu *-ina*. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 20, 163-173.

Grzegorczykowa, R. 1986. Warianty tekstowe znaczeń leksykalnych wyrazów. *Prace Filologiczne* 33, 113-120.

Grzegorczykowa, R. [4]2010. *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. Warszawa.

Grzegorczykowa, R., Puzynina, J. 1979. *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime.* Warszawa.

GWJP: Grzegorczykowa, R., Laskowski, R., Wróbel, H. (red.). [3]1999. *Gramatyka współczesnego języka polskiego.* Cz. IV: *Morfologia*. Warszawa.

Habrajska, G. 1995. *Collectiva w języku polskim*. Łódź.

Kleszczowa, K. 2012. Metafora SZUFLADY a problem redundancji leksykalnej. Rzecz o nazywaniu zbiorów ludzi. W: Kleszczowa, K: *Tajemnice dynamiki języka*. Katowice, 123-130.

Waszakowa, K. 1993. *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki z formantami paradygmatycznymi*. Warszawa.

NKJP: Narodowy Korpus Języka polskiego. www.nkjp.pl.

Paducheva, E. 1998. Paradigms of Semantic Derivation for Russian Verbs of Sounding. W: Fontenelle, T. et alii (ed.). *Actes Euralex 1998. Proceedings*. Vol. I. Liège, 231-238.

Padučeva, E. V. 2004. *Dinamičeskie modeli v semantike leksiki*. Moskva. / Падучева, Е. В. 2004. *Динамические модели в семантике лексики*. Москва.

Rozina, R. I. 2002. Kategorial'nyj sdvig aktantov v semantičeskoj derivacii. *Voprosy jazykoznanija* 2, 3-15. / Розина, Р. И. 2002. Категориальный сдвиг актантов в семантической деривации. *Вопросы языкознания* 2, 3-15.

Šmelev, D. N. 1977. *Sovremennyj russkij jazyk. Leksika*. Moskva./ Шмелев, Д. Н. 1977. *Современный русский язык. Лексика*. Москва.

Tokarski, R. 1981. Derywacja semantyczna jako jedno ze źródeł polisemii wyrazowej. W: Bartmiński, J. (red.). *Pojęcie derywacji w lingwistyce*. Lublin, 91-104.

WSJP: Żmigrodzki, P. (red.). *Wielki słownik języka polskiego PAN*. www.wsjp.pl.

Zaliznjak, A. A. 2001. Semantičeskaja derivacija v sinhronii i diahronii: proekt sozdanija «Kataloga semantičeskih perehodov». *Voprosy jazykoznanija* 2, 13-25./ Зализняк, А. А. 2001. Семантическая деривация в синхронии и диахронии: проект создания «Каталога семантических переходов». *Вопросы языкознания* 2, 13-25.

Zaliznjak, A .A. 2006. *Mnogoznačnost' v jazyke i sposoby ee predstavlenija.* Moskva: typescript. / Зализняк, А. А. 2006. *Многозначность в языке и способы ее представления*. Москва: машинопись.

Instytut Języka Polskiego PAN
al. Mickiewicza 31
Kraków – Poland

A n n a C z e l a k o w s k a
(anna.czelakowska@ijp-pan.krakow.pl)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 64-73.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

CZY ISTNIEJĄ JĘZYKOWE WYKŁADNIKI EMPATII?
Rekonesans semantyczny

Are there any linguistic exponents of empathy? A semantic survey

Abstract: The paper focuses on empathy, understood as a specific viewing arrangement, i.e. along the lines set by Susumo Kuno (1987:206): "Empathy is the speaker's identification, which may vary in degree, with a person/thing that participates in the event or state that he describes in a sentence". The analysis aims at answering the question whether we can trace a set of conventional grammatical (morphological and syntactic) structures that function as exponents of such an empathetic attitude in contemporary Polish. The study is based on a collection of utterances, primarily representing the spoken variant of Polish. What these utterances all have in common is an exceptional use of the first-person verb forms that the speaker employs to address the interlocutor. The author claims that the existence of some inflectional exponents of empathetic attitude can be postulated, but more detailed studies are required in order to state whether we can maintain that there is a finite set of grammatical means of conveying empathy in Polish.

Keywords: empathy, Polish language, cognitive grammar, morphology, first-person verb forms.

Wprowadzenie

Niniejszy artykuł stanowi fragment szerzej zakrojonego studium poświęconego leksykalnym i gramatycznym korelatom pojęcia 'empatia'. Moim celem jest namysł nad tym, w jaki sposób wyrażamy językowo empatię i czy można jednoznacznie stwierdzić, że system gramatyczny polszczyzny podsuwa nam pewne konwencjonalne środki służące jej ekspresji.

Empatia, czyli – najogólniej mówiąc – „umiejętność wczuwania się w stan wewnętrzny innej osoby" (ISJP[1]), przede wszystkim emocjonalny, jest ważną zdolnością ludzką. Jej przejawy badają przede wszystkim psychologowie (m.in. Davies 1999; Gärdenfors 2012). Psycholog ewolucyjny Peter Gärdenfors uznaje empatię za jedną ze pięciu składowych *intersubiektywności*, którą z kolei definiuje jako „świadomość świadomości innych" (Gärdenfors 2012:18), czyli wykazywaną przez jednostkę świadomość, że inni mają swoje światy wewnętrzne i stany umysłu, inne niż jej własny świat wewnętrzny. Poza empatią badacz zalicza do składowych intersubiektywności także umiejętność reprezentowania emocji, pragnień, uwagi i intencji innych oraz tzw. mechanizm teorii umysłu (tj. reprezentowanie przekonań i wiedzy innych, np. bycie świadomym, że inni mogą nie wiedzieć tego co ja lub być przekonani, iż prawdą jest coś, o czym ja wiem, że jest fałszem).

Empatia stała się także nośną kategorią m.in. w badaniach literaturoznawczych i teoretycznoliterackich (np. Płuciennik 2002; Rembowska-Płuciennik 2012; Stockwell 2006) oraz w teorii przekładu (m.in. Tabakowska 2015; Tokarz 2010).

Na gruncie językoznawstwa wyrażenia *empatia* i *intersubiektywność* dość szybko zyskały własne znaczenia, stając się jednostkami terminologicznymi. Z uwagi na

[1] Rozwiązania skrótów umieszczam na końcu artykułu, przed sekcją *Literatura*.

ograniczoną objętość artykułu w dalszym ciągu rozważań będę się posługiwać najistotniejszym dla mnie terminem *empatia*, pozostawiając poza polem bezpośredniej uwagi szersze pojęcie *intersubiektywności* i jej przejawów w języku. Na temat tego, jak można rozumieć w lingwistyce termin *intersubiektywność* (ang. *intersubjectivity*) i wykorzystywać go w analizach o charakterze zarówno synchronicznym, jak i diachronicznym, por. m.in. Brems, Ghesquière, Van de Velde 2014; Traugott 2010; Verhagen 2008.

Językoznawcze zainteresowanie empatią ma, rzecz jasna, inny cel niż jej opis psychologiczny, filozoficzny czy socjologiczny. Zwraca na to uwagę Elżbieta Tabakowska, pisząc:

> [...] podczas gdy w psychologii chodzi o zdolność p o j m o w a n i a perspektywy innej osoby, językoznawcę interesuje przede wszystkim umiejętność językowego w y r a ż a n i a tej umiejętności. Tak więc empatia w ujęciu językoznawcy jest niejako wstępnym etapem prowadzącym do badania empatii tak jak ją rozumie psycholog." (Tabakowska 2012:154, wyróżnienia moje – M.F.)

Analiza językoznawcza empatii prowadzona (jak w niniejszym studium) w ramach paradygmatu językoznawstwa kognitywnego, przyjmującego założenie, że język jest emanacją ludzkich zdolności poznawczych, ma zatem na celu stwierdzenie, w jaki sposób nadawcy wykorzystują dany im system języka, aby zasygnalizować utożsamienie się z perspektywą innej osoby.

Na obecnym etapie badań termin *językowe wykładniki empatii* rozumiem następująco:

> *Językowe wykładniki empatii* to konwencjonalne środki językowe służące nadawcy do sygnalizowania przyjęcia perspektywy innej osoby (np. perspektywy odbiorcy).

Moja wstępna definicja jest w dużej mierze zbieżna z najlepiej chyba znaną lingwistyczną definicją terminu *empathy*, sformułowaną przez Susumo Kuno w pracy *Functional Syntax: Anaphora, Discourse, and Empathy*, por.

> Empathy is the speaker's identification, which may vary in degree, with a person/thing that participates in the event or state that he describes in a sentence.
>
> [Empatia to stopień utożsamienia się nadawcy z osobą/rzeczą będącą uczestnikiem zdarzenia lub stanu opisywanego przez nadawcę w zdaniu. (Kuno 1987:206, tłumaczenie moje – M.F.)]

W swojej definicji kładę nacisk na poszukiwanie środków konwencjonalnych – zgodnie z przyjmowanym przeze mnie założeniem Ronalda W. Langackera, że gramatyka to repertuar konwencjonalnych środków obrazowania[2]. W przedstawionym w niniejszym artykule rekonesansie poszukiwania tych środków rozpoczynam od takich wypowiedzi, w których nadawca przyjmuje perspektywę odbiorcy. Cytowana definicja Kuno jest o wiele szersza, zakłada bowiem stopniowalność empatii oraz możliwość przyjmowania przez nadawcę perspektywy dowolnego z uczestników – nie tylko osobowych – opisywanej sytuacji.

1. Susumo Kuno i jego koncepcja opisu empatii

Koncepcja Kuno, sformułowana jeszcze przed wydaniem *Foundations of Cognitive Grammar* Langackera[3], jest pod wieloma względami niezwykle podobna do modelu Langackerowskiego. Przede wszystkim metoda opisu zjawiska empatii opiera się na

[2] Przypomnijmy, że badaczten charakteryzuje gramatykę nastepująco: „the grammar of a language is defined as those aspects of cognitive organization in which resides a speaker's grasp of established linguistic convention. It can be characterized as a s t r u c t u r e d i n v e n t o r y o f c o n v e n t i o n a l l i n g u i s t i c u n i t s" (Langacker 1987:57, wyróżnienie oryginalne).

[3] Korzystam tu z wydanej w 1987 r. książki Kuno, jednak odnotować należy, że prace tego badacza na temat anafory i empatii ukazywały się już w latach 70. XX w.

podobnej jak u Langackera metaforze wizualnej[4]. Kuno każe nam sobie wyobrazić, że nadawca zdania to reżyser, który ma sfilmować scenę, w której dwaj bracia – John i Bill – biją się, a ściślej: John uderza Billa. To, w jaki sposób nadawca-reżyser zaprezentuje odbiorcy-widzowi tę scenę, zależy od tego, w jaki sposób zostanie ustawiona kamera. Można ją ustawić tak, aby znajdowała się w równej odległości od obu uczestników bójki lub tak, aby była bliżej jednego z nich. Reżyser może także zdecydować się na wręczenie kamery jednemu z braci, a tym samym – na ukrycie siebie samego i pokazanie sceny oczyma jednego z jej uczestników.

Zmiana ustawienia kamery (ang. *camera placement*[5]) skutkuje zmianą perspektywy oglądu: uzyskujemy specyficznie ukształtowany opis obiektywnie identycznej sceny, ale wyrażony za pomocą innych konstrukcji składniowych.

I tak, jeśli nadawca zachowuje dystans względem sceny i próbuje ją pokazać obiektywnie (tj. nie angażując się po stronie żadnego z uczestników), powie najpewniej po prostu: *John hit Bill*. Jeśli zajmie pozycję po stronie Johna (agresora), to może powiedzieć zarówno: *John hit Bill.*, jak i: *John hit his brother*. Jeśli natomiast będzie chciał pokazać scenę z punktu widzenia bliższego Billowi, to ma do dyspozycji zarówno zdanie: *John hit Bill.*, jak i *Bill was hit by his brother.* albo *Bill's brother hit him*. To rzecz jasna tylko najprostsze konfiguracje, przywołane w celu pokazania, jak rozumie interesujące mnie pojęcie autor *Functional Syntax*.

Spośród najważniejszych tez Kuno na temat empatii należy z pewnością zwrócić uwagę na wspomnianą już jej stopniowalność. Oznacza ona, że stopień identyfikacji z jednym z uczestników opisywanej sytuacji może być całkowity, częściowy lub zerowy. W strukturze powierzchniowej zdania obserwowalna jest hierarchia empatii: nadawca wykazuje tendencję do utożsamiania się raczej z referentem grupy imiennej pełniącej funkcję podmiotu niż tej pełniącej na przykład funkcję dopełnienia[6], zatem w zdaniu *John met Mary at the party*. empatia nadawcy jest bardziej po stronie Johna niż Mary.

Ponadto Kuno twierdzi, że nadawca przyjmuje raczej punkt widzenia bezpośredniego referenta grupy imiennej niż referenta opisywanego konstrukcją typu *f(x)*. I tak na przykład wyższy jest stopień utożsamienia się nadawcy z osobą określaną prostym wyrażeniem (*John*, *Bill*) niż konstrukcją dzierżawczą (*Bill's brother*, *John's brother*). Co więcej, w danej wypowiedzi niemożliwe jest zaistnienie dwóch ośrodków empatii (ang. *empathy foci*), dwóch perspektyw oglądu sceny jednocześnie. Z przytoczonych wcześniej zasad zdaniem Kuno wynika niegramatyczność zdań typu: **Then Bill's sister hit her brother.*: w wyrażeniu *Bill's sister* empatia wobec Billa jest większa niż wobec jego siostry, jednak w wyrażeniu *her brother* relacje są odwrotne – centrum empatii stanowi siostra (*her*), Bill (denotowany wyrażeniem *brother*) jest na drugim planie. W konsekwencji uzyskujemy dwa sprzeczne ze sobą ośrodki empatii w jednym zdaniu.

Hierarchia empatii obowiązuje także na poziomie wyższym niż zdanie, na przykład w strukturze tematycznej wypowiedzenia. Jak twierdzi Kuno, nadawca ma tendencję do utożsamiania się raczej z uczestnikiem sytuacji, która jest tematem bieżącego dyskursu, niż z innymi uczestnikami innych wzmiankowanych sytuacji. I tak na przykład po zdaniu: *Mary had quite an experience at the party she went to last night*. spodziewamy się kolejnego ukierunkowanego empatycznie na Mary jako topikalizowanego uczestnika

[4] Langacker nie kryje faktu, że metafora wizualna jest pomocna przy opisie relacji między *treścią pojęciową* a różnymi sposobami jej *obrazowania*. W tej metaforze mieszczą się niektóre z terminów, jakimi posługuje się Langacker, m.in. *perspektywa*, *układ oglądu* czy *scena*. Zob. Langacker 2009:85.

[5] Polską wersję terminu przytaczam za Elżbietą Tabakowską (2012:155).

[6] Jest to jedna z wielu dyskusyjnych kwestii w ujęciu Kuno. Należałoby zapytać, czy to od struktury powierzchniowej zdania zależy empatia nadawcy czy raczej kształt struktury powierzchniowej jest wynikiem tego, co dzieje się w świadomości nadawcy na poziomie konceptualnym.

sytuacji, np. *She met an eight-foot-tall basketball player*. Efekt nieakceptowalności wywołałoby w tym miejscu wprowadzenie zdania, w którym nadawca zaczyna identyfikować się mocniej z nowo wprowadzanym uczestnikiem dyskursu, np. *Mary had quite an experience at the party she went to last night*. **An eight-foot-tall basketball player met her*.

Jak łatwo zauważyć już w tym skrótowym przeglądzie koncepcji Kuno, termin *empatia* został zastosowany do objaśniania różnorodnych zjawisk systemu języka angielskiego (a w innych pracach – także języka japońskiego), przede wszystkim jednak tych mających charakter składniowy (szyk, funkcje składniowe, możliwość użycia określonych lub nieokreślonych grup nominalnych w różnych kontekstach).

Ujęcie Kuno jest wykorzystywane przez późniejszych badaczy, m.in. Langackera, który posługuje się pojęciem *empathy*, wyjaśniając funkcjonowanie opartych na relacji punktu odniesienia konstrukcji dzierżawczych typu *the cat's fleas* ('pchły kota', wobec co najmniej nietypowego połączenia *the fleas' cat* 'kot pcheł'). Rozważając zaś charakterystykę podmiotu, Langacker doprecyzowuje także nawiązujące do pracy Michaela Silversteina (1976) i włączone do modelu Kuno pojęcie *hierarchia empatii* (ang. *empathy hierarchy*)[7]. Por.

> This hierarchy reflects an egocentric assessment of the various sorts of entities that populate the world. It ranks them according to their potential to attract our empathy, i.e. on the basis of such matters as likeness and common concerns. Now the highest degree of empathy is of course with oneself—one is exactly like oneself, and shares precisely the same concerns. The starting point for the empathy hierarchy is therefore the speaker:
> [...] speaker > hearer > human > animal > physical object > abstract entity (Langacker 1987:307)

> [Hierarchia ta odzwierciedla egocentryczną ocenę różnego typu bytów istniejących w naszym świecie. Podstawą podziału jest to, jak dużą szansę na zdobycie naszej empatii mają poszczególne byty, co wynika m.in. z takich cech jak podobieństwo i wspólnota doświadczeń. I tak, najwyższy stopień empatii odczuwamy oczywiście względem samych siebie – nikt nie jest do nas podobny bardziej niż my sami, nikt także nie ma dokładnie takich samych doświadczeń. Punktem wyjściowym hierarchii empatii jest zatem sam nadawca:
> [...] nadawca > odbiorca > człowiek > zwierzę > obiekt fizyczny > byt abstrakcyjny]

Polscy autorzy raczej rzadko sięgają do analiz Kuno. Wśród wyjątków wymienić należy krótką wzmiankę o tym ujęciu w podręczniku Aleksandra Kiklewicza (2004), szersze omówienie teorii Kuno w artykule Elżbiety Tabakowskiej (2012) oraz sformułowaną przez Wojciecha Kubińskiego (2012) krytyczną ocenę stopnia przydatności tej teorii dla analizy dyskursu. Sądzę zatem, że zasadne jest przyjrzenie się temu, czy termin *empatia* w znaczeniu, jakie nadał mu Kuno, mógłby zostać zastosowany w opisie języka polskiego jako typologicznie odmiennego od analizowanej przez niego amerykańskiej angielszczyzny.

Kolejny podrozdział artykułu stanowi próbę przyjrzenia się wybranym środkom językowym polszczyzny pod kątem tego, czy zasadne jest mówienie o nich jako o wykładnikach empatii. Z przedstawionej powyżej hierarchii empatii interesować mnie będzie „drugi szczebel", tj. ukierunkowanie empatii nadawcy na odbiorcę.

2. W poszukiwaniu wykładników empatii w języku polskim

Źródłem inspiracji stał się dla mnie dialog podsłuchany na zajęciach fitness. Instruktorka spojrzała na jedną z uczestniczek i zawołała z podziwem:

(1a) Jaka opalona! Gdzie b y ł a m?

[7] Nie sposób nie zauważyć, że swoim kształtem hierarchia ta wyraźnie nawiązuje do starożytnej koncepcji Wielkiego Łańcucha Bytu.

To użycie formy czasownikowej było dla mnie zastanawiające. Relacje, jakie łączyły obie panie, najwyraźniej były bliskie – na tyle bliskie, żeby nie pytać oficjalnie i z pewnym dystansem:

(1b) Jaka opalona! Gdzie p a n i b y ł a?

Jak zorientowałam się po chwili, słuchając dalszej wymiany zdań, panie nie były ze sobą po imieniu, a to z kolei wykluczyło użycie formy:

(1c) Jaka opalona! Gdzie b y ł a ś?

Przytoczone użycie pierwszoosobowej formy czasownika jest z pewnością nietypowe. Czy jest to jednak forma rozpowszechniona wśród Polaków czy raczej idiosynkrazja? Wydaje się, że dość łatwo jest, słuchając żywej mowy wokół siebie, zebrać inne wypowiedzi, w których pojawia się interesująca mnie forma pierwszoosobowa odniesiona do osoby rozmówcy lub innego uczestnika sytuacji komunikacyjnej. Por. np.:

(2) B ę d ę w y s i a d a ł a?

Tymi słowy zwrócił się do mnie pewien starszy pan, siedzący na sąsiednim miejscu w autobusie, przed przystankiem, na którym istotnie zamierzałam wysiąść. Por. także przykład (3) – to z kolei słowa, które wypowiedziała do mnie sąsiadka, obserwując mego syna po raz pierwszy jadącego samodzielnie na dwukołowym rowerze:

(3) Ale pięknie j a d ę!

Zastanówmy się zatem nad jeszcze inną możliwością interpretacji: może są to wypowiedzi quasi-cytacyjne, w których nadawca wkłada w usta odbiorcy to, co – jak sądzi – sam odbiorca mógłby wypowiedzieć? Tym samym przytoczone przeze mnie przykłady można by zaliczyć do tej samej klasy, o której pisze w jednej ze swoich prac Daniel Weiss (2008:5). Por.:

(4a) Они гоняют лодыря, а я р а б о т а й! [Oni się obijają, a ja p r a c u j ę!]

W przytoczonym przykładzie nadawca mówi o sobie samym, a – jak twierdzi Weiss – użyta forma czasownika przywołana jest najpewniej z imperatywnej wypowiedzi innej osoby.

(4b) А ты р а б о т а й! [A ty p r a c u j!]

Powstaje tu zatem konstrukcja semantycznie akceptowalna, choć ze ściśle gramatycznego punktu widzenia hybrydalna, nadawca bowiem wkomponował w nią formę czasownika zaczerpniętą z cudzej wypowiedzi, zderzając tym samym dwie perspektywy opisu sytuacji. Należy zatem przyjrzeć się ponownie przykładom (1a), (2) i (3) i stwierdzić, czy mogłyby one zostać uznane za quasi-cytaty.

Wydaje się, że najbardziej prawdopodobna byłaby taka interpretacja w przypadku wypowiedzi (2): pytanie zadane przez mojego sąsiada w autobusie, zanim jeszcze zdążyłam go poprosić, aby mnie przepuścił, mogłoby istotnie być refleksem tego, co ja mogłabym powiedzieć, por. np.

(5) Przepraszam, b ę d ę tu w y s i a d a ł a.

Być może quasi-cytatem jest także wypowiedź (3), skierowana do jadącego na rowerze dziecka i zarazem – do jego matki. Tak istotnie mogłoby powiedzieć dziecko samo o sobie, chwaląc się nową umiejętnością[8]. Oczywiste jest zresztą, że tego typu wypowiedzi pierwszoosobowe są bardzo typowe dla komunikacji rodzic/opiekun – dziecko w pierwszych latach jego życia. Mówi się często w ten sposób do dzieci, które jeszcze same nie potrafią zakomunikować, czego potrzebują, co czują. W klasycznej już pracy na temat kategorii osoby w polszczyźnie Zuzanna Topolińska, analizując mniej typowe użycia form osobowych, zauważyła, że w zwrotach do dziecka nadawcy często zastępują 2. os. lp. lub lmn. formami 1. os. (odpowiednio lp. lub lmn.) Por.

(6) Zaraz p ó j d z i e s z spać. → Zaraz p ó j d z i e m y spać.

(7) Zaraz b ę d z i e s z grzecznie s p a ł a. → Zaraz b ę d ę grzecznie s p a ł a.

Co ciekawe, tego typu zdania Topolińska kwalifikuje jako zawierające pewien „chwyt stylistyczny", polegający na „identyfikacji osób nadawcy i odbiorcy przekazu" (Topolińska 1987:95). Zgodnie z przedstawioną wcześniej definicją takie wypowiedzi można zatem uznać za stricte empatyczne. Nadawca stara się wczuć w stan wewnętrzny dziecka, nazwać to, co – jak sądzi – dziecko przeżywa, a przyjęcie takiej perspektywy sprawia, że forma językowa wypowiedzi także jest dostosowana i dzięki pojawieniu się form pierwszej osoby liczby pojedynczej uzyskuje się maksymalne utożsamienie nadawcy z odbiorcą[9].

Na osobne rozpatrzenie zasługują w moim poczuciu formy 1. os. lmn. Wydaje się, że i w nich zauważyć można wyraźną tendencję nadawcy do utożsamiania się z odbiorcą. Elżbieta Tabakowska następującą wypowiedź matki, skierowaną do płaczącego niemowlęcia, uznaje za wypowiedź silnie empatyczną, por.

(8) Oj, jak n a m się strasznie chce jeść. (Tabakowska 2012:155).

Podzielam to przekonanie, jednak na obecnym etapie badań nie jestem jeszcze pewna, czy kategoria empatii pozwala wyczerpująco scharakteryzować funkcje tego typu wypowiedzi. W zbiorze wypowiedzi z formą 1. os. lmn. czasownika są także i takie, w których nad funkcją komunikowania empatii (tworzenia wspólnoty doświadczeń nadawcy i odbiorcy) dominuje funkcja perswazyjna. Por. np.

(9) A teraz p ó j d z i e m y do domu i z j e m y obiadek.

Jest to również wypowiedź skierowana przez opiekuna do dziecka, skonstruowana w trybie oznajmującym, ale z wyraźną przewagą modalności deontycznej nad komponentem empatycznym.

W wypowiedziach, w których wartość kategorii rodzaju w formie czasownika nie jest zneutralizowana, nadawca posługuje się także rodzajem gramatycznym zbieżnym z płcią odbiorcy (dziecka), niekoniecznie zaś z własną. Por. przykładowe wypowiedzi tego typu:

---

[8] Dodajmy dla ścisłości, że mogłoby tak powiedzieć dziecko, które nauczyło się już mówić o sobie samym w 1. os. lp.

[9] Wydaje się, że inny efekt uzyskujemy, kierując tego typu wypowiedzi do osób dorosłych. Zdarza się, że tak właśnie mówi personel szpitali czy zakładów opieki do zaawansowanych wiekowo podopiecznych lub pacjentów. Por. np. *A leki brałam*? (pytanie skierowane przez pielęgniarkę do starszej osoby). Być może intencja komunikacyjna nadawcy zakłada tu pewną dozę empatii, ale odbiór takich wypowiedzi bywa bardzo negatywny: adresaci często uznają je za niegrzeczne, protekcjonalne, infantylizujące rozmówcę, zagrażające jego „twarzy" (ang. *face-threatening acts*). Zapewne na tego typu ocenę wpływa właśnie fakt, że formy te są typowe dla dyskursu rodzicielskiego. Za zwrócenie uwagi na tę kwestię dziękuję Krystynie Waszakowej oraz Agnieszce Mikołajczuk.

(10) Oj, z a s y p a ł e m / z a s y p a ł a m oczka piaskiem.
(11) Chyba c h c i a ł e m / c h c i a ł a m siku.
(12) B y ł a m senna / głodna / zmęczona.
(13) P o s z e d ł b y m / P o s z ł a b y m już do domu.

Wróćmy do zadanego wcześniej pytania: czy tego typu wypowiedzi można uznać za quasi-cytaty? Sądzę, że jest to zasadna kwalifikacja, ale to rozwiązanie pozwala nam tylko zrozumieć, dlaczego wypowiedzi te zawierają formę czasownika, która może wydawać się nietypowa. Zakwalifikowanie wypowiedzi (2) i (3) do kategorii quasi-cytatów nie wyjaśnia nam jednak najistotniejszej z mojego punktu widzenia kwestii, a mianowicie: w jakim celu nadawca posługuje się tego typu formami. Mój rozmówca z autobusu miał przecież do swej dyspozycji inne środki gramatyczne, por. (14a)-(14c). Co zatem sprawiło, że wybrał akurat tę, a nie inną formę czasownika?

(14a) B ę d z i e pani w y s i a d a ł a?
(14b) B ę d z i e pani w y s i a d a ć?
(14c) W y s i a d a pani?

Przeprowadzony powyżej przegląd kontekstów, w których nadawca posługuje się pierwszoosobowymi formami czasownika w liczbie pojedynczej, w moim przekonaniu pozwala sformułować wniosek, że nadawca wybiera akurat te formy, aby zasygnalizować swoje utożsamienie się z interlokutorem, chęć zmniejszenia dystansu między nadawcą a odbiorcą, podjętą przez nadawcę (na ile świadomie, trudno rozstrzygnąć) próbę wniknięcia w świat wewnętrzny osoby innej niż on sam. Zauważmy, że taką podstawową funkcję ma empatia w ujęciu Kuno: jej funkcją jest sygnalizowanie stopnia, w jakim nadawca utożsamia się z którymś z uczestników opisywanej sytuacji. Są to zatem niewątpliwie – w myśl opisanej powyżej skrótowo koncepcji Kuno – wypowiedzi, w których istotną rolę odgrywa semantyczna kategoria empatii.

Wnioski i perspektywy badawcze

Użytkownicy polszczyzny mają do dyspozycji bogaty repertuar skonwencjonalizowanych środków wyrazu, wśród nich zaś szczególnie obfity wybór form czasownika, m.in. osobowych i nieosobowych, zneutralizowanych pod względem kategorii rodzaju lub nacechowanych z uwagi na tę kategorię. Zgodnie z przyjmowanym w ramach modelu gramatyki kognitywnej Langackera założeniem, że na znaczenie wyrażenia językowego składa się nie tylko przywoływana przez nie treść pojęciowa, ale również sposób obrazowania tej treści charakterystyczny dla wykorzystanej przez nadawcę skonwencjonalizowanej struktury symbolicznej (Langacker 2009:85), uznaję, że doborem jednej z wielu dostępnych form fleksyjnych czasownika i jednej z wielu możliwych struktur składniowych rządzi to, w jaki sposób nadawca poznawczo modeluje prezentowaną scenę. Jak wiadomo, zatarciu ulega w przyjmowanym przeze mnie kognitywnym podejściu do zjawisk językowych ostra granica między sferą semantyki i pragmatyki.

Celem mojej pracy była odpowiedź na pytanie, czy rzeczywiście można mówić, że empatia ma pewne kategorialne wykładniki gramatyczne, czy też – jak chce Tabakowska, jest to termin niedający się zoperacjonalizować ani w analizie semantycznej, ani w teorii przekładu. Por.

> Jeśli [...] empatia – jako ów intersubiektywny konsensus dotyczący punktu widzenia [...] – wkracza na obszary metaforycznych rozszerzeń, obejmując emocje, odczucia i doświadczenia, wtedy nie daje się ani zweryfikować, ani sfalsyfikować przy użyciu żadnych niezależnych kryteriów. Mówiąc bardziej

brutalnie, okazuje się terminem pozbawionym jakiegokolwiek uchwytnego znaczenia. (Tabakowska 2012:165)

Przeprowadzony w artykule rekonesans pozwala, jak sądzę, na ostrożne sformułowanie pewnych wniosków na temat ewentualnego istnienia lub nieistnienia empatii jako kategorii semantycznej, której podporządkowane są określone wykładniki w systemie gramatycznym polszczyzny.

Wydaje się, że pierwszoosobowe formy czasownika w liczbie pojedynczej funkcjonują w polszczyźnie jako (w miarę) konwencjonalne środki ekspresji empatii rozumianej tu – za Kuno – jako utożsamienie się nadawcy z perspektywą odbiorcy wypowiedzi.

Przebadany skąpy materiał nie pozwala jednak na jednoznaczne stwierdzenie, że istnieje konkretny zasób językowych wykładników empatii. Daje w moim poczuciu wyłącznie podstawę do sformułowania wniosku, że pewne skonwencjonalizowane struktury gramatyczne mogą być sekundarnie zaprzężone w służbę tej kategorii semantycznej. Wnikliwego zbadania i skontrastowania z dotychczasowymi wynikami wymagają funkcje form liczby mnogiej. Jak wolno sądzić, również one wyrażają stopień identyfikacji nadawcy z innymi uczestnikiem komunikacji.

Konieczne są także dalsze badania nad kwestią systemowych i dyskursywnych restrykcji stosowania omawianych w artykule form, tj. ograniczeń zależnych od semantycznych i pragmatycznych własności zdań (np. od modalności)[10] oraz wynikających z przyczyn zewnątrzjęzykowych, np. socjolingwistycznych. Wydaje się bowiem, że tego typu formy częściej spotykamy w wypowiedziach kobiet niż mężczyzn.

Jak wspomniano wcześniej, obserwacje Kuno, dokonane na materiale języka angielskiego (a także japońskiego), warto spróbować przenieść na grunt polszczyzny – języka fleksyjnego. Wydaje się, że mogłoby to wzbogacić naszą wiedzę o tradycyjnie wyróżnianych systemowych i tekstowych funkcjach kategorii morfologicznych jako zespołów opozycji funkcjonalnych. Przedstawione powyżej wstępne obserwacje na temat sposobów wyrażania empatii zestawić można choćby z tym, co o funkcji form pierwszoosobowych piszą autorzy GWJP. Por.

W obrębie pola funkcjonalnego zarezerwowanego dla uczestników aktu porozumiewania się 2. os. jako oznaczające uczestnika aktu porozumiewania się różnego od osoby mówiącej jest członem nacechowanym w stosunku do 1. os. wskazującej na mówiącego. Zgodnie bowiem z podniesionym już przy okazji omawiania kategorii czasu egocentryzmem języka, polegającym na każdorazowym ustaleniu przez mówiącego współrzędnych, w stosunku do których mówione (pisane) przez niego wypowiedzenie jest aktualizowane, ostatecznym i podstawowym punktem odniesienia jest sam mówiący. (GWJP:199)

Zauważmy, że choć trudno podważyć tezę, że „ostatecznym i podstawowym punktem odniesienia jest sam mówiący", ukonstytuowanie JA mówiącego jest możliwe wyłącznie w relacji do nie-JA. Zwracał już na to uwagę Émile Benveniste w swojej klasycznej pracy (1966), pisali o tym także filozofowie, szczególnie ci reprezentujący nurt filozofii dialogu, m.in. Edmund Husserl, Emmanuel Levinas, Martin Buber, Jean-Paul Sartre, Paul Ricoeur (zob. Rozmarynowska 2015:285-298).

Podsumowując przeprowadzone rozważania, należy stwierdzić, że kategoria empatii jest istotnie, jak słusznie pisze Tabakowska, słabo uchwytna i trudna do jednoznacznego, całościowego opisania. Dodatkowym problemem interpretacyjnym jest to, że słowo *empatia* w języku ogólnym ma inny zakres niż uwzględniony w niniejszej analizie lingwistyczny termin *empatia*[11]. Zapytać zatem trzeba, czy jest to termin, którym warto

[10] Za zwrócenie uwagi na tę kwestię dziękuję jednemu z anonimowych Recenzentów artykułu.

[11] O znaczeniach rzeczownika *empatia* we współczesnej polszczyźnie pisałam w innym miejscu, zob. Falkowska 2012.

się w ogóle posługiwać. Brytyjski badacz dyskursu i twórca modelu *gramatyki punktu widzenia* (ang. *grammar of point of view*), Christopher Hart, posługuje się słowem *empathy* tylko w sensie nadanym mu przez język ogólny (Hart 2014; 2015), stosując przede wszystkim uznane także i w polskiej literaturze terminy *perspektywa* i *punkt widzenia*. Wydaje się jednak, że warto w dalszych badaniach zweryfikować ewentualną przydatność terminu *empatia* na oznaczenie szczególnego punktu widzenia – takiego mianowicie, kiedy nadawca komunikatu w mniejszym lub większym stopniu utożsamia się z odbiorcą lub z którymś w uczestników opisywanej sytuacji.

S k r ó t y

GWJP Grzegorczykowa, R., Laskowski, R., Wróbel, H. (red.). 1999. *Gramatyka współczesnego języka polskiego*. *Morfologia*. T. 1. Warszawa.

ISJP Bańko, M. (red.). 2001. *Inny słownik języka polskiego*. Warszawa 2001.

L i t e r a t u r a

Benveniste, É. 1966. *Problèmes de linguistique générale.* Vol. 1. Paris.

Brems, L., Ghesquière, L., Van de Velde, F. (ed.). 2014. *Intersubjectivity and Intersubjectification in Grammar and Discourse: Theoretical and descriptive advances*. Amsterdam – Philadelphia.

Davies, M. 1999. *Empatia. O umiejętności współodczuwania*. Tłum. J. Kubiak. Gdańsk.

Falkowska, M. 2012. „Trochę empatii, człowieku!". O znaczeniu rzeczownika *empatia* we współczesnej polszczyźnie. W: Vaňková, I. (red.). *Tělo, smysly, emoce v jazyce*. Praha, 33-43.

Gärdenfors, P. 2012. Ewolucyjne i rozwojowe aspekty intersubiektywności. W: Kardela, H., Muszyński, Z., Rajewski, M. (red.). *Kognitywistyka 3*. *Empatia*, *obrazowanie i kontekst jako kategorie kognitywistyczne*. Lublin, 17-44.

Hart, C. 2014. *Discourse, grammar and ideology. Functional and cognitive perspectives*. London – New Delhi – New York – Sydney.

Hart, Ch. 2015. Viewpoint in linguistic discourse: Space and evaluation in news reports of political protests. *Critical Discourse Studies* 12 (3), 236-260. https://hartcda.files.wordpress.com/2014/11/viewpoint-in-linguistic-discourse-space-and-evaluation-in-news-reports-of-political-protests.pdf.

Kiklewicz, A. 2004. *Podstawy składni funkcjonalnej*. Olsztyn.

Kubiński, W. 2012. Empatia: kluczowe pojęcie dla kognitywnej analizy dyskursu?. W: Kardela, H., Muszyński, Z., Rajewski, M. (red.). *Kognitywistyka 3*. *Empatia*, *obrazowanie i kontekst jako kategorie kognitywistyczne*. Lublin, 167-179.

Kuno, S. 1987. *Functional Syntax: Anaphora, Discourse, and Empathy*. Chicago.

Langacker, R. W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. 1: *Theoretical Prerequisites*. Stanford.

Langacker, R. W. 2009. *Gramatyka kognitywna*. *Wprowadzenie*. Kraków.

Płuciennik, J. 2002. *Literackie identyfikacje i oddźwięki. Poetyka a empatia*. Łódź.

Rembowska-Płuciennik, M. 2012. *Poetyka intersubiektywności*. *Kognitywistyczna teoria narracji a proza XX wieku*. Toruń.

Rozmarynowska, K. 2015. *Inność jako źródło etyczności*. *Inspiracje Ricoeurowski*e. Warszawa.

Silverstein, M. 1976. Hierarchy of features and ergativity. W: Dixon, R. M. W. (ed.). *Grammatical categories in Australian languages*. Canberra, 112-171.

Stockwell, P. 2006. *Poetyka kognitywna. Wprowadzenie*. Kraków.

Tabakowska, E. 2012. Empatia – w języku, w tekście, w przekładzie. W: Kardela, H., Muszyński, Z., Rajewski, M. (red.). *Kognitywistyka 3*. *Empatia*, *obrazowanie i kontekst jako kategorie kognitywistyczne*. Lublin, 153-166.

Tabakowska, E. 2015. O relacjach osobowych w przekładzie. W: Tabakowska, E. *Myśl językoznawcza z myślą o przekładzie*. *Wybór prac*. Kraków, 181-189.

Tokarz, B. 2010. *Spotkania*. *Czasoprzestrzeń przekładu artystycznego*. Katowice.

Topolińska, Z. 1967. Kategoria osoby w języku polskim. *Język Polski* 47 (2), 88-95.

Traugott, E. C. 2010. (Inter)subjectivity and (inter)subjectification. A reassessment. W: Davidse, K., Vandelanotte, L., Cuyckens, H. (ed.), *Subjectification, Intersubjectification and Grammaticalization*. Berlin, 29-70.

Verhagen, A. 2008. Intersubjectivity and the architecture of the language system. W: Zlatev, J., Racine, T., Sinha, Ch., Itkonen, E. (ed.), *The Shared Mind. Perspectives on Intersubjectivity*. Amsterdam – Philadelphia, 307-331.

Weiss, D. 2008. Fundamentals of Ego-linguistics. W: Birzer, S., Finkelstein, M., Mendoza, I. (ed.). *Perspectives on Slavistics 2. Proceedings of the Second International "Perspectives on Slavistics" Conference*. München, 149-163. http://www.zora.uzh.ch (dostęp: 10.09.2015).

Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
Warszawa – Poland

M a r t a F a l k o w s k a
(m.falkowska@uw.edu.pl)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 74-80.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

AKUSTYCZNA BAZA DANYCH GWAR MAZOWIECKICH
Założenia i wstępne rezultaty[1]

Acoustic database of the Mazovia dialect: assumptions and preliminary results

Abstract: Perceptual and acoustic research on dialect variation in Poland requires an appropriate corpus of spoken language materials. Existing speech corpora that include dialect variation are limited by poor recording quality, small numbers of speakers and/or small samples of speech from each speaker. The acoustic database of the Mazovia dialect was designed to contain a large amount of speech produced by male and female speakers representing the primary regional varieties of the Polish language. Three male and three female speakers from each of ten dialect regions in Poland were recorded in interviews with an experimenter using high-quality digital recording equipment. The resulting corpus contains nearly an hour of speech from each of the 60 speakers.

Keywords: dialectology, Polish language, Mazovia dialect, speech database, acoustic phonetics.

Wstęp

Celem artykułu jest przedstawienie założeń oraz wstępnych rezultatów projektu akustycznej bazy danych gwar mazowieckich.

W ostatnich latach badacze zajmujący się percepcją oraz syntezą mowy stworzyli szereg tego typu baz. Zazwyczaj zawierają one czytane przez mówców listy wyrazów lub zdań, por. np. bazy dotyczące amerykańskiej odmiany języka angielskiego „Easy-Hard" Word Multi-Talker Speech Database (Torretta 1995), TIMIT Acoustic-Phonetic Continuous Speech Corpus (Zue, Seneff, Glass 1990), Talker Variability Sentence Database (Karl, Pisoni 1994) czy dotyczącą języka polskiego bazę BABEL (Gubrynowicz 1999). Badacze starają się uwzględniać w nich zarówno mowę kobiet, jak i mężczyzn, jednak rzadko można tam znaleźć informacje dotyczące statusu socjoekonomicznego oraz przynależności narodowościowej i regionalnej mówców.

Dane te są niezbędne w bazach nastawionych na uchwycenie zróżnicowania języka mówionego. Tego typu zbiory danych muszą zawierać próbki mowy od mówców dokładnie scharakteryzowanych pod względem socjalnym, por. np. Santa Barbara Corpus of Spoken American English (DuBois, Chafe, Meyer, Thompson 2000), CallFriend Telephone Speech Corpus for American English (Linguistic Data Consortium 1996), TELSUR (Labov, Ash, Boberg 2006). W odróżnieniu od „zaprojektowanego" materiału do przeczytania, używanego w bazach związanych z technologią mowy, w typowych bazach językowych mamy do czynienia z próbkami naturalnego języka, takimi jak konwersacja czy opowiadanie.

Akustyczna baza danych dialektu mazowieckiego ma pomóc w uchwyceniu zróżnicowania języka mówionego. Głównym celem jej twórców jest zebranie jak największej liczby próbek spontanicznej mowy ze wszystkich regionów dialektu mazowieckiego od osób mieszkających w nich od urodzenia, co najmniej w drugim pokoleniu. Zgromadzony materiał dźwiękowy będzie mógł zostać wykorzystany do analiz akustycznych

[1] Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji DEC-2013/09/B/HS2/01442.

i studiów dialektologicznych. Poza tekstami spontanicznymi baza będzie zawierać dane w postaci wartości docelowych dwóch pierwszych formantów dla akcentowanych i nieakcentowanych samogłosek ustnych w różnych kontekstach spółgłoskowych i zostanie uzupełniona o odpowiednie dane akustyczne dotyczące samogłosek polszczyzny ogólnej. Dane te umożliwią automatyczne porównywanie gwarowych realizacji samogłosek z realizacjami odpowiednich głosek polskiego języka ogólnego oraz ukazanie współczesnego obrazu wokalizmu gwar mazowieckich, co pozwoli na uzupełnienie oraz ewentualną weryfikację dotychczasowych ustaleń w zakresie fonetyki mazowieckiej.

Baza obejmie średnio 60 000 realizacji samogłosek, a zatem będzie reprezentatywna statystycznie. Zostanie opatrzona w bogate metadane, m.in. dotyczące dialektu, gwary, miejsca urodzenia informatorów, oraz wyposażona w wyszukiwarkę i wykresy ukazujące wymowę samogłosek.

Projekt wykorzystuje metodologię fonetyki akustycznej, ponieważ w gwarach obserwowana jest silna wariantywność fonetyczna, wynikająca z działania rozmaitych czynników fonetycznych, geograficznych i socjalnych dotyczących badanych osób, takich jak miejsce pochodzenia, wiek i wykształcenie, wpływ języka ogólnopolskiego lub kontekst, w jakim znalazła się badana głoska. Wariantywność tę można dobrze opisać na podstawie obiektywnych danych akustycznych oraz porównać z innymi tego typu danymi, czego nie zapewniają subiektywne wyniki indywidualnego odsłuchu.

Otrzymane z wykorzystaniem tej samej metodologii dane będą porównywalne ze sobą i dadzą spójny i aktualny obraz wokalizmu gwar mazowieckich, pozwalający na weryfikację dotychczasowych ustaleń w obrębie tak szczegółowych zagadnień jak np.: podwyższona wymowa samogłoski *y*, charakter samogłosek pochylonych, istnienie przedniej artykulacji samogłoski *a*, wpływ kontekstu miękkiego i sonornego na realizację samogłosek, różnice między mową kobiet i mężczyzn w zakresie wokalizmu, różnice wymawianiowe zależne od wieku czy wykształcenia respondentów.

1. Stan badań nad dialektem mazowieckim

Prace dotyczące dialektu mazowieckiego można scharakteryzować według następujących punktów:

1.1. Obszar badań

Pracami obejmującymi cały obszar dialektu mazowieckiego są *Mały atlas gwar polskich* (MAGP) oraz *Atlas gwar polskich*, t. II: *Mazowsze* (AGP). *Atlas gwar polskich* (AGP) podaje materiał jedynie z Mazowsza właściwego w granicach z XVI w. i wykorzystuje ok. 1400 punktów badawczych. Jedyna istniejąca monografia fonetyczna z zakresu wokalizmu dialektu mazowieckiego (Basara 1965) obejmuje również tylko teren Mazowsza właściwego. Poza tym istnieje szereg studiów dotyczących gwary jednego regionu, np. łowickiej (Świderska 1929) czy kurpiowskiej (Friedrich 1955; Rubach 2009), lub poszczególnych zagadnień fonetycznych (Kowalska 2001).

1.2. Wiek informatorów

We wszystkich wymienionych pracach materiał fonetyczny pochodzi od osób najstarszych; zróżnicowanie pokoleniowe nie było uwzględniane.

1.3. Czas badań

Większość prac prezentujących mazowieckie cechy fonetyczne powstała w latach 50.-70. XX w. lub nawet wcześniej, przed II wojną światową. Ostatnią pracą, uwzględniającą wokalizm gwary kurpiowskiej, jest opracowanie Jerzego Rubacha z 2009 r. Powstało również kilka artykułów dotyczących analizy akustycznej samogłosek w gwarach mazo-

wieckich (Garczyńska 2011; 2015a; 2015b; 2016). W ostatnich latach nie prowadzono jednak kompleksowych badań fonetycznych nad wokalizmem w dialekcie mazowieckim.

Akustyczna baza danych gwar mazowieckich uzupełni zatem badania nad dialektem mazowieckim pod względem obszaru, ponieważ obejmuje cały dialekt mazowiecki, wieku informatorów, ponieważ uwzględnia młodsze grupy wiekowe, oraz czasu badań, ponieważ zawiera materiał z ostatnich lat. Do podjęcia tego zadania badawczego skłania również brak takiej bazy dla polskich dialektów.

2. Obszar badań

Nagrania prowadzone są obecnie na terenie całego szeroko rozumianego dialektu mazowieckiego obejmującego dziesięć regionów, czyli Mazowsze bliższe, Mazowsze dalsze, Kurpie, Mazury, Warmię, Ostródzkie, Lubawskie, Podlasie, Suwalszczyznę i Łowickie, por. mapę 1. Planowane jest zbadanie co najmniej sześciu wsi z każdego regionu oraz jednego informatora z każdej wsi. W projekcie częściowo wykorzystywane są nagrane wcześniej na terenie Mazowsza teksty przechowywane w Instytucie Języka Polskiego Uniwersytetu Warszawskiego.

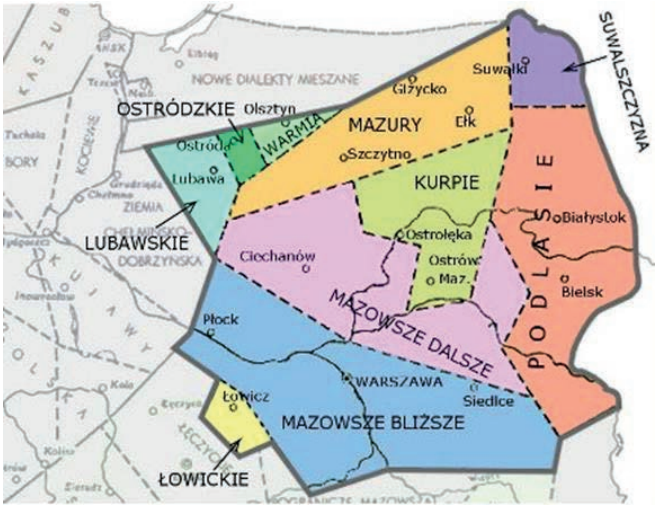

Mapa 1. Podział dialektu mazowieckiego (za: Karaś 2010)

3. Informatorzy

W badaniach uczestniczą kobiety i mężczyźni w wieku od 20 lat, pochodzący ze wsi danego regionu i mieszkający w nich co najmniej w drugim pokoleniu. Uwzględnienie w bazie także osób młodszych w pełni ukaże zróżnicowanie fonetyczne gwar mazowieckich oraz pozwoli na nakreślenie tendencji wymawianiowych w obrębie samogłosek. Wybrani informatorzy nie mają wad wymowy oraz ubytków słuchu.

Zestaw metadanych uwzględnionych w opisie informatora jest następujący: region, miasto i jego współrzędne geograficzne, powiat, województwo, parafia (istotna informacja na terenach mieszanych wyznaniowo), data przeprowadzenia nagrania, data i miejsce urodzenia informatora, miejsce urodzenia rodziców informatora, miejsce urodzenia dziadków informatora, wykształcenie informatora, wykształcenie rodziców informatora, wykształcenie dziadków informatora, znajomość języków, opis warunków

technicznych nagrań. Liczebność próby to minimum 6 osób danej płci z jednego regionu, czyli 12 osób z regionu.

Badania socjopsychologiczne pokazują, że mówcy zawsze dopasowują swoją mowę do wymowy interlokutora (Giles, Powesland 1997; Trudgill 1998), dlatego w projekcie uwzględniono również charakterystykę socjolingwistyczną osoby nagrywającej, np. czy jest ona autochtonem (Feagin 2002; Wolfram, Fasold 1997), oraz sytuację komunikacyjną podczas rozmów (oficjalna, półoficjalna, nieoficjalna).

Do badań porównawczych wykorzystano próbki dźwiękowe polszczyzny ogólnej pochodzące od 24 osób (12 kobiet i 12 mężczyzn) z wykształceniem wyższym, głównie polonistycznym, reprezentujących trzy grupy wiekowe, pochodzących z miast Mazowsza od trzeciego pokolenia wstecz.

4. Materiał badawczy

Akustyczna baza danych gwar mazowieckich została zaprojektowana tak, aby zawierała dużą liczbę nagrań zarówno kobiet, jak i mężczyzn, reprezentujących zróżnicowanie dialektalne obszaru Mazowsza, i była dostępna dla analiz akustycznych. Od każdego mówcy uzyskano około godziny spontanicznej wypowiedzi na różne tematy. W przypadku osób reprezentujących wymowę gwarową zrezygnowano z form czytanych, ponieważ każda tego typu próba powodowała przechodzenie na polszczyznę ogólną. Wiele prac, zarówno polskich, jak i obcojęzycznych, poświadcza to zjawisko (Labov 1972; Zaręba 1955). Odpowiednio przygotowane pod względem fonetycznym, tak aby zawierały wszystkie uwzględnione w projekcie konteksty, teksty czytane (wyrazy, zdania, opowiadanie) oraz spontaniczne uzyskano natomiast od osób reprezentujących polszczyznę ogólną, stanowiącą w projekcie materiał porównawczy. Ponieważ we wstępnych badaniach w zakresie wartości nie uzyskano istotnych statystycznie różnic między samogłoskami w tekstach czytanych i spontanicznych, wszystkie te dane wykorzystano razem w celach porównawczych. Z uzyskanych tekstów spontanicznych wyekscerpowano samogłoski ustne akcentowane i nieakcentowane w następujących kontekstach spółgłoskowych:

- obustronny twardy niesonorny, np. *baba*;
- lewostronny miękki, np. *ciotka*;
- prawostronny miękki, np. *kociak*;
- obustronny miękki, np. *ciocia*;
- lewostronny sonorny nienosowy, np. *las*;
- prawostronny sonorny nienosowy, np. *sala*;
- obustronny sonorny nienosowy, np. *lala*;
- lewostronny sonorny nosowy, np. *mak*;
- prawostronny sonorny nosowy, np. *kamyk*;
- obustronny sonorny nosowy, np. *mama*;
- samogłoski w wygłosie tylko po spółgłoskach twardych.

Konteksty zostały zanalizowane osobno, ponieważ wpływ spółgłoski poprzedzającej jest silniejszy niż następującej. Istnieją także różnice między jednostronnym a obustronnym wpływem danego kontekstu. Wyekscerpowane samogłoski są charakteryzowane pod względem formantu pierwszego i drugiego oraz automatycznie nanoszone na wykres o współrzędnych F1 i F2.

5. Nagrania

Nagrania przeprowadzono przy użyciu dyktafonu cyfrowego Olympus DM-650 oraz mikrofonu SONY ECM – MS907, w formacie Linear PCM przy częstotliwości

próbkowania 44 kHz, w domach informatorów. Jeśli chodzi o warunki nagrań, najlepsze są studyjne, jednak pociągają one za sobą koszty i sprzyjają wymowie laboratoryjnej, tak zwanej *lab speech* (Labov 1972; Rischel 1992). Z drugiej strony badania w terenie dają bardziej naturalną wymowę, ale nagrania są zawsze gorszej jakości i zawierają więcej szumów i dźwięków otoczenia (Plichta 2002). Zdecydowano się na nagrania w domach informatorów ze względu na różne czynniki, m.in. koszty związane z wykorzystaniem profesjonalnego studia, naturalność wymowy, wiek informatorów, ich niechęć i obawy związane z wyjazdem do studia. Podczas sesji nagraniowej starano się zachować warunki zbliżone do studyjnych, np. proszono o wyłączenie telewizora, lodówki, pralki, o zamknięcie okien. Nagrania przeprowadzano w cichym pokoju tylko z jedną osobą. Osoby reprezentujące wymowę ogólnopolską nagrywano również w warunkach niestudyjnych (biblioteka), aby uzyskać warunki zbliżone do nagrań terenowych. Sesja nagraniowa trwała około godziny.

6. Segmentacja i transkrypcja

Segmentacja sygnału mowy została przeprowadzona według zasad zawartych w opracowaniu Machač, Skarnitzl 2009. Brano pod uwagę spektrogramy oraz obecność pełnej struktury formantowej w obrębie samogłoski i jej brak lub zmiany przy spółgłosce.

Przy pomiarze wartości docelowych formantów uwzględniono środkową część samogłoski po odcięciu 20% początkowego i końcowego fragmentu jej trwania, aby zminimalizować wpływ sąsiedniego kontekstu. Ponieważ w wielu wypadkach nie udało się wydzielić ustalonej części samogłoski, wartość docelową pobierano zawsze:

- dla samogłosek przednich w punkcie, w którym F2 osiągało najwyższą wartość (Watson, Harrington 1999);
- dla samogłosek tylnych w punkcie, w którym F2 osiągało najniższą wartość;
- dla samogłoski *a* w punkcie, w którym F1 osiągało najwyższą wartość.

W bazie zastosowano transkrypcję ręczną. Nie stanowi ona korpusu tekstów mazowieckich odzwierciedlających wszystkie cechy gwarowe danego regionu. Ponieważ celem projektu jest analiza akustyczna samogłosek, nie przewiduje się pełnego zapisu fonetycznego tekstów, który jest już w pewnym stopniu interpretacją materiału dźwiękowego, lecz zapis powszechnie stosowanym w bazach akustycznych alfabetem SAMPA, który nie odzwierciedla na przykład stopnia ścieśnienia samogłosek. Tego typu zjawiska samogłoskowe użytkownik bazy będzie mógł sam zinterpretować na podstawie załączonych wykresów. Niemniej jednak w bazie uwzględniono najważniejsze cechy wymowy spółgłosek charakterystyczne dla dialektu mazowieckiego, takie jak mazurzenie (np. *capka* ‘czapka’), sziakanie (np. *cziapka* ‘czapka’), dźwięczna wymowa *h* lub asynchroniczna realizacja spółgłosek wargowych miękkich (np. *bziały* ‘biały’).

7. Przykładowe rezultaty

Celem jednej z analiz wykorzystujących materiał z bazy danych gwar mazowieckich był opis fonetyczno-akustyczny obejmujący charakterystykę dwóch pierwszych formantów i iloczasu, akcentowanych samogłosek *i* oraz *y* w obustronnym sąsiedztwie spółgłosek twardych niesonornych realizowanych w mowie dziesięciu kobiet reprezentujących dwie grupy wiekowe (20-40 oraz 60-80 lat) i zamieszkujących dwa obszary gwarowe dialektu mazowieckiego (Mazowsze bliższe oraz Kurpie) (Garczyńska 2016).

Przeprowadzone analizy pozwoliły na ustalenie, że realizacja samogłoski *i* nie różniła się od tej w polszczyźnie ogólnej i nie była zróżnicowana pod względem regionalnym i wiekowym. Podobnie realizacja samogłoski *y* w młodszym pokoleniu informatorek nie różniła się od ogólnopolskiej. Większe zróżnicowanie wymowy wykazano

w zakresie samogłoski *y* w starszym pokoleniu respondentek. U czterech osób stwierdzono istnienie bardziej przedniej artykulacji badanej głoski w stosunku do realizacji ogólnopolskich. U jednej osoby z Kurpiów samogłoska *y* była realizowana tak samo jak *i*. Tylko u jednej osoby z Mazowsza bliższego samogłoska *y* była wymawiana tak samo jak *y* w polszczyźnie ogólnej. Można zatem stwierdzić, że w gwarach mazowieckich w starszym pokoleniu w dalszym ciągu istnieje opisywana w dotychczasowej literaturze tendencja do pośredniej między *y* a *i* lub tożsamej z *i* wymowy samogłoski *y* oraz że wymowa ta zanika na południuMazowsza bliższego. Przeprowadzone badania nie potwierdziły jednak istnienia pośredniej wymowy samogłoski *y* zgodnej z charakterystyką podaną przez Basarę (1965). W prezentowanym materiale „pośredniość" samogłoski *y* polegała na jej bardziej przedniej artykulacji w stosunku do odpowiednika ogólnopolskiego, bez znaczących różnic w zakresie stopnia wzniesienia masy języka. Przeprowadzone analizy nie wykazały również istnienia na Kurpiach opisywanej przez Rubacha (2009) samogłoski *i* pośredniej między ogólnopolskim *i* a kurpiowskim *y*.

Zatem akustyczna baza danych gwar mazowieckich pozwala na:

- ustalenie, w jaki sposób jest zorganizowana struktura wewnętrzna zbiorów pomiarów F1 i F2, czyli jaki jest stopień zróżnicowania wymowy badanych samogłosek;
- jakie są przyczyny tego zróżnicowania (kontekstowe, związane z wpływem polszczyzny ogólnej lub istnieniem reliktów dawnych samogłosek pochylonych);
- odtworzenie mechanizmu artykulacyjnego badanych samogłosek dzięki istnieniu korelacji między wartościami częstotliwości F1 i F2 a pozycjami artykulacyjnymi w ponadkrtaniowym kanale głosowym;
- porównanie samogłoskowych czworoboków artykulacyjnych uzyskanych dla poszczególnych realizacji gwarowych z odpowiednimi czworobokami dla samogłosek polszczyzny ogólnej.

Dzięki powstającej bazie danych uzupełniona zostanie dotychczasowa wiedza z zakresu takich dziedzin jak:

- fonetyka akustyczna, przez uzupełnienie badań akustycznych nad polskim językiem ogólnym danymi dotyczącymi gwar;
- językoznawstwo porównawcze, ponieważ uzyskanie na podstawie danych akustycznych czworoboków samogłoskowych dla gwar mazowieckich umożliwia ich porównanie z odpowiednimi czworobokami dla samogłosek polszczyzny ogólnej, a także dla innych gwar i języków;
- dialektologia języka polskiego, przez uzyskanie aktualnych danych dotyczących fonetyki gwar mazowieckich i weryfikację dotychczasowych ustaleń.

Zasoby planowanej bazy mogą być wykorzystane także przez informatyków zainteresowanych przetwarzaniem języka naturalnego.

Literatura

AGM: *Atlas gwar mazowieckich*. T. 1: Horodyska-Gadkowska, H., Strzyżewska-Zaremba, A. (red.). 1971. Wrocław. T. 2-10: Kowalska, A., Horodyska-Gadkowska, H. 1972-1992. Wrocław.

AGP: Dejna, K., Gala, S., Zdaniukiewicz, A., Czyżewski, F. 2000. *Atlas gwar polskich*. T. 2: *Mazowsze*. Warszawa.

Basara, A. 1965. *Studia nad wokalizmem w gwarach Mazowsza. Samogłoski ustne*. Wrocław – Warszawa – Kraków.

DuBois, J. W., Chafe, W., Meyer, Ch., Thompson, S. 2000. *The Santa Barbara Corpus of Spoken American English*. Santa Barbara.

Feagin, C. 2002. Entering the community: Fieldwork. W: Chambers, J. K., Trudgill, P., Schilling-Estes, N. (ed.). *The Handbook of Language Variation and Change*. Malden, 20-39.

Friedrich, H. 1955. *Gwara kurpiowska. Fonetyka*. Warszawa.

Garczyńska, J. 2011. Akcentowana samogłoska [a] w gwarach Mazowsza bliższego. W: Falińska, B., Karaś, H. (red.). *Studia gwaroznawcze*. T. 1: *Pogranicze w języku i kulturze*. Łomża, 73-87.

Garczyńska, J. 2015a. Wymowa samogłosek pochylonych w gwarze kurpiowskiej. *Prace Filologiczne* LXVI, 31-53.

Garczyńska, J. 2015b. Wpływ kontekstu palatalnego na wariantywność samogłosek w gwarze kurpiowskiej, *Prace Filologiczne* LXVI, 55-72.
Garczyńska, J. 2016. Różnice pokoleniowe i regionalne w wymowie samogłosek *i* oraz *y* na Mazowszu bliższym i Kurpiach. *Prace Filologiczne* LXVIII, 81-99.
Giles, H., Powesland, P. 1997. Accommodation theory. W: Coupland, N., Jaworski, A. (ed.). *Sociolinguistics. A Reader and Coursebook*. New York, 232-239.
Gubrynowicz, R. 1999. Projekt i realizacja bazy danych mowy polskiej w programie BABEL. *Technologia mowy i języka* 3, 257-275.
Karaś, H. (red.). 2010. *Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe*. http://www.dialektologia.uw.edu.pl/.
Karl, J. R., Pisoni, D. B. 1994. Effects of stimulus variability on recall of spoken sentences. *Research on Spoken Language Processing Progress Report* 19, 145-193.
Kowalska, A. 2001. *Studia nad dialektem mazowieckim*. Warszawa.
Labov, W., Ash, S., Boberg, C. 2006. *Atlas of North American English*. New York.
Labov, W., Yeager, M., Steiner, R. 1972. *A Quantitative Study of Sound Change in Progress*. Philadelphia.
Linguistic Data Consortium. 1996. *CallFriend Telephone Speech Corpus for American English*. https://www.ldc.upenn.edu/.
Machač, P., Skarnitzl, R. 2009. *Principles of phonetic segmentation*. Praha.
MAGP: *Mały atlas gwar polskich*. T. 1-2: Nitsch, K. (red.). 1957-1958. Wrocław. T. 3-13: Karaś, M. (red.). 1959-1970. Wrocław.
Plichta, B. 2002. Best practices in the acquisition, processing, and analysis of acoustic speech signals. *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics* 8, 209-222.
Rischel, J. 1992. Formal linguistics and real speech. *Speech Communication* 11, 379-392.
Rubach, J. 2009. *Zasady pisowni kurpiowskiego dialektu literackiego*. Ostrołęka.
Świderska, H. 1929. *Dialekt Księstwa Łowickiego*. Warszawa.
Torretta, G. M. 1995. The "easy-hard" word multi-talker speech database. An initial report. *Research on Spoken Language Processing Progress Report* 20, 321-334.
Trudgill, P. 1998. Accommodation between dialects. W: Linn, M. D. (ed.). *Handbook of Dialect and Language Variation*. San Diego, 307-342.
Watson, C. I., Harrington, J. 1999. Acoustic evidence for dynamic formant trajectories in Australian English vowels. *The Journal of the Acoustical Society of America* 106 (1), 458-468.
Wolfram, W., Fasold, R. W. 1997. Field methods in the study of social dialects. W: Coupland, N., Jaworski, A. (red.). *Sociolinguistics. A Reader and Coursebook*. New York, 89-115.
Zaręba, A. 1955. O metodzie i technice badań gwarowych. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* XIV, 140-155.
Zue, V., Seneff, S., Glass, J. 1990. Speech database development at MIT: TIMIT and beyond. *Speech Communication* 9, 351-356.

Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
Warszawa – Poland

Justyna Garczyńska
(jgarczynska@uw.edu.pl)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 81-90.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

SECULAR LEXIS IN 18TH-CENTURY RUTHENIAN RELIGION-RELATED PRINTED MATTER (BASED ON BASILIAN "MORAL THEOLOGIES")[1]

Abstract: The analysis proposed in the article involves a description of Ruthenian secular lexis found in religion-related texts, *i.e.* moral theologies ("Богословіа нравоучителна"), printed by Basilians in the 18th century and employed in missionary work. Their role was to clarify theological questions while relating them to the problems of daily life. The objective of these publications explains the presence of lexis characterized by secular reasoning. Consequently, the main purpose of this article is to diagnose the significance of religion-related literature, used as the source material for lexical research, by showing the thematic diversity of secular lexis present in these documents.

Keywords: Basilian's printing, lexis, prosta mova, 18th century.

1. Introduction

In the 18th century, Basilians would, apart from simply fulfilling their mission, occupy themselves by preaching and educational work in the eastern borderlands of the Poland of that day. To this end, a network of schools and printing houses was organized pursuant to the articles of the congregation constitution issued in 1772 in Pochayiv, propagating the need of schooling for the glory of God. Basilians ran six typography shops – in Vilnius, Supraśl, Pochayiv, Univ, Lviv, and Minsk. These shops issued secular publications alongside religious texts. Importantly, printed matter was published in different languages. Texts written in the liturgical language of the Uniate Church, the Church Slavonic language, co-occurred with printed matter created in Ruthenian, Polish, Latin, German, French, and even in Lithuanian and Rumanian. The ratio of Latin font texts to Cyrillic font texts varied according to the local demand. Basilian monks addressed their readership using the local language code, which ensured understanding. This attitude was making an imprint on simple speech (in the case of the printing house in Pochayiv – on its Ukrainian variant), which was becoming a language of printed publications, a fact boosting the language's prestige and the ethnic awareness of the readership.

The choice of publications issued by Basilian printing houses and selected for research has not been accidental. The analysis of language and content signaled in the printed matter produced by Basilian monks indicates that their editorial work performed in the old eastern borderlands of Poland should be treated as an important phenomenon, which both mirrored and created a lingual/cultural and sociocultural realities. Diversity of the language of these publications testifies to the demand of the multilingual recipients in the area for printed matter prepared in more than one language. Moreover, the printing houses functioned not only as typography shops, but also as centres of literary activity, editorial work, translation, cultural life, *etc.*

The analysis proposed in the article involves description of Ruthenian secular lexis found in religion-related texts, *i.e.* moral theologies ("Богословіа нравоучителна"), employed in missionary service. Their role was to clarify theological questions while relating them to problems of daily life. The objective of these publications explains the presence of lexis characterized by secular reasoning. It should therefore come as no

[1] Research performed for the sake of this analysis has been financed from the resources of the National Science Centre granted by the decision no. DEC-2012/07/D/HS2/03672.

surprise that secularized literature, especially one in the character of practical guides (these were also published by Basilians) will have introduced a significant number of lexical items of this kind. This has been confirmed by analyses. Consequently, the main purpose of this article will be to diagnose the significance of religion-related literature, used as the source material for lexical research, by showing the thematic diversity of secular lexis present in these documents. Literary monuments belong to preaching literature, which for many reasons has been omitted in linguistic descriptions (either for the conviction about fossilization of the Church Slavonic language in this genre or for reasons related to politics).

The extent to which the Ruthenian language is revealed in texts may vary depending on the function of a concrete text. In the case of printed publications with liturgical functions – trebnik, chinovnik, *etc.*, the simple language forms occur in places where important is conscious participation in a ceremony of the person receiving sacraments, and where it is likely that such a person will not understand the text produced in the Church Slavonic language (cases of marriage vows, last rites, *etc.*). From this vantage point, publications of Christian ethics analyzed in this article stand as an optimal research material.

2. Ruthenian moral theologies

Ruthenian moral theologies take their roots in the resolutions of the Synod of Zamość, and more specifically in the decisions taken in its third and last public session on the 17th September 1720. Issues raised in the Synod included reforms of the church life and the religious life in the Greek Catholic Church. Despite differences in opinions concerning the political, religious, and cultural role of the Synod, important in the light of proposed analyses remains the highlighted problem of the need for intense work on improving religious awareness of the people. A decision was made to fight the worrisome lack of knowledge of the fundamental truths of faith among the people by introducing the obligation to instruct the faithful following the Sunday mass and on other occasions (in missionary work, on holidays, *etc.*). Failure to carry out these decisions would result in the clergy paying a fine and being suspended from exercising their ministry (a penalty linked with the forfeiture of profits from the benefice). In reality, the case was not simple, as even parish priests would find it difficult to interpret correctly the truths of faith, with no access to guide books offered in the language of use. In the 18th century, the faithful in the Uniate Church and simple parish priests communicated in Ruthenian, known as the simple language. With no descriptions of this language (no grammar books) available, the language can be depicted with the use of extant texts, and characterized in most general terms as a mixed language, with dominant Belarussian elements in the north and dominant Ukrainian elements in the south (Getka 2012:27-35). Command of the Church Slavonic language was weak, despite the mastery of Cyrillic, whereas texts in Polish were not at all more intelligible, perhaps due to the alphabet[2].

[2] The need for translation of prayers into the simple language had been noticed earlier, with keen interest in this task throughout the 18th century. It was suggested that even the Church Slavonic prayers should be read in or translated into Ruthenian (Cf. e.g. [*Слово къ народу кафоліческому* 1765:80-81], [*Trebnik* 1741:158]). It was a repetition of theses contained in *Trebnik* by Piotr Mohyła (Mohyła 1646:55). It was assumed that the language in question would not compete against the Church language, which was to remain the liturgical language. This case is synchronously an answer to the question concerning reasons for printing books, didactic and moralistic in character, written *простим языком простійшаго ради іже по всех народа...* (*Съмя слова Божія* 1772), (*Съмя слова Божія* 1781). Basilians published several texts of this type in Ruthenian, each reprinted a few times. It was *Moral*

In order to popularize their dogmas, the Synod committed themselves to preparing the catechism in the Ruthenian language, a book designed as a tool in the hands of parish priests fulfilling their mission. The fruit borne by the Synod was a text on moral theology, issued in 1722 in Supraśl, which treated of the character of questions and answers offered in the spirit of the catechism: *Собраніе припадковъ краткое і духовнымъ особомъ потребное* (subsequently: *Sobranije...*, while also exemplified in the short text: SP.1722).

The book is styled after Polish editions of the same type. They typically included treatises on God's commandments, on orders of the Church and sacraments (baptism, confirmation, Eucharist, last rites, Holy Order, marriage), and on sins. The treatises had a schematic structure. They would begin from a general description of an issue, and then offer in-depth explanations in the form of questions and answers based on the catechism. The Ruthenian text was shortened by omitting the introductory part, with all problems raised included in the answers to questions covering the theme.

From the current perspective, *Sobranije...,* whose content was modified and edited by deleting and adding certain fragments, became one of the most important commentaries regarding both dogmas and the school of ethics offered to the faithful. In the course of the 18th century a minimum of seven editions of this work were published in Basilian printing houses in Supraśl, Univ, and Pochayiv, with these editions released under different titles.[3] The book was also printed in other printing houses, e.g. in the printing house of the guild operating at the Cathedral of the Dormition of the Most Holy Virgin Mary in Lviv in 1752 (*Богословіа нравоучителная* 1752).

Moreover, texts appeared several times in Pochayiv with titles resembling published versions of *Sobranija...* (*Богословіе нравоучителное повсемственное* (Antoine/Антоіне 1776a, Antoine/Антоіне 1776a, Antoine/Антоіне 1779, Kratkoe na kratkija voprosy/*Краткоє на краткія вопросы* 1788, Bohoslovije nravoučytelnoje/*Богословіє нравоучителноє* 1793), but these will not constitute the subject of analyses covered by this article, as they were produced in the Church Slavonic language. Moreover, these texts differ from mentioned editions of *moral theology* in terms of content.

It is worth mentioning that while the first edition of theology consists of fifteen chapters, the subsequent editions follow a different structure. They were divided into four parts. Part one corresponds to chapters 1-11 of *Sobranija...*, part two is the chapter 12 from the edition of 1722, part three covers chapters 13 and 14 from the publication of Supraśl, and part four stands for chapter 15. Despite the difference in structures of these texts, their contents do not differ much.

As a result, Ruthenian *moral theologies* constitute not only a good source for analysis of the Uniate rites in the period following the Synod of Zamość, but also a good material for learning about values and visions of people in Uniate cultural circles. The latter may be better understood when taking into consideration the fact of documents relating on the one hand to the church administration and on the other hand to duties of priests and the faithful, both in the remit of administering/receiving sacraments, and in the remit of private life. What is more, these documents constitute a great source for

Theology that proved the most needed and popular, the book released under different titles depending on time and place of publishing.

[3] Based on bibliography and library catalogues only, one can speak today about: two editions of Supraśl, 1722 (*Собраніе прыпадковъ* 1722), and an abbreviated edition of 1759, which constituted the last part of *Sobranije...* containing a lecture on the Catholic faith, credo, and main prayers (*Краткое сословіе* 1759); two editions of Univ (*Собраніє припадков* 1732, subsequently: SP.1732); (*Поученіе о с[вя]тих тайнах* 1745, subsequently: PO.1745) and three editions of Pochayiv (*Богословіа нравоучителная* 1751, subsequently: BN.1751, *Богословіа нравоучителная* 1756, subsequently: BN.1756, *Богословия нравоучителная* 1787, subsequently: BN.1787).

analysis of Ruthenian lexis, including religious vocabulary, which will constitute the subject of the present article.

The analysis of successive editions of moral theologies shows that, despite their general (abovementioned) similarity, the editors modified lexis by selecting words which they deemed appropriate. The role of anonymous editors can therefore be regarded as key, as it was their language habits that shaped concrete notes. Differences in mirroring language phenomena in successive parts of the printed material, which sometimes occurred, may be explained by substituting the editor in the process of publishing a book. This is the case with *Sobranije*... of 1722: the end part on dogma of faith is a little different from the initial part, with more features of the Church Slavonic language and fewer Ruthenian features. On the other hand, later editions are characterized by the tendency to edit texts in accordance with norms governing the Church Slavonic language, which in the 18th century became a link between the Greek Catholic Church and the Cyril and Methodius tradition. The language was also an attribute of cultural independence from the Polish and Latin cultures, representing the West (Labyncev, Šavinskaja/Лабынцев, Щавинская 2000:128-129). This thesis can be confirmed by instances of omitting in the following editions whole passages of text containing Ruthenian words. In other places, while not interfering with the content, the editors interfered with the form by changing lexemes or whole phrases: чужой речи (SP.1722, 113), ale: чужой вещы (PO.1745, 118v), чужой вещи (BN.1751, 135), (BN.1756, 108v) бавячїися блазнованемъ (SP.1722, 55v), but: бавячїися смѣхотворенїемъ (PO.1745, 54v), (BN.1751, 55), (BN.1756, 50v), лѣпшъ (SP.1722, 47v), лучше (PO.1745, 45), (BN.1751, 47), (BN.1756, 41v), досить учиненїе (SP.1722, 47v), but: довлетворенїе (PO.1745, 46v), (BN.1751, 48v), (BN.1756, 40) *etc*. The last example confirms that the noticeable tendency to lend the Church Slavonic language character to texts was not caused by the good command of this language, but rather by the pursuit of the individual Ruthenian tradition. For this reason, in editions published between 1745 and 1787, translations of the Church Slavonic words occur often: довлетворенїе сиесть досить учиненїе (PO.1745, 46v), (BN.1751, 48v), (BN.1756, 40).

Notably, the *Sobranije pripadkov* of 1722 is poorly edited, perhaps because of the haste accompanying the editing procedure. The idea for publication was accepted in the Council of Zamość in 1720, with the book issued as early as in 1722.

3. Thematic groups of secular lexis in moral theologies

With the need for a recourse to daily life of the faithful when translating religious notions, the texts on Christian ethics contained a number of lexemes of the secular origin, which may be divided into diverse thematic areas.

As the content of these books is related to the functioning of humans in the world, it is only natural for the texts to contain lexis linked with humans, i.e. their physical and mental condition.

When discussing successive sacraments authors listed the following human body parts: члонки (SP.1722, 48v), (PO.1745, 46), (BN.1751, 50v), (BN.1756, 43), первѣе руцѣ, или нозѣ нижъ главу показалобы (SP.1722, 8), (PO.1745, 7), (BN.1751, 8), (BN.1756, 8v), на челѣ, на очесехъ, на ноздрѣхъ, на оустахъ, на обоихъ оушесехъ, на рукахъ, по плещїю, на пяткахъ ножныхъ, на персехъ (SP.1722, 18v), (PO.1745, 17v), (BN.1751, 16), (BN.1756, 16v), чрево, дитя въ чревѣ (SP.1722, 11), (PO.1745, 12v), (BN.1751, 12v), (BN.1756, 9), въ оуста (SP.1722, 10v). These examples testify to the influence of the Church Slavonic culture, with phonetics and inflection providing textbook examples of people's attachment to the Church Slavonic writing tradition. The human being is also presented from the physiological perspective. Curiously enough,

lexemes of the following type: мочъ, слина, слезы, потъ (PO.1745, 8v), (BN.1751, 8v), (BN.1756, 7), are present in the context of liquids which may not be treated as the base for the sacrament of baptism.

When enumerating diverse obstacles in receiving or administering successive sacraments, authors mention a number of human flaws: нѣмый, безрукїй (SP.1722, 10), (PO.1745, 11v), (BN.1751, 11v), (BN.1756, 9), and illnesses. Prior to the solemnization of marriage, one ought to ensure that the candidate не мѣлъ проказы, повѣтра, шаленства, лѣхой хоробы названной кадукъ (SP.1722, 55v), (PO.1745, 54v), (BN.1751, 55), (BN.1756, 48v) . The Polish word 'choroba' (illness) is equivalent to болѣзнъ: болизней (SP.1722, 10v), болѣзней (PO.1745, 7), (BN.1751, 10v), (BN.1756, 8) or хороба: лѣкарства въ хоробахъ заживати (PO.1745, 2v) . Both words operate in Belarussian and Ukrainian. What is more, the wording болизней with the grapheme и conveys phonetic features of the Ukrainian language. Evident direct borrowings from the Polish language (whose origins may be traced back to the German language) include: шпитали (SP.1722, 106), (PO.1745, 108v), (BN.1751, 124), (BN.1756, 98v), шпиталїовъ (SP.1722, 111), (PO.1745, 112), шпиталовъ (BN.1751, 129), (BN.1756, 104v).

Human interactions with the external world condition the appearance of lexis related to family, both close and distant, and also to members of nationalities other than one's own: жидове (SP.1722, 2v), (PO.1745, 1), (BN.1751, 1), (BN.1756, 2v), оу Ґрековъ (SP.1722, 20v), (PO.1745, 18v), (BN.1751, 18), (BN.1756, 17v), армене (SP.1722, 90v), (PO.1745, 90v), (BN.1751, 105v), (BN.1756, 92v), матере (SP.1722, 10v), матки (SP.1722, 10v), (PO.1745, 7), (BN.1751, 10v), (BN.1756, 8), кумъ и кума (SP.1722, 12), (PO.1745, 12), (BN.1751, 12v), (BN.1756, 11), дается дорослымъ а не дѣтятемъ (SP.1722, 51v), дорослимъ а не дїтятемъ (PO.1745, 50v), дорослымъ а не дытятемъ (BN.1751, 51), дорослымъ а не дитятемъ (BN.1756, 44). As is evident in the last example, a lexeme may be expressed using different forms. The oft used lexeme дѣтя (SP.1722, 8), дитя (PO.1745, 7), (BN.1756, 8v), дытя (BN.1751, 8), co-occurs with the relatively rarely used Church Slavonic equivalent: на главу отрочате (SP.1722, 15v), (PO.1745, 14v), (BN.1751, 14v), (BN.1756, 12v). Moral theologies petrify the patriarchal model of family life, in which one ought to слухаты Отца своего, Матеръ, Дѣда, прадѣда, Цїотку, вуя, стрыя (PO.1745, 111), слухати Отца своего, Матеръ, Дѣда, прадѣда, Тетку, вуя, стрыя (SP.1722, 110P), (BN.1751, 128), (BN.1756, 101).

The appearance of names referring to nationalities is linked either with the contrasting of cultures and acts of behaviour of foreigners, or with vivid exemplifications from all over the world. Examples are numerous, especially in the first edition of moral theology *Собранїе припадковъ*. Because of the non-canonical character of some stories present in the text, in later editions these stories were removed. Apart from names of nationalities, appellations and geographical terms also appear in texts: въ Арменїи, въ Халкидонїи, въ Византїи, въ Тракїи, въ Македонїи, въ Тессалїи, въ Гераклїи, въ Россїи, въ странѣ славенской и сиверской, въ Новоградѣ Великомъ (SP.1722, 90v), (PO.1745, 90v), (BN.1751, 105v), (BN.1756, 92v), слонце и мѣсяцъ зацмятся (SP.1722, 96), с[о]лнце и мѣсяць затмятъся (PO.1745, 97v), (BN.1751, 111), (BN.1756, 88v), на мору (SP.1722, 34), (PO.1745, 32v), (BN.1751, 32v), (BN.1756, 28), приплыли до берегу (SP.1722, 34), приплили къ брегу (PO.1745, 32v), (BN.1751, 32v), (BN.1756, 28).

The texts in question also contain names of animals: звѣратя (SP.1722, 96), звѣрятя (PO.1745, 97v), (BN.1751, 111), (BN.1756, 88v), кони и людей лѣчити (SP.1722, 111v), (BN.1751, 128v), (BN.1756, 101v), конѣ и людей лѣчити (PO.1745, 112v), неповиненъ продавати быдляте шалїоного (SP.1722, 125v), (PO.1745, 150v), (BN.1751, 158), (BN.1756, 126).

Names of professions and performers of activities are listed alongside the bans and orders addressed to representatives of different social groups. On this basis one can e.g. re-conceptualize the structure of households in villages: господаръ, господиня (PO.1745, 28v), (BN.1751, 28v), (BN.1756, 26v), слугы (PO.1745, 28v), слуги (BN.1751, 28v), (BN.1756, 26v), челядь (SP.1722, 64v), (PO.1745, 62v), (BN.1751, 65v), (BN.1756, 57v), людїе неволныи (SP.1722, 55v), (PO.1745, 54v), (BN.1751, 55), (BN.1756, 50v), as well as the performers of activities in other professions: докторове и цыруликове (SP.1722, 77v), докторове и цируликове (PO.1745, 72), докторове и церуликове (BN.1751, 74), (BN.1756, 64), жолнѣръ (SP.1722, 115v), (PO.1745, 118), (BN.1751, 137v), (BN.1756, 108v), почтарѣ (PO.1745, 28v), пастухи (PO.1745, 28v), вынявши Почтаровъ, Посланцовъ, Пастуховъ, кухаровъ (SP.1722, 28). People who did not perform prestigious jobs were stigmatized: кугляры (SP.1722, 55v), кугляръ (PO.1745, 54v), (BN.1751, 55), кугляри (BN.1756, 50v), ворожбѣтови (SP.1722, 106v), ворожбитовы (PO.1745, 108v), ворожбитови (BN.1751, 124v), (BN.1756, 96). This was also the case with people who committed crimes, as judged in accordance with God's law and the human law: злодѣй, збойца, кривоприсяжнѣкъ/кривоприсяжнїкъ, святокупца, святокрадца, блюзнѣрца, порыватель невѣстъ содомѣта/содоміта (SP.1722, 106), (PO.1745, 108v), (BN.1751, 124), (BN.1756, 98v), чужоложнѣкъ/чужоложнїкъ (SP.1722, 106), (PO.1745, 108v), (BN.1751, 124), (BN.1756, 98v), полюючий въ чужомъ лѣсѣ (SP.1722, 115v), полюючий въ чуждомъ лѣсѣ (PO.1745, 118), (BN.1751, 137v), (BN.1756, 108v), ловячий рыбы въ чужихъ рѣкахъ и ставахъ (SP.1722, 115v), ловячий рыбы въ чуждїхъ рѣкахъ и ставахъ (PO.1745, 118), (BN.1751, 137v), (BN.1756, 108v), абы не былъ кривоприсяжникомъ, Лихвяромъ, публичнымъ злодѣемъ (SP.1722, 55v), (PO.1745, 54v), (BN.1751, 55), (BN.1756, 50v).

Numerous verbs describe activities related to village life, economy, trade, the judiciary, administration, defence, and other spheres of human life: жати (SP.1722, 111v), (PO.1745, 112v), (BN.1751, 128v), (BN.1756, 101v), збожа молоти въ млинахъ (PO.1745, 112v), збоже молоти въ млынахъ (SP.1722, 109), (BN.1751, 126), (BN.1756, 102v), кони в потребе ковати (SP.1722, 109), (BN.1751, 126), (BN.1756, 102v), (PO.1745, 112v), косити (SP.1722, 111v), (PO.1745, 112v), (BN.1751, 128v), (BN.1756, 101v), орати (SP.1722, 111v), (PO.1745, 112v), (BN.1751, 128v), (BN.1756, 101v), сѣяти (SP.1722, 111v), (BN.1751, 128v), (BN.1756, 101v), (PO.1745, 112v), трунки продавати (SP.1722, 109), (PO.1745, 112v), (BN.1751, 126), (BN.1756, 102v), ярмарковати (SP.1722, 109), (BN.1751, 126), (BN.1756, 102v), ярмарковаты (PO.1745, 112v), ясти готовати (SP.1722, 109), (PO.1745, 112v), (BN.1751, 126), (BN.1756, 102v), шкло, желѣзо, цеглу, вапно палити (SP.1722, 109), (PO.1745, 112v), (BN.1751, 126), (BN.1756, 102v), голити (PO.1745, 112v), (BN.1751, 126), (BN.1756, 102v), голѣти (SP.1722, 109), воевати (SP.1722, 109), (BN.1751, 126), (BN.1756, 102v), воеваты (PO.1745, 112v), возы ладовати на ярмаркъ (SP.1722, 109), (PO.1745, 112v), (BN.1751, 126), (BN.1756, 102v).

The identified verbs provide information on the habits of the nobility: поединковати для показаня невинности (SP.1722, 107), (BN.1751, 126v), (BN.1756, 98), поедїнковаты для показаня невинносты (PO.1745, 108), and on the belief in the supernatural powers, common in the 18th century: чаровъ, гусловъ, характеровъ ношенїя, запѣсованїяся дїаволомъ, оудованяся до бабъ чаровнѣцъ, кушеня и на стрелбѣ присяганяся, оуроковъ злѣзованя/злизованя, святокрадзтва/святокрадства, шептаня, замовляня, вѣщбы, ворожбы (SP.1722, 105v), (PO.1745, 106), (BN.1751, 122), (BN.1756, 96), забобоны (SP.1722, 106v), идолопоклоненїе (PO.1745, 108v), (BN.1751, 124v), (BN.1756, 96), ворожбѣцтво/ворожбитство, чародѣйство (SP.1722, 106v), (PO.1745, 108v), (BN.1751, 124v), (BN.1756, 96).

Other parts of speech are also represented in the texts subjected to analyses. These parts of speech enable reconstruction of the former system of the judiciary and economy: свѣдецтва, крадѣжъ (SP.1722, 105v), (PO.1745, 106), (BN.1751, 122), (BN.1756, 96), оскаржоный (SP.1722, 117), (PO.1745, 122v), (BN.1751, 140v), оскаржаный (BN.1756, 111v), аренда (SP.1722, 123), (PO.1745, 148), (BN.1751, 158v), (BN.1756, 126), депозитъ (PO.1745, 148), депозїтъ (BN.1751, 158v), (BN.1756, 126), депозытъ (SP.1722, 123), завстава, куповане и продаване, обѣтницы и даровизны, одбѣране чиншовъ, пожичане грошей, рукоимство (SP.1722, 123), (PO.1745, 148), (BN.1751, 158v), (BN.1756, 126), тримане маентности правомъ леннымъ (SP.1722, 123), триман'е маентности правомъ леннымъ (BN.1751, 158v), (BN.1756, 126), (PO.1745, 148), въ отбѣраню/отбираню/отбыраню чиншовъ (SP.1722, 124), (PO.1745, 149), (BN.1751, 158), (BN.1756, 128v), въ депозытѣ/въ депозитѣ (SP.1722, 126v), (PO.1745, 151v), (BN.1751, 159), (BN.1756, 128v).

Lexical items contained in the texts describe units of measurement and weight, as well as equipment and materials: з горнка нового (PO.1745, 7), з горшка нового (BN.1751, 8v), з горщка нового (BN.1756, 7), кришталовую скляницу (SP.1722, 52), кришталовую шкляницу (PO.1745, 52v), (BN.1751, 53), (BN.1756, 46), не чинятся полотну или папѣрови (SP.1722, 102v), (PO.1745, 101), (BN.1751, 117v), (BN.1756, 92v), въ найменшой частцѣ, въ найменшей кроплѣ вина (SP.1722, 22v), (PO.1745, 21v), (BN.1751, 22v), (BN.1756, 18), Ґарнецъ, кварту (SP.1722, 114v), (PO.1745, 117), (BN.1751, 135), (BN.1756, 108v), ваґу (SP.1722, 114v), (PO.1745, 117), (BN.1751, 135), (BN.1756, 108v).

Moral theologies also provide information on the subject of nourishment. Along with the names for foods (the Polish word for food ‘pokarm’ coming from either Ruthenian or the language of the Church яденїе, яжденїе, but also occurring in the Polonized form покармъ): росолъ густый, лугъ з пепеломъ готованїй (PO.1745, 8v), (BN.1751, 8v), (BN.1756, 7), росолъ з мяса вполъ доготованый (PO.1745, 8v), (BN.1751, 8v), (BN.1756, 8v), млеко (PO.1745, 8v), (BN.1751, 8v), (BN.1756, 7), хлѣбовы (PO.1745, 30v), хлѣбъ може бути ячмѣнный, пшенный, овсяный, житный, цукровый (SP.1722, 22v), (PO.1745, 21v), (BN.1751, 22v), (BN.1756, 18), хлѣбови (SP.1722, 32v), (BN.1751, 32v), (BN.1756, 27), there appear different types of drink, presented with special attention to detail: сокъ з яблокъ, грушокъ албо иншихъ овощей (PO.1745, 8v), сокъ з яблокъ, грушокъ албо иныхъ овощей (BN.1751, 8v), (BN.1756, 7), вїна албо иншаго лѣквору (PO.1745, 8v), (BN.1751, 8v), (BN.1756, 7), лѣкворовъ (PO.1745, 8v), (BN.1751, 8v), (BN.1756, 7), троха змѣшаного вїна (PO.1745, 8v), (BN.1751, 8v), (BN.1756, 7), пиво грубое и велми готованое (PO.1745, 8v), (BN.1751, 8v), (BN.1756, 7), съ виномъ (SP.1722, 16), съ вїномъ (PO.1745, 15), (BN.1751, 17v), (BN.1756, 14), съ водкою рожовою (SP.1722, 16), (PO.1745, 15), (BN.1751, 17v), (BN.1756, 14). Incidentally, especially well described are wines, which are brought to attention when characterizing the altar wine and while enumerating wines prescribed for its preparation: на винѣ пїолунковымъ (SP.1722, 20v), (PO.1745, 18v), на вїнѣ пелунковымъ (BN.1751, 20v), на винѣ п'олунковымъ (BN.1756, 18v), на декоктѣ, на Агрестѣ, на Малїогранатѣ/на Мал'огранатѣ (SP.1722, 20v), (PO.1745, 18v), (BN.1756, 18v), (BN.1751, 20v), Петерсиментъ (SP.1722, 20v), на петрасиментѣ (PO.1745, 18v), (BN.1751, 20v), (BN.1756, 18v), Алякантъ (SP.1722, 20v), на алякантѣ (PO.1745, 18v), (BN.1751, 20v), (BN.1756, 18v), Малвасїя (SP.1722, 20v), на Малмазїи (PO.1745, 18v), (BN.1751, 20v), (BN.1756, 18v), *etc.*

Moreover, along with components of myrrh oil, several types of spice are mentioned: древо Балсамовое, пепръ Индыйский и Турецкий долгїй, Листвѣе Индїйское, Овощїе балсамовое, Цыперыкъ/Циперыкъ, Шриканардъ/Шрїканардъ Кассїя

чорная, Гвоздыки/Гвоздикы, насѣне розмарыновое/насѣня розмарыновое), Цынамон/Цинамонъ Кордамонїя, Имбѣръ, Алоесъ, Ирыда, Ирида, Мосхусъ или Пѣжмо (PO.1745, 15), (SP.1722, 16), (BN.1751, 15), (BN.1756, 14).

Conclusion

The list of examples does not exhaust the number of lexical items contained in Ruthenian Christian ethics, in terms of neither the quanitity (statistical data) nor the quality of the thematic areas identified. Importantly, the variety of records enables reconstruction of the articulation of forms. The evidence bears out the proposition that the analysis of religion-related texts is important to linguistic and lexicographic research. In the context of the proposed analysis it should be noted that the secular lexis takes its roots largely in the native Ruthenian tradition. With numerous words having their origin in everyday Slavonic, one may observe routes by which borrowings entered the Ruthenian language. A large number of Church Slavonic words can be found in this word group, which is natural if one takes into account the literary and scientific language traditions in the cultural area of Eastern Christianity. It has been found that moral theologies show the impact of the West Latin culture on the culture and languages of Ruthenia. As a consequence, a number of Latinisms, Grecisms and Germanisms are found in Ruthenian texts. These words entered the simple language most often via Polish and function in Ukrainian and Belarusian to this day.

References

Antoine P. G. 1776a. *Kratkoe na kratkija voprosy i otvity sposobom katyhisma, bogoslovija nravoučytelnago... sobranije iz knygy Antoine prostranno v nej i sholastičeskim hudožestvom napisannago vo udobnoe vsjakomu togo porazuminie...* Poczayiv. / Антоіне П. Г. 1776a. *Краткое на краткія вопросы и отвіти способом катихісма, богословія нравоучителнаго... собраніє из книги Антоіне пространно в ней и схоластіческим художеством написаннаго во удобное всякому того поразуміне...* Почаївъ.

Antoine P. G. 1776b. *Bogoslovie nravoučitelnoe povsemstvennoe, čestnym'' otcem'' Pavlom'' Gavrïlom'' Antoine Presvvterom'' i oučytelem'' st. Bogoslovija, perve latinskim'' dialektom'' potonku ispisannoe, Mnogaždy v polzu Parohom'' i Duhovnykom'' Tvpom'' izdavaemoe, Novo monahami čina svjatago Vasilia Velikago na russkij dialekt prevedenoe...* Pochayiv. / Антоіне П. Г. 1776b. *Богословіе нравоучителное повсемственное, честнымъ отцемъ Павломъ Гаврїиломъ Антоіне Пресвvтеромъ и оучителемъ ст. Богословія, перве латинскимъ диалектомъ потонку исписанное, Многажды в ползу Парохомъ и Духовникомъ Тvпомъ издаваемое, Ново монахами чина святаго Васіліа Великаго на русскій діалект преведеное...* Почаївъ.

Antoine, P. G. 1779. *Bogoslovie nravoučitelnoe iz bogoslovija Antoine, Tourieli i Reiffenstuel', prostranno rymskim dialektom o tainah i censurah siréč' kazneh libo nadzyraniah cerkovnyh napisannago na russkij dialekt... prevedenoe*. Pochayiv. / Гавриіл А. П. 1779. *Богословіє нравоучителное из богословія Антоінє, Тоуриели и Реиффенстуель, пространно римским диалектом о таинах и ценсурах сирѣчь казнех либо надзираніах церковных написаннаго на русскій діалект... преведеное.* Почаївъ.

Bogoslovia nravoučitelnaja. 1751. *Bogoslovia nravoučitelnaja, soderžaŝaja v sebě sobranoe vkratcě poučenie o svjatyh tajnah, o dobrodĕteljah bogoslovskih, o zapovědeh Božïyh, o zapovědeh cerkovnyh, o grěhah, o kazneh i karah cerkovnyh s pryloženiem obyčnyja nauky o dogmatah very kafoličeskija i leksykona slavensko-polskago...* Pochayiv. / Богословіа нравоучителная. 1751. *Богословіа нравоучителная, содержащая в себѣ собраное вкратцѣ поученіе о святых тайнах, о добродѣтелях богословских, о заповѣдех Божїих, о заповѣдех церковных, о грѣхах, о казнех и карах церковных с приложеніем обычныя науки о догматах веры кафолическія, и лексікона славенско- полскаго...* Почаївъ.

Bogoslovia nravoučitelnaja. 1752. *Bogoslovia nravoučitelnaja, soderžaŝaja v sebě Poučenie o svjatyh tajnah, o dobrodĕteleh bogoslovskih'', o zapovědeh Božyyh i cerkovnyh, o grěhah, o kazneh i karah cerkovnyh v kratcѣ sobrannoe...* Lviv. / Богословіа нравоучителная. 1752. *Богословіа нравоучителная, содержащая в себѣ Поученіе о святых тайнах, о добродѣтелех богословскихъ, о заповѣдех Божиих и церковных, о грѣхах, о казнех и карах церковных в кратцѣ собранное...* Лвивъ.

Bogoslovia nravoučitelnaja. 1756. *Bogoslovia nravoučitelnaja, soderžaŝaja v sebě sobranoe vkratcě poučenie o svjatyh tajnah, o dobrodĕteljah bogoslovskih, o zapovědeh Božïyh, o zapovědeh cerkovnyh, o grĕhah, o kazneh i karah cerkovnyh s pryloženiem obyčnyja nauky o dogmatah very kafoličeskija i leksykona slavensko-polskago*... Pochayiv. / Богословіа нравоучителная. 1756. *Богословіа нравоучителная, содержащая в себѣ собраное вкратцѣ поученіе о святых тайнах, о добродѣтелях богословских, о заповѣдех Божиих, о заповѣдех церковных, о грѣхах, о казнех и карах церковных с приложеніем обычныя науки о догматах веры кафолическія, и лексікона славенско- полскаго*... Почаївъ.

Bogoslovia nravoučitelnaja. 1787. *Bogoslovia nravoučitelnaja, soderžaŝaja v sebě sobranoe vkratcě poučenie o svjatyh tajnah, o dobrodĕteljah bogoslovskih, o zapovědeh Božïyh, o zapovědeh cerkovnyh, o grĕhah, o kazneh i karah cerkovnyh s pryloženiem obyčnyja nauky o dogmatah very kafoličeskija*... Pochayiv. / Богословіа нравоучителная. 1787. *Богословіа нравоучителная содержащая в себѣ собраное вкратцѣ поученїе о святых тайнахъ, о добродѣтелехъ б[о]гословскихъ, о заповѣдехъ б[о]жїихъ, о заповѣдяхъ церковныхъ, о грѣхахъ, о казнехъ сиречь карахъ церковныхъ, съ приложениемъ обычныя науки о догматах веры кафолическія*... Почаївъ.

Bohoslovije nravoučytelnoje. 1793. *Bohoslovije nravoučytelnoje z bohoslovija Antoine, Touryely y Reiffenstuel' prostranno rymskym dialektom o tajnax... na ruskij dialekt vkratcě... prevedenoe*..., Pochayiv. / Богословіє нравоучителноє. 1793. Богословіє нравоучителноє з богословія Антоіне, Тоуриели и Реіффенстуель пространно римским діалектом о тайнах... на рускій діалект вкратцѣ... преведеное... Почаївъ.

Getka, J. 2012. *Język „Nauk Parafialnych" (1794) – ukraiński wariant prostej mowy końca XVIII wieku*. Warszawa.

Getka, J. 2013. *Polskojęzyczne druki bazyliańskie XVIII wiek*. Warszawa.

Kratkoe soslovie.1759. *Kratkoe soslovie nauki hristianskija katofičeskomu čeloveku mnogopoleznoe i potrebnoe*... Supraśl. / Краткое сословіе. 1759. *Краткое сословіе науки хрістіанскія катофическому человеку многополезное и потребное*... Супрасль.

Kratkoje na kratkija voprosy. 1788. *Kratkoje na kratkija voprosy i otvĕty sposobom katyxisma Bohoslovija o tajnah cerkovnyh*... Pochayiv. / Краткоє на краткія вопросы. 1788. и отвѣты способом катихісма Богословія о тайнах церковных... Почаївъ.

Labyncev Ju. A., Ŝavinskaja L. L. 2000. Nekotorye obstojatel'stva i sredstva podderžanija belorusskoukrainskoj uniatskoj liturgičeskoj praktiki v XVII-XIX vekah. *Drevnjaja Rus'* 2, 124-136. / Лабынцев Ю. А., Щавинская Л. Л. 2000. Некоторые обстоятельства и средства поддержания белорусско-украинской униатской литургической практики в XVII-XIX веках. *Древняя Русь* 2, 2000, 124-136.

Poučenie o s[vja]tyx tajnax. 1745. *Poučenie o s[vja]tyx tajnax o dobrodĕtelex b[o]hoslovskyx, o zapovĕdex B[o]žjixъ,o zapovĕdex cerkovnixъ, o hrĕxaxъ, o kaznexъ y karaxъ c[e]rkovnix': S priloženiem obyčnoj nauky o dohmatax věry kafolyčeskoj vъ kratcě sobrannoe*... Univ. / *Поученіе о с[вя]тих тайнах. 1745. Поученіе о с[вя]тих тайнах о добродѣтелех б[о]гословских, о заповѣдех Б[о]жїхъ,о заповѣдех церковніхъ, о грѣхахъ, о казнехъ и карахъ ц[е]рковніх': С пріложеніем обичной наукы о догматах вѣры кафолической въ кратцѣ собранное: Особом д[у]ховнїмъ, найпаче же презвитеромъ парохїалнїмъ благопотребное*. Унівъ.

Slovo k narodu. 1756. *Slovo k narodu kafoličeskomu črez monahov čina sv. Vasilija Velikogo v provĕncii Polskoj*... Pochayiv. / Слово к народу. 1765. *Слово к народу кафолическому чрез монахов чина св. Василія Великого в провѣнціи Полской*... Почаївъ.

Sobranjie prypadkov. 1722. *Sobranjie prypadkov kratkoe y dux[o]vnymъ osobam potrebnoe ymĕščee vъ sebě nauku o sakramentax, o desaty B[ž]jiyx prykazanjax o prykazanjax cerkovnyx y o naucy xrjistjianskoj*... Supraśl. / Собранїе прыпадковъ. 1722. *Собранїе прыпадковъ краткое и дух[о]внымъ особамъ потребное имѣщее въ себѣ науку о сакраментахъ, о десати Б[ж]їихъ приказаняхъ о приказаняхъ церковныхъ и о науци хрїстїанской*... Супрасль.

Sobranjie prypadkov. 1732. *Sobranjie prypadkov kratkoe y dux[o]vnymъ osobam potrebnoe ymĕščee vъ sebě nauku o sakramentax, o desaty B[ž]jiyx prykazanjax o prykazanjax cerkovnyx y o naucy xrjistjianskoj*... Univ. / *Собранїе прыпадковъ. 1732. Собранїе прыпадковъ краткое и дух[о]внымъ особамъ потребное имѣщее въ себѣ науку о сакраментахъ, о десати Б[ж]їихъ приказаняхъ о приказаняхъ церковныхъ и о науци хрїстїанской*... Унівъ.

Trebnik. 1646. *Evxolohyon albo Molytvoslov yly Trebnyk. Ymejaj v sebe cerkovnaja razlyčnaja posledovanyja yereom podobajuščaja. Ot svjatyx apostol prežde, potomže ot svjatyx y bohonosnyx otec v razlyčnyx vremenax predannaja. Nyne že blahoslovenyem, y povelenyem jasnee preveleb, v boze eho mylosty hospodyna otca Petra Mohyly, mytropolyty kyevskaho y proč. yzdan*... Kyiv. / Требник. 1646. *Евхологион албо Молитвослов или Требник. Имеяй в себе церковная различная*

последования иереом подобающая. От святых апостол прежде, потомже от святых и богоносных отец в различных временах преданная. Ныне же благословением, и повелением яснее превелеб, в бозе его милости господина отца Петра Могилы, митрополиты киевскаго и проч. издан... Київ.

Trebnik. 1741. *Molitoslov si est' Trebnik*... Pochayiv. / Требник. 1741. *Молитвослов си есть Требник.* Почаївъ.

Uniwersytet Warszawski
ul. Szturmowa 4
Warszawa – Poland

Joanna Getka
(j.getka@uw.edu.pl)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 91-100.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

WHAT DOES *TO COMMUNICATE* MEAN?[1]
Natural language vs. linguistic terminology

Abstract: This paper deals with the problem of the main differences between natural language comprehension of *communication* and some different theoretical approaches, especially the relevance theory. The comparative analysis of the two main representations of *communication* in the English and in the Polish language, that is the verbs *to communicate with [sb] [using sth][by sth]* and *komunikować się z [kimś] [używając czegoś] [przez coś]*, shows that according to natural metapragmatic data, there is no direct, instrument-free communication, which *ipso facto* supports a coded model of communication. On the contrary, the relevance theory mainly supports the ostensive-inferential model of communication. Also, in this paper, a metapragmatic and data-based method is elaborated which can be used to advance studies on verbal and non-verbal communication activities.

Keywords: communication, metapragmatics; speech act; verb; terminology.

1. Models of communication and analysis of metadata

There are two main strategies of describing the phenomena of *communication*. The first is analyzing the semantics and reference of verbs with the *communicate*-shape and reconstructing the natural language understanding of communication activities. The second is creating scientific terms and modeling the communication process. As a result, it used to be that linguists discussing communication – even unconsciously – talked about different phenomena. Therefore, in the further part of this text, the verbs with the *communicate*-shape as well as some linguistic terms and models concerning *communication* will be analyzed. Then, the differences between them, especially in the field of reference, will be shown.

However, I will not describe all proposed models of communication or summarize the discussion on their relevance. This kind of summary of the problematic points of previous works on this topic was provided, among others, by Dan Sperber and Deirdre Wilson (1995:1-64). I can only add to this the latest Polish works, e. g. Antas, Majewska (2006), Załazińska (2006), Wendland (2008; 2012). In this text, such a model will be represented mainly by the relevance theory, see Sperber and Wilson (1995).

In my research on the common understanding of *communication,* I use the idea of describing the phenomena of communication activities through the lens of natural language verbs which are used to report acts of communication in everyday talks.[2]

---

[1] The question in title is the same as the title of Edgar Dale's (1953) introduction to the first issue of *Audio Visual Communication Review*.

[2] This idea has been applied since the end of the 20th century in different ways, among others by Bożenna Bojar (1978), Jef Verschueren (1980), Anna Wierzbicka (1973; 1983; 1986; 1987), Zbigniew Greń (1994), Andrzej Bogusławski (1994; 2004; 2005; 2007; 2011), Françios Récanati (2000), and others. Also, Louis Hjemslev (1943) provided very important background for such research, proving that language usage is schematic, so one of the main aims of linguistic research should be to reconstruct these schemes. My work is also connected with the classical speech acts theories (e. g. Austin 1962; Searle 1970; Searle et al. 1980) and with the metapragmatics research developed mainly in the 21st century in the field of linguistics and anthropology (e. g. Silverstain 1976; 2001; Sperber 2000; Lucy 2004; Bublitz, Hübler 2007; Culpeper, Haugh 2014), psychology (e. g. Bernicot, Laval, Chaminaud 2007) as well as in philosophy and logic (e. g. Cappelen, Lepore 2007).

I'll try to define communication activities, analyzing the main representations in the English and in the Polish language, which seem to be the verbs: *to communicate with [sb]* or *komunikować się z [kimś]*.[3] These representations are verbs with the status of units of natural language, delimitated in accordance with the principles proposed by Andrzej Bogusławski (1976; 1977; 1978; 1987; 1988) and inspired by ideas of F. de Saussure, G. Frege, L. Wittgenstein, and which are also in sentences composed by the speakers to report phenomena which fall under this type of classification. The most important thesis in the theory of this author claims that the language units are binary and proportional. That is why in subsection 2.1, I will be talking about a few units of different meaning with the segment *communicate* or *komunikować* instead of one or two ambiguous units. Also, their meaning and their reference are two different parameters which need to be recognized to describe them adequately. The effective method of such analysis, which I use to realize this task, is provided by Bogusławski's (1973; 1977; 2008) studies on semantics and pragmatics, as well as on the thematic-rhematic structure.

The material under analysis is: *possible to think, not contradictory sentences* with the *communicate*-segment as well as *contradictory* sentences with this segment. The utterances cited in the text have been registered in the British National Corpus (BNC), online dictionaries and on the websites I searched using the Google search engine. Just the BNC probe of sentences with the *communicate* segment counts one thousand and five hundred examples. The semantic test in the form of contradictory statements, marked with an asterisk, has been constructed by me.

2. Natural language qualifications of activities with the segments *communicate* or *komunikować*

2.1. Set of verbs with segments *communicate* or *komunikować* in English and Polish

The set of the English and the Polish verbal units with a segment *communicate* or *komunikować* is different. However, each of the two languages has two analogous units, built with this segment but having different meanings and reference. These are: *to communicate [sth] to [sb] – komunikować [coś] [komuś]* and *to communicate with [sb] [using sth][by sth] – komunikować się z [kimś] [używając czegoś] [przez coś]*.

In this paper, I will not analyze *to communicate [sth] to [sb]* and *komunikować [coś] [komuś]* in detail, precisely for the reason that the majority of their use is associated with incidental acts of communication, and furthermore, taking into account both languages, acts of various kinds or of a different status. The individual reference is what fundamentally distinguishes these two verbs from the Polish verb *komunikować się z [kimś]* '*to communicate with [sb]*' – the main object of my interest.

However, as the English verb *to communicate [sth] to [sb]* is symmetrical to the verb *to communicate with [sb]*, I will use it once more in the analysis in subsection 2.3. I cannot do the same with the pair of Polish verbs, because they are not symmetrical.

The purpose of the analysis that I want to present here is to capture the essence of communication phenomena and its general mechanism. These in turn could be recognized by the verbs: *to communicate with [sb] [using sth][by sth]* as well as *komunikować się z [kimś][używając czegoś] [przez coś]*. They both imply that such and such

[3] This is an extension of my discussion on the nature of *communication* and methods of describing communication activities, initiated in the papers Heliasz (2013) and Heliasz (2015). In previous papers, I have used different, more synthetic notation: *to communicate [with sb] [by sth]*, *komunikować się z [kimś][za pomocą czegoś],* instead of: *to communicate with [sb] [using sth][by sth]*, *komunikować się z [kimś][używając czegoś] [przez coś]*.

creatures make use of the ability to communicate using such and such instruments in action. I want to focus in this work on their meaning and reference.

The meaning of the verbs in these two languages is analogous. However, the verb *to communicate with [sb]* is used in English much more often and in a greater number of different contexts than its Polish counterpart. Of course, the use of the English language influences other languages, including Polish, so that English types of uses of verbs with the segment *communicate* become more and more common in the Polish language. Also, the meaning of Polish verbs is extended under the influence of English. This strong influence can be observed especially in the case of the verb *to communicate with [sb]*, whose range covers not only the Polish *komunikować się z [kimś]* 'communicate with someone', but also the majority of uses of *porozumiewać się z [kimś]* '~to get along with someone' and *kontaktować się z [kimś]* 'to contact with someone'. Nowadays in Polish, you can also see uses of *komunikować się z [kimś]* 'communicate with someone' in the place of these two verbs. This is especially true in academic discourse and in the media, where the influence of English, as well as the presence of specialized terminology, determines a significant number of translations.

As the result of what has just been said, any use of terminology and quasi-terminology remains outside the scope of this work. It is often difficult to identify because of equiformity, but it is possible to catch. For example see a citation from Sperber, Wilson (1995:2):

(1) ...a poem and a legal document seem to communicate two profoundly different things.

In general English such a sentence is simply metaphorical or metonymical. Creating a statement in the general Polish language, *komunikować [coś] [komuś]* cannot be used in that way. The meaning of this verb in the Polish language is close to 'introduce in any way a piece of knowledge not expressing one's attitude to this knowledge and expecting that the receiver will express it' and it is obligatorily associated with personal agent. A poem or a legal document cannot be perceived without including one's attitude to the data provided, so it cannot be idiomatically said that any of them communicate something.

Also, as I exclude terminology, I also exclude from the analysis large numbers of technical contexts with the English and Polish verbs, used on websites in descriptions of electronic devices, for example:

(2) Components of some computers communicate with each other through optical fibers having an index of refraction n = 1.55.

2.2. *Communication* as a use of instruments

The predicative-argumentative structure of the English and the Polish verb analyzed here is analogous: *[somebody] communicates with [somebody] [using sth] [by something]* ≈ *[ktoś] komunikuje się z [kimś] [używając czegoś] [przez coś]*. They are both four-arguments: left-sided they are opening the place for agens (*somebody/ktoś*), right-sided – for coagens (*somebody/ktoś*) and instruments: code (*using sth/używając czegoś*) and media (*by something/przez coś*). The forms given in brackets are changeable, so the core of each verb is: *communicate with* for the English one and *komunikować się z* for the Polish one. As the names of the roles (that I find appropriate to mark as animate actants) suggest, they both are equally involved in the activity which determines the analyzed verbs. This fact is demonstrated by comparing the position of the argument of coagens with the argument of patiens, characteristic for verbs of speech acts, for example, *to say [sth] to [sb]* or *to ask [sb] about [sth]*. Therefore, in a natural language

view, to communicate with someone is like to argue with someone – both parties are active in the same way, there is no differentiation of roles, for example for sender and receiver.

Despite the fact that the English and the Polish verbs are formally and semantically analogous, they differ in one important detail: the English verb can refer to generally understood activities which utilize the capacity of communication or to the episodic events in a given place and time, and the Polish verb can refer only to the former one – it cannot be used to report episodic events. Thus, the English language speakers can use this verb in a sentence to say something just about a single *act of communication*, while the Polish language speakers can only refer to the specific acts of communication, as a questioning, suggesting, ordering, etc., using an appropriate verb (which by the way highlights the discreteness of acts of communication; I will discuss this in more detail in subsection 2.3). Nevertheless, both the English and the Polish language speakers can use the verb *to communicate with* or *komunikować się z* to report the fact that such and such living beings have such and such ability (capacity to communicate). Compare these two pairs of sentences: the English and Polish both proper sentences with general reference in (3) and the correct English but deviant Polish sentence with individual reference in (4):

(3) People communicate with one another through language – spoken, written, or sign. vs. Ludzie komunikują się ze sobą za pomocą języka – mówionego, pisanego, migowego.

(4) ...you have to communicate for 10 minutes with a robot before getting a human on the phone line... vs. *Trzeba komunikować się przez 10 minut z maszyną, zanim zgłosi się pracownik obsługi klienta.

What is the most important for the issues under discussion in this text is an instrument which appears in the predicative-argumentative structure of analyzed verbs as a right-sided, objective argument. Actually, only because of the presence of this argument, from the perspective of the natural language predicates analyzed here, a man appears not only as a *homo socius*, but primarily as a *homo habilis*, see also Bogusławski (2008:23-24). What distinguishes a human from all of the beings that communicate is that he or she uses the whole body to communicate, especially the articulators, cf. Bogusławski (2008:11-12).

The verb *to communicate with [sb] [using sth][by sth]* means that communicating is the accepted specific use of instruments in the community (human or animal). Some restrictions are put on the instrument position in the predicative-argumentative structure of this verb.

The basic constraints are four: two linguistic and two non-linguistic. Non-linguistic limitations include, on the one hand, biological factors, for example the fact that only a man is outfitted in the ability to articulate sounds, on the other hand, creativity in the adaptation of instruments. These factors affect the narrowing of the capacity to adjudicate certain statements about animals. Thus, the scope of the possible statements about animal communication and human communication is different, see for example:

(5) Many insects c o m m u n i c a t e t h r o u g h w i n g b e a t s, some even using them to create special courtship songs.

(6) Blue whales can c o m m u n i c a t e b y s i n g i n g at a distance of 850 km.

(7) The therapeutic encounter is one in which two people c o m m u n i c a t e w i t h one another, u s i n g a l a n g u a g e.

(8) These examples are more comprehensive too, because they put before us the ways people c o m m u n i c a t e v i s u a l l y a s w e l l a s v e r b a l l y.

Therefore, about humans, in contrast to all other entities, it can be said that *they communicate with each other by articulate speech*. The linguistic limitations concern the form and semantics of expressions indicating the instruments. First, communication instruments can be described by the means of various types of phrases. It can be a prepositional phrase, as in sentences (5)-(6), participial, as in sentence (7) or adverbial, as in sentence (8). Second, these phrases can represent two kinds of instruments: the "coded" instrument, as in examples (9)-(11), the "media" instrument, as in examples (12)-(14), or both of them, as in example (15). Compare the following:

(9) You can go darn few places in the world today and not find at least one person that you can effectively c o m m u n i c a t e w i t h u s i n g E n g l i s h.

(10) Even if we meet with fellow humans from other parts of our globe where the spoken and written languages are different, the common, basic sense of meaning which we carry in our minds is enough for us t o c o m m u n i c a t e t h r o u g h g e s t u r e a n d s i g n s ...

(11) However, being able t o c o m m u n i c a t e u s i n g M o r s e C o d e is a valuable skill and remains very popular with amateur radio operators world-wide.

(12) The user can c o m m u n i c a t e w i t h colleagues t h r o u g h c h a t o r v i d e o c a l l.

(13) When she got home, she felt for the first time in months the need to write a letter, to commit her thoughts and feelings to paper and c o m m u n i c a t e t h r o u g h t h e m e d i u m o f p a p e r a n d p e n w i t h someone.

(14) How can you best c o m m u n i c a t e w i t h your constituents b y u s i n g t e x t m e s s a g e s, w e b p a g e s, a n d m o b i l e a p p l i c a t i o n s?

(15) ...please c o m m u n i c a t e b y p h o n e i n E n g l i s h only, or b y e m a i l i n P o l i s h o r E n g l i s h.

Thus, the "coded" instrument can be natural language, sign language, gestures, Morse Code, etc., and the "media" instrument can be satellite, Internet, phone, chat, video call, text messages, mobile, paper and pen, etc. These two kinds of instruments cannot be distinguished in the case of statements about animals, which, under normal conditions, do not use "media" instruments (and this is of course for non-linguistic reasons).

Moreover, not only natural language or the body and its members can be communication instruments. It could also be any artifacts, which may come to someone's mind, for example: when somebody is disabled after an accident and people close to him or her establish a simple non-verbal communication system with him/her.

In this way, it may be seen that in natural language the essential notions of the code and the media of communication, so often rejected (cf. Sperber, Wilson 1995), are actually assimilated and appreciated.

Thus, communicating seen through the prism of its verbal exponents is to symmetrically make use of such and such action of instruments which are provided by physiology – voice, gesture, facial expression, etc. As indicated in subsection 2.1 on the example of parallels between communicating and arguing, communication symmetry manifests itself in the fact that both persons communicating with each other are doing something and making use of their communication instruments. The verb *to communicate with [sb]* does not describe the sender-receiver system, but the two-way system, in which each person has the same instruments and uses them in contact with another person. Only such a level of generality sticks to the interpretation of the communication funded by natural language. Any attempt to "clarify" the meaning of this concept is terminological adjustment provided by the creators of artificial models.

3. The relevance theory vs natural language representations of communication

As is apparent from the analysis of the communication verbs, communication activities cannot be reduced to a special interpretation of the actions, which are not inherently

communicative. This is an opposite claim to, among others, that of Sperber, Wilson (1995:30-31, 62-64). The authors intended to formulate a theory of communication in artificial metalanguage, recognizing natural language of description to be out of scope of their research, cf. Sperber, Wilson (1995:54) or insufficient, cf. their approach to the natural expression *relevant* in Sperber, Wilson (1995:119). They argue that the use of a code may or may not be involved in communication. This thesis may seem contrary to the natural language interpretation of the case. It may, but need not be, because of course the "code" and the "instrument" are not the same. Lack of identity between these concepts does not change the fact that the basis of the ostensive-inferential communication, which is proposed by these researchers, is the manifestation of phenomena in the world and inferences of communicating beings, and therefore, by assumption the procedures unrelated to the use of any instruments.

Sperber and Wilson (1995) test their theory, analyzing various examples of situations which in their opinion may be cases of communication acts and in which the use of the code did not happen. One of the examples they use is: Mary, who wants John to repair her hair-dryer, but at the same time does not want to ask him for help, takes apart the hair-dryer and leaves it on the table, cf. Sperber, Wilson (1995:119).

In everyday communication, just taking apart a broken dryer and leaving it in a visible place will not be interpreted by anyone as an act of communication. However, the situation would change radically, if next to the dryer was at least a note asking John to look at the broken device. What is the difference between these two situations?

The way I see it, in natural language, the qualification of each type of communicative activity is fixated by its segmental, and above all suprasegmental exponents, that is by the instruments indicated by the representation of communication used in an appropriate way. Therefore, it is not true that each time the speakers have an unlimited range of possibilities to interpret someone's action (in the form of an utterance, a gesture, or other), and that the right one can be guessed in accordance with any rule (e.g., the rule of relevance in the Sperber and Wilson sense). Communication acts are realized as immediately disambiguated entities – if not by verbal means, by intonation contours or movement schemes (in the case of gestures, facial expressions, peering, etc.), no doubt belonging to the "code". So, in the original example situation with the dryer, there has not been any act of communication, because nobody used available communication instruments. In such a situation, someone who noticed a broken dryer on the table, could at most *speculate* why and for what purpose someone left it in this place. At the same time, nobody could be a recipient of what Mary *communicated*, because she did nothing to *communicate with* John. However, if next to the dryer was a slip of paper from Mary to John requesting help in repairing the dryer, John would be the recipient of what is *communicated* by Mary. Such regulations are dictated by the natural language in which *to communicate*, *to infer*, and also *to speculate* are predicates non-identical in terms of form, meaning and reference. Actually, as Sperber and Wilson (1995:247) support the idea of the multiplicity of possible interpretations of a sentence, and the principle of relevance as its disambiguator, they support the opposite claim to the one that, in my view of this issue, emerges from the analysis of the natural language predicates. It is consistent with the assumptions of their research program but it could be not compatible with some features of the language data, especially natural language qualifications of activities. Just to give another example in addition to the one they provide, I will analyze an ambiguous, in their opinion, context:

(16) You won't be needing the car?

The authors ask whether this sentence realized with a rising intonation will be a declarative or an interrogative. The answer to this question seems obvious: if at the end stands a question mark, then it is a question. But Sperber and Wilson (1995:247) do not analyze differences between speech and writing. They use this example to support their thesis that intonation, moods, word order, etc. establish *a variety of linguistic devices (...) which can guide the interpretation process in various ways*. Immediately afterwards, they mention that to solve such interpretation problems, it could be possible to build a theory of syntactic sentence types around their verbal and non-verbal markers. They also give a work of Sadock and Zwicky (1985) as an example of an interesting pioneer survey of this type. I could add to this also Bogusławski's (1994; 2004; 2005; 2009; 2011; 2011; 2013) works on the imperative and the assertion, and Danielewiczowa's (1996; 2014) works on the interrogative and the exclamative. I make partial use of both these ideas in my approach to the interpretation of communication acts. Namely, the verbal and non-verbal features of human activity are for me distinctive as far as they entail such and not another natural language qualification of this activity. Therefore, after considering the possible realizations of sentence (16) in speech, it could be concluded that, depending on, among others, a tone of speech, accent spacing and a place where the intonation starts to rise, this sentence may be qualified in natural language as questioning, asking for confirmation, the expression of astonishment, etc.

Otherwise, it seems that the sentence (16) without any punctuation will support Sperber and Wilson's (1995:247) theory the best. Taking this and not another punctuation mark, the authors themselves narrowed down the range of possibilities. Among others, they excluded the interpretation of this as a declarative. The range of interpretative possibilities would be even narrower if the text was realized in speech, not in writing. However, since we are discussing writing, indeed there are a few interpretations of this sentence. The text lacks the context to narrow the scope of these possibilities. In a speech, this case will be settled mainly by intonation. Any verbal phrase can be classified as a declarative or an interrogative only after taking into account the prosodic exponents. If, moreover, sufficient context will be given in the written text with a question mark, anyone would be considering this sentence as the declarative – precisely because of punctuation. Ultimately, therefore, this example has more in common with the question of the relationship between speech and writing, than with the matter of the utterances' interpretation.

4. Conclusions

As may be seen from the research, the English and the Polish concept of communication is essentially equivalent. The verbs *to communicate with [sb] [using sth][by sth]* and *komunikować się z [kimś] [używając czegoś] [przez coś]* differ only in the scope of use: the English predicate refers to the individual activities of people in a given place and time, the Polish one does not. At the same time, they can both describe the ability of people and some animals to use instruments such as on the one hand: articulated speech, body movements, dance, etc., and on the other hand: phone, e-mail, chat, etc. In turn, phrases like *to communicate by inference* are terminological constructs.

As evidenced by the data from both the English and the Polish languages, there is one very general mechanism of communication. This is not in any sense a manifestation of intention (informative, communicative, or other), nor an inference. As the natural language indicates, these are separate phenomena, with separate qualifications, and with no direct connection to communication. In fact, the analyzed verbs imply that communication is simply interaction with the use of a particular type of instrument. Any more

specified regulations connecting communication with information or knowledge transfer come from outside the language itself, that is, mostly from linguists.

Nevertheless, the possibility of reporting communication acts indicates that usage of communication instruments is schematic. These instruments have distinctive features and word exponents by which they are recognized and qualified. However, describing the selection mechanism of the implementation of such or another activity as well as the transition from activity patterns to realize their meaning or to interpret them is beyond the scope of knowledge that provides representation of communication. It can be assumed that these mechanisms are neurophysical ones and therefore are not represented in natural language. Therefore, the access to them, as well as the only way to recognize and describe them, is research on the stimuli which trigger such and no other utterances reaction. Additionally, this could not be an equivalent of any linguistic research on language systems, which in the case of such reactions is used by the speaker in one way or another. Probably, also because of this, the literature in the field of linguistics is not rich in the explanation of such mechanisms, which is shown as a deficiency of these works, for example, by the authors of the theory of relevance. Finally, constructed theories of language and communication, even those created in artificial languages, are based more or less directly on the knowledge inherent in natural language resources. According to this, even in the integrated study of language and communication, it is necessary to maintain the distinction between research disciplines and objects.

Ultimately, it is worth emphasizing the advantages of the research on the natural language model of communication. The method presented here is a chance to reconstruct it, as well as to construct many useful tools to analyze the phenomena of language and language teaching. Also, this method can be used to extract units of communication, understood as fixed patterns of communication activities, implemented in different ways by the people in single acts of, for example, saying something, asking about something, showing something, etc., and possibly to capture and describe through their verbal and non-verbal exponents correlated with natural language classifiers in the form of appropriate verbs. The development of such a model for the Polish language is currently in progress, see: Heliasz, Wójcicka (in print), Heliasz-Nowosielska (in print).

Acknowledgements

I would like to express my deep gratitude to the Reviewers for their helpful advices, and to Urszula Chomicka, English language native speaker, for examining test contexts through interviews and for proofreading this paper.

References

Antas, J., Majewska, M. 2006. W poszukiwaniu jednostki mowy. Metodologiczne refleksje w obliczu nowego rozumienia języka. In: Chłopicki, W. (ed.). *Kognitywizm i komunikatywizm – dwa bieguny współczesnego językoznawstwa. Dyskusja przy okrągłym stole*. Kraków, 41-57.

Austin, J. L. 1962. *How to do things with words: the William James lectures delivered at Harvard University in 1955*. Oxford.

Bernicot, J., Laval, V., Chaminaud, S. 2007. Nonliteral language forms in children: In what order are they required in pragmatics and metapragmatics?. *Journal of Pragmatics* 39, 2115-2132.

Bogusławski, A. 1973. Właściwości pragmatyczne wyrażeń równoznacznych. Projekt schematu. *Pamiętnik Literacki* 44 (3), 121-151.

Bogusławski, A. 1973. O rozczłonkowaniu treściowym wypowiedzenia. In: *Semiotyka i struktura tekstu. Studia poświęcone VII Międzynarodowemu Kongresowi Slawistów Warszawa 1973*. Wrocław, 63-70.

Bogusławski, A. 1974. Preliminaries for semantic-syntactic description of basic predicative expressions with special reference to Polish verbs. In: Orzechowska, A., Laskowski, R. (ed.). *O predykacji. Materiały konferencji IBL PAN w Zawoi*. Wrocław, 39-57.

Bogusławski, A. 1977. *Problems of the thematic-rhematic structure of sentences*. Warszawa.

Bogusławski, A. 1987. Obiekty leksykograficzne a jednostki języka. In: Saloni Z. (ed.). *Studia z polskiej leksykografii współczesnej II.* Białystok, 115-124.
Bogusławski, A. 1988. *Język w słowniku*. Wrocław.
Bogusławski, A. 1978. Towards an operational grammar. *Studia Semiotyczne* 8, 29-90.
Bogusławski, A. 1993. O proporcjonalności w języku i jej warunkach. In: Sambor, J., Linde-Usiekniewicz, J., Huszcza, R. (ed.). *Językoznawstwo synchroniczne i diachroniczne*. Warszawa, 59-76.
Bogusławski, A. 1993. "Znaczenie" a "językowa konwencja poznawcza". In: Bartmiński, J., Tokarski, R. (ed.). *O definicjach i definiowaniu*. Lublin, 73-82.
Bogusławski, A. 1994. *Sprawy słowa/Word matters*. Warszawa.
Bogusławski, A. 2004. Remarks on quotative 'saying'. *Studies in Polish Linguistics* 1, 29-45.
Bogusławski, A. 2005. Do teorii czasownika *powiedzieć*. *Polonica* 24-25, 113-129.
Bogusławski, A. 2007. *A study in the linguistics-philosophy interface*. Warszawa.
Bogusławski, A. 2008. *Semantyka, pragmatyka. Leksykografa głos demarkacyjny*. Warszawa.
Bogusławski, A. 2009. Polski rozkaźnik w ujęciu operacyjnym. *Poradnik Językowy* 1, 3-12.
Bogusławski, A. 2011. Asercja ma imię – nie jedno. *Prace Filologiczne* 60, 37-47.
Bogusławski, A. 2011. Thinking according to one's wishes and acting according to one's wishes. The imperative and related tools revisited. In: Brożek, A., Jadacki, J. J., Žarnić, B. (ed.). *Theory of imperatives from different points of view (Logic, methodology and philosophy of science at Warsaw University, vol. 6)*. Warszawa, 137-147.
Bogusławski, A. 2013. *Podstawy konfrontatywnej lingwistyki przekładowej*. Łask.
Bojar, B. 1978. Polskie czasowniki dotyczące procesów informacyjnych (Elementy metainformacji w tekstach języka naturalnego). In: Siatkowski, J. (ed.). *Studia językoznawcze. Semantyka i składnia. Streszczenia prac doktorskich III*. Wrocław, 7-43.
Bublitz, W., Hübler, A., (ed.). 2007. *Metapragmatics in use*. Amsterdam.
Bublitz, W., Hübler, A., 2007. Introducing metapragmatics in use. In: Bublitz, W., Hübler, A. (ed.). *Metapragmatics in use*. Amsterdam, 1-26.
Caffi, C., (ed.) 1984. *Metapragmatics. Special issue of Journal of Pragmatics* 8 (4).
Culpeper, J., Haugh, M. 2014. Metapragmatics. In: Culpeper, J., Haugh, M. *Pragmatics and the English Language*. London.
Dale, E. 1953. What Does It Mean to Communicate?. *Audio Visual Communication Review* 1 (1), 3-5.
Danielewiczowa, M. 1996. *O znaczeniu zdań pytajnych w języku polskim. Charakterystyka struktury tematyczno-rematycznej wypowiedzeń interrogatywnych*. Warszawa.
Danielewiczowa, M. 2014. *Struktura i znaczenie polskich eksklamatywów*. Warszawa.
Greń, Z. 1994. *Semantyka i składnia czasowników oznaczających akty mowy w języku polskim i czeskim*. Warszawa.
Grzegorczykowa, R. 2001. *Wstęp do semantyki językoznawczej*. Warszawa.
Heliasz, C. 2012. *Przysłówkowe wykładniki ograniczania dostępu do wiedzy o działaniach*. Warszawa.
Heliasz, C. 2013. Badania nad komunikacją w świetle Saussure'owskiej koncepcji *bytów konkretnych*. *Linguistica Copernicana* 2 (10), 107-132.
Heliasz, C. 2015. On Representations of Communication in the English and the Polish Language. *Issledovanij po slovjanskoj lingvistike* 20 (1), 77-94.
Heliasz, C., Wójcicka, A. In print. Badania nad pragmatyką zdarzeń mownych. Projekt korpusu multimedialnego. *Język Polski*. Forthcoming.
Heliasz-Nowosielska, C. In print. Granice interpretacji lingwistycznej w badaniach nad komunikacją niewerbalną. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*. Forthcoming.
Hewes, G. W. 1973. Primate Communication and the Gestural Origin of Language. *Current Anthropology* 14 (1/2), 5-24.
Hjelmslev, L. 1943. "Langue" i "parole". In: Kurkowska, H., Weinsberg, A. (ed.). *Językoznawstwo strukturalne*. Warszawa 1979, 9-17.
Lucy, J. A. 2004. *Reflexive Language: Reported Speech and Metapragmatics.* Cambridge.
Récanati, F. 2000. *Oratio recta, oratio obliqua: an essay on metarepresentations*. Cambridge.
Sadock, J. D., Zwicky, A. M. 1986. Speech act distinction in syntax. In: Shopen, T. (ed.). *Language typology and syntactic description. Clause structure*. Cambridge.
Searle, J. R. 1970. *Speech acts: an essay in the philosophy of language*. Cambridge.
Searle, J. R., Kiefer, F., Bierwish, M. 1980. *Speech acts theory and pragmatics*. Dordrecht.
Silverstein, M. 1976. Shifters, Linguistic Categories, and Cultural Description. In: Basso, K., Selby, H. A. (ed.). *Meaning in Anthropology*. Albuquerque, 11-55.
Silverstein, M. 2001. The Limits of Awareness. In: Duranti, A. (ed.). *Linguistic Anthropology: A Reader*. Malden, 382-401.

Sperber, D., Wilson, D. 1995. *Relevance. Communication and cognition*. Oxford.
Verschueren, J. 1980. *On speech act verbs*. Amsterdam.
Wendland, M. 2008. Komunikowanie a wymiana informacji pytanie o zakres pojęcia komunikacji. *Homo Communicativus* 3, 17-26.
Wendland, M. 2012. Działanie komunikacyjne a przekazywanie informacji. In: Kulczycki, E., Wendland, M. (ed.). *Komunikologia*. *Teoria i praktyka komunikacji*. Poznań, 137-148.
Wierzbicka, A. 1973. Akty mowy. In: Mayenowa, M. R. (ed.). *Semiotyka i struktura tekstu*. Wrocław, 201-219.
Wierzbicka, A. 1983. Genry mowy. In: Dobrzyńska, T., Janus, E. (ed.). *Tekst i zdanie*. Wrocław, 125-137.
Wierzbicka, A. 1986. Analiza lingwistyczna aktów mowy jako potencjalny klucz do kultury. In: Brodzka, A., Hopfinger, M., Lalewicz, J. (ed.). *Problemy wiedzy o kulturze*. Warszawa.
Wierzbicka, A. 1987. *English speech act verbs: A semantic dictionary*. Sydney.
Załazińska, A. 2006. *Niewerbalna struktura dialogu. W poszukiwaniu polskich wzorów narracyjnych i interakcyjnych zachowań komunikacyjnych*. Kraków.

On-line resources

American National Corpus: http://www.americannationalcorpus.org/
British National Corpus: http://www.natcorp.ox.ac.uk/
Collins English Dictionary: http://www.collinsdictionary.com/
Longman English Dictionary: http://www.ldoceonline.com/
Macmillan English Dictionary: http://www.macmillandictionary.com/
Narodowy Korpus Języka Polskiego: http://nkjp.pl/
Oxford English Dictionary: http://www.oed.com/
Oxford Dictionaries: http://www.oxforddictionaries.com/

Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
Warszawa – Poland

Celina Heliasz-Nowosielska
(celina.heliasz@uw.edu.pl)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 101-107.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

THE WESTERN DIALECTAL ZONE OF THE BELARUSIAN LANGUAGE AS AN EXAMPLE OF POLISH-BELARUSIAN SOCIOHISTORICAL RELATIONS

Abstract: This article focuses on the western dialectal zone of the Belarusian language. In addition to the traditional division into dialectal stripes (based on features of phonetics and grammar) we can also distinguish so-called dialectal zones (based on lexis). The vocabulary is the part of a language structure that most readily comes under the influence of neighbouring languages. The zones therefore indicate the relationship between Belarusian dialects and the languages and cultures of neighbouring nations: the eastern zone – with the Russian language, the western – with Polish, south-eastern with the Ukrainian Chernihiv region and the Russian Bryansk region, north-western – with the Baltic languages and the Polish language of the north-eastern borderland. We find the centuries-old Polish-Belarusian linguistic, historical and cultural relationship reflected in the lexis of the western zone. This can be seen in the range of isolexes (including lexemes of Polish origin) whose eastern border is close to the pre-1939 state frontier between Poland and the Belorussian Soviet Socialist Republic.

Keywords: Belarusian dialects, dialectal zones in the Belarusian language, Polish influences on Belarusian subdialects.

Introduction

Belarusian linguistics distinguishes two types of division of Belarusian dialects. The first, traditional one is based on phonetic and grammatical features indicative of the ethnogenetic processes involved in the shaping of the Belarusian nation and language. The north-eastern dialect originates from the Kryvichi tribe and its features resemble Russian dialects. The south-western dialect developed from the speech of the Dregovichi tribe; it contains features similar to those found in Ukrainian dialects. Middle Belarusian dialects are the result of contamination of the two dialectal massifs mentioned above (Kryvitski 2003:129-214; Barszczewska, Jankowiak 2012:35, 132-141). The publication of the *Dialectal Atlas of the Belarusian language* after World War II (DABM 1963) revealed the other division of Belarusian dialects – the so-called dialectal zones. The isoglosses presented on the maps and in particular the isolexes compose five clear groups which show the relationship of Belarusian to neighbouring tribes and nations: the north-western zone (the Baltic languages and Polish), the south-eastern (the Chernihiv region of Ukraine and the Bryansk region of Russia – the former Chernihiv-Siverian Principality), the eastern zone (Russian), the western zone (Polish) and the central zone. The aim of the following article is to present the western zone of Belarusian and highlight its relations with Polish and the historical conditions which influenced this zone.

This analysis is based on both the materials collected by Belarusian dialectologists several decades ago, presented in numerous articles, monographs, atlases and dictionaries depicting the situation at that time, as well as the author's own materials obtained during field studies in the area of south-eastern Lithuania in the years 2009-2015 – in total about 65 hours of recordings.

1. The current state of research

The existence of dialectal zones was first highlighted by A. Kryvitski and the first description was made by R. Avanesaŭ, K. Atrakhovich and J. Mackevich in the book *Linhvistychnaja heahrafija i hrupoŭka belaruskikh havorak* (LH 1968). The authors explained the origin of dialectal zones and presented language features. Mainly due to political factors[1] this subject was not dealt with by anybody for the next decades with the exception of *Sloŭnik belaruskikh havorak paŭnochna-zakhodniaj Belarusi i jaje pahranichcha* (SPZB 1979-1986) which covers the lexis of the north-western Belarusian-Lithuanian-Latvian-Polish borderland.

The subject of dialectal zones was widely discussed after Belarus regained its independence by a linguist from Minsk, Vera Astrejka, who wrote numerous articles on the north-western and south-eastern zones (e.g. Astrejka 2009, Astrejka 2010). Other researchers include Svetlana Prokharava (the eastern zone),[2] Veranika Kurtsova and Liuboŭ Kuncevich (the central zone; Kuntsevich, Kurtsova 2009). Numerous research projects carried out recently concerned the borderlands of Belarus, e.g. *Borderlands of Belarus: history, culture, language,* the result of which is a series of articles included in the publication (Smułkowa, Engelking 2007), or research on the Braslaŭ region, resulting in the publication of a dictionary (Smułkowa 2009) and a series of articles (Smułkowa 2011). The attempt to analyse the contemporary dialectal zones from the point of view of their creation and genesis was made by M. Jankowiak in his article (Jankowiak 2016). At the present time the least researched zone seems to be the western one.

2. Historical conditions

Research carried out by numerous linguists has shown that former administrative borders as well as cultural and religious influences or the range of settlement frequently correspond with the range of dialects of any particular language. A perfect example seems to be the Belarusian dialects on the territory of today's Russian Federation, reflecting the former borders of the Grand Duchy of Lithuania and Poland (Barszczewska, Jankowiak 2012:167). Other languages have influenced Belarusian, too. As early as the medieval times Polish colonisation was present in the area of Grodno. However, the substantial influence of Polish starts in 1385 when Poland and the Grand Duchy of Lithuania signed the Act of Kreva. The first words of Polish origin started to appear in Old Belarusian at that time (together with official documents from the royal chancery in Cracow to Vilnius and other Belarusian cities).[3] Systematic polonization of Belarusian noble families whose members had spoken local dialects of Belarusian occurred, as well as conversions to Catholicism. Following nobility centres and the Catholic Church (sermons, announcements) local people adopted more and more borrowings from Polish.

The process of polonization did not end after the partition of Polish Commonwealth when the Belarusian lands were incorporated into the Russian Empire. The influence of the Polish gentry, intelligentsia and Catholic Church remained strong. The shaping of the western dialectal zone was strongly influenced by the interwar period (the years 1918-1939) when almost half of the Belarusian lands were within the administrative

[1] The Soviet authorities imposed limits on carrying out research, e.g. Belarusian dialectologists were not allowed to do their research on Belarusian dialects outside the Belorussian Soviet Republic.

[2] The researcher did not deal directly with the Belarusian-Russian borderland from the point of view of dialectal zones but her research on the syntax and lexis geographically corresponds with the eastern zone. See e.g. Prokharava 2009.

[3] More on Polish influences on Belarusian and language contacts in the period of the Polish Commonwealth in Bulyka 2015:140-149; Smułkowa 2002:293-305.

borders of Poland. People of Belarusian origin were under strong Polish influence, with Polish as the only official language, with Polish administration, Polish education (not many students attended bilingual schools); the process of polonization was also supported by the Catholic Church.[4] On the other hand, the process of russification had been going on for two centuries then. It covered the lands both in the western part of the range of the dialectal zone under discussion and in the eastern part. Russification became especially severe after 1863 (January Uprising) and in the west of Belarus it was stopped for only 20 years (the period when it belonged to the Second Polish Republic).[5]

A dialectological map showing the range of the western zone of Belarusian is reminiscent of certain borders (see Map 1). It is a little to the east compared to the state border ratified by the Treaty of Riga in 1921[6] but it corresponds precisely with the range of Polish settlement (and the number of Catholics) who constituted more than 10% of the population. In the 1920s the number of Poles in the Grodno district was nearly 63%, in the Lida district – 76% and in the Volkovysk district – 57,8% (Mironowicz 2007:98) and in the Belorussian Soviet Republic, in Minsk the number of Poles reached 25%. The majority of Poles declared Polish as their native tongue.

Words of Polish origin were adopted by Belarusian dialects through the administration, schools, media (newspapers and radio stations) as well as through ordinary contact between people. The turn of the 19th century was a time of rapid industrial development in that part of Europe; this in turn was connected with the need to name technical innovations and thus expand the vocabulary. Most of these words were borrowed from Polish or through Polish (e.g. *rovar* 'bicycle', *al'aktroŭn'a* 'power plant', *zaharak* 'watch' and many more).

3. Language features typical for the western zone

The border of the western zone, similarly to other zones, was marked out in the 1960s mainly on the basis of isolexes. The border corresponds with the line Rassony – Lepel' – Barysaŭ – Mar'ina Horka – Salihorsk – Turaŭ. Linguists additionally identified another border several dozen kilometres to the east where Polish features are not as strong but still present: Shumilina – Kruhloje – Klichaŭ – Babrujsk – Hlusk – Petrykaŭ – Lelchycy (LH 1969: Map № 80). The western zone of Belarusian remains in opposition to the eastern zone where lexemes borrowed from or identical with Russian dominate. Both the western and eastern zones have been in the process of formation for the last 200 years. These processes were connected with the fact that Belarusian lands belonged to the Russian Empire and then to the Belorussian Soviet Republic. The 20 years of the interwar period (the Belarusian lands belonged to two countries with different languages and cultures) also influenced the lexis. Therefore the vocabulary of the western zone is opposed to the eastern one, e.g.:

1. *al'aktroun'a* 'power plant' (in the west of Belarus, Polish *elektrownia*) – *el'ektrastancyja* (in the east of Belarus, Russian *el'ektrastancyja*); *ks'onshka* 'book' (Polish *książka*) – *kn'iha* (Russian *kn'iga*); *dz'is'* 'today' (Polish *dziś*) – *s'ahodn'a* (Russian *s'evodn'a*), *kav'arn'a* 'cafe' (Polish *kawiarnia*) – *kafe* (Russian *kafe*); *p'an'ondzy* 'money' (Polish *pieniądze*) – *dz'enh'i* (Russian *d'eng'i*); *pshgrva* 'school break' (Polish *przerwa*) – *p'erarvu* (Russian *p'er'ervv*); *rovar* 'bicycle' (Polish *rower*) – *l'isap'et* (Russian *v'elos'ip'et*); *varkochy* 'plaits' (Polish *warkocze*) – *kosy* (Russian *kosy*); *val'iska* 'suitcase' (Polish *walizka*) – *chamadan* (Russian *ch'emadan*), *voh'er* 'stallion' (Polish *ogier*) – *zharab'ets* (Russian *zher'eb'ets*), *vuchyc'el'ka* 'woman-teacher' (Polish *nauczycielka*) – *uchyc'el'nica* (Russian

[4] More on polonization of Belarusian lands in the 1930s in Mironowicz 2007:130-145.

[5] The question of russification in Belarusian lands is described in detail by D. Staliūnas in his monograph (Staliūnas 2007).

[6] The border ratified by the Treaty of Riga is even precisely reflected in the range of the eastern dialectal zone of the Belarusian language.

uch'it'el'n'ica); *zahar̲ak* 'watch' (pol. *zegarek*) – *czasy̲* (Russian *ch'asy̲*), *za̲krent* 'bend' (Polish *zakręt*) – *pavar̲ot* (Russian *pavar̲ot*), *ze̲shyt* 'notebook' (Polish *zeszyt*) – *c'atra̲dz'* (Russian *t'etra̲d'*), (LH 1968:277; Kryvitski 2003:225).

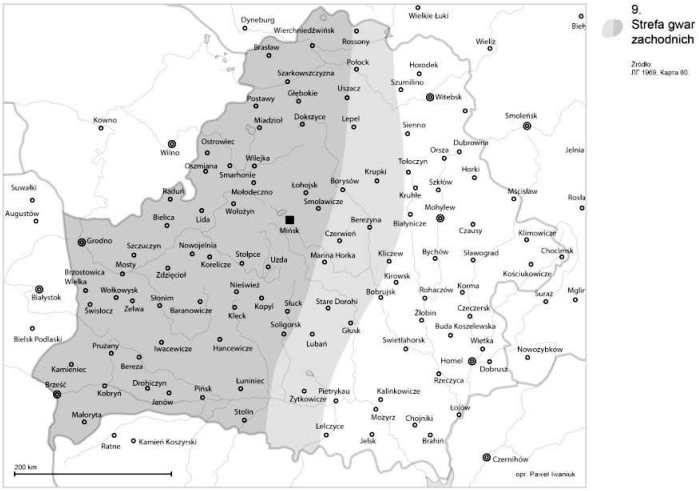

Map 1. The range of the western dialectal zone of the Belarusian language (Source: Barszczewska, Jankowiak 2012:234)

As the above examples show, many of the lexemes should be considered borrowings from Polish, first of all the contemporary ones, i.e. words which were borrowed in the 19th and 20th centuries. Borrowings from before 200 years ago have a similar range. Their functioning and spread obviously results from a wider process than mere Polish-Belarusian language-cultural relations. They should be considered on the ground of clash of East-Slavic and West-Slavic languages (dialects). Examples are such archaic lexemes as:

2. in the west: *abru̲s* – in the east: *ska̲c'erc'* 'table cloth' (Polish *obrus*, Russian *ska̲t'ert'*); *khvo̲ry* – *bal'ny̲* 'ill' (Polish *chory*, Russian *bal'no̲j*); *irva̲c'* – *brac'* (*l'on*) 'to tear linen' (Polish *rwać len*, Russian *ub'ira̲t' l'on*); *kava̲l'* – *kuzn'e̲ts* 'blacksmith' (Polish *kowal*, Russian *kuzn'e̲ts*); *padlo̲ha* – *most* / *pamo̲st* 'floor' (Polish *podłoga*, Russian *pol*), *v'as'e̲l'l'e* – *sva̲dz'ba* 'wedding' (Polish *wesele*, Russian *sva̲d'ba*).[7]

The border of the range of the lexemes mentioned above is not very clear and both forms (western and eastern) appear on both sides of the former border between Poland and the former Belorussian Soviet Republic. Western and eastern cultures have been clashing in the Belarusian lands since medieval times. However, it is difficult to indicate the former administrative borders which could have influenced the range of these lexemes. By comparison to the examples given in point 1), in this case the range was clearly influenced by the borders from the interwar period; the older lexemes are mainly the result of interference of two dialects and not external (extralinguistic) factors. The evidence for this is the fact that both variants of a word exist on a large territory (LH 1968:284-285).

The vast majority of polonisms cited above have also been noted by me in the Belarusian subdialects which are found in south-eastern Lithuania, i.e. in the territory which

[7] These lexemes are not treated by Belarusian linguists as borrowings (e.g. Bulyka 1972), and etymological dictionaries usually mark them as of general Slavonic or East-Slavonic origin.

belonged to Poland in the interwar period. The social-historical processes, very similar to those occurring in the territory of Belarus today, were taking place there. In addition to the items cited above, here are some further borrowings that can be found in the collected material: *babcia* 'grandmother' (Polish *babcia*), *błyskav'ica* 'lightning' (Polish *błyskawica*), *bydla* 'cattle' (Polish *bydło*), *c'ongl'e* 'still' (Polish *ciągle*), *doskonal'e* 'perfectly' (Polish *doskonale*), *fajny* 'cool' (Polish *fajny*), *gmina* 'community' (Polish *gmina*), *kab'eta* 'woman' (Polish *kobieta*), *młyn* 'mill' (Polish *młyn*), *padatki* 'taxes' (Polish *podatki*), *teras* 'now, in this moment' (Polish *teraz*), *tezh* 'also' (Polish *też*), *v'encej* 'more' (Polish *więcej*), *zavshe* 'always' (Polish *zawsze*). There are also numerals, e.g.: *dvanas'c'e* 'twelve' (Polish *dwanaście*), *p'etnas'c'e* 'fifteen' (Polish *piętnaście*), *os'emnas'c'e* 'eighteen' (Polish *osiemnaście*).

The western dialectal zone is identified not only by lexical features but also by certain phonetic or syntactic features including numerous archaic lexemes, however, not as archaic as in the case of the features typical of the north-western or south-eastern zones. The following phonetic-grammatical and syntactic features show that the western dialectal zone had begun to form much earlier and not as a result of the Polish-Belarusian border that existed between 1918 and 1939.

As far as the phonetics and syntax are concerned the following features can be distinguished (Kryvitski 2003:226):

1. occurrence of hard consonants before the front vowel (e) in borrowings: *mebl'a* 'furniture', *shkarpetki* 'socks', *hazeta* 'newspaper', *tel'efon* 'phone', *patel'nia* 'frying pan'. This concerns words such as *serca* 'heart', *m'astechka* 'town' and place names: *Maladechna* (Kryvitski 2003:226). In the east of Belarus these lexemes have soft variants: *c'el'efon*, *haz'eta*;

2. occurrence of the soft (l') in the lexis of foreign origin, e.g. *hal'oszy* 'wellingtons', *kl'asa* 'class', *hl'obus* 'globe', *k'il'o* 'kilo' and others;

3. occurrence of consonant clusters (čn) and (čń): *smachny* 'tasty', *ruchn'ik* 'towel', *son'echny* 'sunny', *jajechn'a* 'scrambled eggs', by comparison with eastern forms: *smashny*, *rushn'ik*, *soneshny*, *jajeshn'a*;

4. the range of occurrence of the pronoun *hety* / *henny* 'this';

5. constructions with the preposition *da*, such as: *pryjshli da bac'k'i* 'they came to father', *pryjshli da m'an'e* 'they came to me' and constructions with the preposition *pa*, e.g. *pajs'c'i pa vadu* 'go to get some water', *pajs'c'i pa hryby* 'go to pick some mushrooms' towards eastern forms: *pryjs'c'i k bac'k'e*, *pryjshl'i ka mn'e*, *pajs'c'i za vadoj*;

6. constructions such as: *mn'e bal'ic' halava* 'I have a headache.' (Polish *boli mnie głowa*) towards the eastern *u m'an'e bal'ic' halava* (Russian *u m'en'a bal'it galava*).

Sometimes the level of linguistic interference and convergence in the borderland is so advanced that it is impossible to assign the speech of an informant to one language / dialect or another. In particular this concerns the vocabulary. This process can be noted in Belarusian subdialects in the Belarusian-Lithuanian-Polish borderland, which belongs geographically to the western zone, and where the Polish language is still in common use. The material collected by me proves this clearly. The issues of convergence and "borderland speech" in relation to the Braslaŭ region were analysed and described in detail by E. Smułkowa (Smułkowa 2011:101-140), and the contacts of languages of East-Slavonic subdialects with the Polish language in western Poland from the point of view of the speech of borderland, and not the language of borderland – by A. Zielińska (Zielińska 2013).

Conclusion

The western dialectal zone to a great extent reflects historical-cultural relations with Poles and Polish; this can be clearly seen in the most recent vocabulary borrowed in the 19th and 20th centuries. Undoubtedly, one of the most important factors influencing the current shape of the western zone was the state border until 1939 between Poland

and the Belorussian Soviet Republic. A part of the vocabulary (mainly words of Polish origin) was formed due to the fact that Belarusian lands belonged to Poland and the lexis concerns such spheres of life as administration, education, and the economy.

However the analysis of the past lexis shows that the western zone is not only the result of the historical-cultural conditions of the interwar period or the last 200 years. Some of the lexemes are even older than the first typically Belarusian features such as *tsyekannye* and *dzyekannye*. The same applies to some of the phonetic-syntactic features which indicate language processes (dialect-dialect contact) that took place between West-Slavic and East-Slavic dialects. The western zone may be partly a remnant of a dialectal massif (a zone) existing even before the dialectal stripes (north-eastern and south-western) were formed. Undoubtedly, the western zone is not as archaic as the north-western or south-eastern zones.

The processes ongoing throughout the last several dozen years show that the role of the factors influencing the western zone has significantly decreased. After World War II the role of Polish on the lands of Western Belarus was limited (mainly to the Grodno region and the Catholic Church). On the other hand, there is russification going on and to a lesser extent belarusization as well. Therefore we can expect the gradual disappearance of the meridional division of Belarus into western and eastern parts. As dialectological research shows (linguistic geography), the border of isoglosses is the beginning of differentiation, the first step of creating two separate dialectal units on both sides of the border. The dialectal border is the end of the differentiation, creating the dialect as a separate dialectal structure. The western and eastern zones are at the beginning of this process. If the administrative division from before 1939 had still existed, the zones would be under the further process of creation and the east-west division would be enhanced. However today we can observe the unification of Western Belarus with its eastern part.

References

Avanesaŭ, R. I., Krapiva, K. K., Mackevich, J. F. (red.). 1963. *Dyjalektalahichny atlas belaruskaj movy* (DABM). Minsk. / Аванесаў, Р. І., Крапіва, К. К., Мацкевіч, Ю. Ф. (рэд.). 1963. *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы* ДАБМ. Мінск.

Avaniesaŭ, R. I., Atrakhovich, K. K., Mackevich, J. F. (red.). 1968. *Linhvistychnaja heahrafija i hrupoŭka belaruskich havorak* (LH 1968) (knižka) Minsk. / Аванесаў, Р. І., Атраховіч, К. К., Мацкевіч, Ю. Ф. (рэд.). 1968. *Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак* (кніжка). Мінск.

Avaniesaŭ, R. I., Atrakhovich, K. K., Mackevich, J. F. (red.). 1969. *Linhvistychnaja heahrafija i hrupoŭka belaruskich havorak* (LH 1969) (atlas). Minsk. / Аванесаў, Р. І., Атраховіч, К. К., Мацкевіч, Ю. Ф. (рэд.). 1969. *Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак* (атлас). Мінск.

Astrejka, V. 2009. Paŭdniova-uskhodniaja dyjalektnaja zona belaruskaj movy i slaviana-baltskija kantakty i suviazi. *Belaruskaja Linhvistyka* 63. Minsk, 18-25. / Астрэйка, В. 2009. Паўднёва-усходняя дыялектная зона беларускай мовы і славяна-балцкія кантакты і сувязі. *Беларуская Лінгвістыка* 63. Мінск, 18-25.

Astrejka, V. 2010. Slaviana-baltskaje leksichnaje ŭzajemadzejanne ŭ havorkakh paŭnochna-zakhodniaj dyjalektnaj zony belaruskaj movy. *Belaruskaja Linhvistyka* 65. Minsk, 11-19. / Астрэйка, В. 2010. Славяна-балцкае лексічнае ўзаемадзеянне ў гаворках паўночна-заходняй дыялектнай зоны беларускай мовы. *Беларуская Лінгвістыка* 65. Мінск, 11-19.

Barszczewska, N., Jankowiak, M. 2012. *Dialektologia białoruska*. Warszawa.

Bulyka, A. M. 1972. *Daŭnija zapazychanni belaruskaj movy*. Minsk. / Булыка, А. М. 1972. *Даўнія запазычанні беларускай мовы*. Мінск.

Bulyka, A. M. 2015. Palanizmy ŭ starabelaruskaj pismennasci ranniaha peryjadu. V: Bulyka, A. M. *Vybranyja pracy*. Minsk. / Булыка, А. М. 2015. Паланізмы ў старабеларускай пісменнасці ранняга перыяду. В: Булыка, А. М. *Выбраныя працы*. Мінск.

Jankowiak, M. 2016. Strefy dialektalne języka białoruskiego jako przykład językowych kontaktów z sąsiednimi narodami. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 51 (in print).

Kryvitski, A. A. 2003. *Dyjalektalohija belaruskaj movy*. Minsk. / Крывіцкі, А. А. 2003. *Дыялекталогія беларускай мовы*. Мінск.
Kuntsevich, L. P., Kurtsova, V. M. 2009. *Khrestamatyja pa belaruskaj dyjalektalohii. Central'naja zona*. Minsk. / Кунцэвіч, Л. П., Курцова, В. М. 2009. *Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона*. Мінск.
Mironowicz, E. 2007. *Białoruś. Historia państw świata w XX wieku*. Warszawa.
Prokharava, S. 2009. *Vybranyja pracy*. Minsk. / Прохарава, С. 2009. *Выбраныя працы*. Мінск.
Smułkowa, E., Engelking, A. (ed.). 2007. *Pogranicza Białorusi w perspektywnie interdyscyplinarnej*. Warszawa.
Smułkowa, E. 2002. O polsko-białoruskich związkach językowych w aspekcie czasowym i terytorialnym. In: Smułkowa, E. (ed.). *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*. Warszawa.
Smułkowa, E. (ed.). 2009. *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność.* Tom II. *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*. Warszawa.
Smułkowa, E. (ed.). 2011. *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność.* Tom I. *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*. Warszawa.
Smułkowa, E. 2011. Sytuacja socjolingwistyczna i proces konwergencji języków na Brasławszczyźnie w świetle badań terenowych (1997-2007). In: Smułkowa, E. (ed.). *Brasławszczyzna Pamięć i współczesność.* Tom I. *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*. Warszawa, 101-140.
Staliūnas, D. 2007. *Making Russians. Meaning and Practise of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*. Amsterdam – New York.
Sloŭnik belaruskikh havorak paŭnochna-zakhodniaj Belarusi i jaje pahranichcha (SPZB 1979-1986). Tamy 1-5. Minsk. / *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*. Тамы 1-5. Мінск.
Zielińska, A. 2013. *Mowa pogranicza. Studium o językach i tożsamości w regionie lubuskim*. Warszawa.

Instytut Slawistyki PAN
ul. Bartoszewicza 1B m. 17
Warszawa – Poland

Mirosław Jankowiak
(mirek.jankowiak@gmail.com)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 108-115.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

«НОВАЯ ФРАНЦУЗСКАЯ ГРАММАТИКА» В.Е. ТЕПЛОВА – ПЕРВАЯ ИЗДАННАЯ В РОССИИ ГРАММАТИКА ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА

New French Grammar (*Новая французская грамматика*) by Teplov – the first French language manual printed in Russia

Abstract: This paper is devoted to an analysis of the first French language manual ever printed in Russia, the *New French Grammar* (*Новая французская грамматика*, Saint Petersburg, 1752) by V. E. Teplov. We provide a brief overview of Teplov's biography and study how *Новая французская грамматика* relates to its German prototype *Neue und vollständige Französische Grammatik* (1749) by using the Russian translation of the grammar part and the appendix which contains a number of French proverbs and idioms. A comparison of the French, German and Russian material allows light to be shed on the differences between the Russian and the German texts in order to analyze the features of Teplov's translation style.

Keywords: 18th century, St.-Petersburg Academy of Sciences, translation, grammars of foreign languages, French language, Russian language.

1. Введение

Наиболее ранние свидетельства об изучении французского языка в России относятся к началу XVIII в. Сын Петра I Алексей изучал французский под руководством немецкого барона Г. фон Гюйссена по учебникам *Institutiones Linguae Gallicae* Ф. де Фенна, *Nouvelle et parfaite grammaire royale françoise et allemande* Ж.-Р. де Пеплие и *Le maitre de la langue muet* Ж. Мейера (Vlassov 2013:76-79). В 1722 г. студент И. С. Горлецкий, вернувшись из Парижа, составил рукописную французскую грамматику для Екатерины I (Smirnova/Смирнова 2013:245). В конце 1740-х гг. он также перевел на русский язык сокращенную версию грамматики П. Ресто *Abregé des Principes de la Grammaire Françoise par M. Restaut. Сокращение начал Грамматики Французския Господином Ресто*; перевод был одобрен Академией наук, однако напечатан не был (Smirnova/Смирнова 2013:246). И только в 1752 г. из типографии вышла первая написанная по-русски грамматика французского языка – *Новая французская грамматика сочиненная вопросами и ответами. Собранна из сочинений господина Ресто и других грамматик, а на Российский язык переведена Академии Наук Переводчиком Васильем Тепловым* (СПб., 1752).

В статье мы представим имеющиеся сведения о Василии Егоровиче Теплове, так как доступные на сегодняшний день факты об авторе первого изданного в России учебника французского языка немногочисленны и часто противоречивы (Kulyabko/Кулябко 2010; Kareva, Sharihina/Карева, Шарихина 2015). Тем не менее, пристальное изучение условий, в которых создавалась *Новая французская грамматика*, необходимо для понимания особенностей этого текста. Далее мы покажем, что Теплов переводил свою грамматику с немецкого источника и определим особенности его переводческой манеры при передаче грамматических сведений и толковании французской идиоматики. Анализ лексического

и грамматического материала *Новой французской грамматики*, его исследование в контексте немецкого и французского научного дискурса представляется нам немаловажным для понимания характера рецепции европейского знания в России середины XVIII в.

2. Василий Егорович Теплов

Василий Егорович Теплов родился в Москве в 1731 или 1732 г. в семье капитана. События его жизни до 1746 г. восстанавливаются на основании автобиографии, поданной при поступлении в Академическую гимназию (СПбФ АРАН ф. 3 оп. 1, № 2332, л. 38). В ней Теплов указал, что «в малолетстве» обучался в академической гимназии, а в 1742 г. уехал за границу. В 1747 г., вернувшись в Россию, он был принят в студенты Академического университета, где изучал философию, историю, математику и иностранные языки (Suhomlinov/Сухомлинов 1885-1900:8, 539, 541). Немецким, французским и латынью Теплов в той или иной степени владел еще до поступления в университет: в своей автобиографии он пишет, что «обучался ... на своемъ коштѣ въ другихъ государствахъ нѣмецкому, латинскому и французскому языкамъ, гдѣ былъ около трехъ лѣтъ» (Ibd.).

В 1749 г. Академическая канцелярия поручила Теплову работу по переводу *Новой французской грамматики* (Vlassov/Власов 2011:181). Перевод был готов к ноябрю 1749 г., и в июне 1750 г. грамматика была передана на апробацию В. К. Тредиаковскому и М. В. Ломоносову (Suhomlinov/Сухомлинов 1885-1900:10, 430,432,482). Оба оставили о грамматике положительные отзывы, после чего Теплов был определен переводчиком в Ведомостную экспедицию (Op.cit.:10, 482-483). К августу 1751 г. книга была отпечатана, но в феврале 1752 г. было постановлено добавить к ней словарик из учебника *Nouvelle et Parfaite Grammaire Royale Françoise et Allemande* Ж.-Р. Пеплие (СПбФ АРАН, ф. 3, оп. 1, № 138, лл. 240-241). После добавления словаря книга в том же году поступила в продажу (СПбФ АРАН, ф. 3, оп. 1, № 166, лл. 490-490 об.).

Летом 1750 г. Теплов вместе с В. И. Лебедевым, И. И. Голубцовым и Г. Фрейгангом работал над «российским лексиконом» А. И. Богданова (Suhomlinov/Сухомлинов 1885-1900:10, 545); в 1751 г. он также участвовал в подготовке русской части французско-русской грамматики *Explication de la Grammaire Françoise ... Изъяснение новой французской грамматики* П. де Лаваля (Vlassov/Власов 2011:179). В 1754 г. Теплов был назначен секретарем к К.Г. Разумовскому (Kulyabko/Кулябко 2010), а в октябре 1756 г. стал секретарем А. Б. Бутурлина (СПбФ АРАН, ф. 3, оп. 1, № 214, лл. 211-212). Кроме того, в 1750-1760-е гг. появились литературные переводы Теплова. В 1754-1755 гг. вышел его перевод романа А.-Р. Лесажа *Похождения Жилблаза де Сантилланы* (СПб., 1754-1755); в 1762 г. была опубликована *Повесть о младшем Кире и о возвратном походе десяти тысечь* аббата А. Пажи (СПб., 1762), а в 1763 г. вышла *Господина Скаррона Шутливая повесть. Переведена с немецкаго языка Васильем Тепловым* (СПб., 1763). После этого имя Теплова не упоминается в академических документах. По всей видимости, он оставил службу в Академии наук, хотя, возможно, продолжал переводческую деятельность – ему приписываются переводы комедий Л.-Ф. Делиля де ла Древетьера и Ж.-Б. Мольера (Kulyabko/Кулябко 2010).

3. Источник *Новой французской грамматики* Теплова

В академических документах *Новая французская грамматика* Теплова часто называется «французская грамматика, именуемая Ресто» или «рестова грамматика». П. Ресто опубликовал свои знаменитые *Principes généraux et raisonnés de la*

grammaire françoise, par demandes & par réponses в 1730 г.; в 1732 г. вышла сокращенная версия *Abrégé des principes de la grammaire françoise*. Составляя *Новую французскую грамматику*, Теплов, однако, не обращался к сочинениям Ресто, а пользовался учебником *Neue und vollständige Französische Grammatik*, вышедшим без указания имени автора[1] в 1749 г. в Германии (Mainz und Frankfurt am Main). Само название грамматики Теплова – *Новая французская грамматика сочиненная вопросами и ответами. Собрана из сочинений господина Ресто и других грамматик* – дословно переводит немецкое название *Neue und vollständige Französische Grammatik in Frag und Antwort abgefasset. Aus dem Französischen des Herrn Restaut und anderen Anmerkungen der besten Französischen Sprachlehrer zusammengetragen*. Немецкий, а не оригинальный французский грамматический трактат был выбран в качестве основного источника грамматики Теплова неслучайно: материал в немецком учебнике был приспособлен для преподавания французского языка иностранцам. Кроме того, немецкий был основным языком занятий в Академической гимназии (Kostin, Kostina/Костин, Костина 2015:229), и гимназические профессора французского в 1730-1740-х гг. – А. Декомбель, Ж.-Д. Рюина, П.-Л. Леруа – были выходцами из Германии (Mézin, Rjéoutski (ed.), 2011:1, 28-29; 2, 223; 2,523-524; 2,731).

При этом *Neue und vollständige Französische Grammatik* не повторяла грамматику Ресто и даже не являлась ее вольным переводом. Грамматическое изложение в ней было адаптировано для читателя, владеющего немецким, и многие теоретические разделы были в связи с этим существенно переработаны. Автор *Neue und vollständige Französische Grammatik* указал в предисловии, что опирался не только на грамматику Ресто, но и на другие французские учебники: *Remarques sur la langue française, utiles à ceux qui veulent bien parler et bien écrire* К. Ф. де Вожла (Paris, 1647), *Commencements de la langue française, ou Grammaire tirée de l'usage et de bons auteurs* С.-П. Ришле (Paris, 1694), *Traité de la grammaire françoise* Ф. Реньe-Демарэ (Paris, 1706), *Grammaire françoise sur un plan nouveau* К. Бюффье (Paris, 1709), *L'art de bien parler françois* П. де Ла Туша (Paris, 1730) (Gr 1749:2-3).

Новая французская грамматика Теплова была точным, часто буквальным переводом *Neue und vollständige Französische Grammatik*. Теплов сохранил все особенности оригинала, даже характерные немецкие реалии в примерах: так, в разделе, посвященном конструкции *il y a* дан пример: «Il-y-a deux lieues d'ici à Francfort, двѣ мили отсюда до Франкфурта» (Teplov/Теплов 1752:268), а в разделе «О употребленіи междометій» мы находим пример: «Vive la maison d'Autriche! виватъ Австрійский домъ» (Teplov/Теплов 1752:329; Rak/Рак 1977:212).

4. Особенности переводческой манеры Теплова

Как мы уже сказали, выбор для перевода на русский язык грамматики, написанной по-немецки и для немецкого читателя, был удобен: в форме и логике изложения *Neue und vollständige Französische Grammatik* содержалась установка на языковую компетенцию студента-иностранца. Однако этот выбор также создавал также ряд трудностей. Перевод на русский язык учебника французского языка, написанного по-немецки, требовал постоянно иметь в виду соотношение не только русской и французской, но также русской и немецкой, немецкой и французской грамматической и лексической систем. «Умолчания» в немецком тексте, относящиеся к общим для немецкого и французского языков грамматическим

[1] Автором *Neue und vollständige Französische Grammatik*, по всей видимости, был Иоганн Габриэль Шпек (1720-1792), проповедник французской общины в Трайзе, позже (в 1763 или 1764 гг.) ставший профессором французской словесности в Марбурге (Strieder 1781-1806:15, 174).

категориям и конструкциям, нуждались в пояснении в русском тексте, а их отсутствие препятствовало связному изложению. Так, например, в *Новой французской грамматике* не было прокомментировано наличие артикля во французском языке – функции этой части речи, вполне понятные для немца, нуждалась в комментариях для русского читателя, однако Теплов не имел в своем распоряжении грамматик на русском языке, трактующих артикль, и поэтому дословно перевел немецкий текст, в ряде случаев сократив и упростив его (Kareva, Sergeev/ Карева, Сергеев 2014:367-380).

Приведем еще один пример, иллюстрирующий переводческую манеру Теплова. В *Новой французской грамматике* выделено пять глагольных времен *le present* (настоящее), *l'imparfait* (преходящее), *le preterit* (прошедшее), *le plusque parfait* (мимошедшее), *le futur* (будущее), два из этих времен имеют подтипы – Теплов разделил *прошедшее* и *прошедшее сложное*, а также *мимошедшее I* и *мимошедшее II* (Teplov/Теплов 1752:81). При этом Теплов никак не разъяснил своему читателю семантику пяти различных прошедших времен. В *Neue und vollständige Französische Grammatik* семантика французских времен также не комментировалась (Gr 1749:54), однако выделение Imperfectum, Praeteritum Perfectum, Praeteritum Plusquamperfectum было очевидным для немецкого читателя: оно имелось в немецком и выражалось соответствующими формами в парадигмах (*ich hatte*, *ich habe gehabt*, *ich hatte gehabt*). Отсутствие соответствующего теоретического комментария в *Новой французской грамматике* создавало трудности для русских читателей. Никак не разъяснялась семантическая разница между данными в парадигме спряжения формами *j'avois* (преходящее), *j'eus* (прошедшее), *j'ai eu* (прошедшее сложное), *j'avois eu* (мимошедшее I), *j'eus eu* (мимошедшее II): все эти формы были переведены Тепловым как *я имел*.

Новая французская грамматика Теплова требовала от учащегося умения сопоставлять не только русскую и французскую, но также французскую и немецкую грамматические системы. При этом Теплов часто жертвовал грамматическими и семантическими пояснениями – это препятствовало связному изложению и приводило к упрощению лингвистической мысли оригинала. Сравнение особенностей французской, немецкой и – реже – латинской грамматик, во множестве встречающееся в *Neue und vollständige Französische Grammatik*, не могли быть перенесены в русский текст из-за различий между немецким и русским языками, и при переводе отсылки к немецкому языку Тепловым снимались. Ср., например, следующие фрагменты:

Was ist von den Verbis reciprocis zu merken? ... daß sie in den Temporibus Compositis allezeit *être* haben, obschon im teutschen das Wort *haben* stehet, als*: je me suis porté*, *ich habe mich befunden*, *je me suis trompé*, *ich habe mich betrogen* (Gr 1749:80).	Что о глаголахъ возвратительныхъ примѣчать надлежитъ? ... Что они въ сложныхъ временахъ всегда спрягаются съ помогающимъ глаголомъ *être*, напр. *je me suis trompé я обманулся* (Teplov/Теплов 1752:121).

Иногда Теплов включал в *Новую французскую грамматику* эксплицитные отсылки к русскому языку (*рус(с)кой* или *российской* язык упоминается в *Новой французской грамматике* 27 раз), однако упоминание русского языка во всех случаях мотивировано отсылкой к немецкому в *Neue und vollständige Französische Grammatik*. При этом Теплов ограничивался минимальными изменениями в формулировках исходного текста. Ср., например, следующие фрагменты:

Wie wird das *g* ausgesprochen? Wie ein teutsches *g*, wenn aber ein *e* oder *i* darauf folget, so lautet es wie *sch* mit einem Sibilo (Gr 1749:7).	Какъ выговаривается *g*? Почти какъ руской *г*, ежелиже *е* или *ї* за нимъ слѣдуетъ, то выговаривается какъ *ж* (Teplov/Теплов 1749:12).

Русский текст Теплова, таким образом, дословно следует немецкому оригиналу и не позволяет говорить о знакомстве переводчика с какими-либо другими французскими грамматиками. Отметим при этом, что для передачи по-русски грамматической терминологии (преимущественно латинской и немецкой), Теплов обращался к созданным в Академии наук в 1740-е гг. грамматикам немецкого и латыни: *Немецкой грамматике* М. Шванвица (2-е изд. 1734, 3-е изд. 1746) и *Латинской грамматике* В. И. Лебедева (1746), и даже заимствовал из них отдельные дефиниции (Sharihina/Шарихина 2014).

5. Фразеологический материал в *Новой французской грамматике*

Помимо грамматической части в *Neue und vollständige Französische Grammatik* имелось несколько прибавлений: перечень «германизмов», то есть типичных ошибок немцев во французском словоупотреблении и синтаксисе (Gr 1749:252-268); перечень французских пословиц и «галлицизмов» (Gr 1749:269-302) и диалоги (Gr 1749:303-382). Первый раздел был целиком ориентирован на модели немецкого речевого узуса и поэтому при переводе был исключен Тепловым; содержащий диалоги третий раздел не вошел в *Новую французскую грамматику*, по-видимому, в связи с тем, что к 1750-м гг. уже вышли отдельными изданиями несколько разговорников, содержащих французский материал, – *Домашние разговоры* Г.Ф. Платса (СПб., 1749) и *Школьные разговоры* И. Ланге (2-е изд. СПб., 1750). Таким образом, из имеющихся в *Neue und vollständige Französische Grammatik* приложений в *Новую французскую грамматику* вошло только второе – «Von den vornehmsten französischen Sprüchwörtern und Gallicismis», превратившееся в русском переводе в «Первое прибавление содержащее разныя французския пословицы» (Teplov/Теплов 1752:338-381). Мы сопоставили тексты русского и немецкого приложений и постарались проверить для большинства примеров (всего приложения содержат 848 выражений), насколько точно предложенные немецкий и русский переводы соответствует значению французской идиомы (см. также (Kareva, Filippov/Карева, Филиппов 2015)).

Трактуя значение французской идиомы, Теплов ориентировался в первую очередь на эквиваленты из немецкого текста, часто заимствуя из *Neue und vollständige Französische Grammatik* пояснения, относящиеся к контексту и особенностям употребления пословиц. Например, семантика фразеологического выражения «Il veut prendre le lièvre au son du tambour» (букв. ‘он хочет поймать зайца при звуках трубы’[2]) разъяснялась в немецкой грамматике следующим образом «Er will seine Sache ausführen, die er schon ausposaunet hat, die er doch solte geheim halten» (букв. ‘он хочет выполнить дело, о котором уже разболтал, хотя должен был держать его в тайне’, Gr 1749:288). Формулировка из немецкого текста была с небольшими изменениями перенесена в русский вариант: «которое онъ въ дѣйство производить старается, вездѣ разглашалъ, не рассудя что благополучный успѣхъ онаго зависитъ отъ тайности» (Teplov/Теплов 1752:360). Другой пример – перевод выражения «le lit de justice» (букв. ‘ложе правосудия’[3]). Данные в *Neue*

[2] См.: «on dit prov. lors qu'on fait beaucoup de bruit & d'esclat d'un dessein qui a besoin d'estre tenu secret pour reussir, que *C'est vouloir prendre les lièvres au son du tambour*» (DAF 1694:650; DAF 1762:2, 37).

[3] См. «on dit, que *Le Roy est en son lit, est seant en son lit de Justice*, pour dire, qu'Il est seant au Parlement. *Le Roy estant en son lit de Justice, seant en son lit de Justice*» (DAF 1694:656; DAF 1762:2, 45).

und vollständige Französische Grammatik разъяснения были дословно перенесены Тепловым в *Новую французскую грамматику*: ср. немецкое «das Gericht, wenn der König im Parlament auf dem Thron sißt» (букв. ‘суд, когда король в парламенте сидит на троне’, Gr 1749:288) и русское «Парламентский судъ, когда король при ономъ сидячи на престолѣ самъ присудствуетъ» (Teplov/Теплов 1752:360).

Иногда смысл оригинального французского выражения был неточно передан в *Neue und vollständige Französische Grammatik*, и далее некорректная немецкая формулировка перенесена Тепловым в русский текст. Так, например, семантика французского выражения «elle a cassé ses œufs» (букв. ‘она разбила свои яйца’), означающего ‘у нее был выкидыш’[4], была передана автором немецкой грамматики с помощью нефразеологизированного сочетания «sie ist zu früh ins Kindbett kommen» (Gr 1749:275), т.е. ‘у нее были преждевременные роды’. Ориентируясь на текст *Neue und vollständige Französische Grammatik*, Теплов передал значение французского фразеологизма следующим образом: «она родила про прошествїи девяти месяцовъ безъ трехъ» (Teplov/Теплов 1752:341).

Однако Теплов не всегда следовал за подсказками немецкой грамматики; порой он исправлял замеченные им ошибки в немецком тексте, предлагая русские эквиваленты, лучше раскрывающие значение французских фразеологизмов. Так, например, в *Neue und vollständige Französische Grammatik* и в *Новой французской грамматике* Теплова даны немецкие и русские эквиваленты устойчивого выражения «le Paradis vous est hoc, pendés le rosaire au croc» (букв. ‘рай и так вам обеспечен, повесьте четки на крюк’), вошедшего во французский язык из эпиграммы А. Фюретьера *Pour une Devote mal mariée* (Furetière 1659:79) и трактуемого во французских словарях XVIII в. следующим образом: ‘рай и так вам обеспечен, не нужно более произносить молитв’[5]. Автор *Neue und vollständige Französische Grammatik* неверно понял семантику французского крылатого выражения и перевел его «ihr komt gewiß in den Himmel, wenn ihr den Rosenkranz anhängt» (Gr 1749:275; букв. ‘вы точно попадете на небеса, если повесите четки’). Теплов исправил эту ошибку и в *Новой французской грамматике* дал верное толкование: «на что много осемѣ дѣлѣ трудиться оно вамъ и без того удастъся» (Teplov/Теплов 1752:358).

Кроме того, достаточно часто Теплов при подборе эквивалентов использовал фразеологический фонд русского языка XVIII в. Так, например, в качестве аналога французской идиомы «tel est le maître, tel est le valet» (букв. ‘каков господин, таков и слуга’[6]) Теплов в своем переводе использовал русский фразеологизм «каковъ попъ, таковъ и приходъ» (Teplov/Теплов 1752:371), зафиксированный в сборниках пословиц XVIII в. (Barsov/Барсов 1770:95; Kurganov/Курганов 1777:113). А семантика французской идиомы «de nuit tous les chats sont gris» (букв. ‘ночью все кошки серы’[7]) поясняется в *Новой французской грамматике* в том числе с помощью пословицы «ночь матка все гладко» (Teplov/Теплов 1752:357), также зафиксированной в ряде источников (Barsov/Барсов 1770:166; Kurganov/Курганов 1777:116).

---

[4] См. «on dit fig. & prov. d'une femme, qu'*elle a cassé ses oeufs*, pour dire, qu'elle a fait une fausse couche» (DAF 1694:2, 143; DAF 1762:2, 242).

[5] См.: «croc. (uncus) Ce mot, au figuré, est bas & burlesque... Le Paradis vous est hoc, pendez le rosaire au croc. *Furetière, poës.* C'est-à-dire, vous étes sûre du Paradis, ne dites plus tant votre chapelet» (Richelet 1719:1, 373; см. также Trévoux 1743:2, 736).

[6] См.: «on dit proverbialement, *Tel maître, tel valet. Le bon maître fait le bon valet. Qui sert bon maître, bon lover en recoit*» (DAF 1762:2, 76).

[7] См.: «on dit encore, que *De nuit tous chats sont gris,* pour dire, que De nuit on ne connoist point de difference entre une belle femme & une laide» (DAF 1694:1, 175).

6. Заключение

Как мы отметили выше, при переводе грамматической части Теплов буквально следовал немецкому тексту *Neue und vollständige Französische Grammatik*, что зачастую препятствовало ясности изложения. При переводе «Перьвого прибавления содержащего разныя французсния пословицы» эта тенденция сохранилась – Теплов во многих случаях ориентировался на немецкие толкования, в результате чего некоторые ошибочные изъяснения французских идиом были перенесены из немецкой грамматики в русскую. Однако в ряде случаев Теплову удалось исправить неточности немецкого переводчика. Основываясь на своих знаниях французской идиоматики, он предложил оригинальные русские эквиваленты французских пословиц, что свидетельствует о том, что, не будучи слишком искушенным в грамматической науке, Теплов, тем не менее, прекрасно владел узусом французского языка.

Сокращения

СПбФ АРАН	Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук
DAF	*Le dictionnaire de l'Académie françoise*
Gr	*Neue und vollständige Französische Grammatik*

Литература

Barsov, A. 1770. *Sobranie 4291 drevnih rossiyskih poslovits*. Moskva. / Барсов, А. 1770. *Собрание 4291 древних российских пословиц*. Москва.

DAF 1694. *Le dictionnaire de l'Académie françoise, dedié au Roy*. 1ère édition T. I-II. Paris.

DAF 1762. *Le dictionnaire de l'Académie françoise, dedié au Roy*. 4ème édition. T. I-II. Paris.

Furetière, A. 1659. *Poesies diverses du sieur Furetière A.E.P.* Paris.

Gr 1749. *Neue und vollständige Französische Grammatik in Frag und Antwort abgefasset. Aus dem Französischen des Herrn Restaut und anderen Anmerkungen der besten Französischen Sprachlehrer zusammengetragen*. Mainz – Frankfurt am Main.

Kareva, N., Sergeev, M. 2014. Sistema artikley v grammatike P. Resto i problemyi ee perevoda na russkiy yazyik. *Indoevropeyskoe yazyikoznanie i klassicheskaya filologiya – XVIII (chteniya pamyati I.M. Tronskogo)* 18, 367-380. / Карева, Н., Сергеев, М. 2014. Система артиклей в грамматике П. Ресто и проблемы ее перевода на русский язык. *Индоевропейское языкознание и классическая филология – XVIII (чтения памяти И.М. Тронского)* 18, 367-380.

Kareva, N., Filippov, A. 2015. Perevod na russkiy yazyik frantsuzskih poslovits v «Novoy frantsuzskoy grammatike» V.E. Teplova (1752). *Indoevropeyskoe yazyikoznanie i klassicheskaya filologiya – XIX (chteniya pamyati I.M. Tronskogo)* 19, 341-357. / Карева, Н., Филиппов, А. 2015. Перевод на русский язык французских пословиц в «Новой французской грамматике» В.Е. Теплова (1752). *Индоевропейское языкознание и классическая филология – XIX (чтения памяти И.М. Тронского)* 19, 341-357.

Kareva, N., Sharihina, M. 2015. Akademicheskiy perevodchik Vasiliy Egorovich Teplov. *Slověne = Slovѣne. International journal of Slavic Studies* 2, 92-105. / Карева, Н., Шарихина, М. 2015. Академический переводчик Василий Егорович Теплов. *Slověne = Словѣне. International journal of Slavic Studies* 2, 92-105.

Kostin, A., Kostina, T. 2015. «Reglament Gimnazii pri Imperatorskoy akademii nauk v Sankt-Peterburge» Georga Volfganga Krafta 1739 goda i ego podgotovka. V: Fedyukin, I., Lavrinovich M. (red.). *«Regulyarnaya akademiya uchrejdena budet...». Obrazovatelnyie proektyi v Rossii v pervoy polovine XVIII veka*. Moskva, 218-263. / Костин, А., Костина, Т. 2015. «Регламент Гимназии при Императорской академии наук в Санкт-Петербурге» Георга Вольфганга Крафта 1739 года и его подготовка. В: Федюкин, И., Лавринович М. (ред.) *«Регулярная академия учреждена будет...». Образовательные проекты в России в первой половине XVIII века*. Москва, 218-263.

Kulyabko, E. 2010. Teplov Vasiliy Egorovich. V: Panchenko, A. (red.). *Slovar russkih pisateley XVIII veka*. T. 3. Sankt-Peterburg, 228-229. / Кулябко, Е. 2010. Теплов Василий Егорович. В: Панченко, А. (ред.). *Словарь русских писателей XVIII века*. Т. 3. Санкт-Петербург, 228-229.

Kurganov, N. 1777. *Kniga pismovnik, a v ney nauka rossiyskogo yazyika s sedmyu prisovokupleniyami, raznyih uchebnyih i poleznozabavnyih vescheslovіy. Novoe izd. peresmotrennoe, popravlennoe i umnojennoe*. Sankt-Peterburg. / Курганов, Н. 1777. *Книга писмовник, а в ней наука российского языка с седмью присовокуплениями, разных учебных и полезнозабавных вещесловий. Новое изд. пересмотренное, поправленное и умноженное*. Санкт-Петербург.

Mézin, A., Rjéoutski, V. (ed.) 2011. *Les Français en Russie au siècle des Lumières. Dictionnaire des Français, Suisses, Wallons et autres francophones européens en Russie de Pierre le Grand à Paul Ier*. Ferney-Voltaire.

Rak, V. 1977. «Prisovokuplenie vtoroe» v «Pismovnike» N.G. Kurganova. *XVIII vek* 12, 199-224. / Рак, В. 1977. «Присовокупление второе» в «Письмовнике» Н.Г. Курганова. *XVIII век* 12, 199-224.

Richelet, P. 1719. *Nouveau Dictionnaire François: Contenant généralement tous les mots anciens et modernes, et plusieurs Remarques sur la Langue Françoise*. Vol. I-II. Rouen.

Smirnova, A. 2013. Akademicheskiy perevodchik Ivan Semenovich Gorletskiy. V: Buharkin, P., Volkov, S., Matveev, E. (red.). *Filologicheskoe nasledie M.V. Lomonosova*. Sankt-Peterburg, 235-252. / Смирнова, А. 2013. Академический переводчик Иван Семенович Горлецкий. В: Бухаркин, П., Волков, С., Матвеев, Е. (ред.). *Филологическое наследие М.В. Ломоносова*. Санкт-Петербург, 235-252.

Strieder, F. 1781-1806. *Grundlage zu einer Hessischen Gelehrten und Schriftstellergeschichte*. Bd. 1-15. Cassel.

Suhomlinov, M. (red.). 1885-1900. *Materialyi dlya istorii Imperatorskoy Akademii nauk*. T. 1-10. Sankt-Peterburg. / Сухомлинов, М. (ред.). 1885-1900. *Материалы для истории Императорской Академии наук*. Т. 1-10. Санкт-Петербург.

Sharihina, M. 2014. «Novaya frantsuzskaya grammatika» V. E. Teplova v kontekste slavyano-russkiy terminologicheskoy traditsii. Na materiale grammaticheskogo opisaniya imeni suschestvitelnogo i prilagatelnogo. V: *Materialyi mejdunarodnoy lingvisticheskoy konferentsii aspirantov i molodyih uchenyih «Russkoe yazyikoznanie: istoriya i sovremennost» (28 fevralya – 1 marta 2014 g.)*. Budapesht, 19-25. / Шарихина, М. 2014. «Новая французская грамматика» В. Е. Теплова в контексте славяно-русский терминологической традиции. На материале грамматического описания имени существительного и прилагательного. В: *Материалы международной лингвистической конференции аспирантов и молодых ученых «Русское языкознание: история и современность» (28 февраля – 1 марта 2014 г.)*. Будапешт, 19-25.

Teplov, V. 1752. *Novaya frantsuzskaya grammatika sochinennaya voprosami i otvetami. Sobrana izy sochineniy gospodina Resto i drugihy grammatik, a na Rossiyskiy yazyik perevedena Akademii Nauk Perevodchikom Vasilem Teplovyim*. Sankt-Peterburg. / Теплов, В. 1752. *Новая французская грамматика сочиненная вопросами и ответами. Собрана изъ сочинений господина Ресто и другихъ грамматик, а на Российский язык переведена Академии Наук Переводчиком Васильем Тепловым*. Санкт-Петербург.

Trévoux 1743. *Dictionnaire universel françois et latin, contenant la signification et la définition tant des mots de l'une et de l'autre langue ... que des termes propres de termes propres de chaque état et de chaque profession [...]. Nouvelle édition corrigée*. T. I-VI. Paris.

Vlasov, S. 2011. Guverner P'er de Laval, avtor pervoy v Rossii dvuyazyichnoy grammatiki frantsuzskogo yazyika (1752-1753). V: Chudinov, A., Rzheuckij, V. (red.). *Frantsuzskiy ejegodnik 2011: Franko-yazyichnyie guverneryi v Evrope XVII-XIX vv.* Moskva, 178-189. / Власов, С. 2011. Гувернер Пьер де Лаваль, автор первой в России двуязычной грамматики французского языка (1752-1753). В: Чудинов, А., Ржеуцкий, В. (ред.). *Французский ежегодник 2011: Франкоязычные гувернеры в Европе XVII-XIX вв.* Москва, 178-189.

Vlassov, S. 2013. Les manuels utilisés dans l'enseignement du français en Russie au XVIIIe siècle. Influences occidentales et leur réception en Russie. *Вивліоѳика: E-journal of Eighteenth-century Russian Studies* 1, 75-97.

Институт лингвистических исследований Российской академии наук
Тучков пер. д. 9
Санкт-Петербург – Russia

Наталия Карева
(Natasha.Titova@gmail.com)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 116-122.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

МОВА СОЛОВ'ЇНА: ОБСЦЕННАЯ ЛЕКСИКА И НАИВНЫЙ ПУРИЗМ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Nightingale speech: obscene language and naïve purism in the Ukrainian language

Abstract: Nowadays the Ukrainian language is strongly susceptible to puristic tendencies. However, researchers tend to pay more attention to the puristic tendencies in the reforming of the literary standard. In reality one can find puristic tendencies on any level of the Ukrainian language, including colloquial and even obscene language. Speakers tend to assess language elements from the point of view of their origin: elements originating from the Western territories are believed to be "true" Ukrainian, while those originating from the Eastern territories are often perceived as the result of Russification.

Keywords: Ukrainian language, literary standard, obscene language, purism.

Проблемы пуризма при изучении разных языков исследователи касались неоднократно (Thomas 1991; Langer, Davies 2005; Wertheim 2003; Jernudd, Shapiro 1989), рассматривая его и на современном срезе развития языка, и в контексте истории его становления. Важно отметить, что исследование пуризма в славянских языках показывает наличие целого ряда близких процессов (Puističeskie tendencii/ Пуристические тенденции 2005; Turk, Opašić 2008; Literaturnye jazyki/Литературные языки 2008). Вместе с тем, для целей настоящего анализа необходимо разделить пуризм, коренящийся в основном в политике и формировании языка «сверху», через речь «законодателей языковой моды», и пуризм, который опирается только на языковое чутье самих носителей и проявляется в их рефлексии по поводу родного языка и его «образцовых» форм. Именно пуризм второго типа будет в центре интереса в настоящей работе. Такое повышенное внимание к единицам языка со стороны рядовых носителей, эксплицитная оценка единиц языка с точки зрения их «соответствия» языковой системе, их «исконности» в понимании неспециалиста будет называться «наивным пуризмом» (по аналогии с «народной этимологией»).

Конечно, сразу стоит оговориться, что оба типа пуризма следуют рука об руку, и именно реформаторские инициативы сверху порождают общественные дискуссии, выходящие на всевозможные коммуникативные площадки, в первую очередь – в СМИ, чему в немалой степени способствует распространение современных технологий передачи информации – Интернета.

В украинском языке пуризм проявляется весьма ярко. О попытках пересмотра литературного стандарта можно говорить с 1994 г., когда на волне национально-патриотического подъема была создана Правописная комиссия (Nimčuk/Німчук 2004:5-26). Ее задача состояла в том, чтобы создать «единое для всех украинцев мира правописание» (там же:20). Необходимость в пересмотре литературного стандарта – а вместе с ним и орфографии – была вызвана тем обстоятельством, что в силу исторических причин носители украинского языка в разных государствах проживания ориентировались на разные эталонные образцы, при формировании которых известную роль играли и экстралингвистические – идеологические

факторы. Так, весьма ощутимо различается речь говорящих, проживающих на Украине, и диаспоры, в особенности живущей на Североамериканском и Южноамериканском континентах. Если у первых украинский язык вполне закономерно развивался в течение XX в. в тесном взаимодействии с русским, то вторые продолжали свои региональные традиции в том виде, в котором «вынесли» их с территории проживания. К тому же, у ряда исследователей, да и просто обычных носителей, были определенные претензии к эталонным формам украинского языка УССР, которые брали свое начало с 1933 г., поскольку тогда литературный стандарт был выработан «на скорую руку» (там же:19). Таким образом, в украинском обществе назрела объективная необходимость внести изменения в литературный стандарт, особенно в период политических и социально-экономических изменений. То, что такая необходимость именно «назрела» и именно «в обществе» подтверждают горячие дискуссии, сопровождавшие работу Правописной комиссии и всю деятельность по реформированию литературного языка, достигшие свое апогея после 1999 г., когда был опубликован итоговый проект нового правописания, однако в силу он так и не вступил. Проект 1999-го года вызвал серьезные нарекания со стороны как ученых, так и обычных носителей, в связи с чем принятое в конечном итоге новое правописание было более осторожным, без радикального новаторства.

Вместе с тем, наибольший интерес представляет то обстоятельство, что в неоднородном по своему национально-языковому составу украинском обществе обсуждения языковых изменений не утихают и до сих пор, выйдя из сфер официальных СМИ на другие площадки, в первую очередь – в Интернет. Исследование показывает, что преимущественно участники таких обсуждений не являются людьми, профессионально работающими с языком. Однако как носители они рефлектируют о языке и языковых средствах разных уровней, высказывают свое мнение в первую очередь о том, насколько конкретный элемент «присущ» или «неприсущ» украинскому языку. При этом далеко не всегда такие рассуждения подкрепляются признанными научными источниками, иногда мерилом служит собственное языковое чутье носителя[1].

Как показывает анализ дискуссий подобного рода, у говорящих нет четкого разделения между языком вообще и языком литературным, поэтому вполне закономерно такие обсуждения могут касаться и тех пластов, которые не относятся к стандарту. В настоящей статье в центре внимания будут дискуссии, касающиеся обсценной лексики.

Анализируемый материал взят из дискуссий на украиноязычных (или преимущественно украиноязычных) форумах. Интерес представляли именно темы, посвященные обсуждениям обсценной лексики разной степени табуированности. Сразу необходимо отметить, что говорящие нечетко различают такие понятия, как «сленг», «жаргон», «мат» и т.д., так что все обсуждаемые лексические единицы будут просто объединены в общий блок «обсценной», или «бранной», лексики.

Взгляды на уместность и нужность в речи обсценной лексики у говорящих различны. Вместе с тем, специфическое место в дискуссиях, посвященных языковым элементам украинского языка, занимает их «чистота» или, наоборот, постулируемая заимствованность, что особенно интересно, поскольку такие утверждения не всегда подтверждаются источниками.

---

[1] Конечно, необходимо оговориться, что существует вероятность (разная в зависимости от региона), что не для всякого участника таких дискуссий украинский язык является основным языком повседневного общения, ср. результаты опросов Киевского международного института социологии 2003 г., 2012 г., результаты опросов Центра Разумкова 2006-2008 гг., 2011 г.

Разберем первый пример[2]:

(1) Корисна штука мат – деколи дуже потрібний, але повторюю ДЕКОЛИ. А якщо він вживається для звязки слів або ще гірше замість слів, то це вже признак не то тупості, не то хамовитості не то….. браку словникового запасу в особи.

Такого рода обсуждений можно встретить немало[3]. В первой реплике высказывается расхожая идея, что есть «хорошее» и «плохое», «уместное» и «неуместное» применение обсценной лексики (мата). При этом постулируется, что употребление подобных единиц излишне часто не лучшим образом характеризует собеседника. Конечно, четко не оговариваются критерии уместного и неуместного использования – мерилом выступает внутреннее чувство собеседника. Кстати, и сама данная тема звучит как «МАТЮК додає чіткості, емоційності». Говорящему отвечает его собеседник:

(2) Ну якщо заради чіткості – припустимо… Але коли для зв″язки слів – бісить, важко з такою людиною спілкуватись…

Второй участник согласился с первым, подтверждая утверждение о том, что такое отношение к употреблению обсценной лексики не редкость. Снова говорящий опирается на свое понимание уместных и неуместных случаев использования и количества подобных элементов. Более того:

(3) взагалі думаю багато хто замітив, від одних людей мат сприймається нормально, від інших як вимахування якісь, тобто не кожному личить матюкатись вооот!

В реплике (3) говорящий снова опирается не на объективный критерий, а на субъективный – оценка «таланта» к брани, ее естественность. Таким образом, в рассуждениях об «уместности» или «неуместности» бранной лексики в речи коммуниканты связывают ее использование не только с «количественными» и «качественными» показателями, но и с личностью говорящего.

(4) В кожній мові світу він є! Як ти повніше покажеш своє не задоволення як не матом?

В реплике (4) пользователь указывает на распространенность такого явления как мат и его специфические функции в речи, таким образом его «оправдывая».

Однако такая позиция далеко не единственная возможная:

(5) То не наша мова!
То від північних сусідів.

В реплике (5) постулируется мнение, специфичное именно для украинских дискуссий: если до того напрямую не говорилось об употреблении обсценной лексики в собственно украиноязычных текстах, речь шла, скорее, об употреблении ее вообще, то автор реплики (5) разделяет употребление мата в украинском языке и другом. Таким образом, говорящий подчеркивает, что, по его мнению, мат не является органичной частью украинского языка, это заимствованный пласт. В своих оценках автор реплики (5) выступает как пурист.

Мнение говорящего поддерживает его собеседник (6):

---

[2] Все примеры приводятся в оригинальной орфографии. Источник этого и дальнейших примеров – форум «Файне місто Тернопіль» (forum.te.ua)

[3] Можно даже утверждать, что практически на всяком крупном, активно развивающемся форуме встречаются обсуждения, так или иначе касающиеся языка. Особый интерес к ним был обусловлен дискуссиями о поправках в закон «Про засади державної мовної політики» (т. н. «Закон о языке») 2011-2012 гг. и при отмене этих поправок в 2015 г.

(6) До речі, правильно підмітив (5), що матюки – це не частина української мови, тому потрібно викорінювати їх з нашого лексикону))

Слова автора реплики (6) – одно из проявлений наивного пуризма в украинском языке: какой-то элемент объявляется несвойственным этому языку (заимствованным из другого языка), а значит – негодным к употреблению. При этом говорящие основываются лишь на собственных представлениях, они не обращаются к словарям или мнению специалистов. Поэтому в данном случае вопрос о действительном статусе конкретных единиц выходит за рамки рассматриваемой проблемы, поскольку интерес представляет именно субъективное мнение самих носителей. Важно, что автор реплики (6) эксплицитно указывает на пуристический характер его оценки – он прямо призывает «искоренять» указанный элемент из речи, таким образом призывая к «чистоте» украинского языка, но, что важно, не литературного языка, а просторечия. Вместе с тем, он не говорит о необходимости строго следовать канонам литературного языка.

Мнение говорящего (6) поддерживает автор реплики (7):

(7) Мат – це данина моді, зеківській моді і близькій до того. Це не є наше, воно не походить з наших західних теренів, та й якби в Донбасі не було Голодомору і на шахти не наїхало різного непотребу також думаю і на сході не було би такого явища як мат.

Реплика (7) чрезвычайно интересна, поскольку в ней речь идет не только о том, что мат не является «исконным» элементом в украинском языке, но и о том, что ориентиром при отборе исконно украинских средств являются западные регионы Украины. Это сообщение отсылает к проблеме «конкуренции» между двумя региональными вариантами украинского языка – западным и восточным – исторически сложившимися на соответствующих территориях. Поскольку советская традиция формирования литературного языка в большей степени ориентировалась именно на восточный вариант, то, с точки зрения своих носителей, язык западной Украины был слабо отражен в стандарте, поэтому работа упоминавшейся Правописной комиссии и все дискуссии вокруг литературного языка так или иначе касались включения западноукраинских черт в литературный стандарт. Более того, поскольку в понимании носителей украинский язык восточных регионов поддался русификации, исконно украинские черты сохранились именно в западных регионах, поэтому эти региональные идиомы обладают большим престижем.

В связи с вышесказанным рассмотрим следующие примеры:

(8) В нашій мові достатньо слів, щоб виражати емоції в повному колориті, але ми чомусь позичаєм в москаліф всякий бруд, чому б наприклад, замість слова «жжош», не вживати слово «міцно»? Давайте лаятись по українськи! Пропоную писати сюди лайливі слова рідною мовою, для прикладу: лиходій, телепень, занедбаний, нахаба, карколомно, кепсько, покидьок, нездара…
слів іноземного походження не писати!

Реплика (8) зачинает новую тему, посвященную на этот раз не только мату, но и более широкому кругу обсценных элементов. Говорящий призывает приводить в примеры слова, особо оговаривая, что это должны быть не заимствованные элементы. И подтверждает свое требование утверждением, что в украинском языке достаточно бранной лексики, а значит, заимствовать ее из другого (русского) языка нет необходимости.

Чрезвычайный интерес представляют те примеры, которые приводят в ответ собеседники. Среди них можно отметить следующие единицы: *най ті качка*

копне, *незграба*, *вар'ят*, *лярва*, *дурний банєку*, *шляк би тебе трафив*, *курвий сину*, *куревська кобєта*, *кров би тебе нагла залляла*, *збуй*, *твар* и т. д. Их характерной особенностью является то, что по происхождению они восходят именно к крайне западным регионам бытования украинского языка, а многие являются и прямыми заимствованиями из иностранного (польского). Тем не менее, такие единицы спокойно воспринимаются другими участниками – не следуют нарекания на то, что они заимствованы, а значит – противоречат требованию автора реплики (8), зачинавшего тему.

В целом, важно отметить, что большая часть примеров составляют либо лексемы, распространенные на всей территории бытования украинского языка, либо единицы, очевидно западного происхождения, диалектные и даже возникшие под влиянием языковых контактов с польским. Хотя, конечно, не всегда их заимствованный характер остается незамеченным:

(9) пся крев

(10) це польське

(11) тут приводилося шляк би тебе наглий трафив, то теж польське ☺ тому я й пся крев написала..
але можно модернізувати темку, типу західноукраїнська лайка☺

Пример из реплики (9) является очевидным полонизмом, на это указывает автор реплики (10), в ответ на что первый говорящий в реплике (11) указывает на то, что один из предыдущих примеров тоже полонизм, однако он не вызвал возражений, что дало основания предложить и пример (9). Вместе с тем, говорящий предлагает модифицировать тему и вместо общеукраинской обсценной лексики писать западноукраинскую, тем самым подчеркивая размытость границ между западноукраинским и польским (пограничным) языковым пространством. При этом никто из участников дискуссии не предлагает разграничить все-таки эти языковые сообщества.

Наивный пуризм у коммуникантов требует исключения не любых заимствованных элементов из числа украинских, как в примере выше, однако в каких-то случаях ситуация иная:

(12) кибині матері

(13) русизм. ти написала, так як воно читається швидко… але насправді там російський матюк є

В реплике (12) приводится еще один возможный пример, однако говорящий (13) критикует его, называя русизмом. При этом говорящий (12) не предлагает переименовать тему в «восточноукраинская брань», аналогично тому, как это было предложено в примере (11). Таким образом, наивный пуризм участников подобных дискуссий направлен в первую очередь на отказ от русизмов (в их понимании). Прочие иноязычные элементы (мнимые или настоящие), хотя тоже подвергаются критике, тем не менее не вызывают такого неприятия.

До сих пор говорящие обсуждали слова, основываясь на своем субъективном понимании, не предлагая четких критериев разделения «исконных» украинских языковых элементов от «чужих». Тем не менее, в действительности иногда под свои суждения участники приводят некоторые аргументы, как в следующем примере:

(14) Лайдак. Не знаю, що воно означає, але мене так обзивала моя прабабця.

Автор реплики (14) приводит в пример слово, значение которого для него неясно, хотя очевиден его дерогативный характер. Однако в доказательство тому, что слово это действительно присуще украинскому языку, говорящий (14) ссылается на источник – речь представителя старшего поколения. Предполагается, что в речи старших носителей не были распространены заимствования. Хотя все равно критерии отнесения единиц к составу украинского языка остаются весьма размытыми и субъективными.

Выше были рассмотрены примеры обсценной лексики, обсуждавшиеся носителями на одном из украинских интернет-форумов. Вместе с тем, говоря об украинской обсценной лексике, нельзя не сделать ряд важных замечаний. Уже говорилось об активной языковой рефлексии со стороны украиноговорящих, приводились некоторые обстоятельства, ее обусловившие. Однако в контексте анализа сниженных пластов украинского языка необходимо упомянуть об их восприятии в обществе. Как справедливо отмечает Л. Ставицкая, в украинском обществе до сих пор весьма живо представление об украинском языке как о «соловьином», «мелодичном», «калиновом» и т. д., то есть идеализированное его понимание (Stavyc'ka/Ставицька 2008:11). Восприятие набора языковых элементов как оцениваемого с точки зрения морали, нравственности, а не сфер их применения и прагматических функций, приводит к тому, что то, что в обыденном сознании относится к сфере просторечной, табуируется в сознании говорящих и выходит за пределы внимания исследователей. Именно в этом кроется до сих пор преимущественно «прескрептивный подход» к изучению языка среди украинских специалистов (там же). И именно это, как нам кажется, объясняет необходимость говорящим выступать в роли «защитников» обсценной лексики, доказывая ее уместность и необходимость. Однако стереотипные представления о том, что она используется людьми, «духовно бедными», «низкокультуными» и т. д., по-прежнему весьма сильны в обществе, равно как и представления о заимствованном характере самых табуированных пластов языка.

Таким образом, необходимо констатировать, что длительные дискуссии о составе литературного украинского языка породили крайне внимательное и даже творческое отношение к нему (в том числе к его нелитературным элементам) со стороны носителей. При этом говорящие стараются ограничить состав средств украинского языка именно теми элементами, которые для него «исконны» (в их понимании). Поскольку выводы об исконности и «украинскости» делаются на основании языкового чутья носителей, то интересными оказываются критерии для таких суждений. В сознании говорящих, по всей видимости, именно средства, привязанные к западноукраинским областям, обладают большим престижем, а также те, которые известны из речи старшего поколения. При этом язык восточноукраинских областей понимается как подвергшийся значительному влиянию русского языка, а потому не «исконно украинский».

Литература

Jaffe, A., Androutsopoulos, J., Sebba, M., Johnson S. (eds.). 2012. *Orthography as Social Action: Scripts, Spelling, Identity and Power*. Boston – Berlin.

Jernudd, B., Shapiro, M. J. (eds.). 1989. *The Politics of Language Purism*. Berlin – New York.

Langer, N., Davies, W. 2005. *Linguistic Purism in the Germanic Languages*. Berlin – New York.

Nimčuk, V. V. 2004. Perednje slovo. V: *Istorija ukrajins'koho pravopysu XVI-XX stolittja. Xrestomatija*. Kyjiv, 5-26. / Німчук, В. В. 2004. Переднє слово. В: *Історія українського правопису XVI-XX століття. Хрестоматія*. Київ, 5-26.

Puističeskie tendencii v istorii slavjanskih literaturnyh jazykov: Sbornik tezisov. 2005. Moskva. / *Пуристические тенденции в истории славянских литературных языков: Сборник тезисов*. 2005. Москва.

Stavyc'ka, L. 2008. Obscennyj ta erotyčnyj prostir ukrajins'koji movy. V: *Ukrajins'ka mova bez tabu*. *Slovnyk necenzurnoji leksyky ta jiji vidpovidnykiv*. Kyjiv, 11-70. / Ставицька, Л. 2008. Обсценний та еротичний простір української мови. В: *Українська мова без табу*. *Словник нецензурної лексики та її відповідників*. Київ, 11-70.

Thomas, G. 1991. *Linguistic Purism*. Longman.

Turk, M., Opašić, M. 2008. Linguistic Borrowing and Purism in the Croatian Language. *Suvremena lingvistika* 65 (1), 73-88.

Venediktov, G. K. (ed.). 2008. *Literaturnye jazyki v kontekste kul'tury slavjan*. Moskva. / Венедиктов, Г. К. (ред.). 2008. *Литературные языки в контексте культуры славян*. Москва.

Wertheim, S. 2003. *Linguistic Purism, Language Shift, and Contact-induced Change in Tatar*. Ph.D. diss., Department of Linguistics, University of California. Berkeley.

Российский государственный гуманитарный университет
Миусская пл. 6
Москва – Russia

М а р г а р и т а Х а з а н о в а
(margaritakhazanova@yandex.ru)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 123-129.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

ЦЕРКОВНОСЛАВЯНИЗМЫ В ПЕРЕВОДАХ *ДУХОВНЫХ ПЕСЕН И ОД* К. ГЕЛЛЕРТА XVIII В.

Church Slavonic words in the translations of *The spiritual songs and odes* by Gellert in the 18th century

Abstract: This article focuses on the linguistic features of the translations of Christian Gellert's poems from German into Russian. Gellert was a famous German poet of the 18th century whose works were translated into many European languages. We are particularly interested in the translations of *The spiritual songs and odes* made by two different translators – by Bishop Apollos, a theologian and seminary teacher, and by Elizaveta Demidova, a secular translator. We will consider specific features of the translations and the differences between them, particularly the usage of Church Slavonic words. They are the main element of the writing style of this period. Therefore attention will be paid to the use of phonetic, lexical and morphological borrowings from Church Slavonic.

Keywords: Gellert, translation, 18th century, Russian, German.

Вступление

В учебных заведениях России со второй половины XVIII века помимо классических языков (латинский и древнегреческий) стали обучать французскому и немецкому языкам. Одним из основных методов изучения языка был перевод с русского и на русский язык. Пособиями для изучения языков служили грамматики и книги, изданные за границей и в России. Помимо этого преподаватели читали со студентами и иностранные духовные сочинения. Наиболее популярным текстом для переводов с французского был *Телемак* Фенелона, а с немецкого – *Письма* К. Ф. Геллерта (Kislova/Кислова 2015:56-60).

В данной работе мы уделим внимание переводам сборника *Духовных песен и од* Геллерта на русский язык. Данный сборник был переведен двумя переводчиками – представителями разных социальных классов, что позволит нам оценить различное восприятие ими одного текста и особенности их перевода.

1. Кристиан Геллерт (1715-1769)

Кристиан Геллерт – выдающийся немецкий поэт и моралист, один из родоначальников немецкого сентиментализма. По всей Германии и за границей Геллерт пользовался огромной известностью. Его *Басни и рассказы* 1746 года читались и разучивались во всех классах общества. Такой же успех имели и его *Духовные оды и песни* 1757 года – «в них было больше ума и морали, нежели непосредственной веры, но мысли настолько высоки, что католическая Германия приняла их в свои молитвенники» (Kirpičnikov/Кирпичников 1892: 279-280).

В России Геллерта читали начиная с 70-х годов XVIII века и до 20х годов XIX века: его *Песни духовные* переложил стихами в 1778 году Аполлос (Байбаков), *Нравоучение* было переведено в 1775-1777 годах, *Статьи избранные из нравоучения добродумного Геллерта* - в 1820 году; даже его первая биография, изданная Крамером в Лейпциге в 1774 году, переведена на русский язык под характерным

заглавием: *Образ добродетели и благонравия или жизнь и свойства Геллерта* (Kirpičnikov/Кирпичников 1892:279-280). Екатерина в своей комедии *О Время* заимствовала у него сюжет и многие мотивы (Pavlenko/Павленко 2006:208). В 1880 году вышел русский перевод И. Калашникова *Шести духовных песен* Геллерта, музыку к которым сочинил Бетховен.

Оригинал интересующего нас сборника *Духовные песни и оды* был издан в 1757 году в Лейпциге. На русский язык он был переведен двумя разными переводчиками. Важно отметить их разный социальный статус: первый перевод был выполнен Аполлосом (Байбаковым) в 1778 году, переиздан в 1782 году; второй перевод был выполнен Елизаветой Демидовой в 1782 году, переиздан в 1785 году. Оба переводчика получили разное образование, в связи с этим можно говорить об их различном отношении к употреблению церковнославянизмов в переводах.

2. Переводчики сборника: Аполлос (Байбаков) и Елизавета Демидова

Епископ Аполлос (в миру Андрей Дмитриевич Байбаков) – писатель второй половины XVIII века, епископ русской православной церкви и богослов. Аполлос – автор переводных и оригинальных богословских и филологических трудов. Увлекаясь религиозными идеями русских масонов, Аполлос сблизился с членом масонской ложи «Гармония» Н.Н. Трубецким. Русские масоны пропагандировали поэзию Геллерта: в 1782 году в университетской типографии Новикова печатаются *Песни духовные славнейшаго Х.Ф. Геллерта* в стихотворном переложении «старца Аполлоса». Можно предположить, что перевод был выполнен по заказу масонской ложи.

Елизавета Петровна Демидова (в замужестве Чичерина) занималась переводами с немецкого языка на русский. Впервые появилась в печати с переводом сборника *Духовные оды и песни* Геллерта. Перевод был издан в 1782 году в Санкт-Петербурге под псевдонимом «некая благородная девица». Книга вышла анонимно с посвящением родителям как «новый и первый плод ее воспитания». Второе издание вышло в 1785 году, издание было дополнено, в нем была изменена композиция, указано имя переводчика, и посвящено оно было великому князю Павлу Петровичу и его супруге Марии Федоровне в благодарность за их «высочайшее присутствие» в доме родителей. В 1787 году вышел сборник Демидовой *Время, непраздно препровожденное в чтении, или собрание полезных повествований разных писателей*. Посвящен сборник был родителям. В него вошли прозаические переложения басен Геллерта.

3. Особенности перевода

Переводы, выполненные Аполлосом и Демидовой, сильно отличаются. Перевод Аполлоса состоит из 20 песен, перевод Демидовой из 39 песен. Несмотря на разный набор переведенных песен, в текстах совпадают 13 песен, которые были одинаково выбраны Демидовой и Аполлосом.

Перевод Аполлоса был выполнен в стихотворной форме, перевод Демидовой, напротив, выполнен в прозе. Перевод Демидовой выполнен практически дословно, близко к тексту оригинала, Аполлос же допускал вольность в переводе.

Многие русские переводы стихотворных произведений в XVIII веке осуществлялись в прозе, в чем сказалась ориентация на пример французской переводной литературы, где это практиковалось. Читатели по-разному воспринимали стихотворные и прозаические переводы: первые считались творением переводчика, только тема была подсказана иностранным оригиналом, вторые – работой

иноземного автора, которого русский переводчик лишь скопировал (Levin/Левин 1996:8).

Аполлос адаптирует свой перевод, сообразно с художественными особенностями оригинала, стараясь показать поэтичность произведений Геллерта, в то время как Демидова выполняет практически учебный перевод, стараясь перевести близко к тексту, поэтому художественность теряется. При этом оба автора стремились воссоздать стиль Геллерта. Основным стилеобразующим элементом являются церковнославянизмы, поэтому мы уделим внимание именно им. Оба автора активно их используют. Мы рассмотрим сферы их употребления на примере переводов 13 стихотворений Геллерта, совпадающих у Аполлоса и Демидовой.

3.1. Фонетические церковнославянизмы

В переводе Демидовой встретилось два типа фонетических церковнославянизмов:

а) мена *ч/щ* в существительных и глаголах: *нощь* (3 случая), *хощу* (2 случая), *обрящу* (2 случая), *мещетъ* (1 случай), *хощещь* (1 случай), *рещи* (1 случай);

б) фонетическое неполногласие: *предъ* (9 случаев), *чрезъ* (4 случая), *гласъ* (2 случая).

Стоит отметить, что Демидова переводила в прозе и не была связана рифмой и ритмом, и данный выбор стилистически окрашенных форм является свободным.

В переводе Аполлоса также встречаются два типа фонетических церковнославянизмов:

а) мена ч/щ в существительных и глаголах (всего 7 примеров): *восхощетъ*, *нощь* (2 случая), *тещи*, *хощешь* (2 случая), *похощетъ*;

б) фонетическое неполногласие: *чрезъ* (6 случаев), *гласъ* (6 случаев), *брегъ* (1 пример), *предъ* (1 пример), *злато* (1 пример). Подобное употребление неполногласных сочетаний обусловлено ритмом текста, например:

Чрезъ все теченье дня творилъ ли добродѣтель?
И счастія другихъ желалъ ли быть содѣтель?

В тексте Аполлоса также встречаются и полногласные варианты предлога *предъ* – *передъ*, что также обусловлено ритмом текста:

Да святъ передъ тобой хожу,
Тебя да въ сердцѣ содержу;
Чтобъ миръ, любовь во всемъ хранить,
Тебѣ, тебѣ любезным быть.

3.2. Морфологические церковнославянизмы

В переводе были отмечены следующие церковнославянские формы и окончания:

1. В переводе Демидовой используются церковнославянские формы глагола *быть* настоящего времени, всего 10 примеров: 1 лицо ед. числа (*есмь* - 3 раза: «Азъ есмь заблуждшая овца»), 2 лицо ед. числа (*еси* - 3 раза: «Ты еси и въ сію нощь хранитель мой»), 3 лицо ед. числа (*есть* - 3 раза: «Долгъ нашъ есть благодарить его»; «Слово его есть истинна»), 3 лицо мн. числа (*суть* - 1 раз: «Но всѣ таковыя веселія Суть для него несовершеннымъ добромъ»).

В переводе Аполлоса отмечено 8 таких примеров: 1 лицо ед. числа (*есмь* – 2 раза: «Прахъ, пепелъ есмь»), глагол-связка в 3 лице ед. числа (*есть* – 6 раз: «Надежда на него во жизни сей Есть смерть скорбей»). Все эти примеры используются в тексте в качестве глагола-связки и могут быть стилизацией под высокий церковный стиль.

2. Употребляются церковнославянские формы именных кратких прилагательных, в переводе Демидовой всего 4 примера: «Виделъ себя грѣхомъ окруже*нна*»,

«Воспой ему пѣснь нов*у*», «На плодонос*ны* нивы», «Вели*ку* милость днесь мнѣ сотворилъ».

В переводе Аполлоса отмечено уже 12 примеров подобного употребления: «Приникни внятнѣе въ союзъ вселен*ны*»; «Премудрость, стройность міра съединен*ны*»; «Моя рука вселен*ну* сотворила»; «мнѣ смерть есть въ вѣч*ну* жизнь»; «Спасен*ну* быть и не пропасть»; «Въ безсмерт*ну* Сыномъ ты пріялъ опеку»; «Его дѣла чудес*ны*»; «Вели*ку* силу изречетъ»; «Въ небес*ну* преселясь страну»; «Закла*ну* Агнцу поклонюся»; «Онъ искушая далъ мнѣ горь*ку* часть»; «Возрадуйтеся пра*вы* въ Богѣ».

Процесс утраты форм именных прилагательных начался еще в XII-XIII вв. Исчезнув из живого языка, именные прилагательные продолжали употребляться в церковно-книжных и деловых памятниках XVII-XVIII в. Краткие именные формы также встречаются в фольклоре и поэзии XVIII – начала XIX вв. как архаизмы для создания текста, стилистически приближенного к старой поэтической норме (Borkovskij, Kuznecov/Борковский, Кузнецов 2006:231-233).

3. В переводе Демидовой замечен единичный случай употребления глагола настоящего времени во 2 лице единственного числа с окончанием *-ши*: *познаеши*. Возможно, употребление такой формы объясняется использованием в контексте других церковнославянизмов: «Въ дѣлѣхъ моихъ познаеши мя, азъ есмъ, и буду и пребываю, Богъ и Отецъ твой во вѣки».

В переводе Аполлоса встречаются два таких случая: *благотвориши*, *зриши*. В данном случае их употребление обусловлено ритмом и рифмой – оба глагола рифмуются друг с другом:

Ты въ милостяхъ своихъ къ нимъ твердъ,
Коль всѣмъ *благотвориши*.
Господь защитникъ мой и Спасъ,
Внуши словамъ, услыши гласъ,
Стеняща коль мя *зриши*.

4. В переводе Демидовой встречается употребление инфинитива глагола с окончанием *-ти*: *ходити*. Возможно, использование такой формы инфинитива также объясняется употреблением других церковнославянизмов в предложении: «Господи научи мя ходити по пути семъ!». В данном случае можно говорить о вероятном подражании тексту Священного Писания.

В переводе Аполлоса отмечено 29 случаев употребления инфинитива глагола на *-ти*: *ходити*, *пребыти* (2 случая), *утаити*, *открыти*, *просити* (3 случая), *быти* (2 случая), *носити*, *терпѣти*, *зрѣти*, *жити* (5 случаев), *вопити*, *сравнити*, *казнити*, *побѣдити*, *имѣти*, *угасити*, *почтити*, *чтити* (2 случая), *благодарити*. Такое частотное употребление инфинитива может объясняться высоким стилем перевода, рифмой и подражанием под стиль Священного Писания.

В подавляющем большинстве случаев в текстах перевода встречаются формы инфинитива на –ть: у Аполлоса встречается 84 примера, у Демидовой – 72.

5. В переводе Демидовой встречаются церковнославянские формы личных местоимений, всего 9 случаев: местоимение 1 лица ед. числа имен. пад. *азъ* (2 случая), местоимение 1 лица ед. числа вин. пад. *мя* (3 случая), а также встречаются употребления местоимений единственного числа винительного падежа в формах *мене, тебе* (по 2 случая на каждый пример).

В переводе Аполлоса встречаются только формы местоимений 1 лица ед. числа вин. пад. *мя* (6 случаев) и 2 лица ед. числа вин. пад. *тя* (2 случая). Отмечается также единичное написание притяжательного местоимения «его» в форме *ево*.

Помимо этого в обоих переводах встречается употребление русских форм местоимений *я*, *меня*, *тебя*. В переводе Демидовой встречается 17 случаев употребления формы *меня*, 16 случаев употребления формы *тебя* и 53 случая употребления формы *я*. В переводе Аполлоса замечено 9 случаев употребления формы *меня*, 15 случаев употребления формы *тебя* и 41 случай употребления формы *я*. Тем самым, можно говорить о том, что Демидова и Аполлос используют в большинстве случаев русские формы местоимений, церковнославянские формы употребляются для стилизации текста под высокий книжный стиль.

6. В переводе Демидовой были отмечены 2 случая употребления звательного падежа: «съ тобою распявшись сыне Божій», «Не допусти мене къ сему душе святый».

В переводе Аполлоса отмечено единичное употребление звательного падежа: «Душе! Ты Бога въ вѣкъ не забывай». «Душа» здесь соотносится с немецким «Seele» («душа»).

7. В переводе Демидовой употребляются церковнославянские окончания существительных множ. числа творит. пад., всего 4 примера: *со ангели*, *съ херувими*, *съ серафими*, *съ престолы*. Вероятно, употребление таких окончаний обусловлено ритмом текста:

Со ангели и съ серафими,
Съ престолы и херувими
Со всѣми святыми всѣхъ вѣковъ
Возрадуюсь я во вѣки?

В переводе Аполлоса отмечено единичное употребление окончания *-ами*: *съ ангелами*.

8. В переводе Демидовой замечено употребление окончания *-и* в местном падеже у существительных земля и небеса: *на небеси* (3 случая), *на земли* (6 случаев).

Также и в переводе Аполлоса были замечены подобные употребления: *на небеси* (2 случая), *на земли* (2 случая).

Подобная форма считается исконно церковнославянской. Она регулярно встречается в текстах авторов середины XVIII века, и литературная традиция долгое время считала эту форму подходящей поэтическим текстам (Kislova/Кислова 2012:291-292).

9. Замечены в переводе Демидовой церковнославянские окончания в слове «облака»: в форме родительного падежа множественного числа - *до облакъ* (1 раз), в форме местного падежа множественного числа - *на облацѣхъ* (2 раза), что является примером церковнославянизма.

В переводе Аполлоса в данном случае встречается вариант перевода вместо «облака» *небеса*.

10. В переводе Демидовой встречаются случаи использования церковнославянских форм повелительного наклонения глагола: *не вниди* (2 раза), *не забуди* (1 раз), *воздаждь* (1 раз), *буди* (от глагола *быть* - 5 случаев), *даждь* (2 случая), *приіми* (1 случай), *исполнися* (1 случай).

В переводе Аполлоса также встречаются подобные формы повелительного наклонения: *не вниди* (2 случая), *услыши* (1 случай), *избави* (1 случай), *стяжи* (1 случай), *даждь* (3 случая).

Употребление форм повелительного наклонения глаголов с безударным окончанием *–и* обусловливается ритмом текста.

Помимо церковнославянских форм повелительного наклонения в текстах встречаются и обычные формы, такие как *дай*, *почитай*, *молись* и др.

3.3. Лексические церковнославянизмы

Опираясь на данные Словаря Академии Российской (SAR/CAP 1789-1794), в переводе Демидовой можно выделить следующие примеры церковнославянизмов:

1. Союзы: *аще* (5 случаев), *убо* (3 случая), *яко* (9 случаев), *паче* (1 случай).
2. Наречия: *паки* (1 случай), *днесь* (2 случая), *до здѣ* (1 случай).
3. Существительные: *гласъ* (2 случая), *исполинъ* (1 случай), *зиждитель* (1 случай), *зерцало* (1 случай), *десница* (1 случай), *животъ* (2 случая), *судія* (1 случай), *мзда* (1 случай), *агнецъ* (1 случай), *блажство* (1 случай), чадо (1 случай).

В переводе Аполлоса представлены следующие случаи:

1. Наречия: *паки* (1 случай), днесь (4 случая).
2. Существительные: *десница* (3 случая), *зерцало* (1 случай), *зиждитель* (1 случай), *агнецъ* (1 случай).

4. Выводы

Немецкий язык пользовался интересом при обучении, немецкие книги читали и часть из них перевели на русский язык, переводили не только духовные и церковные книги, но и книги светского содержания. Одним из наиболее популярных авторов был К.Ф. Геллерт, чьи произведения переводились учениками семинарий, а также и светскими переводчиками. В данной работе мы рассмотрели примеры перевода некоторых стихотворений из сборника *Духовные оды и песни*, выполненного светской переводчицей Е. Демидовой и епископом Аполлосом. При анализе перевода были замечены различные примеры употребления церковнославянизмов, что может говорить и о литературной традиции XVIII века. Аполлос является представителем церковной среды, поэтому его выбор лексики и форм обусловлен ориентацией на церковные установки. Демидова происходит из дворянского рода, язык отражает ее происхождение и ее отношение к языку. Перевод выполнен в прозе наподобие ученического перевода в доказательство своих знаний немецкого языка, поэтому употребление церковнославянизмов можно рассматривать как попытку приблизить перевод к поэтическому тексту, чтобы отразить настроение и стиль оригинала. Сравнение переводов одного оригинального текста показывает, как оценивали и использовали церковнославянизмы оба автора и в каких случаях их употребление играет важную стилистическую роль.

Литература

Borkovskij, V. I., Kuznecov, P. S. 2006. *Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka*. Moskva. / Борковский, В. И., Кузнецов, П. С. 2006. *Историческая грамматика русского языка*. Москва.

Kislova, E. I. 2012. Ob odnom pereloženii psalma, pripisannom Lomonosovu, i statuse otdel'nyh cerkovnoslavjanizmov v poètičeskom diskurse serediny XVIII veka. V: Sidorova, M. Ju., Dunaeva L. A. (red.). *Filologija: večnaja i molodaja: Sbornik statej k jubileju professora M.L. Remnëvoj*. Moskva, 273-302. / Кислова, Е. И. 2012. Об одном переложении псалма, приписанном Ломоносову, и статусе отдельных церковнославянизмов в поэтическом дискурсе середины XVIII века. В: Сидорова М. Ю., Дунаева Л. А. (ред.). *Филология: вечная и молодая: Сборник статей к юбилею профессора М.Л. Ремнёвой*. Москва, 273-302.

Kislova, E. I. 2015. Nemeckij jazyk v russkih seminarijah 18 veka: iz istorii kul'turnyh kontaktov. *Vestnik Pravoslavnogo Svjato-Tihonovskogo Gumanitarnogo universiteta. Serija "Filologija"* 1 (40) (v pečati). / Кислова Е. И. 2015. Немецкий язык в русских семинариях 18 века: из истории культурных контактов. *Вестник православного Свято-Тихоновского Гуманитарного университета. Серия «Филология»* 1 (40), 53-70.

Kirpičnikov, A. 1892. K. F. Gellert. V: *Ènciklopedičeskij slovar' Brokgauza i Efrona*. T. 8. Sankt-Peterburg, 279-280. / Кирпичников, А. 1892. К.Ф. Геллерт. В: *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Т. 8. Санкт-Петербург, 279-280.

Levin, Ju. D. 1996. *Istorija perevodnoj literatury v Rossii. Drevnjaja Rus'. XVIII vek*. T. 2. Sankt-Peterburg. / Левин, Ю.Д. 1996. *История переводной литературы в России*. *Древняя Русь*. *XVIII век*. *Т. 2*. Санкт-Петербург.

Nemecko-latinskij i russkij leksikon. 1731. Sankt-Peterburg / *Немецко-латинский и русский лексикон*. 1731. Санкт-Петербург.

Pavlenko, N. I. 2006. *Ekaterina II*. Moskva / Павленко, Н. И. 2006. *Екатерина II*. Москва.

Slovar' Akademii Rossijskoj. 1789-1794. Sankt-Peterburg / *Словарь Академии Российской*. 1789-1794. Санкт-Петербург.

Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова
Ленинские горы д. 1
Москва – Russia

К с е н и я К о м а р о в а
(xenia.komarova@gmail.com)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 130-137.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

OBRAZ SOWIECKIEJ RZECZYWISTOŚCI LAT 20. i 30. XX WIEKU W FOLKLORZE UKRAIŃSKIEGO DONBASU

Na materiałach folklorystycznych z archiwum Komisji Etnograficznej Wszechukraińskiej Akademii Nauk

The Image of the Soviet reality of the years 1920-1930 in the folklore of the Ukrainian Donbass.
Through materials from the archive of the Ethnographic Commission of the Ukrainian Academy of Sciences

Abstract: The Donbass is a region close to the Ukrainian-Russian border. The formation of the identity of the inhabitants of the region was greatly influenced by Stalinist industrialization and collectivization. What is the image of this period, a breakthrough in the history of the region, created from authentic folklore collected in the years 1920-1930? The author aims to analyse folklore texts from the Donbas which are preserved in the archive of the former Ethnographic Commission of the Ukrainian Academy of Sciences. In the USSR, the material was treated as "secret".

Keywords: folklore, Donbass, Ukraine, Ethnographic Commission, Stalinism.

1. Wprowadzenie

Donbas to subregion położony na pograniczu ukraińsko-rosyjskim w Donieckim Zagłębiu Węglowym. Jego ukraińska część składa się z dwóch jednostek administracyjno-terytorialnych o statusie odrębnych regionów – obwodów donieckiego i ługańskiego. Duży wpływ na kształtowanie się tożsamości mieszkańców Donbasu miała specyfika jego rozwoju gospodarczego w XIX i XX w., przejawiająca się w intensywnej rozbudowie przemysłu górniczego. Od ponad dwóch dekad przedmiotem szczególnego zainteresowania badaczy zajmujących się historią ukraińskiego Donbasu oraz tożsamością jego ludności jest okres sowieckiej industrializacji i kolektywizacji w latach 20. i 30. XX w. W ich opinii właśnie ówczesne procesy były istotne dla kształtowania się specyfiki tej krainy.

Jeden z najbardziej znanych badaczy problematyki Donbasu amerykański historyk Hiroaki Kuromiya początki kształtowania się specyficznej tożsamości mieszkańców regionu dostrzega w odległych czasach kolonizacji niegdyś dzikiego stepu.

> Tak w geograficznym, jak i w symbolicznym sensie Donbas jest odrębną społecznością, taką samą jak naród, miasto czy wieś. Jest on przestrzenią, pograniczem, gdzie wewnętrzne pragnienie wolności, dzika eksploatacja i codzienna przemoc konkurowały ze sobą o władzę. Podobnie jak w innych społecznościach step z jego splotem wolności i terroru był wspólnotą wyobrażoną[1] (Kuromiya 2002:22).

Badając fenomen donieckiego pogranicza, Kuromiya podkreśla, że Donbas jest szczególną przestrzenią wolności – nieposłusznym dzieckiem Ukrainy i Moskwy. Powołując się na materiały z archiwów byłych komunistycznych struktur bezpieczeństwa, badacz twierdzi, że był on jedną z tych sowieckich prowincji, które najbardziej ucierpiały na skutek stalinowskich represji politycznych.

[1] W całym artykule tłumaczenia z ukraińskiego – R.K.

> Wygląda na to, że w latach 1937-1938 około jednej trzeciej wszystkich prześladowań, do jakich doszło na Ukrainie, miało miejsce właśnie w Donbasie, mimo iż ludność Donbasu wówczas wynosiła tylko około 16% ludności Ukrainy (Kuromiya 2015:38).

W ocenie historyka na przełomie lat 20. i 30. XX w. – wraz z pogorszeniem się sytuacji gospodarczej oraz rozpoczęciem represji wobec mieszkańców Donbasu – zarówno na wsi, jak i w miastach regionu utrwalił się obraz władz sowieckich jako „nowego wroga" miejscowej ludności (Kuromiya 2002:236). Niezadowolenie donbaskich chłopów i robotników niejednokrotnie przybierało wówczas formy buntu czy spontanicznych akcji protestacyjnych.

Tezę o Donbasie jako wspólnocie wyobrażonej podziela ukraiński socjolog Hennadij Koržov. Zaznacza on, że specyficzny model donbaskiej tożsamości regionalnej jest polemiczny wobec państwowości ukraińskiej. Według Koržova odpowiedzi na pytanie o przyczyny takiego stanu rzeczy warto szukać w okresie uprzemysłowienia regionu, związanego przede wszystkim z wydobyciem węgla.

> Modernizacja Donbasu została niedokończona, Donbas niby utknął w XIX w. ze swoimi poglądami dotyczącymi kwestii społecznych, normatywnych, systemu wartości, orientacji życiowych oraz sposobu życia (Koržov 2006:42).

Twierdzi on, że typ mieszkańca Donbasu ostatecznie wykształcił się w latach 30. XX w.

Kwestii regionalnej tożsamości Donbasu poświęcone zostały także interdyscyplinarne poszukiwania polskiej badaczki Marty Studenny-Skrukwy. Analizując to zagadnienie, odwołuje się ona do mitologii regionu, folkloru górników. Zwraca uwagę na zasadniczą rozbieżność w stosunku do Donbasu w oficjalnej retoryce władz sowieckich i jej rzeczywistych działaniach:

> Donbas miał być witryną komunizmu, regionem, w którym żyje się dostatnio, ale w którym bezpowrotnie zanikają wszelkie ślady burżuazyjnego społeczeństwa, a do takich bez wątpienia zaliczała się narodowość. W praktyce przez cały okres istnienia ZSRR Donbas był dla Moskwy peryferią, wprawdzie gospodarczo i geopolitycznie atrakcyjną, przez to zaś niezwykle ważną, ale jednak peryferią (Studenna-Skrukwa 2014:150-151).

Rekonstruując codzienność i nastroje mieszkańców Donbasu z okresu stalinowskiej industrializacji i kolektywizacji, badacze posiłkują się materiałami sowieckich instytucji państwowych, organów partii komunistycznej oraz służb specjalnych. Sięgają także do źródeł zawierających relacje bezpośrednich świadków epoki, czyli do historii mówionej, wspomnień osób, które widziały to, co się działo w Donbasie w okresie stalinizmu, bądź słyszały od kogoś o tym. W ostatnich latach – po uproszczeniu dostępu do archiwów sowieckiego aparatu represji – materiały gromadzone przez komitety partyjne, Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych (NKWD) i Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwowego (MGB) stały się cennym źródłem wiedzy o nastrojach społeczeństwa w okresie totalitaryzmu. Niemniej jednak – jak to słusznie ujęła Lynne Viola, kanadyjska badaczka ruchu oporu sowieckich chłopów przeciwko kolektywizacji – materiały z archiwów służb specjalnych niejako narzucają badaczowi pewną optykę:

> Specyfika takich materiałów źródłowych, czyli głównie oficjalnego pochodzenia, zmusza historyków do analizowania polityki chłopskiej przez pryzmat państwa [...]. Badanie chłopskiego oporu jest ściśle związane z państwowym dyskursem, językiem, mentalnością stalinizmu, który zrobił z chłopów wrogów i zafałszował prawdziwy sens ich „polityki". Takie słowa jak *kułak*, *kontrrewolucja*, *sabotaż*, *zdrada*, *trwonienie*, *samorozkułaczanie*, *nadużycia*, *zamieszki*, *babskie bunty* (*кулак*, *контрреволюция*, *саботаж*, *измена*, *разбазаривание*, *саморасккулачивание*, *перегибы*, *массовые беспорядки*, *бабьи бунты*) i setki innych utrudniają naszą pracę, częściowo zagłuszając głosy chłopów (Viola 2010:21).

Innymi słowy – rekonstruując obraz świata widziany oczami przeciętnego człowieka okresu stalinizmu, trzeba dość ostrożnie korzystać z materiałów organów partii komunistycznej i służb specjalnych (doniesień, sprawozdań, protokołów). Warto pamiętać, że

takie instytucje zbierały, porządkowały i interpretowały dokumenty dotyczące nastrojów obywateli zgodnie ze swoją wewnętrzną logiką oraz posługiwały się specyficznym, nacechowanym ideologicznie językiem.

Z kolei materiały historii mówionej powstawały dopiero po kilku dziesięcioleciach od wydarzeń z lat 20. i 30. XX w. Na przykład Kuromiya powołuje się na zbiór wspomnień zapisanych przez ukraińską diasporę w USA wiele lat po śmierci Stalina (Kuromiya 2002:246-252; 2015:42). W latach 90. XX w. i na początku XXI w. relacje donbaskich świadków stalinizmu zbierano w ramach rozmaitych projektów krajoznawczych, a także państwowych programów upamiętnienia ofiar totalitaryzmu. Ciekawym przykładem takiego przedsięwzięcia jest seria wydawnicza *Гірка пам'ять* zrealizowana w 2008 r. w Doniecku (Bljednov 2008). Wydano w niej 16 tomów zawierających relacje świadków kolektywizacji i sztucznego głodu w Donbasie w latach 1932-1933. Takie materiały są subiektywne, nacechowane emocjonalnym stosunkiem narratorów do tego, o czym opowiadają. Z kolei odległość w czasie od opisywanych wydarzeń powoduje, że wielu szczegółów nie da się już odtworzyć.

Wydaje się, że ciekawym źródłem uzupełniającym wiedzę o tym, jak ludność regionu postrzegała sowiecką rzeczywistość, może być swoisty *vox populi* – autentyczna nieocenzurowana ustna twórczość ludowa, która powstawała w okresie międzywojennym. Sporo jej przykładów zachowało się w pamięci autochtonów do końca XX w., czyli do czasów, kiedy po ponad półwieczu milczenia można ją było legalnie zbierać, publikować i analizować. Folklorystyczne utwory odzwierciedlające codzienność pierwszych lat stalinizmu często pojawiają się w historii mówionej. Świadkowie tamtych wydarzeń wykorzystują w swoich relacjach fragmenty ówczesnych piosenek, przysłów, tzw. rymowanek – to, co przetrwało w pamięci. Ze względu na skrajnie negatywny stosunek władz sowieckich do tzw. folkloru politycznego wiele przekazywanych ustnie utworów ludowych zaginęło. Dlatego interesującym dopełnieniem materiałów z archiwów partyjnych i służb specjalnych jest folklor zarejestrowany bezpośrednio na przełomie lat 20. i 30.

2. „Represjonowane" archiwalia

Mało znane i w dużej mierze nieopublikowane przykłady takiego folkloru zapisanego w Donbasie w okresie stalinowskiej industrializacji i kolektywizacji znajdują się w archiwum Instytutu Folkloru, Sztuki i Etnografii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie. W zbiorach byłego archiwum Komisji Etnograficznej Wszechukraińskiej Akademii Nauk (WUAN) zachowało się kilkaset folklorystycznych tekstów odzwierciedlających stosunek nosicieli folkloru do władz sowieckich z okresu pierwszych lat rządów Józefa Stalina. Gromadzono je w ramach szeroko zakrojonego programu zbierania folkloru zorganizowanego przez komisję w latach 20. i na początku 30. XX w. Po pogromie dokonanym przez władze komunistyczne na Komisji Etnograficznej WUAN w 1933 r. materiały z jej archiwum znalazły się w powołanym wówczas Instytucie Folklorystyki, a następnie poddano je selekcji. Część z nich, te uznane za politycznie niepoprawne, trafiły do specjalnego, niedostępnego dla badaczy zbioru. Na początku lat 90. ów zbiór został rozformowany, a materiały z powrotem trafiły do ogólnodostępnych zbiorów archiwalnych. Do dziś na wielu dokumentach z lat 20. i 30. znajdują ślady ich traktowania w ZSRR – w opisach na teczkach czy bezpośrednio na dokumentach pojawiają się komentarze typu: *антирадянський фольклор*, *куркульська агітація*, *куркульські пісні*, *фольклор декласованих елементів* etc.

Jak się okazało, w kolekcji folkloru zebranego w okresie międzywojennym znajduje się wiele unikatowych materiałów z terenów dzisiejszych obwodów donieckiego i ło-

gańskiego. Autorowi niniejszego artykułu udało się zidentyfikować teksty zapisane w Donbasie na przełomie lat 20. i 30. przez co najmniej kilkunastu zbieraczy. Są to przede wszystkim krótkie charakterystyczne dla tego rosyjsko-ukraińskiego pogranicza satyryczne piosenki-czastuszki, a także tzw. wiersze-rymowanki, zbierane przez miejscowych korespondentów komisji – krajoznawców, nauczycieli, uczniów i studentów techników nauczycielskich (w ramach praktyk pedagogicznych). Zakres terenowy prac folklorystów-amatorów obejmuje północną część obwodu ługańskiego, okolice Donieczka (miasteczka Hryszyno i Marjinkę) oraz niektóre donieckie wsie. Językiem utworów był zarówno ukraiński, jak i rosyjski, a często mieszanka ich obu – tzw. surżyk. Dokumentacja utworów nie jest precyzyjna, często trudno ustalić, przez kogo lub gdzie były one zapisane. Nie brakuje natomiast komentarzy, uwag dotyczących biografii czy repertuaru wykonawców folkloru.

3. Krótki przegląd donbaskiego folkloru

Jaki zatem obraz tego przełomowego w dziejach regionu okresu wyłania się z folkloru zebranego w obwodach donieckim i ługańskim na przełomie lat 20. i 30. XX w.? Warto przy tym zaznaczyć, że zarejestrowany wówczas materiał pozwala mówić o ciągłości tradycji folkloru politycznego w Donbasie. Po 10 latach budowania reżimu komunistycznego w repertuarze wykonawców folkloru nadal funkcjonowały utwory z okresu wojny domowej 1919-1921, np. piosenki opiewające legendarnego przywódcę anarchistów ukraińskich Nestora Machnę. O ile w tzw. ukraińskim folklorze sowieckim, tworzonym z inspiracji władz, Machno ukazywany był jako postać śmieszna i tchórzliwa, o tyle w czastuszkach z donbaskiego miasteczka Hryszyno (obecnie Krasnoarmiejsk) jawi się on jako śmiałek, wobec którego nosiciele folkloru żywią sympatię:

Ой яблочко на качалочке, їде батько Махно на тачаночке,
Ой яблочко із листочками, їде батько Махно із синочками.
Ой яблочко на вєсу, на вєсу, їде батько Махно по лєсу, по лєсу.
З скрипками, балалайками, із вінтовками і нагайками[2] (Arxivni/Архівні: od. zb. 647:195).

Jednym z najbardziej rozpowszechnionych motywów w materiałach zarejestrowanych przez korespondentów Komisji Etnograficznej w Donbasie jest dotkliwa nędza, deficyt żywności oraz podstawowych artykułów gospodarczych, w tym środków czystości, obuwia czy ubrań. Efekt komiczny w satyrycznych piosenkach osiągany jest przez ukazywanie przepaści między ideałem dobrobytu obywatela ZSRR a rzeczywistością; wyśmiewa się tym samym kulejącą gospodarkę socjalistyczną, w której człowiek wygląda jak żebrak – niby ma buty, a jednak ich nie ma:

У меня ботинки есть,
берегу их в зиму,
а по правде вам сказать –
они в магазине.
У меня ботинки есть,
берегу их к лету,
а по правде вам сказать –
у меня их нету (Arxivni/Архівні: od. zb. 647:236).

Brak podstawowych artykułów żywnościowych anonimowi twórcy folkloru tłumaczą w duchu ludowej karnawalizacji. Winna jest nie sowiecka gospodarka, tylko koguty, które strajkują, przez co kury nie niosą jaj: „Пітухі забастовалі, кури не несуться, спекулянти на базарі за яйця деруться" (Arxivni/Архівні od. zb. 520:108).

[2] W cytatach zachowuję oryginalną ortografię korespondentów Komisji Etnograficznej.

W folklorze zarejestrowanym w Donbasie w latach 20. i 30. znalazła też odzwierciedlenie kolektywizacja wsi. Niejednokrotnie kompozycja czastuszek z tego bloku tematycznego opiera się na antytezie – wieś sprzed okresu kolektywizacji przeciwstawia się współczesnej, w której trwa proces tworzenia kołchozów. Widzimy zatem w ówczesnych donbaskich piosenkach wieś kiedyś i teraz, gdzie kiedyś (*раньше*) – chłop był syty i zamożny, a teraz (*тепер*) – głodny i ubogi. W ługańskiej czastuszce z początku lat 30. ówczesny chłop w porównaniu z dawnym *мужиком* wygląda jak zmęczony wróbelek: „Раньше жилі мужикі хліборобчики, а тепер позгинались як горобчики" (Arxivni/Архівні: od. zb. 520:105).

Znany był nosicielom folkloru w Donbasie popularny w twórczości ludowej okresu stalinizmu motyw złych warunków higienicznych spowodowanych skrajnym ubóstwem kołchoźników. Na skutek kolektywizacji struktura społeczna wsi się zmieniła, bogatszych gospodarzy represjonowano, tylko czy na lepsze zmieniło się życie uboższych chłopów, których – jak mówi czastuszka – zjadły wszy?

Раньше жили кулаки,
с ними жили біднякі,
тепер нєту кулаков,
сьєлі воші бідняков (Arxivni/Архівні: od. zb. 520:105).

Im dłużej będzie trwał taki stan rzeczy, tym groźniejszy stanie się ten problem. Wszy, które żerują na sowieckiej niegospodarności w czastuszce zapisanej w 1931 r. we wsi Połowynkino (obw. ługański), urastają do symbolu ogromu problemów, które spadły na rolnika:

В колективі гарно жити
молотком паразити бити,
як ще трохи поживемо,
то й обухом не розіб'ємо (Arxivni/Архівні: od. zb. 520:57).

W czastuszkach pojawia się także motyw problemów psychicznych spowodowanych trwałym niedożywieniem. Na skutek braku jedzenia ludzie tracą zdrowe zmysły, zachowują się niewłaściwie:

Ой соз, ти мой соз,
чево зажурився
нема хліба, ні макухи,
народ показився (Arxivni/Архівні: od. zb. 521:16).

Osobną grupę tematyczną w utworach odzwierciadlających stosunek chłopów do kolektywizacji stanowią piosenki satyryczne, w których wspomina się o deportacjach gospodarzy w odległe regiony ZSRR. Do rangi symbolu całego obszaru, na który deportowano wówczas chłopów, wyrastają Sołowki – grupa wysp na Morzu Białym, gdzie od początku lat 20. funkcjonował pierwszy sowiecki obóz koncentracyjny. Folklorystyczne Sołowki to daleki i nieznany kraj i ta niewiadoma jest przyczyną smutku i trwogi skazanych na deportacje (*на сердце тревога*), a jednak skazańcom towarzyszy optymizm, żartują oni w sytuacji, wydawałoby się, nie do śmiechu. Zgodnie z zasadami ludowej karnawalizacji twórcy folkloru wywracają smutną rzeczywistość do góry nogami. W tym „świecie na opak" Sołowki już nie są tak straszne jak w rzeczywistości. W czastuszce zapisanej przez studentów Starobielskiego Technikum Pedagogicznego trwoga skazanego na deportacje mieści się nie w sercu, tylko w organie, który znajduje się poniżej pasa. Tak umiejscowione źródło niepokoju wywołuje śmiech, a zarazem burzy obraz Sołowek jako kraju, z którego się nie wraca:

Соловки, Соловки,
дальняя тревога,
болить серце і печінка

на х...ю тривога.
Соловки, Соловки
я вас не боюся,
поработаю годок,
та й назад вернуся (Arxivni/Архівні: od. zb. 521:18).

W repertuarze donbaskich wykonawców folkloru były także utwory, w których podejmowano refleksję nad przyczynami ówczesnych problemów gospodarczych i społecznych. W czastuszce ze wsi Czmyriwka pada stwierdzenie, że Ukraina – bogaty kraj rolników – cierpi przez swoją naiwność i brak podmiotowości:

Ты Украинушка хлеборобная,
сама хлеб отдала, сама голодная.
Ты Украіна, ты Украіна,
почему на тібя два хозяіна (Arxivni/Архівні: od. zb. 521:46).

W niektórych zapisanych w Donbasie piosenkach przyczyny nieszczęść, które spadły na miejscową ludność, tłumaczy się odejściem od religii. Boga nie ma, odszedł do nieba, skazawszy tym samym ludzi na głód. Głód duchowy niesie za sobą głód materialny. Paradoksalnie i tę rzeczywistość – bez Boga i bez chleba powszedniego – folklor opisuje nie bez ironii. Spod językowej warstwy satyrycznej przebija jednak rozpacz – człowiek został opuszczony przez Boga, pozostawiony z nowymi władzami, wobec których czuje się bezradny:

Ой Бог, ти наш Бог,
улітєл на нєбо,
нас заставіл получать
пол восьмушкі хлєба.
Загуляли все святиє
загуляли Бога нєт,
Бог уєхал за границу,
нє прієдєт сорок лєт (Arxivni/Архівні: od. zb. 521:18).

Na ogół temat walki władz z religijnością w donbaskim folklorze przedstawiany jest w kontekście nowej sowieckiej obyczajowości i zerwania z tradycją chrześcijańską. Niejednokrotnie w satyrycznych piosenkach pojawia się kpina z nowych sowieckich obrzędów, mających zastąpić stare chrześcijańskie, jak na przykład wprowadzane przez komunistów „gwieździny" (*звездины*) czy „oktiabriny" (*октябрины*) zamiast dawnych chrzcin:

Позабыли все крестины,
производят октябрины
Называют деток резко
Сын – зубила, дочь – стамеска (Arxivni/Архівні: od. zb. 647:59).

W oczach ludzi kategorycznie odrzucających ateizm antyreligijne działania komunistów były znakiem końca czasów, zbliżającej się apokalipsy, która miała być karą za grzech bezbożności. W miasteczku Marjinka znajdującym się blisko Doniecka (wówczas Stalino) studenci Starobielskiego Technikum Pedagogicznego zapisali rozważania staruszki Motrony Badzeuchy:

Як ангел буде трубити, на страшний суд ззивати, то оці антихристи в рай не попадуть, та й не слід їм буде бути там. Будуть в смолі кипіти, а праведні люди ті будуть в раю, бо це грішна душа. Та ото й дітей малих учать забувати бога, це все діявол підводить (Arxivni/Архівні: od. zb. 521:26).

Często spotykany w międzywojennym folklorze donbaskim jest temat zerwania z patriarchalną moralnością, tradycyjnym układem rodzinnym. W czastuszkach miłosnych podkreśla się brak strachu przed Bogiem w sytuacjach, kiedy zostaje naruszone dotychczasowe tabu – na przykład podjęcie decyzji o życiu małżeńskim bez cerkiewnego ślubu

(*не боюсь я никого, я одна в ответе*). Małżeństwo zawiera się już nie w cerkwi, a w radzie wiejskiej (*в совете)*, co więcej, można to robić wiele razy:

Раньше не было того,
что теперь творится,
комиссары разрешили
тридцать раз жениться (Arxivni/Архівні: od. zb. 520:94).

Zauważalny motyw ówczesnych dziewczęcych czastuszek to miłość wyrachowana: bardziej opłaca się kochać z komunistą niż z bezpartyjnym (*мало интересу*). Piosenki tego typu trudno uznać za utwory jednoznacznie krytyczne wobec sowieckiej rzeczywistości. Rosyjska folklorystka Natalia Skradol definiuje je jako czastuszki stalinowskie (Skradol'/Скрадоль 2011:160). Według badaczki stanowiły one odpowiedź twórców folkloru na oczekiwania komunistycznych władz pragnących legitymizacji w oczach mas. Jej zdaniem takie czastuszki mają dwuznaczny sens. Można je odczytywać jako szczerą nieumiejętną deklarację wierności reżimowi, ale również jako zawoalowaną kpinę z deklaracji miłości do funkcjonariuszy komunistycznych.

Іспугалася до смерті
нинче мамінька моя.
Я пришла та єй сказала:
комсомолкой стала я (Arxivni/Архівні: od. zb. 521:7).

O napięciu między ludnością wiejską a górnikami w Donbasie mówią satyryczne czastuszki o ‚górnikach-hyclach' (*шахтеры-живодеры*). Górnicy przedstawiani są w nich jako ludzie chciwi i leniwi, nieszanujący natury. Z perspektywy donbaskich chłopów „rozkopywanie gór" nie miało nic wspólnego z prawdziwą pracą:

Шахтер пашеньки не паше,
коси в руки ни бере,
напрасно гори розриває,
нізащо дєнєжки бире (Arxivni/Архівні: od. zb. 521:89).

4. Podsumowanie

Z utworów zebranych przez korespondentów Komisji Etnograficznej WUAN w ukraińskim Donbasie na przełomie lat 20. i 30. XX w. wyłania się dość spójny obraz sowieckiej rzeczywistości widzianej oczami wykonawców folkloru. Wypełniała ją codzienna zawzięta walka o przetrwanie, w której deficyt artykułów żywnościowych czasami prowadził wręcz do głodu, a brak podstawowych artykułów przemysłowych uwłaczał godności człowieka. Narzucana przez komunistyczne władze obyczajowość jawiła się w ich oczach jako groteskowa. Ukazując tak absurdalną, zakłamaną, a poniekąd brutalną rzeczywistość, folklor oswaja ją, rozbraja, czyni mniej straszną przez ironizowanie i ośmieszanie. Jego odbiorca zanurza się w ludowy „świat na opak", w którym groźne i niepewne staje się zabawne i przewidywalne. Można tu mówić o szczególnej roli śmiechu wypierającego ze świadomości strach. Autentyczny folklor zapisany w okresie stalinizmu jest ciekawym uzupełnieniem źródeł niezbędnych do zbadania tych dramatycznych czasów. Pomaga lepiej zrozumieć przeszłość tak specyficznego regionu, jakim jest Donbas.

Ź r ó d ł a

Arxivni naukovi fondy rukopysiv ta fonozapysiv Instytutu mystectvoznavstva, fol'klorystyky ta etnolohiji, f. 1-6, od. zb. 520. / Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології, ф. 1-6, од. зб. 520.

Arxivni naukovi fondy rukopysiv ta fonozapysiv Instytutu mystectvoznavstva, fol'klorystyky ta etnolohiji, f. 1-6, od. zb. 521. / Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології, ф. 1-6, од. зб. 521.

Arxivni naukovi fondy rukopysiv ta fonozapysiv Instytutu mystectvoznavstva, fol'klorystyky ta etnolohiji, f. 1-6, od. zb. 647. / Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології, ф. 1-6, од. зб. 647.

L i t e r a t u r a

Bljednov, S. (red.). 2008. *Hirka pam'jat': Do 75-x rokovyn Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukrajini*. Kn. 1-16. Donec'k. / Блєднов, С. (ред.). 2008. *Гірка пам'ять: До 75-х роковин Голодомору 1932-1933 років в Україні.* Кн. 1-16. Донецьк.

Koržov, H. 2006. Rehional'na identyčnist' Donbasu: Henezys i tendenciji rozvytku v umovax suspil'noji transformaciji. *Sociolohija: teorija, metody, marketynh* 4, 38-51. / Коржов, Г. 2006. Регіональна ідентичність Донбасу: Генезис і тенденції розвитку в умовах суспільної трансформації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг* 4, 38-51.

Kuromiya, H. 2002. *Svoboda i teror u Donbasi. Ukrajins'ko-rosijs'ke prykordonnja u 1870-1990-i roky*. Kyjiv. / Куромія, Г. 2002. *Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння у 1870-1990-і роки*. Київ.

Kuromiya, H. 2015. *Zrozumity Donbas*. Kyjiv. / Куромія, Х. 2015. *Зрозуміти Донбас*. Київ.

Skradol', N. 2011. «Žit' stalo veselee» stalinskaja častuška i proizvodstvo «ideal'nogo sovetskogo sub''ekta». *Novoe literaturnoe obozrenie* 108, 160-183. / Скрадоль, Н. 2011. «Жить стало веселее» сталинская частушка и производство «идеального советского субъекта». *Новое литературное обозрение* 108, 160-183.

Studenna-Skrukwa, M. 2014. *Ukraiński Donbas. Oblicza tożsamości regionalnej*. Poznań.

Viola, L. 2010. *Krest'janskij bunt v èpohu Stalina. Kollektivizacija i kul'tura krest'janskogo soprotivlenija*. Moskva. / Виола, Л. 2010. *Крестьянский бунт в эпоху Сталина. Коллективизация и культура крестьянского сопротивления*. Москва.

Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
Warszawa – Poland

R o s t y s ł a w K r a m a r
(rostyslav.kramar@uw.edu.pl)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 138-147.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

NAZWY JEDNOSTEK UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO I OSÓB NA NICH STUDIUJĄCYCH W JĘZYKU STUDENTÓW (Na marginesie prac nad *Słownikiem języka studentów Uniwersytetu Warszawskiego*)

Names of faculties of the University of Warsaw and names of students at the University of Warsaw (in *Dictionary of language of students at the University of Warsaw*)

Abstract: The aim of the article is to characterize the names of the faculties at the University of Warsaw and students studying there. They are excerpted from the *Dictionary of language of students at the University of Warsaw* (www.studenckamowa.uw.edu.pl), collecting contemporary vocabulary accumulated since 2015. The analysis shows that even though the slang lexicon is fickle and ephemeral, the trends governing its creational acts do not change compared to the material collected in the first half of the 20th century.

Keywords: names of faculties, slang, University of Warsaw, names of students, sociolinguistics.

Wstęp

Przedmiotem artykułu są określenia jednostek organizacyjnych (głównie wydziałów, rzadziej katedr czy instytutów oraz jednostek z nimi tożsamych) i osób na nich studiujących, którymi w nieoficjalnych kontaktach posługują się współcześni studenci Uniwersytetu Warszawskiego. Materiał pozyskano z tworzonego od 2015 r. internetowego *Słownika języka studentów Uniwersytetu Warszawskiego* (SJSUW). Z wciąż gromadzonego materiału wybrano słownictwo tworzące dwa powiązane ze sobą kręgi tematyczne, a celem artykułu stała się prezentacja najważniejszych tendencji rządzących leksyką charakterystyczną dla konkretnej grupy społecznej, jaką są studenci największego uniwersytetu w Polsce.

1. Stan badań nad językiem studentów[1]

Świadomość odrębności między językiem studentów a językiem ogólnym miał Aleksander Brückner, który w przedmowie do wydanego w 1927 r. *Słownika etymologicznego języka polskiego* napisał, że uwzględnia w nim, choć w niewielkim stopniu „słownictwo żakowskie", dzięki czemu utrwalone i opracowane pod względem etymologii zostały takie leksemy jak *sempiterna* 'tyłek', *sufleta* 'sługa szkolny', *sapient(y)* 'bedel, sługa rektorski' (Brückner 1927).

Systematyczne badania nad językiem studentów rozpoczęły się jednak dopiero w latach 60. XX w. Pomysłodawcą stworzenia słownika gwary studenckiej był między innymi Jerzy Bartmiński, który w 1961 r. w Lublinie podczas II Międzyuczelnianego Seminarium Językoznawczego wygłosił wraz z Mieczysławem Buczyńskim i Ireną Niewęgłowską referat dotyczący słownictwa środowiskowego studentów lubelskich (z lat 1957-1961). Na tym samym zjeździe Krystyna Leśniewska zaprezentowała gwarę studentów Uniwersytetu Warszawskiego. Prace nad słownikiem mającym gromadzić

[1] Obszerne fragmenty niniejszego i kolejnego podrozdziału posłużyły jako część wstępna słownika, stąd ich zbieżność z treściami na stronie www.studenckamowa.uw.edu.pl.

leksykę rejestrowaną w różnych ośrodkach akademickich kraju rozpoczęto w 1962 r. Jak podaje we wstępie do słownika Leon Kaczmarek (Kaczmarek, Grabias, Skubalanka 1994:5-6), trzy lata później na II Ogólnopolski Zjazd Młodych Językoznawców przywieziono z Uniwersytetu Warszawskiego ok. 600 „kartek", odpowiadających wypełnionym kwestionariuszom. *Słownik gwary studenckiej*, w którym znalazł się opracowany materiał leksykalny i frazeologiczny, wydano w postaci tzw. „szczotek" w 1968 r. Jego ostateczny druk jako publikacji „godzącej w dobre obyczaje" został jednak wstrzymany przez cenzurę. Ostatecznie słownik wydano niemal w niezmienionym kształcie w 1994 r. i jest to do dziś jedyne opracowanie leksykograficzne mieszczące leksykę środowiskową studentów z różnych uczelni w Polsce (por. Kaczmarek, Grabias, Skubalanka 1994).

Przemiany stylu życia i obyczajowości studenckiej, egalitaryzacja szkolnictwa wyższego i rozluźnienie więzi konstytuującej społeczność studencką spowodowały zmniejszenie zainteresowania omawianą odmianą języka. Kolejne opracowanie leksykograficzne dotyczące języka studentów wydano bowiem dopiero w roku 2010 jako *Słownik slangu studentów Uniwersytetu Gdańskiego* pod red. Macieja Widawskiego (Widawski 2010). Mniej więcej w tym samym czasie, bo w roku akademickim 2009/2010, Koło Miłośników Języka działające na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza rozpoczęło prace nad pierwszym elektronicznym słownikiem socjolektu studenckiego, który niestety jeszcze się nie ukazał (Ruta, Wrześniewska-Pietrzak 2010).

Jak wynika z powyższego skrótowego rozpoznania, źródła do badania leksyki, którą posługują się studenci Uniwersytetu Warszawskiego, ograniczają się właściwie do słownika gromadzącego materiał z przełomu lat 50. i 60. oraz artykułów i prac magisterskich, które powstawały na jego podstawie.

Jak podkreślają badacze (Grabias 2001), słownictwo slangowe ma charakter efemeryczny, jest więc zmienne i trudno uchwytne, jednak bardzo interesujące zarówno z punktu widzenia refleksji naukowej (językoznawczej, socjologicznej, psychologicznej, historycznej), jak i nienaukowego oglądu rzeczywistości. Celem twórców SJSUW jest zatem uchwycenie tej podlegającej nieustannej ewolucji rzeczywistości językowej, zgromadzenie i częściowe opisanie materiału leksykalnego, który niczym wrażliwa klisza fotograficzna rejestruje fakty socjologiczne, kulturowe, medialne i inne, pokazując jednocześnie, jak szybko środowiskowa odmiana języka reaguje na zmieniającą się rzeczywistość pozajęzykową.

2. Podstawa materiałowa

SJSUW tworzą od stycznia 2015 r. członkowie Diachronicznego Koła Naukowego „Twarde Jery" działającego przy Zakładzie Historii Języka Polskiego i Dialektologii Uniwersytetu Warszawskiego. Materiał zbierany jest metodą ankietową, a sama ankieta mająca charakter formularza internetowego i znajduje się na stronie i fanpage'u koła na Facebooku, co umożliwia dotarcie do szerokiego grona odbiorców. Do chwili obecnej udało się zebrać ponad 800 ankiet, wypełnionych przez studentów różnych wydziałów UW. Na kwestionariusz (poza metryczką) złożyło się ponad 70 szczegółowych pytań dotyczących określeń różnych osób, zjawisk, przedmiotów, czynności i instytucji związanych z życiem studenckim, przy czym inaczej niż w *Słowniku gwary studenckiej* (SGS) wzięto pod uwagę jedynie kręgi tematyczne związane z aktywnością na uczelni, w bibliotece lub w akademiku. Zrezygnowano natomiast z gromadzenia leksyki związanej z innymi sferami życia studentów (takimi jak jedzenie, zdrowie, życie seksualne, praca zarobkowa), ponieważ w rozumieniu autorów na te przejawy rzeczywistości językowej większy wpływ ma fakt ich przynależności do grup połączonych innymi niż uczelniane (i wynikające z nich zobowiązania) więziami.

W omawianej ankiecie znalazły się pytania, które pozwalają zbadać ewolucję, stałość i zmienność omawianego socjolektu, ponieważ odnoszą się do realiów życia studenckiego aktualnych zarówno dawniej, jak i współcześnie (np. *Jak mówisz na rektora?*, *Jak mówisz na dziekana?*, *Jak mówisz na studentów, którzy lubią się uczyć i otrzymują zawsze dobre oceny?*), oraz takie, które warunkowane są zmieniającymi się realiami (np. *Jak mówisz na system USOS?*, *Jak mówisz na rejestrację na zajęcia?*, *Jak mówisz na programy typu Erasmus?*). Wśród zadawanych pytań znalazło się pięć związanych bezpośrednio ze strukturą Uniwersytetu Warszawskiego: *Jak mówisz na swój wydział?*, *Jak mówisz na swój kierunek?*, *Jak mówisz na inne wydziały?*, *Jak mówisz na kolegów ze swojego wydziału?*, *Jak mówisz na studentów innych wydziałów?*

Odpowiedzi na wyróżnione pytania, które można zawęzić do następujących kręgów tematycznych: »nazwy wydziałów / nazwy kierunków« i »nazwy osób studiujących na konkretnych wydziałach i kierunkach«, stały się podstawą poniższej analizy.

3. Nazwy wydziałów

Ze zgromadzonego materiału wyekscerpowano 116 nazw 36 jednostek organizacyjnych UW, w większości wydziałów (rzadziej instytutów, zakładów, katedr itp.). Najwięcej określeń slangowych ma Wydział Prawa i Administracji (14 jednostek), przy czym warto zaznaczyć, że nie wszystkie omówione poniżej podali studenci tego wydziału. Nieco mniej określeń zostało stworzonych w celu nazwania Wydziału Neofilologii i Wydziału Psychologii (po 9). W czołówce listy rankingowej znajdują się również Wydział Zarządzania (7) oraz Kolegium Międzywydziałowych Indywidualnych Studiów Humanistycznych i Społecznych (6). W analizowanym materiale nie uwzględniono określeń będących skrótowcami, które nie zostały zaadaptowane fleksyjnie, np. odrzucono skrótowiec *WP* od nazwy *Wydział Polonistyki*, ale wzięto pod uwagę skrótowiec *WZ* (zapisywany także jako *wuzet*) od nazwy *Wydział Zarządzania*. Pierwszy z nich nie został bowiem zaadaptowany fleksyjnie (*studiować na WP*, *lubić WP*), drugi natomiast poddawany jest regularnej odmianie (*studiować na wuzecie*, *nie lubić wuzeta*). Pierwszy jest ponadto skrótowcem oficjalnym, funkcjonującym zarówno w języku potocznym, jak i pismach o charakterze administracyjnym, drugi (w postaci zaadaptowanej fleksyjnie i ortograficznie) staje się elementem wypowiedzi nieoficjalnych, a zatem fragmentem tej rzeczywistości językowej, która jest przedmiotem niniejszego opracowania. Z tego samego powodu zarówno w tej, jak i kolejnych omawianych grupach zrezygnowano z analizy określeń typu *polonistyka*, *poloniści*, ponieważ nie są one dyferencyjne dla języka studentów – nie determinują odmienności socjolektu studenckiego od języka ogólnego. Celem analizy było wskazanie najważniejszych tendencji widocznych w procesach kreacji socjolektalnych nazw jednostek organizacyjnych UW i studiujących na nich osób, nie zaś szczegółowa analiza strukturalna, która z powodu ograniczeń formalnych okazała się niemożliwa.

Z punktu widzenia motywacji, jaka przyświecała aktowi kreacyjnemu nazw tworzących omawiany krąg tematyczny, do najczęstszych należą *określenia, które z jednej strony wiążą się bezpośrednio z oficjalną nazwą wydziału, z drugiej zaś nawiązują do dziedziny wiedzy, którą można na nich studiować*, a sama nazwa dziedziny stanowi składową oficjalnej nazwy instytucji. W tym wypadku można mówić o podwójnej motywacji, której ujednoznacznienie jest niemożliwe. W omawianej grupie znalazły się następujące jednostki: *psych*, *psyche*, *psycho*, *psychol*, *psychola* (< *Wydział Psychologii* lub < *psychologia*), *neo*, *neofil*, *neofilo* (< *Wydział Neofilologii* lub < *neofilologia*), *orient*, *oriental* (< *Wydział Orientalistyczny* lub < *orientalistyka*), *lingwa* (< *Wydział Lingwistyki Stosowanej* lub < *lingwisty-*

ka stosowana), *gegra*, *geo* (< *Wydział Geografii i Studiów Regionalnych* lub < *geografia*), *hista* (< *Wydział Historyczny* lub < *historia*), *ekonomik* (< *Wydział Nauk Ekonomicznych* lub < *ekonomia*), *socjeta*, *socjo* (< *Wydział Filozofii i Socjologii* lub < *socjologia*), *archeo* (< *Instytut Archeologii* lub < *archeologia*), *etno* (< *Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej* lub < *etnologia*), *biolka* (< *Wydział Biologii* lub < *biologia*), *ital* (< *Katedra Italianistyki* lub < *italianistyka*), *gejo* (< *Wydział Geologii* lub < *geologia*), *reso* (< *Wydział Stosowanych Nauk Społecznych* i *Resocjalizacji* lub < *resocjalizacja*), *peda* (< *Wydział Pedagogiczny* lub < *pedagogika*), *prawsko*, *prejło* (< *Wydział Prawa i Administracji* lub < *prawo*).

Jak wynika z powyższego zestawienia, najważniejszą tendencją rozwojową języka, która zdeterminowała powstanie omawianych określeń, jest tendencja do ekonomizacji: bez względu na to, jaką motywację przyjmiemy za właściwą, wymienione określenia są krótsze od jednostek je motywujących. Nie da się jednak nie zauważyć, że ekonomizacja to nie jedyna tendencja leżąca u podstaw nazw z omawianej grupy. Znalazło się w niej bowiem wiele neosemantyzmów, których celem jest ekspresja i ukomicznienie rzeczywistości, np. *psyche* (grec. ‘dusza, psychika’), *psychol* (pot. ‘osoba chora psychicznie lub zachowująca się jak osoba chora psychicznie’), *socjeta* (‘grupa ludzi zajmująca uprzywilejowane miejsce w społeczeństwie’). Zdarzają się też neosemantyzmy nienacechowane przejęte z języka ogólnopolskiego, np. *ekonomik* (‘liceum ekonomiczne’), *orient* (‘wschód’), lub socjolektu uczniowskiego, np. *gegra* (‘geografia’), *biolka* (‘biologia), *hista* (‘historia’). Gry językowo-kulturowe towarzyszą tworzeniu takich określeń jak *neofil* (w nawiązaniu do leksemów nazywających dewiantów seksualnych, np. *pedofil*, *nekrofil*) czy *gejo* (w nawiązaniu do *geja*). Tylko w wypadku jednej formacji można mówić o nacechowaniu emocjonalnym ewokowanym przez wykorzystany sufiks (*-sko* w *prawsko*).

W omawianej grupie jedynie w nazwach Wydziału „Artes Liberales” zauważalny jest brak dwumotywacyjności: *artek*, *artes*, *Artes Uber Alles*, *Artesz Liberalesz*, *artesy*. Znamienne, że w wypadku dwóch wymienionych tu określeń (*Artes Uber Alles*, *Artesz Liberalesz*) nie mamy do czynienia z tendencją do ekonomizacji, lecz raczej z grą językową. Pozostałe formacje charakteryzuje skrótowość, przy czym rzeczownik *artek* jest deminutywną hybrydą utworzoną na drodze derywacji słowotwórczej za pomocą sufiksu *-ek* albo przeniesieniem do sfery apelatywnej zdrobnienia od imienia *Arkadiusz* lub *Artur*. O ile bardziej prawdopodobna wydaje się pierwsza możliwość, o tyle drugiej (szczególnie na tle jednostek z pozostałych kręgów tematycznych (*alberty*, *zachary*, *karole*)) również nie należy całkowicie wykluczać.

Drugą grupą określeń, które z uwagi na motywację można wyróżnić w analizowanym materiale, są nazwy odwołujące się do powszechnie stosowanych skrótowców nazw wydziałów lub jednostek organizacyjnych UW. W niej również należy wyróżnić podtypy. Pierwszym z nich są rzeczowniki powstałe na drodze adaptacji fleksyjno-ortograficznej: *fpja*, *wupeia* (WPiA), *mish*, *misz* (MISH), *wuzet* (WZ), *uknia* (UKKNJA), *osa* (OSA), *cesla* (CESLA), *fuw* (WF UW). Wymienione jednostki są przejawem tendencji do ekonomizacji, choć dwie z nich, które można by zaliczyć do grupy kolejnej, podejmują też strategie gry językowej, polegającej na tym, że skrótowiec jest tożsamy z rzeczownikiem funkcjonującym w polszczyźnie ogólnej (*osa*) lub zbliżony ortograficznie i fonetycznie do takiego (*cesla* – por. *cieśla*), przez co chętnie wykorzystywany w socjolekcie studentów. Zdecydowanie z grą językową związane są natomiast rzeczowniki będące neosemantyzmami, np. *wuzetka* (‘rodzaj ciastka’, którego nazwa powstała albo od nazwy warszawskiej trasy WZ, przy której w czasach PRL-u mieściła się cukiernia sprzedająca lub produkująca te ciastka, albo od WZC – ‘wypiek z czekoladą’), *mim* (‘aktor grający gestami, nieposługujący się głosem’). Inny

typ gry językowej posłużył do stworzenia rzeczowników: *jejak* (nawiązującego do wykrzyknień typu *jej*, *jejku*, *jeju*), *jebsir* (nawiązującego do wulgaryzmu *jebać* i angielskiego rzeczownika *sir*) czy *wugisru* (nawiązujący do potocznych określeń *sru*, *no to sru*). Rzeczownik *yes* powstał natomiast jako wynik modyfikacji ortograficznej skrótu *IES* i doskonale wpisuje się w obserwowaną na każdym kroku anglicyzację języka młodzieży.

Zupełnie odmienne niż przytoczone powyżej są jednostki wielosegmentowe powstałe w wyniku reinterpretacji oficjalnych skrótowców. Nie są one przejawem tendencji do ekonomizacji, trudno również uwierzyć, że studenci używają ich w codziennej komunikacji, stanowią raczej kolejny przejaw gry językowej, przy czym zawsze mają charakter ośmieszający i konotują wartości negatywne. W zebranym materiale określenia tego typu dotyczą dwóch wydziałów: Wydziału Prawa i Administracji, który nazywany jest *Wydziałem Paranoi i Absurdu*, *Wydziałem Piwa i Administracji* lub *Wydziałem Plotek i Absurdów* oraz Wydziału Zarządzania nazywanego *Wydziałem Zabaw* lub *Wydziałem Zabójstw*. Skrót WDiNP (Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych) rozwiązywany jest natomiast jako: *Wóda i na Piwo*. Z jednej strony można by przypuszczać, że zaprezentowane określenia mają charakter incydentalny i zostały stworzone na potrzeby ankiety. Kwerenda internetowa ujawnia jednak, że są one notowane w blogach oraz komentarzach na forach.

Nieco mniejszą podgrupę stanowią określenia nawiązujące do lokalizacji wydziałów. Tu również można wyróżnić kilka typów. Po pierwsze, nazwy powstałe w wyniku przeniesienia nazwy ulicy, przy której mieści się wydział: *Hoża* (Instytut Stosunków Międzynarodowych), *Długa* (Wydział Nauk Ekonomicznych), *Szturmowa* (Katedra Ukrainistyki i Wydział Lingwistyki Stosowanej), *Lipowa* (Wydział Prawa i Administracji), *Stawki* (Wydział Psychologii). Jako motywowany nazwą ulicy należy także potraktować rzeczownik *Miecznikowo* w odniesieniu do Wydziału Biologii, mieszczącego się przy ulicy Miecznikowej. Zmiana wygłosowej samogłoski z *a* na *o* prowadzi do skojarzenia z sufiksem *-owo*, służącym dawniej do tworzenia nazw dzierżawczych, współcześnie wykorzystywanym także w kreacji nazw fikcyjnych krain, np. *książeczkowo*, *bajeczkowo*. Wydział Filozofii i Socjologii, którego siedziba mieści się przy ul. Krakowskie Przedmieście 3, studenci nazywają *KP3*. W pewien sposób do lokalizacji wydziału nawiązuje określenie *biała willa* (Wydział „Artes Liberales", którego siedziba mieści się w tzw. białej willi, neogotyckim budynku z XIX w., odrestaurowanym na początku bieżącego stulecia). O ile *biała willa* wskazuje na jeden z powodów do dumy uniwersyteckiej administracji, o tyle określenie *azbest* (jak również nawiązujące do niego nazwy studentów *azbeściacy*, *azbeściaki*) powstało w związku z fatalnym stanem siedziby Wydziału Lingwistyki Stosowanej mieszczącego się przy ul. Szturmowej 4, której dach pokrywa właśnie azbest.

Wśród nazw wydziałów UW funkcjonujących w języku studentów znajdziemy również takie, które odnoszą się bezpośrednio do studiujących, są określeniami nazw zawodów, które po ukończeniu studiów na danym wydziale można wykonywać, np.: *adwokaty* (Wydział Prawa i Administracji), *ekonomisty* (Wydział Zarządzania), *chemiki* (Wydział Chemii). Podkreślić jednak należy, że są to nazwy deprecjatywne, ujawniające towarzyszące ich tworzeniu sarkazm i ironię. Podobnie ironiczno-żartobliwe są nazwy odnoszące się do przyszłości osób studiujących na poszczególnych wydziałach, np. *fabryka bezrobotnych* (Wydział Polonistyki).

Kolejna grupa to jednostki leksykalne odwołujące się do obszaru wiedzy wykładanej na danym wydziale oraz zainteresowań naukowych studiujących na nim osób. Są to między innymi wyrażenia powstałe w wyniku neosemantyzacji, np. *wykresy* (Wydział Nauk Ekonomicznych), derywacji słowotwórczej,

np. *wschodoznawstwo* (Wydział Orientalistyki), *humanik* (Kolegium Międzyobszarowych Indywidualnych Studiów Humanistycznych i Społecznych), wstecznej, np. *human* (Wydział Polonistyki).

Jak wynika z powyższego przeglądu, część zaprezentowanych nazw ma charakter ekspresywny. Ekspresja towarzysząca aktowi ich kreacji nie jest jednak podstawową motywacją nazewniczą. Do nieco innych wniosków prowadzi analiza ostatniej omawianej grupy, w której znalazły się nazwy (jedno- lub wieloelementowe) utworzone w celu wyładowania negatywnych emocji i frustracji niejednokrotnie towarzyszących studiom. Pojawiają się wśród nich neosemantyzmy, np. *kurwidołek* (Wydział Prawa i Administracji), *psychiatryk* (Wydział Neofilologii), derywaty słowotwórcze, np. *świrownia* (Wydział Psychologii), derywaty powstałe na drodze metaforyzacji, np. *mordor* (Instytut Archeologii), czy też specyficzne hybrydy językowe, świadczące o kreatywności językowej studentów, np. *Das Neue Pierdolnik* (Wydział Neofilologii) czy *sajkoszkoła* (w domyśle: 'szkoła, w której uczą się psychopaci' albo 'szkoła wykańczająca psychicznie' – Kolegium Międzyobszarowych Indywidualnych Studiów Matematyczno-Przyrodniczych).

4. Nazwy studentów studiujących na konkretnych wydziałach lub kierunkach

Z omawianego materiału wyekscerpowano 98 nazw 34 grup studentów, nazywanych z uwagi na to, jaki kierunek lub gdzie studiują. Zdecydowanie dominują tu określenia służące do identyfikacji studentów prawa (23), o wiele mniejsza (choć na tle pozostałych omawianych grup nadal duża) synonimia zauważalna jest wśród nazw studentów polonistyki, japonistyki czy MISH-u (po 7 określeń).

Podobnie jak w poprzednim kręgu tematycznym w tym również można wyróżnić kilka motywacji determinujących powstanie konkretnych jednostek językowych. Pierwszą z nich reprezentują nazwy odwołujące się do skrótowców nazw wydziałów lub kierunków, np. *mishałki*, *mishe*, *mishowcy*, *misiaczki*, *myszaki*, *myszy* ('studenci MISH'), *ceslonauci*, *ceslowcy*, *ceslownicy*, *cieścle*, *cieślaki*, *cieślątka* ('studenci CSL'), *MISMaPi*, *MISMaPiki*, *mismapowcy*, *mismapy* ('studenci MISMP'), *ikapowcy*, *ikapusie* ('studenci IKP'), *ilsiaki*, *ilsowcy* ('studenci ILS'), *wuzeciaki*, *wuzetowcy* ('studenci WZ'), *esemowiec* ('student SM').

Oczywiście podobnie jak w wypadku nazw jednostek organizacyjnych jedną z ważniejszych tendencji rządzących omawianym kręgiem tematycznym jest tendencja do ekonomizacji – wszystkie omawiane struktury mają charakter syntetyczny w odróżnieniu od analitycznych używanych w tekstach o charakterze oficjalnym. Wydaje się jednak, że sama potrzeba ekonomizacji nie doprowadziłaby do powstania omawianych nazw. Z punktu widzenia studentów największą potencję słowotwórczą wykazują skróty *MISH* i *CESLA*, przy czym członkowie omawianej grupy społecznej wykorzystują liczne możliwości skojarzeniowe, które te skrótowce mogą budzić. Należy zauważyć, że dominują tu określenia konotujące wartości pozytywne, co wiąże się z jednej strony z charakterem podstawy słowotwórczej – skrótowiec *MISH* kojarzy się z rzeczownikiem *miś*, z drugiej zaś z sufiksami deminutywnymi i hipokorystycznymi (*-(ał)ki*, *-aczki*, *-aki*). Formacja *mishałki* budzi również skojarzenia z popularnymi cukierkami michałkami. Równie kreatywnie został wykorzystany skrótowiec *CESLA*, od którego stworzono derywaty sufiksalne. Jeden z nich utworzono za pomocą cząstki pochodzenia obcego *-nauta* (obecnej w języku ogólnopolskim w formacjach *kosmonauta*, *astronauta*), co nadaje formacji żartobliwy wydźwięk – wywołuje skojarzenia z podróżami kosmicznymi. Warto zaznaczyć, że w języku młodzieży *kosmos* oznacza zarówno coś wspaniałego (*Ale bluzka! Kosmos!*), jak i trudnego (*Nic z tego nie rozumiem! Kosmos!*) – *ceslonauci* to zatem osoby albo zachwycone studiowanym kierunkiem, albo przeko-

nane o tym, że jest on bardzo trudny i w związku z tym podziwiane, że podjęły się studiów tego typu. Pozostałe formacje zostały utworzone za pomocą sufiksów pochodzenia rodzimego (*-owiec*, *-nik*, *-ak*, *-(ąt)ko*) i również budzą różnorodne skojarzenia (*cieślak* z rzeczownikiem *cieśla* i dość popularnym w Polsce nazwiskiem *Cieślak*; *cieślątko* z deminutywem od *cieśla* albo rzeczownikiem *cielątko*). Sufiks *-owiec*, we współczesnej polszczyźnie tworzący nazwy osób będących członkami różnych organizacji (np. *samorządowiec*), zwolenników konkretnych poglądów (np. *lepperowiec*) czy osób uprawiających konkretne dziedziny sportowe (np. *windsurfingowiec*), ma zatem charakter sufiksu tworzącego nazwy oficjalne i taki pseudooficjalny charakter nadaje nazwom *mishowiec*, *ceslowiec*, *mismapowiec*, *ikapowiec*, *ilsowiec*, *wuzetowiec*, *esemowiec* – jak wynika z powyższego przeglądu, jest to najbardziej produktywny sufiks w omawianej grupie nazw, ustępuje nawet genetycznie mazowieckiemu, aczkolwiek po wieku XVI rozprzestrzenionemu na całym obszarze Polski sufiksowi *-ak*, notowanemu w formacjach *myszak*, *cieślak*, *ilsiak*, *wuzeciak*. Jeśliby na sufiks *-ak* spojrzeć z perspektywy gwar miejskich jako na integralny składnik gwary warszawskiej, byłby to bodaj jedyny przejaw wpływu regionalnych cech polszczyzny warszawskiej na omawiane słownictwo. Warto natomiast podkreślić, że sufiks ten w odróżnieniu od poprzedniego nadaje omawianym formacjom znamiona familiarności i nieoficjalności. Podobną funkcję pełni sufiks *-uś* w formacji *ikapuś*, będącej swoistą grą językową, przy czym przyświeca jej jedynie funkcja ludyczna, determinowana charakterem podstawy słowotwórczej, trudno bowiem doszukiwać się wydarzeń, które mogłyby tłumaczyć nazwanie studentów Instytutu Kultury Polskiej niechlubnym mianem *kapusiów*.

Rzadziej nazwy studentów tworzone są od pełnych nazw jednostek organizacyjnych czy kierunków. Podobnie jak w wypadku omawianego wcześniej kręgu tematycznego trudno z całą pewnością stwierdzić, że mamy tu do czynienia z motywacją przez nazwę wydziału czy przez nazwę dziedziny. Do rzeczowników utworzonych w ten sposób można zaliczyć: *poloni* (‘studenci Wydziału Polonistyki’ lub ‘zajmujący się polonistyką’), *prawole*, *juryści* (‘studenci Wydziału Prawa i Administracji’ lub ‘studiujący prawo’), *psychole*, *psychoziomy* (‘studenci psychologii’), *sinoziomy* (‘studenci sinologii’), *orientujący się* (‘studenci orientalistyki’), *bezpieczniki* (‘studenci bezpieczeństwa wewnętrznego’), *filozofy* (‘studenci filozofii’). Na uwagę zasługują tu composita z komponentem *-ziomy*, wskazującym na wspólnotę osób. Rzeczowniki te padały jako odpowiedzi na pytanie o to, jak studenci nazywają kolegów studiujących na swoim wydziale lub kierunku. Poza derywatami słowotwórczymi w omawianej grupie znalazły się rzeczowniki powstałe na drodze derywacji semantycznej (*bezpieczniki*, *psychole*), które ujawniają ekspresywny i impresywny charakter tych nazw. Jedyna nazwa, która z całą pewnością pochodzi od nazwy wydziału, to *artesy* (‘studenci Wydziału „Artes Liberales”’).

Kolejną grupę stanowią derywaty motywowane przez leksemy odnoszące się do zainteresowań studentów danego kierunku. Należy do nich zaliczyć następujące formacje: *bułgary*, *bułgarzy*, *słowacyści*, *słowaki*, *słoweńcy* (‘studenci slawistyki’), *hydrole*, *kamieniolodzy*, *tektonicy*, *złożowcy*, *czwartorzędowcy* (‘studenci geologii’), *bałty* (‘studenci bałtystyki’), *żydolodzy*, *żydoloszki* (‘studenci hebraistyki’). Jak wynika z powyższego zestawienia, w grupie tej znalazły się przede wszystkim etnonimy, które na skutek neosemantyzacji zyskały nowe znaczenie. Zasada ta dotyczy przede wszystkim nazw studentów filologii obcych. Zauważmy, że w obrębie kilku jednostek dochodzi do wariancji fleksyjnej (*bułgarzy* vs *bułgary*), a rzeczowniki nazywające studentów różnych filologii przyjmują zarówno końcówki męskoosobowe (*słowacyści*, *słoweńcy*), jak i niemęskoosobowe (*słowaki*, *bałty*), przy czym te drugie informują o nieco prześmiewczej i ironicznej intencji nadawców. Trzy spośród zaprezentowanych

wyrażeń utworzono za pomocą cząstki *-log*, a owe neologizmy słowotwórcze mają również pełnić funkcję komiczną. Są jednocześnie egzemplifikacją specyficznej cechy socjolektu studenckiego, którego jednym z zadań jest umożliwienie wypowiadania się o sprawach nauki w tonie nienaukowym. Żartobliwe są też formacje *kamieniolodzy*, *tektonicy*, *złożowcy*, *czwartorzędowcy* oraz *hydrole* – ta ostatnia utworzona za pomocą sufiksu konotującego wartości negatywne (por. *głupole*).

O negatywnym wartościowaniu grup społecznych, z którymi z jednej strony łączy nadawców wspólnota jednej uczelni czy jednego zajęcia (studiowanie), z drugiej zaś dzieli wydział i zainteresowania, świadczą formacje odwołujące się do przypisywanych innym studentom cech charakteru, wyglądu oraz konkretnych zachowań, przy czym bardzo często trudno te trzy czynniki od siebie oddzielić. Znamienne, że w grupie tej znalazły się właściwie tylko określenia studentów prawa, którzy przez swoich kolegów nazywani są na przykład *bananowymi chłopcami*, *bananami*, *bananami z prawa*. Nawiązują one do powstałego w czasach PRL-u sformułowania *bananowa młodzież*, którym, jak twierdzi Jerzy Bralczyk, nazywano

> młodzież z rodzin zamożnych, charakteryzującą się przy tym więcej niż swobodnym stylem życia. Była to w latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku kategoria polityczna. Taka rozpasana młodzież, jadająca niedostępne dla innych banany i chodząca w szczególnego kroju spódnicach zwanych bananowymi, a przy tym protestująca przeciw ustrojowi, mogła budzić większą niechęć w wyniku takiej etykietki. Mówiono też bananowcy (Bralczyk b.d.).

Określenie to poświadcza istnienie stereotypu związanego ze studentami prawa postrzeganymi jako dzieci bogatych rodziców, które stać na luksusowe życie. Aktualizuje się on również w określeniach *elyta* czy *lansiarze*. Ciekawy jest także odantroponimiczny rzeczownik *karole*, nawiązujący do rozpowszechnionego w Internecie określenia *typowy Karol*, będącego synonimem studenta prawa. Twórcy satyrycznego bloga www.jakzyc.eu twierdzą, że *typowy Karol* to człowiek, którego wyróżnia specyficzna garderoba:

> Już od pierwszych dni wykładów student prawa chodzi w garniturze, on ma swoją godność, status społeczny, który musi reprezentować […] Garnitur noszony jest przez cały pierwszy tydzień zajęć, ale i do klubów, sklepów, na kebab, wynieść śmieci, potem następuje pewne otrzeźwienie. […] Dopełnieniem młodego, dziewiętnastoletniego mecenasa jest aktówka, częstokroć większa od niego samego. Najlepiej, żeby była brzydka, skórzana i podświadomie kojarzyła się z Józefem Oleksym (ba 2015).

Do tej cechy nawiązują jednostki typu: *garniaki*, *garnitury*, *aktówki*, podane oczywiście przez studentów innych kierunków, oraz bardziej krytyczne: *lamusy* i *lansiarze*. Typowego Karola charakteryzuje brak wiedzy prawniczej: „Ktoś powinien kiedyś wyliczyć, czy więcej szkody wyrządziły np. błędy urzędnicze czy porady prawne udzielane przez studentów prawa" (ba 2015). Stąd socjolektalne określenia typu *dzieciaczki z WPiA*, chociaż rekompensowane przez leksem *mózgi*, w którym kryje się uznanie dla osób potrafiących przyswoić wiedzę prawniczą. Również do cech intelektualnych odnosi się określenie *kwadratowe głowy* będące nazwą studentów matematyki.

Wszystkie wymienione wyżej określenia mają charakter ekspresywny, jednak ekspresja nie była jedynym celem ich utworzenia. Inaczej jest w wypadku formacji *humany-tumany*, *pomiot Mickiewicza* ('studenci polonistyki'), *świry*, *nieuki* ('studenci psychologii'), *buce* ('studenci historii'), które mają z założenia charakter obraźliwy.

Ostatnią motywacją inspirującą użytkowników socjolektu studenckiego są teksty kultury. W 2002 r. Marek Koterski nakręcił komedię *Dzień świra*, a jej bohaterem uczynił sfrustrowanego polonistę w średnim wieku – Adasia Miałczyńskiego, który w jednej ze scen wypowiada słowa: „*Bracia poloniści*, *siostry polonistki*, 130 było nas na pierwszym roku, myśleliśmy, że nogi Boga złapaliśmy, że oto nas przyjęto do szkoły

poetów". To właśnie te określenia podawali studenci polonistyki jako odpowiedź na pytanie o kolegów i koleżanki z wydziału.

5. Podsumowanie

W świetle ukazanych tu danych ankietowych należy stwierdzić, że tezy postawionej w 1972 r. przez Danutę Bartol w odniesieniu do materiału z lat 60. nie można powtórzyć w stosunku do socjolektu współczesnego:

> gwara studencka jest bardzo zróżnicowana w zależności od terenu, na jakim występuje: dzielnicy kraju, ośrodka lub miasta uniwersyteckiego. Przyczyną tego jest różnorodność wpływów, jakim podlega, a ściślej mówiąc – zależność od dialektów terytorialnych i środowiskowych" (Bartol 1972:28).

Analiza danych wyekscerpowanych ze *Słownika języka studentów Uniwersytetu Warszawskiego* i porównanie ich z materiałem zgromadzonym chociażby w *Słowniku slangu studentów Uniwersytetu Gdańskiego* pokazuje, że wyraźnie rysujące się różnice między nimi nie wynikają z wpływów regionalnych czy dialektalnych odmian języka, mają mniej uchwytny charakter. Omówiona grupa słownictwa jest dość specyficzna – odzwierciedla bowiem w dużej mierze (choć nie całkowicie) rzeczywistość pozajęzykową, jaką jest w tym wypadku struktura UW. Różnice w zakresie nazywania poszczególnych wydziałów, kierunków i osób na nich studiujących wynikają w pierwszej kolejności z tego, że na innych uniwersytetach wydziały i kierunki mają inne nazwy i są inaczej sprofilowane. W świetle pokonującej wszelkie granice i odległości komunikacji internetowej oraz mobilności (dzięki programom typu MOST), również naukowej, studentów należy się natomiast spodziewać, że język tej grupy społecznej, bez względu na to, czy nazwiemy go socjolektem, slangiem, żargonem czy gwarą, będzie ulegał swoistej interpolonizacji i w zakresie kręgów tematycznych wspólnych komunikacji studentów różnych uczelni nie będzie wykazywał tak dużych różnic terytorialnych, jak miało to miejsce w przeszłości.

Porównanie materiału współczesnego z uwagami badaczy na temat slangu studenckiego II połowy XX w. pokazuje, że o ile zmienia się zasób leksykalny tej odmiany języka, o tyle najważniejsze tendencje ją konstytuujące pozostają niezmienne. Nadal jedną z najważniejszych dróg derywacyjnych prowadzących do wzbogacania słownictwa studenckiego jest neosemantyzacja, o której pisał Stanisław Grabias w odniesieniu do materiału historycznego:

> Najważniejszym sposobem wzbogacania studenckiego słownictwa jest nadawanie nowych znaczeń wyrazom funkcjonującym w różnych odmianach polszczyzny. Ponad 50% wyrazów zanotowanych w Słowniku gwary studenckiej stanowią neosemantyzmy (Grabias 2001:247).

Jednym z dominujących typów derywatów słowotwórczych tak dawniej, jak dziś pozostają zdrobnienia:

> Maniera stylistyczna rozpowszechniona w środowisku studenckim polega między innymi na częstym używaniu form zdrabniających, przesadnie ugrzecznionych, o charakterystycznym zabarwieniu (Sułkowska 1973:28).

To jednak, co przede wszystkim cechowało i cechuje tę odmianę języka, to jej funkcja ludyczna i ekspresywna:

> W slangu dominuje humor i niewyszukana emocja. Jest on odbiciem spontanicznie przyjmowanej w otwartych środowiskach młodzieżowych postawy zawartej w zasadzie „zrób coś dla draki". Slang dąży więc do nowości po to tylko, by było inaczej i śmieszniej (Grabias 2001:248).

Powyższa analiza prowadzi do wniosku, że zarejestrowany w zakresie kręgów tematycznych (»nazwy wydziałów / nazwy kierunków« i »nazwy studentów studiujących na konkretnych wydziałach i kierunkach«) językowy stan rzeczy może być stanem

przejściowym i nie ma charakteru językowej constans, a większość z zaprezentowanych leksemów zniknie z języka studentów UW za kilka lub kilkanaście lat. Wynika to z faktu, że socjolekt studencki powstaje przede wszystkim w kontaktach bezpośrednich, zindywidualizowanych (por. Grabias 2001), społeczność posługująca się nim jest bardzo zmienna, więzi łączące jej członków nie wynikają z kontaktów zawodowych, a tworzone wyrazy i wyrażenia mają przede wszystkim charakter ekspresywny. Należy się jednak spodziewać, że mogą przetrwać określenia tych wydziałów i kierunków, które będą funkcjonować pod niezmienioną nazwą, a ich określenia stworzone na potrzeby komunikacji społecznej pełnią nie tylko funkcję ekspresywną, lecz także są przejawem tendencji do ekonomizacji języka (np. *polon* – Wydział Polonistyki).

L i t e r a t u r a

Ba. 2015. *Jak żyć: www.jakzyc.eu* (dostęp: 7.02.2016).
Bartol, D. 1972. Gwara studencka. *Poradnik Językowy* 1, 28-32.
Bralczyk, J. B,d. *Bananowa młodzież*. http://sjp.pwn.pl/ciekawostki/haslo/Bananowa-mlodziez;5391622.html (dostęp: 12.03.2016).
Brückner, A. 1927. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
Grabias, S. 2001. Środowiskowe i zawodowe odmiany języka – socjolekty. W: Bartmiński, J. (red.). *Współczesny język polski*. Lublin, 235-253.
Kaczmarek, L., Grabias, S., Skubalanka, T. 1994. *Słownik gwary studenckiej*. Lublin.
Kresa, M., Sabała, M., Żurek, A. 2015-. *Słownik języka studentów Uniwersytetu Warszawskiego*. www.studenckamowa.uw.edu.pl.
Ruta, K., Wrześniewska-Pietrzak, M. 2010. *Słownik gwary studenckiej*. http://www.staff.amu.edu.pl/~kmj/index.php.
Sułkowska, J. 1973. Z języka współczesnej młodzieży studenckiej. *Poradnik Językowy* 1, 24-29.
Widawski, M. 2010. *Słownik slangu studentów Uniwersytetu Gdańskiego*. Gdańsk.

Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
Warszawa – Poland

M o n i k a K r e s a
(mon_kre@wp.pl)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 148-154.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

MEMORANDUM ARSENIJA IV JOVANOVICIA ŠAKABENTY(1737/1738)[1]

Memorandum of Arsenije IV Jovanović Šakabenta (1737/1738)

Abstract: The article presents the political activity of the Serbian Orthodox Patriarch Arsenije IV Jovanović Šakabenta (1698/1699-1748). Particular emphasis is placed on the patriarch's political program, which is called "Memorandum" in historiography. The main purpose of the paper is to analyze that document. Moreover, the author shows those ideas from the patriarch's political program which were implemented in the '40s of the 18th century (establishing a Serbian administrative office in Vienna, Supremo Tribunale Regio and a Serbian regiment in the Habsburg Monarchy).

Keywords: Arsenije IV Jovanović Šakabenta, Serbian Orthodox Church, Austro-Turkish War (1737-1739), Habsburg Monarchy.

Wprowadzenie

Arsenije Jovanović (1698/1699-1748) to prawosławny hierarcha, który odegrał znaczącą rolę w dziejach XVIII-wiecznych Serbów. Już w czasach swej młodości zwrócił na siebie uwagę ówczesnego patriarchy Mojsija Rajovicia (?-1726), który umożliwił mu rozpoczęcie kariery w strukturach Serbskiej Cerkwii Prawosławnej. Początkowo był szeregowym duchownym, ale z czasem zaczął piastować coraz to wyższe cerkiewne godności (pełnił m.in. funkcję metropolity raszkiego). W 1726 r. stał się zaś patriarchą „wszystkich Serbów, Bułgarów, Pomorza, Dalmacji, Bośni, obu stron Dunaju i całej Ilirii"[2]. Od tego czasu starał się zreorganizować podległe mu struktury cerkiewne oraz podnieść z kryzysu ekonomicznego Patriarchat w Peci[3].

Sytuacja patriarchy, jak i całego serbskiego etnosu, zmieniła się w 1737 r., kiedy to rozpoczęły się przygotowania do kolejnej wojny między monarchią habsburską a Imperium Osmańskim[4]. Wtedy to Arsenije IV Jovanović Šakabenta musiał opowiedzieć się po którejś ze stron, gdyż *theatrum belli* miało się znajdować na terenach zarządzanego przez niego Patriarchatu w Peci. Z informacji, które posiadał, wynikało, że większe szanse na zwycięstwo miała strona austriacka. Sytuacja na froncie bałkańskim była dynamiczna. Walki toczyły się ze zmiennym szczęściem. Z uwagi jednak na nieudolność dowódców cesarza Karola VI (1685-1740), mimo dużego wsparcia ze strony ludności południowosłowiańskiej (głównie serbskiej), w drugiej połowie 1737 r. wojska austriackie utraciły większość zdobyczy wojennych (Nisz, Pirot, Orszowa) i musiały się wycofać na północ (za linię Dunaj–Sawa). W takiej sytuacji Arsenije IV Jovanović Šakabenta podjął dramatyczną decyzję o opuszczeniu Peci i udaniu się na tereny

[1] Niniejszy artykuł powstał w ramach finansowania środków Narodowego Centrum Nauki, które autor uzyskał na przygotowanie rozprawy doktorskiej na podstawie decyzji DEC-2014/12/T/HS3/00555 – Etnos serbski. Czasy patriarchy Arsenija IV Jovanovicia Šakabenty (1726-1748).

[2] Od tego momentu serbski duchowny funkcjonował już jako Arsenije IV Jovanović Šakabenta.

[3] Trudna sytuacja ekonomiczna Patriarchatu w Peci była rezultatem reperkusji władz tureckich za opowiedzenie się w 1689 r. przez patriarchę Arsenija III Crnojevicia po stronie austriackiej (Čakić/Чакић 1994:108-225).

[4] Monarchia habsburska przystąpiła do wojny z Imperium Osmańskim, wypełniając postanowienia konwencji o aliansie militarnym z Rosją, podpisanej 9 stycznia 1737 r. w Wiedniu (Roider 1972:10-85; 1977:95-116).

kontrolowane przez Austriaków[5]. Doskonale bowiem zdawał sobie sprawę, że pozostanie w siedzibie patriarchatu może się tragicznie skończyć dla niego, jak i popierających Habsburgów Serbów. Na obszary monarchii habsburskiej wraz z Arsenijem IV wyemigrowali przedstawiciele serbskiej hierarchii prawosławnej, dowódcy wojskowi oraz część serbskich rodów z Kosowa i Metohiji[6].

W listopadzie 1737 r., po przybyciu do państwa Habsburgów, serbski patriarcha rozpoczął pertraktacje z austriackimi władzami wojskowymi na temat dalszych warunków udziału Serbów w wojnie przeciwko Porcie. Arsenije IV chciał wywalczyć jak najwięcej praw oraz swobód dla całego serbskiego etnosu, który pozostawał pod jego jurysdykcją. Podczas prowadzonych rozmów powoływał się na przywileje, które Serbom wydawali poprzednicy Karola VI, a więc Leopold I oraz Józef I. Negocjacje te odbywały się w Wiedniu i prawdopodobnie również w czasie tego pobytu patriarcha skonstruował swój dziewięciopunktowy program polityczny.

Tekst programu najpewniej powstał więc pomiędzy jesienią 1737 r. a wiosną 1738 r.[7] W historiografii (szczególnie południowosłowiańskiej) dokument ten funkcjonuje pod nazwą „Memorandum Arsenija IV Jovanovicia Šakabenty"[8]. Niniejszy artykuł ma na celu przeanalizowanie tego dokumentu, zwrócenie uwagi na użyte w nim formy, a także pojawiające się nieścisłości. Wskazane zostaną również te idee z „Memorandum", które znalazły odbicie w późniejszych działaniach serbskiego patriarchy[9].

1. Analiza dokumentu

Jednym z najważniejszych punktów „Memorandum" było to, aby ziemie, które zostały zdobyte w trakcie austriacko-tureckiego konfliktu, posiadały pewien rodzaj autonomii

[5] Ucieczkę serbskiego patriarchy z Peci do Belgradu, a następnie do Karłowic opisał jeden z jego najbliższych współpracowników – Partenije Pavlović (Pavlović/Павловић 1868:252-253).

[6] Z uwagi na brak zachowanych źródeł dokładna liczba serbskich emigrantów, która przybyła wraz Arsenijem IV Jovanoviciem Šakabentą na obszary monarchii habsburskiej, nie jest znana.

[7] W tym miejscu należy nadmienić, że przytaczany w zasadniczej części narracji dokument nie został opatrzony datą wydania. Z tego też powodu w literaturze przedmiotu istnieje wiele hipotez co do czasu jego powstania. Według Slavka Gavrilovicia – historyka, który wydał i opatrzył tytułem analizowany dokument – żądania serbskiego patriarchy wobec władz austriackich, ujęte w kilka punktów, miały powstać jeszcze przed wybuchem wojny austriacko-tureckiej. Przedstawicielom monarchii habsburskiej miał je zaprezentować archimandryta Vasilije na początku 1737 r. w Belgradzie (Gavrilović/Гавриловић 1991:39-40). Przypuszczenia serbskiego historyka pozostają jednak w sprzeczności z informacjami podanymi przez eparchę aradskiego Isaija Antonovicia (1696-1749). Duchowny ten w liście z 2 lutego 1737 r. do ówczesnego metropolity karłowickiego Vićentija Popovicia stwierdził, że archimandryta Vasilije przedstawił jedynie ustnie „kilka błagalnych punktów", które zostały przez austriackich pisarzy zanotowane, a następnie przełożone na łacinę (ASANUK, MPB, 1737/64; ASANUB, 7070). Relacja Antonovicia z przebiegu spotkania Vasilija z przedstawicielami cesarza wydaje się bardziej prawdopodobna niż stawiana przez Gavrilovicia hipoteza. Trudno sobie bowiem wyobrazić, aby wysłannik patriarchy wiózł ze sobą przez terytorium Imperium Osmańskiego dokument, który był wyraźnie antyturecki. Ewentualne przechwycenie przez Turków „Memorandum" wiązałoby się nie tylko z poważnymi konsekwencjami dla samego Arsenija IV, ale również dla całego serbskiego etnosu.

[8] Przygotowując niniejszy artykuł, korzystałem ze zedytowanej przez Slavka Gavrilovicia wersji „Memorandum", która została opublikowana w 1991 r. na łamach czasopisma „Zbornik Matice Srpske za Istoriju" (Gavrilović/Гавриловић 1991:39-48). Oryginał tego dokumentu znajduje się w zasobach Węgierskiego Archiwum Państwowego w Budapeszcie (MNL, US, A-108).

[9] Tekst „Memorandum" Arsenija IV Jovanovicia Šakabenty nie jest całkowicie nieznany badaczom (szczególnie serbskim). Nigdy jednak nie był poddany krytycznej analizie *in extenso*. Zazwyczaj historycy odnosili się jedynie do pojedynczych punktów tego dokumentu, w zależności od poruszanego przez nich tematu. Na przykład w orbicie zainteresowań Miroslava Timotijevicia znalazł się artykuł, który dotyczył pozycji patriarchy w rzeczywistości państwa Habsburgów (Timotijević/Тимотијевић 2002:318-319). Tym samym problemem interesowali się historycy sztuki: Jelena Todorović (Todorović 2011:140) oraz Vladimir Simić (Simić/Симић 2012:77-78). Natomiast Isidora Točanac-Radović analizowała patriarsze „Memorandum" pod względem możliwości stworzenia w monarchii habsburskiej autonomicznych serbskich instytucji (m.in. Najwyższego Sądu Królewskiego) (Točanac-Radović/Точанац-Радовић 2014:35).

w obrębie monarchii habsburskiej. Domagano się zatem gwarancji wolności wyznania oraz całkowitej niezależności dla administracji Serbskiej Cerkwi Prawosławnej. Mając na uwadze powyższe kwestie, patriarcha Arsenije IV Jovanović Šakabenta zażądał od cesarza Karola VI potwierdzenia przywilejów wydanych dla *gens Rasciana* przez Leopolda I (1640-1705) w latach 1690–1695 (Simeonović-Čokić/Симеоновић-Чокић 1940:48-85; Kostić, Radonić/Костић, Радонић 1950:7-30; Davidov/Давидов 1994:89-102; Kręzel 2012:143-147). Na podstawie tych dokumentów patriarsze miała zostać przyznana pełna duchowna jurysdykcja w „Serbii, Albanii, Bułgarii, Bośni, Hercegowinie i innych prowincjach" (Gavrilović/Гавриловић 1991:42-43)[10].

Inny artykuł prawosławnego hierarchy dotyczył serbskich ziem zdobytych w czasie wojny przez Austriaków. Arsenije IV nie chciał, aby były one postrzegane jako nowo zdobyte (*neoaqvistiche*), jak to miało miejsce wcześniej w przypadku Slawonii, Sremu, Banatu i Wojskowej Komendantury Królestwa Serbii. Terytoria te były bowiem zarządzane przez Kamerę Dworską (Hofkammer), Nadworną Radę Wojenną (Hofkriegsrat) bądź administrację węgierską. Patriarcha w swoim piśmie wnioskował, aby obszarami serbskimi administrowała oddzielna instytucja – Najwyższy Sąd Królewski (Supremo Tribunale Regio). Miał on mieć siedzibę w serbskiej stolicy[11], a w jego skład mieli wchodzić jedynie Serbowie. Sąd ten miał być również nadrzędny względem nowo powstałych lokalnych magistratów i dykasterii. Według Arsenija IV Jovanovicia Šakabenty Supremo Tribunale Regio powinien być niezwisły i posiadać pełnię uprawnień w zakresie prawa cywilnego i karnego. Poza tym w Wiedniu miała znajdować się oddzielna serbska kancelaria „na kształt tych, które posiadają Węgry, Czechy i Transylwania" (Gavrilović/Гавриловић 1991:43).

W tekście „Memorandum" *explicite* nie wyjaśniono, które ziemie miałyby podlegać nowo powstałym instytucjom. Nie wiadomo, czy patriarcha miał na myśli tylko te terytoria, które weszłyby w orbitę państwa Habsburgów po zakończonej wojnie z Turcją, czy może również te, które już przed 1737 r. stanowiły część monarchii habsburskiej (na przykład Wojskowa Komendantura Królestwa Serbii). Najprawdopodobniej Arsenije IV wyszedł z założenia, że jego niejasno zdefiniowane żądania wobec Karola VI można będzie później doprecyzować, w zależności od sytuacji na bałkańskim *theatrum belli*.

W „Memorandum" Arsenija IV Jovanovicia Šakabenty autonomia serbskich ziem była rozumiana dość szeroko, szczególnie w kwestii podatkowej i wojskowej. Zwierzchnik Serbskiej Cerkwi Prawosławnej żądał od cesarza, aby podatki były zbierane w precyzyjnie określonym czasie oraz aby nazbyt nie obciążały serbskiego etnosu. Ponadto dążył do tego, aby ich pobieraniem zajmowali się „doświadczeni urzędnicy z iliro-serbskiego narodu" (Gavrilović/Гавриловић 1991:43-44). Pozyskane obciążenia fiskalne serbscy urzędnicy mieliby przekazywać „w ręce tych, którzy zgodnie z cesarskim zarządzeniem będą w określonym miejscu do tego wyznaczeni" (Gavrilović/Гавриловић 1991:43).

Arsenije IV w swoich żądaniach wobec Karola VI zwrócił również uwagę na kwestie wojskowe. Postulował stworzenie „kilku pułków z przedstawicieli tego narodu, regularnych oddziałów, które będą służyły Cesarzowi" (Gavrilović/Гавриловић 1991:44). Jednostki te miały być podporządkowane jedynie serbskim oficerom. Cudzoziemcy (głównie Niemcy) mogli być włączeni do tych jednostek jedynie na zaproszenie przedstawicieli serbskiego etnosu. W czasie pokoju żołnierze z tych pułków powinni się cieszyć „takimi samymi przywilejami i prawami jak inne oddziały cesarskiej milicji" (Gavrilović/Гавриловић 1991:44). Podczas wojny mieliby otrzymywać żołd i prowiant

[10] Zamieszczone w niniejszym artykule cytaty zostały przetłumaczone przez autora.
[11] Nie uszczegółowiono, które miasto miałoby pełnić tę funkcję.

z cesarskich dochodów. Dostojnik Serbskiej Cerkwi Prawosławnej w swoim „Memorandum" dopuszczał możliwość stacjonowania na rdzennych ziemiach Serbów niemieckiego garnizonu, choć jednocześnie zaznaczył, że nie powinien on „mieszać się w ani jedną cywilną rzecz tudzież sprawę tego narodu" (Gavrilović/Гавриловић 1991:43).

Według patriarchy w monarchii habsburskiej powinna również zostać uznana serbska szlachta „z wszelkimi swobodami i przywilejami, które przynależą różnym tytułom, takim jak palatyni (ci, którzy mają w posiadaniu wsie, majątki oraz wolne posiadłości), baronowie i inni"[12] (Gavrilović/Гавриловић 1991:44). Dogłębniej analizując ten punkt patriarszego „Memorandum", można dojść do wniosku, że Arsenije IV był słabo zorientowany w realiach monarchii habsburskiej. Przede wszystkim jest to widoczne w uszczegółowieniu pojęcia *palatyn*[13]. Dla niego bowiem termin ten oznaczał jednego z przedstawicieli szlachty. W rzeczywistości był to jednak urzędnik państwowy. Według prawa z 1458 r. (*Articuli pronuntiati de officio palatinatus*)[14] węgierski palatyn (*palatinus regni Hungariae*) miał szereg istotnych uprawnień. Za szczególnie istotne należy uznać prawo do zarządzania krajem w okresie interregnum, możliwość pośredniczenia między władcą a węgierską szlachtą (komitatami) podczas ewentualnych sporów, a także możność sprawowania władzy sądowniczej, jak i zastępowania władcy (*locum tenes*) w czasie jego nieobecności w danej ziemi (Barinyay 1753:203-208; Horváth 1802:249). Przypuszcza się, że właśnie z powodu bardzo szerokiego zakresu prerogatyw cesarz Karol VI od 1732 r. do końca swojego życia nikogo nie mianował na ten urząd. Do tradycji powoływania palatynów Korony św. Stefana powróciła dopiero Maria Teresa w 1741 r. Dość długi wakat na tym stanowisku wykorzystał *knez*[15] Atanasije Rašković (1697-1753), który od początku 1738 r. zaczął sobie uzurpować godność palatyna, z tą tylko różnicą, że doprecyzował obszar swojego urzędowania. Uznał się bowiem jedynie za palatyna serbskiego (*palatinus von Rassien in den Alten Wallachey*). Patriarcha Arsenije IV zaaprobował taki stan rzeczy i do końca lat 30. XVIII w. terminem tym określał *kneza* Serbów. Trzeba także zauważyć, że w niektórych dokumentach wydanych w okresie wojny austriacko-tureckiej przez Nadworną Radę Wojenną w Wiedniu Rašković był również nazywany palatynem (Gavrilović/Гавриловић 1979:270). Sam zaś zainteresowany przestał rościć sobie prawo do tej godności, gdy austriackie władze wojskowe zgodziły się przyznać mu stopień pułkownika (Langer 1880:276).

Serbski patriarcha w swoim „Memorandum" podnosi również problem szkolnictwa i szeroko rozumianej edukacji Serbów. Domagał się bowiem, aby było

> możliwe utrzymanie publicznych szkół oraz uniwersytetów, w których będą wykładane różnego rodzaju nauki, filozofia, teologia, prawo etc. Dbając o ich język, niech będzie dozwolone im, a także innym drukowanie książek w swoim, jak i innych językach (Gavrilović/Гавриловић 1991:44).

Wydaje się zatem, że kwestia edukacji była istotna dla Arsenija IV. Nie wiadomo jednak, co kierowało patriarchą, gdy podniósł ten problem w „Memorandum". Czyżby miał ambicję stworzenia serbskiego systemu szkolnictwa począwszy od szkół elementarnych, a skończywszy na uniwersytetach? Być może chciał zbudować wyedukowaną

[12] Ten artykuł „Memorandum" należy uznać za dość enigmatyczny. Nie wiadomo, kogo Arsenije IV zaliczał do przedstawicieli serbskiej szlachty. Czyżby chodziło mu o rodowych *knezów*?

[13] Niektórzy serbscy historycy uważają, że Arsenije IV specjalnie wprowadził w tym punkcie „Memorandum" kwestię związaną z „palatynem". Chciał bowiem w ten sposób wysondować stosunek habsburskiego monarchy do ewentualnego wyznaczenia „serbskiego palatyna" (Gavrilović/Гавриловић 1979: 270).

[14] Artykuły te obowiązywały na obszarze Korony św. Stefana do 1848 r.

[15] W społeczności serbskiej *knezem* nazywano naczelnika rodu. Tytuł ten był szczególnie charakterystyczny dla Serbów mieszkających w Imperium Osmańskim (Kwoka 2012:70).

elitę etnosu serbskiego? W tym miejscu niewiadomych jest znacznie więcej. Z opracowań poświęconych historii wspólnoty serbskiej w I połowie XVIII stulecia wyraźnie jednak wynika, że edukacja była najbardziej zaniedbaną częścią działalności tego hierarchy cerkiewnego (Grujić/Грујић 1908:121-184; Gavrilović/Гавриловић 1994:350-362).

2. Reminiscencje „Memorandum"

Wypada również stwierdzić, iż niektóre koncepcje z analizowanego „Memorandum", jak chociażby utworzenie Supremo Tribunale Regio czy serbskiej kancelarii w Wiedniu, nie zostały w następnych latach porzucone przez patriarchę. Ich reminiscencje były widoczne w zachowanych dokumentach (szczególnie w piśmie z 4 maja 1741 r.) z obrad cerkiewno-ludowej deputacji odbywającej naradę w Wiedniu. Członkowie tej serbskiej komisji poszli nawet krok dalej niż Arsenije IV. Chcieli bowiem, aby Najwyższy Sąd Królewski działający w monarchii habsburskiej stosował prawo „swoich pradawnych carów i królów"[16], a więc prawodawstwo średniowiecznego państwa serbskiego (sic!). Nie powinien zatem dziwić fakt, że projekt ten nie znalazł uznania wśród austriackich urzędników.

Wiadomo natomiast, że inny plan serbskiego patriarchy został zaakceptowany przez wojskową administrację państwa austriackiego. W części zasadniczej był on ekscerptem z „Memorandum", gdyż dotyczył kwestii utworzenia pułku z przedstawicieli serbskiego etnosu. Hofkriegsrat pozwolił bowiem na utworzenie oddziału składającego się z 2000 Serbów. Na jego czele nie stanął jednak, jak sobie życzył Arsenije IV, ktoś z *Nazione Illirico Rasciana*, lecz wyznaczony przez austriackich wojskowych pułkownik Robert Joseph Graf de la Cerda de Villalonga (?-1750). Projekt ten nie zakończył się jednak sukcesem, głównie przez Roberta de la Cerdę, który nie posiadał umiejętności dowódczych ani organizacyjnych. Przede wszystkim roztrwonił 1800 forintów, które na ten cel przekazał mu Arsenije IV.

3. Zakończenie

Podsumowując, należy stwierdzić, że patriarcha, skonstruowawszy swoje żądania wobec władz habsburskich, potwierdził, iż charakterystyczna dla osmańskiego świata koncepcja *etnarchii* była ciągle żywa w mentalności przywódcy XVIII-wiecznych Serbów[17]. Arsenije IV Jovanović Šakabenta zaprezentował się bowiem nie tyle jako zwierzchnik Serbskiej Cerkwii Prawosławnej, ile jako świecki oraz polityczny przywódca Serbów, który dbał przede wszystkim o ich ziemskie sprawy, a nie duchowe potrzeby. Ponadto hierarcha ten okazał się ambitnym politykiem, który potrafił wykorzystać nadarzającą się okazję (wojna austriacko-turecka), aby przedstawić serbskie postulaty austriackiemu władcy. W tym miejscu warto jednak zauważyć, że na przełomie lat 1737 i 1738 Arsenije IV jeszcze dobrze nie orientował się w meandrach politycznej rzeczywistości państwa Habsburgów i zapewne dlatego w tekście „Memorandum" pojawiło się kilka nieścisłości. Poza tym należy wyraźnie zaznaczyć, że choć program

[16] Cerkiewno-ludowa deputacja obradowała w Wiedniu w maju 1741 r. Posiedzeniem kierował patriarcha Arsenije IV Jovanović Šakabenta. Komisja ta zebrała się, aby uregulować kwestie prawne związane z egzystencją *gens Rasciana* w monarchii habsburskiej na początku panowania Marii Teresy (1717-1780). Problem serbskiej kancelarii w Wiedniu był omawiany w punkcie 5 porządku obrad, kwestia Supremo Tribunale Regio – w punkcie 15 (Ruvarac/Руварац 1903:526-530).

[17] Zjawisko *etnarchii* (gr. *ethnos* – lud, *arche* – władza) było charakterystyczne dla niemuzułmańskich wspólnot żyjących w Imperium Osmańskim. Etnosy te były zgrupowane w autonomiczne *millety*, a ich najwyższy zwierzchnik (w realiach prawosławnych – patriarcha) był uznawany przez władze tureckie za *etnarchę* (Inalcik, Quataert 2008:874; Gil 2005:77; 2014:132-139; Lis-Wielgosz 2013a:177-178; 2013b: 34-35; 2014:40-41).

polityczny serbskiego hierarchy stanowił ciekawy koncept, to jednak jego pełna realizacja była niemożliwa. Karol VI nigdy nie dopuściłby do wyodrębnienia na rubieżach swojego państwa autonomicznego bytu politycznego, który w przyszłości mógłby zagrozić integralności jego monarchii.

W tym miejscu warto również odnotować, że do dziś nie została odnaleziona żadna pisemna wzmianka świadcząca o tym, że którakolwiek z centralnych kancelarii w Wiedniu analizowała memorandum Arsenija IV Jovanovicia Šakabenty. Oczywiście nie jest to dowód na to, że dokument ten nie dotarł do stolicy monarchii habsburskiej i nie był tam dyskutowany. Może to jednak sugerować, że Austriacy nie przywiązywali do tego niego nazbyt dużej wagi, czego chciałoby współczesne serbskie dziejopisarstwo.

Ponadto nie jest również jasne, dlaczego dokument adresowany do cesarza Karola VI został zdeponowany w Węgierskim Archiwum Państwowym w Budapeszcie (MNL, US, A-108). Zachowane do dzisiaj źródła poświadczające relacje między Arsenijem IV a austriacką nawą polityczną znajdują się jedynie w Belgradzie, Karłowicach[18] bądź w Wiedniu. Poza analizowanym powyżej programem politycznym serbskiego hierarchy węgierskie archiwum nie posiada w swych zbiorach innego dokumentu o podobnej treści. Za bardzo mało prawdopodobne należy także uznać przesłanie patriarszego „Memorandum" kanałami węgierskiej administracji, co mogłoby tłumaczyć jego obecność w kolekcji Magyar Nemzeti Levéltár. Wiadomo przecież, że Serbowie nie darzyli nadmierną estymą Madziarów[19], tak więc nie powierzyliby im pośrednictwa w tak ważnych pertraktacjach z Karolem VI. Kwestia ta więc ciągle pozostaje otwarta i bez wątpienia wymaga pogłębionych studiów.

S k r ó t y

ASANUB	Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti u Beogradu
ASANUK	Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti u Sremskim Karlovcima
MNL	Magyar Nemzeti Levéltár
MPB	Mitropolijsko-patrijaršijski fond B
US	Ungarn und Siebenbürgen

L i t e r a t u r a

Barinyay, I. 1753. *Palatini regni Hungariae*. Tyrnaviae.

Čakić, S. 1994. *Velika seoba Srba 1689/90 i patrijarh Arsenije III Crnojević*. Novi Sad. / Чакић, С. 1994. *Велика сеоба Срба 1689/90 и патријарх Арсеније III Црнојевић*. Нови Сад.

Davidov, D. 1994. *Srpske privilegije carskog doma habzburškog*. Novi Sad. / Давидов, Д. 1994. *Српске привилегије царског дома Хабзбуршког*. Нови Сад.

Gavrilović, N. 1994. Školstvo kod Srba u Habsburškoj Monarhiji. W: Gavrilović, S. (red.). *Istorija srpskog naroda. Srbi u XVIII veku*. T. 4/2. Beograd, 350-362. / Гавриловић, Н. 1994. Школство код Срба у Хабсбуршкој монартхији. В: Гавриловић, С. (ред.). *Историја српског народа*, Т. 4/2. Београд, 350-362.

Gavrilović, S. 1979. *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*. Novi Sad. / Гавриловић, С. 1979. *Срем од краја XVII до средине XVIII века*. Нови Сад.

Gavrilović, S. 1991. Srpski nacionalni program patrijarha Arsenija IV Jovanovića Šakabente iz 1736/37. godine. *Zbornik Matice srpske za istoriju* 44, 39-48. / Гавриловић, С. 1991. Српски национални програм патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте из 1736/37 г. *Зборник Матице Српске за историју* 44, 39-48.

[18] Choć Karłowice (ser. Sremski Karlovci) – siedziba serbskiej metropolii – leżały na historycznych ziemiach Korony św. Stefana, to jednak w XVIII w. miasto to nie znajdowało się pod bezpośrednim zarządem węgierskiej żupani, lecz władz centralnych w Wiedniu (podobnie jak całe Pogranicze Wojskowe). Tym bardziej zastanawiający jest fakt pomieszczenia „Memorandum" serbskiego patriarchy w zasobach archiwum gromadzącego głównie dokumenty z obszarów, na których funkcjonowała w danym okresie administracja węgierska.

[19] W dużej mierze był to rezultat antagonizmów etniczno-religijnych, które zostały spotęgowane na początku XVIII stulecia w czasie antyhabsburskiego powstania Franciszka II Rakoczego (1676-1735) (Rakoczy 1988:47-366; Tibor 2004:155-169; Kręzel 2010:111-119).

Gil, D. 2005. *Prawosławie. Historia. Naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków.

Gil, D. 2014. Serbscy etnarchowie jako kodyfikatorzy tradycji kulturowej. W: Grdinić, N. (red.). *U spomen na Borivoja Marinkovića. Zbornik Filozofskog Fakulteta*. Novi Sad, 132-139. / Gil, D. 2014. Serbscy etnarchowie jako kodyfikatorzy tradycji kulturowej. W: Грдинић, Н. (ред.). *У спомен на Боривоја Маринковића. Зборник Филозофског факултета*. Нови Сад, 132-139.

Grujić, R. 1908. *Srpske škole (od 1718-1739 g.).* Beograd. / Грујић, Р. 1908. *Српске школе (од 1718-1739 г.)*. Београд.

Horváth, M. 1802. *Statistica regni Hungariae et partiam eidem adnexarum*. Posonii.

Inalcik, H., Quataert, D. 2008. *Dzieje gospodarcze i społeczne Imperium Osmańskiego*. Kraków.

Kostić, M., Radonić, J. 1950. *Srpske privilegije od 1690. do 1792*. Beograd. / Костић, М., Радонић, Ј. 1950. *Српске привилегије од 1690. до 1792*. Београд.

Kręzel, P. 2010. Rola i udział Serbów w powstaniu Franciszka II Rakoczego. W: Brzozowska, Z. (red.). *Vade Nobiscum*. Vol. 4. Łódź, 111-119.

Kręzel, P. 2012. Analiza językoznawcza przywilejów Leopolda I z 1690 r. W: Kislova, E., Knapik-Gawin, K., Kubicka, E., Szafraniec, K., Tomancová, M., Ulrich, S. (red.). *Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik (POLYSLAV).* Bd. 15. München – Berlin – Washington, 143-147.

Kwoka, T. 2012. *Dzieje słownictwa z zakresu stosunków społecznych w Serbii i Czarnogórze*. T. I. Kraków.

Langer, J. 1880. *Nord-Albaniens und der Herzegowina Unterwerfungs-Anerbieten an Oesterreich 1737-1739*. Wien.

Lis-Wielgosz, I. 2013a. Władza i rodowód. O wizerunku władcy w staroserbskiej literaturze. *Poznańskie Studia Slawistyczne* 5, 177-178.

Lis-Wielgosz, I. 2013b. *O trwałości znaczeń. Siedemnastowieczna literatura serbska w służbie tradycji*. Poznań.

Lis-Wielgosz, I. 2014. Władza turecka i strategie jej opisu w piśmiennictwie staroserbskim (na przykładzie krótkich form literackich – zapisów). *Balcanica Posnaniensia. Acta et studia* 21, 40-41.

Pavlović, P. 1868. Begstvo patrijarha Arsenija IV. *Glasnik Srpskoga Učenog Društva* 6, 252-253. / Павловић, П. 1868. Бегство патријарха Арсенија IV. *Гласник српског ученог друштва* 6, 252-253.

Rakoczy, F. 1988. *Pamiętniki. Wyznania*. Warszawa.

Roider, K. 1972. *The Reluctant Ally. Austria's Policy in the Austro-Turkish War. 1737-1739*. Baton Rouge.

Roider, K. 1977. Futile Peacemaking: Austria and the Congress of Niemirov. *Austrian History Yearbook* 12-13, 95-116.

Ruvarac, D. 1903. Narodni sabor od 1744. Prilog za istoriju srpskih sabora. *Srpski Sion* 13, 526-530. / Руварац, Д. 1903. Народни сабор од 1744. Прилог за историју српских сабора. *Српски Сион* 13, 526-530.

Simeonović-Čokić, S. 1940. Srpske privilegije. W: Radonić, J. (red.). *Vojvodina II. Od Velike seobe (1690) do Temišvarskog Sabora (1790)*. Novi Sad, 48-85. / Симеоновић-Чокић, С. 1940 Српске привилегије. В: Радонић, Ј. (ред.). *Војводина II од Велике сеобе (1690) до Темишварског сабора 1790.* Нови Сад, 48-85.

Simić, V. 2012. *Za ljubav otadžbine. Patriote i patriotizmi u srpskoj kulturi XVIII veka u Habzburškoj monarhiji.* Novi Sad. / Симић, В. 2012. *За љубав отаџбине. Патриоте и патриотизми у српској култури XVIII века у Хабзбуршкој монархији*. Нови Сад.

Tibor, P. 2004. Diplomatska aktivnost Ferenca Rakocija II. *Istraživanja* 15, 155-169. / Тибор, П. 2004. Дипломатска активност Ференца Ракоција II. *Истраживања* 15, 155-169.

Timotijević, M. 2002. Bogorodica bezdinska i versko-politički program patrijarha Arsenija IV Jovanovića. *Balkanika* 32-33, 311-346. / Тимотијевић, М. 2003. Богородица Бездинска и верско-политички програм патријарха Арсенија IV Јовановића. *Балканика* 32-33, 311-346.

Točanac-Radović, I. 2014. *Reforma Srpske pravoslavne crkve u Habzburškoj monarhiji za vreme Marije Terezije i Josifa II (1740-1790)*. Beograd. / Точанац-Радовић, И. 2014. *Реформа Српске православне цркве у Хабзбуршкој монархији за време владавине Марије Терезије и Јосифа II (1740-1790)*. Београд.

Todorović, J. 2011. Prošlost koju su izgubili. Manipulacija prošlošću u političkom programu Karlovačke mitropolije. *Kultura* 131, 134–144.

Uniwersytet Łódzki
ul. Kamińskiego 27a
90-219 Łódź

Piotr Kręzel
(krezel.piotr@wp.pl)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 155-164.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

DEUTSCHE SEKUNDÄRE PRÄDIKATE IN POLNISCHEN ÜBERSETZUNGEN

German secondary predicates in Polish translations

Abstract: The paper presents a German-Polish translation analysis of the German secondary predicates *erwartungsvoll* 'expectantly', *fassungslos* 'shocked', *hilflos* 'helplessly', *ratlos* 'helplessly', *verständnislos* 'uncomprehendingly' and *vorwurfsvoll* 'reproachfully' observed in their natural contexts (the sentences that were analyzed were taken from a parallel corpus). On the one hand, they are formally adverbs, so one could expect their translation equivalents to be adverbs too. On the other hand, secondary predication in Polish is rather typical of adjectives. The analysis shows that their translation equivalents are not only adverbs or adverbials (prepositional phrases) but also adjectives, nouns and verbs (sentences). Although linguists will see secondary predicates as being in opposition to adverbials (one sort of which is adverbs), among their translation equivalents there are more adverbials than adjectives. This shows that general claims about the adjective nature of secondary predication depend more on the language than on the semantics of these structures.

Keywords: secondary predicate, adverb, translation equivalence.

Zielsetzung

Die hier präsentierten Anmerkungen zu sekundären Prädikaten entstanden aus Überlegungen über die Adverbialität. Anhand einer translatorischen Analyse soll gezeigt werden, wie sich Adverbien (als Beispiele wurden *erwartungsvoll*, *fassungslos*, *hilflos*, *ratlos*, *verständnislos*, *vorwurfsvoll* gewählt) in eine andere Sprache transponieren lassen. Die Wahl der Adverbgruppe und der Sprachen ist nicht zufällig. Untersucht wird nämlich eine (semantische) Klasse deutscher sekundärer Prädikate, von denen oft behauptet wird, sie seien keine Adverbien (vgl. z.B. Schultze-Berndt, Himmelmann 2004, Rothstein 2003:559-560). In der Ausgangssprache (AS) – dem Deutschen – gibt es keinen formalen Unterschied zwischen nicht ad-nominalen adverbialen und adjektivischen Formen, wogegen die Zielsprache (ZS) – das Polnische – über ein reiches Flexionssystem verfügt, in dem die beiden klar unterschieden werden (müssen). Interessant wäre auch festzustellen, ob die untersuchten Einheiten eine translatorisch einheitliche Gruppe bilden oder ob die Übersetzungsweise viel mehr lexikalisch bedingt ist, was Plank (1985:183) anzunehmen scheint.

1. Untersuchungsgegenstand

Die Untersuchungsmethode ist unidirektional[1], d.h. die (formale) Charakteristik *Adverb* und (semantische) *sekundäres Prädikat* (SekPräd) gilt nur für AS-Einheiten[2]. Man unterscheidet drei Hauptarten von SekPräd, nämlich subjekt- oder objektbezogene Depiktiva (*Claire left the room angry.*, *George bought the carrots fresh.*), ergebnis-

[1] Die unidirektionale Methode wird in Glottodidaktik, Übersetzung und Lexikographie eingesetzt. Sie benötigt kein äußeres Tertium comparationis, jedoch ist eine ausführliche Beschreibung nur für die AS möglich, vgl. Tekin 2012:134-141.

[2] Deshalb wird das Problem der SekPräd im Polnischen nur insofern erörtert, als es für die translatorische Analyse relevant ist.

bezogene Resultativa (*George boiled the carrots soft.*) und konditional-, temporal- oder konzessivbezogene Zirkumstantiale (*I can't work hungry.*, *As a young girl Sarah did not travel to Paris alone.*)[3]. In diesem Aufsatz wird das Augenmerk auf Depiktiva gerichtet, deren Abgrenzung von Adverbialien am umstrittensten ist (vgl. Schultze-Berndt, Himmelmann 2004:4-12, Schroeder 2008:340). Die Bezeichnung SekPräd soll diejenigen Formen charakterisieren, die etwas über das Subjekt oder Objekt der dargestellten Handlungen aussagen, es näher charakterisieren – sie sind also partizipantenbezogen. Im Gegensatz zu ihnen beziehen sich adverbiale Formen auf die Handlung, sie sind ereignisbezogen (Himmelmann, Schultze-Berndt 2006: 4). Während das formal z.B. im Englischen unterschieden wird (vgl. (1) und (2)), kommt im Deutschen nur eine – sagen wir vorsichtig – adjektivisch-adverbiale Form in Frage (3), vgl. Beispiele von Himmelmann, Schultze-Berndt 2006:2:

(1) Claire left the room *angry*.
(2) Claire left the room *angrily*.
(3) Claire hat *wütend* das Zimmer verlassen.

In manchen Sprachen gäbe es demnach keine genuin depiktiven Konstruktionen und

> typical "depictive" content (e.g., a psychological state […]) is conveyed by a number of alternative constructions, including constructions that otherwise express typical "adverbial" content (Schultze-Berndt, Himmelmann 2004:61-62).

In Studien zu SekPräd wird betont, dass es sich um eine semantische Gruppe handelt (vgl. z.B. Himmelmann, Schultze-Bernd 2006), verglichen werden sie aber mit Adverbien (wobei das Adjektiv *adverbial* polysem zu verstehen ist: als abgeleitet von *Adverb* und *Adverbiale*), Nominalphrasen usw. (vgl. z.B. Rothstein 2003, Boeder, Schroeder 1998). Da es unmöglich ist, das Tertium comparationis dieses Vergleichs zu bestimmen – weil die zusammengestellten Objekte unterschiedlichen Sprachebenen angehören – ist er, logisch gesehen, unzulässig. In den Arbeiten, in denen SekPräd und Adverbien getrennt gehalten werden, werden die sekundäre Prädikation als eine (kontextgebundene) Funktion und Adverbien als eine Klasse betrachtet (vgl. z.B. Pisarkowa 1965: 93, Renz, Hentschel 2008:376). Bevor also die translatorische Analyse durchgeführt wird, gilt es das Tertium comparationis festzustellen. Der Begriff des *Adverbs* gehört zum Wortartensystem einer Sprache – also ihrer Flexions- und syntaktischen Ebene, derjenige des *Adverbials* zur Syntax und Semantik, und der des *sekundären Prädikats* zur Semantik. Die AS-Einheiten, die in einer Äußerung als SekPräd fungieren und der semantischen Gruppe der Depiktive angehören, werden hier anhand ihrer syntaktischen Eigenschaften ausgewählt. Sie gehen syntaktische Beziehungen mit Verben ein, gehören also zur Wortartenklasse der Adverbien. Da im Deutschen der Unterschied zwischen Adverb und Adjektiv im Falle von isolierten Ausdrücken nicht festzustellen ist[4], werden sie in Kontexten betrachtet und nur diejenigen zur Analyse ausgewählt, die syntaktische Beziehungen mit den ihnen übergeordneten Verben einge-

[3] Beispiele aus Himmelmann, Schultze-Berndt 2006, wo SekPräd grammatisch, syntaktisch und semantisch ausführlich charakterisiert wurden; dort weiterführende Literatur.

[4] In der deutschen Grammatikschreibung sah man lange keine Notwendigkeit, Adjektive von Adverbien zu unterscheiden, und bediente sich der Klasse der Adjektiv-Adverbien (vgl. z.B. Glinz 1952, Erben 1958, Fleischer 1969), ausgenommen Satz-, Modal-, Intensitäts-, Frage- und andere Randerscheinungen in der Klasse der Adverbien (zum Stereotyp des Adverbs vgl. Ramat, Ricca 1994). Auch in neueren Grammatiken gelten deadjektivische Adverbien als Adjektive (z.B. bei Eisenberg 2006:220-221). Sprachenübergreifend bereitet das aber Probleme: „Sollte also das englische und französische Wort als Adverb, das genau entsprechende deutsche Lexem als Adjektiv verstanden werden, nur weil im Deutschen eine Neutralisierung an der Oberfläche erfolgt ist?" – fragt zu Recht Helbig (1979:79). In diesem Aufsatz werden die beiden Wortarten voneinander unterschieden.

hen (vgl. dazu Wajszczuk 2010, Kubicka 2013). Beim Vergleich der AS- und ZS-Ausdrücke geht es um ihre syntaktischen Eigenschaften, genauer um die Wortklasse, die sie repräsentieren, und die syntaktische Position, die sie einnehmen. Ihre Semantik (sowohl die denotative Äquivalenz[5] als auch die semantische SekPräd-Funktion) wird hier zunächst außer Acht gelassen. Das Hauptziel dieser Überlegungen ist nämlich die Untersuchung der Wiedergabe der Adverbien in der Übersetzung. Da SekPräd in vielen Sprachen verschiedene Formen annehmen, oft adverbiale oder adjektivische, ist anzunehmen, dass Adverbien in der Translation ihre Adverbialität zugunsten von Adjektivität verlieren können. Der inhaltlichen Äquivalenz AS- und ZS-Entsprechungen soll eine separate Studie gewidmet werden.

Schultze-Berndt und Himmelmann (2004:61-62) weisen darauf hin, dass in vielen Sprachen depiktive Konstruktionen gar nicht als sekundär prädikativ, sondern als adverbial eingestuft werden. Es handelt sich vor allem um „»adverbial« quantifiers" und Ausdrücke der Übereinstimmung, Ähnlichkeit oder Art und Weise. Außerdem werden sie in der Übersetzung nicht immer als Depiktiva wiedergegeben, weil

> the semantic space […] may in principle be covered by either adverbial constructions or depictive constructions or general adjunct constructions, and more specifically, […] adverbial and depictive constructions are in competition in the sense that each may extend to expression types where it is not fully motivated semantically. (ibid:107-108)

Dem Unterschied zwischen SekPräd und Adverbi[al]en[6] haben Forscher viel Aufmerksamkeit geschenkt, wobei das Problem nur einige Adverbgruppen betrifft, von denen die Adverbien der Art und Weise am meisten diskutiert werden, da sie nicht nur ereignis-, sondern auch partizipantenbezogen sind. Wilhem Geuder (2002) unterscheidet daher transparente Adverbien, die nicht nur etwas über die Handlung aussagen, sondern auch auf den Partizipanten hinweisen[7] (2), wobei das letztere für SekPräd (1) typisch ist. Diese partizipantenbezogenen Adverbien denotieren in der Regel psychologische, oft emotionale Zustände. Tritt im Englischen eine adverbiale Form auf (2), so hat man es im Deutschen mit einer adjektiv-adverbialen Form zu tun, die laut Schultze-Berndt, Himmelmann (2004:61) polysem sei. Es könne kein Zweifel bestehen, dass Claire wütend war, als sie das Zimmer verließ (1), wobei es nicht gewiss sei, ob ihre Wut für die anderen sichtbar war, was in (2) der Fall sei. Deshalb sei die deutsche Entsprechung der beiden Sätze (3) polysem, wenn auch nicht für alle deutschen Muttersprachler, da der Unterschied zwischen dem Ausdruck der Art und Weise einer Handlung und dem Ausdruck von Emotionen nicht in jeder Sprache eindeutig sei (Himmelmann, Schultze-Berndt 2006:2). Zur Überprüfung, ob es sich im konkreten Fall um SekPräd oder Adverb[iale] handelt, bildet man Paraphrasen:

---

[5] Vgl. Koller 2011:218-243. Das Hauptäquivalenzkriterium bildet in dieser Studie die Situativität, verstanden als Natürlichkeit im gegebenen Kontext, was in der Kollerschen Auffassung der konnotativen und pragmatischen Äquivalenz entspricht, vgl. ibid.:243-255.

[6] In der Literatur spricht man in der Regel von Adverbien, da sie aber mit SekPräd – als ontologisch verschiedene Objekte – nicht verglichen werden dürfen, beziehe ich den Vergleich auf SekPräd und Adverbialien (deshalb die in Klammern angegebenen Ergänzungen) und somit das Tertium comparationis auf die semantische Sprachebene. Vgl. auch Renz, Hentschel (2008:376): „der Unterschied zwischen sekundären Prädikaten und Adverbialen [wird] hier als ein semantischer verstanden […] (Partizipantenbezug vs. Ereignisbezug). Syntaktisch verhalten sich sekundäre Prädikate und Adverbiale offenbar weitgehend gleich, was sich nicht zuletzt darin widerspiegelt, dass in der traditionellen Grammatikbeschreibung nicht zwischen diesen beiden Typen differenziert wird".

[7] Anders Rothstein (2003:560), die den Partizipantenbezug (Hinweis auf seine Emotionen) in Sätzen wie *John greeted Mary enthusiastically/reluctantly.* ausschließt, da „the function of these adverbs is to add information about how the agent of the matrix verb performed the relevant action, e.g. in enthusiastic or reluctant way, but they do not entail that this agent had the property of being himself enthusiastic or reluctant": *John greeted Mary enthusiastically, although he was secretly very reluctant to meet her*. Diskussion zu dieser Annahme s. Renz, Hentschel 2008:380-382.

(4) John bought the carrots fresh. → The carrots were fresh (when John bought them).

(5a) George bought the carrots fast. → The buying of the carrots (by George) was fast.

Die Paraphrasen von SekPräd-Konstruktionen sind „biclausal", d.h. weisen zusätzlich auf das Objekt/Subjekt hin, bei Adverbi[ali]en handelt es sich nur um Ereignisbezug, obwohl auch eine depiktive Bedeutung nicht auszuschließen ist:

(5b) George bought the carrots fast. → George was fast (when he bought the carrots). (ibid.:11-12)

Da die Übersetzung deutscher Depiktiva ins Polnische den Übersetzer zwingt, sich für eine adjektivische oder adverbiale Form zu entscheiden (die anderen Möglichkeiten werden in Tabelle 1 genannt), ist es interessant, wie Nicht-Linguisten (hier: Übersetzer) die zielsprachlichen adverbialen Formen betrachten, genauer gesagt: ob ihre sekundäre semantische Funktion für sie wahrnehmbar war. Wenn es stimmt, dass SekPräd keine Adverbialien sind (d.h. dass sie partizipantenbezogen sind), sollten im Parallelkorpus[8] nicht-adverbiale Formen überwiegen. Im Falle der sekundären Prädikation entwickelt sich das Polnische nämlich seit Ende des 16. Jh. in Richtung der Adjektivität (vgl. Prażmowski 1981). In der Gegenwartssprache werden in dieser Funktion nur wenige partizipantenbezogene Adverbien eingesetzt: *boso* 'barfuß', *nago* 'nackt', *konno* 'reitend', *pieszo* 'zu Fuß', seltener *wesoło* 'fröhlich', *smutno* 'traurig', *cało* 'unversehrt', *goło* 'nackt', *zdrowo* 'gesund', und auch sie werden immer öfter durch Adjektive ersetzt (Prażmowski 1981:54). Die Antwort auf die Frage nach ihrem semantischen Bezug ist auch nicht eindeutig: Laut Pisarkowa (1965:63) sind sie keineswegs adverbial, Prażmowski (1981:55) behauptet, es handle sich um „eine Art von Adverbien der Art und Weise, also verbale Bestimmungen", obwohl sie „ad-verbale Bestimmungen der Substantive" seien, Renz und Hentschel (2008:387) sehen den Partizipantenbezug sowohl im Falle von Adjektiven, als auch Adverbien, die letzteren enthielten aber zusätzlich eine Information über die Art und Weise des Ereignisverlaufs.

Den Untersuchungsgegenstand bilden also deutsche Adverbien, die semantisch als sekundäre Prädikative fungieren, d.h. neben dem Ereignis- auch den Partizipantenbezug aufweisen. In der translatorischen Analyse soll überprüft werden, ob sie in der ZS (dem Polnischen) den formal adverbialen Charakter beibehalten.

2. Analyse der Korpusdaten

Da der Übersetzungsvergleich auf Texten basiert, soll zuerst das Problem der translatorischen Einheiten[9] erörtert werden. Die AS-Formen bieten keinerlei Probleme, da es sich um Adverbien handelt, nämlich: *erwartungsvoll*, *fassungslos*, *hilflos*, *ratlos*, *verständnislos*, *vorwurfsvoll*. In der ZS kommen aber verschiedene Formen vor:

(6) Auch jetzt stehen die Jäger *ratlos* dort, wo im harten Steppenboden die Fährte scheinbar endet. (KL/MH/O:9)
→ Oto i teraz łowcy stanęli *bezradni* tam, gdzie kończy się trop na twardej, stepowej glebie. (KL/MH/T:7)

(7) Fabio hob *hilflos* die Hände. (MS/PF/O:294)
→ Fabio *bezradnie* uniósł ręce. (MS/PF/T:234)

(8) *Hilflos* strich er sich mit den Fingern durch die Haare. (ChL/V/O:176)
→ *Bezradnym gestem* przeczesał sobie włosy. (ChL/V/T:147)

[8] Da zurzeit das Polnisch-Deutsche / Deutsch-Polnische Parallelkorpus nur in einer Testversion (http://www.parasolcorpus.org/KrakowMW/) vorliegt, wurde die Untersuchung anhand eines manuell erstellten Parallelkorpus durchgeführt, das aus ca. 30 Bücherpaaren (Erzählungen, Romane, Reportagen, populärwissenschaftliche Büchern) besteht.

[9] Translatorische Einheiten werden hier im Sinne von Bogusławski 2013:50-64 verstanden.

(9) Sie guckten *vorwurfsvoll* zum Schäferwagen […]. (LS/Ga/O:180)
→ *Z wyrzutem* popatrzyły na przyczepę […]. (LS/Ga/T:199)

(10) „Ihr wollt nicht!", sagte sie *fassungslos*. (LS/Gl/O:115)
→ – Wy naprawdę nie chcecie – skomentowała, *nie mogąc tego pojąć*. (LS/Gl/T:81)

(11) Sie reagierte, wie er sie noch nie erlebt hatte: wütend und *vorwurfsvoll*. (MS/K/O:71)
→ Zareagowała po raz pierwszy wściekłością i *obsypała go gradem zarzutów*. (MS/K/T:64)

(12) Es klang *vorwurfsvoll*, so als habe Frances sie persönlich gekränkt. (ChL/HSch/O:197)
→ W jej słowach pobrzmiewał *wyrzut*, jakoby Frances obraziła ją osobiście. (ChL/HSch/T:209)

Als Äquivalenzkriterium wird hier die Situation[10] angesetzt, d.h. die Natürlichkeit der ZS-Entsprechung in der gegebenen Situation (vgl. z.B. Coseriu 1970, Chlebda 2011, Bralewski 2012, Bogusławski 2013). Während die Grenzziehung bei adjektivischen (6), adverbialen (7) und adverbiellen (8)-(9) ZS-Entsprechungen unproblematisch, bei infiniten verbalen (Partizipien) (10) zumindest weniger problematisch zu sein scheint, so bereiten Sätze (11) und Substantive (12) bei der Bestimmung von Übersetzungseinheiten Abgrenzungsprobleme. Ist die Entsprechung von *vorwurfsvoll* in (12) die ganze Phrase *pobrzmiewał wyrzut* 'klang ein Vorwurf' oder nur das Substantiv *wyrzut* 'Vorwurf'? Die erste Lösung scheint zu viel zu bieten (da im Original das Verb *klang* vorkommt), die zweite zu wenig. In der Translationswissenschaft ist es längst bekannt, dass nicht Wörter, sondern Sätze übersetzt werden (vgl. z.B. Koller 2011:76-85), trotzdem sollten die Vergleichsentitäten aus den Texten ausgesondert werden[11]. Da wir hier aber den semantischen Äquivalenzgrad[12] beiseite lassen, können wir uns nur auf die formale Seite der ZS-Ausdrücke[13] konzentrieren, die in Tabelle 1 nach ihren syntaktischen Eigenschaften angeordnet werden. Neben den Wortartenklassen Adjektiv und Adverb wurde die syntaktische Klasse des Adverbials[14], die nominale Phrase und der Satz (zusammen mit Adverbialpartizipien) aufgenommen. Zum Vergleich werden Wörterbuchentsprechungen aus dem Großwörterbuch Deutsch-Polnisch PWN (WSNP) präsentiert. Es ist typisch für zweisprachige Wörterbücher, die dem Übersetzer als erste (Assoziations-)Hilfe dienen, dass sie nur wenige und nur „kanonische" Entsprechungen bieten (vgl. Piotrowski 2011). Das Bild der den Texten entnommenen tatsächlichen translatorischen Äquivalente ist immer reicher[15], was in der Tabelle klar zu sehen ist.

---

[10] Die AS- und ZS-Texte sollen sich auf dieselben Informationen beziehen, auf dieselbe Situation hinweisen. Manchmal erfordert das vom Übersetzer pragmatische Anpassungen im ZS-Text, semantische und grammatische Änderungen sind also zulässig, vgl. Bralewski 2012:104.

[11] Es ist nicht immer möglich, lexikalisch „festgelegte" AS- und ZS-Äquivalente zu bestimmen, was Bralewski (2012: 50-69) überzeugend erläutert, indem er behauptet, dass die Übersetzungsweise von den in der ZS natürlichen Konventionen abhängt und dass die Wortart eines ZS-Äquivalents mit der Wortart der AS-Einheit nicht übereinstimmen muss.

[12] Was auch immer der Begriff der Äquivalenz in der Übersetzung(swissenschaft) bedeutet, vgl. z.B. Stolze 2011:101-103, Albrecht 2013:32-36, Prunč 2002:102-104.

[13] Deshalb stören uns hier auch offensichtliche Fälle von under- oder overtranslation, wie z.B. in (11), nicht.

[14] Der Unterschied zwischen Adverb und Adverbiale ist nicht immer leicht zu erfassen. Der Versuch Maienborns und Schäfers (2011:1391-1392) scheint am wenigsten kompliziert zu sein: „The term "adverbial" refers to specific s y n t a c t i c f u n c t i o n s within a sentence and therefore contrasts with other syntactic functions, such as subject, object, and predicate. Adverbials are traditionally conceived of as being those elements that serve to specify further circumstances of the verbal or sentential referent. […] The term "adverb" refers to a specific w o r d c l a s s or l e x i c a l c a t e g o r y and therefore contrasts with other word classes, such as nouns, adjectives, verbs, or prepositions. […] adverbs differ from nouns, adjectives, and verbs in that they often do not possess clear markers for category membership and can only be defined via their syntactic function of being prototypically used as adverbials" (Hervorhebungen – E.K.). Obwohl die meisten Adverbien zur semantischen Klasse der Adverbialien gehören, werden sie in Tabelle 1 und den Graphiken 1 und 2 separat verzeichnet, damit ihr Vergleich mit den Adjektiven einfacher ist. In den Graphiken 3 und 4 werden sie der Gruppe der Adverbialien zugeschlagen.

[15] Mehr dazu in Bralewski 2012:17-40.

AS-Einheit	Entsprechungen im WSNP	ZS-Entsprechungen
erwartungsvoll	Adj: wyczekujący Adv: wyczekująco	Adj: pełen oczekiwania, gotowy N: (rzucać) wyzywające spojrzenia Adv: wyczekująco Advb: w oczekiwaniu, z oczekiwaniem, z wyczekiwaniem, z zaciekawieniem V/Satz: –
fassungslos	Adj: zdumiony; skonsternowany; wytrącony z równowagi Adv: z zaskoczeniem, ze zdziwieniem	Adj: oszołomiony, skołowany, skonsternowany, wytrącony z równowagi, zdezorientowany, zdumiony, zmieszany N: – Adv: bezradnie, tępo Advb: nierozumiejącym wzrokiem; z osłupieniem V/Satz: nie mogąc tego pojąć
hilflos	Adj: bezradny; nieporadny Adv: bezradnie; nieskładnie	Adj: bezradny, bezsilny, nieporadny, zagubiony; N: (widać było czyjeś) niezdecydowanie, bezradna apatia, bezradny uśmiech Adv: bezradnie Advb: bezradnym gestem; z nieszczęśliwym wyrazem twarzy V/Satz: –
ratlos	Adj: bezradny, bezsilny Adv: bezradnie, bezsilnie	Adj: bezradny, niepewny, skonsternowany N: (wymienić) bezradne spojrzenia, (wymienić) pytające spojrzenia Adv: bezradnie, niespokojnie Advb: w wyrazie bezradności V/Satz: –
verständnislos	Adj: nic nie rozumiejący Adv: bez zrozumienia	Adj: – N: – Adv: tępo, mylnie Advb: wzrokiem wyrażającym brak zrozumienia, nierozumiejącym wzrokiem, tępym wzrokiem; bez zrozumienia V/Satz: niczego nie rozumiejąc; jakby nie rozumiał, nie wierzyła własnym uszom
vorwurfsvoll	Adj: pełen zarzutu Adv: z wyrzutem	Adj: – N: (pobrzmiewa) wyrzut, (robić) wyrzuty, (w czyimś głosie słychać) wyrzut Adv: – Advb: z wyrzutem, z oburzeniem, z naganą w głosie V/Satz: obsypać kogoś gradem wyrzutów, spiorunować kogoś wzrokiem

Tabelle 1. Deutsche sekundäre Prädikate und ihre Entsprechungen im WSNP und Parallelkorpus

Es gilt hier noch die Betrachtung von Phrasen zu erläutern, in denen ein Substantiv vorkommt, da sie in Tabelle 1 unter N und Advb vorkommen. N steht hier für Nominalphrasen, also diejenigen, in denen das Substantiv das Hauptprädikat bildet. In Klammern werden die nötigen verbalen Ergänzungen angegeben (als Verstehenshilfe). Als Advb kommen zwei Konstruktionen vor: Präpositionalphrasen (z.B. *z wyrzutem*, *w wyrazie bezradności*), die in der Grammatikschreibung in der Regel als Adverbialien eingestuft werden (vgl. z.B. Wróbel 2001:273-276, Maienborn, Schäfer 2011) und quasi-Instrumentale (z.B. *nierozumiejącym wzrokiem*, *bezradnym gestem*), in denen das Substantiv nur eine prothetische Funktion hat (vgl. Heinz 1988:413, Bogusławski 2005: 42) und die in den Äußerungen als Adverbi[ali]en fungieren[16].

Die syntaktische Aufteilung der ZS-Entsprechungen zeigen die Graphiken 1 und 2, denen man entnehmen kann, dass die Übersetzungsweise lexikalisch bedingt ist. Oft überwiegt eine Translationsweise deutlich, bei *erwartungsvoll*, *hilflos* und *ratlos* die adverbiale, bei *vorwurfsvoll* die adverbielle, bei *fassungslos* die adjektivische. Das

[16] Bogusławski (2005:36-42) hat dies unlängst überzeugend bewiesen.

Überwiegen von Adverbi[ali]en steht im Widerspruch zu Prażmowskis (1981) Beobachtungen. In zwei Fällen (*verständnislos*, *vorwurfsvoll*) kommt keine adjektivische Form vor; adverbielle Konstruktionen sind dagegen als Entsprechungen aller untersuchten Einheiten zu beobachten.

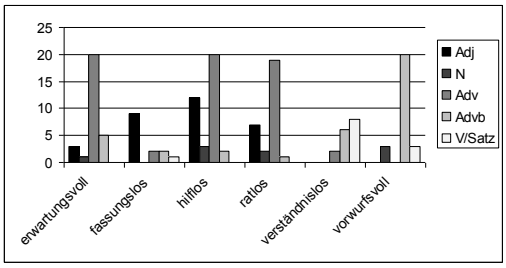

Graphik 1. Syntaktische Aufteilung der ZS-Entsprechungen (absolute Zahlen)

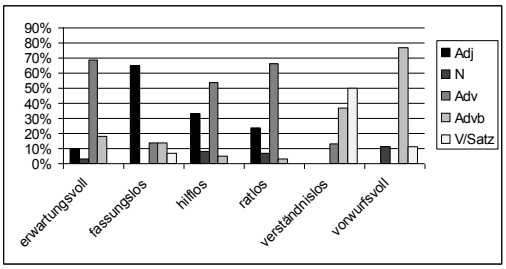

Graphik 2. Syntaktische Aufteilung der ZS-Entsprechungen (prozentuale Angaben)

Im Vergleich zu den Wörterbuchentsprechungen sieht man bei den Korpusbeispielen einen Reichtum an Formen. Als ZS-Äquivalente des Adverbs kommen im WSNP nur Adverbien und adverbielle Präpositionalphrasen vor. Da Substantive und Verben/Sätze als Entsprechungen von Adverbien immer kontextgebunden sind, werden sie in Lexika nicht verzeichnet[17]. Interessant ist auch, dass kein adverbielles Wörterbuchäquivalent der Einheit *fassungslos* sich in den dem Parallelkorpus entnommenen ZS-Entsprechungen wiederfindet[18].

Da die untersuchten AS-Einheiten semantisch als SekPräd fungieren, wurde zum Schluss der Versuch unternommen, die ZS-Entsprechungen semantisch zu erfassen, wenn auch nur skizzenhaft. Graphik 3 zeigt ihre Aufteilung unter der Annahme, dass adjektivische Entsprechungen auf den Partizipanten verweisen, nominale auf das Objekt, verbale auf das Ereignis und adverbiale sowohl auf das Ereignis als auch auf den Partizipanten. In Graphik 4 wird das Bild vereinfacht, indem nominale und adjektivische Entsprechungen zusammengefasst werden.

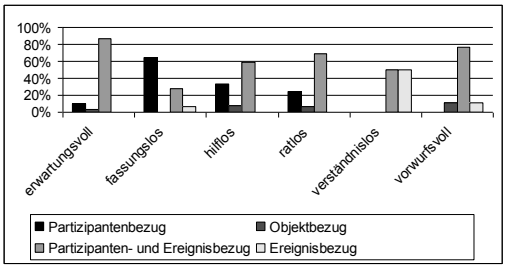

Graphik 3. Semantische Aufteilung der ZS-Entsprechungen (4 Kategorien)

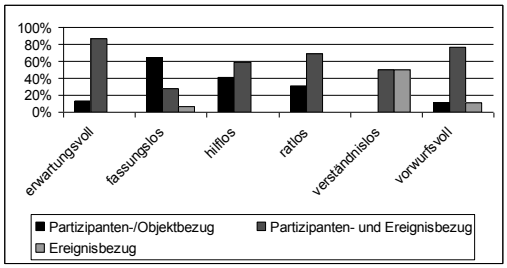

Graphik 4. Semantische Aufteilung der ZS-Entsprechungen (3 Kategorien)

Den Diagrammen kann man entnehmen, dass mit Ausnahme von *fassungslos* und *verständnislos* gleichzeitiger Partizipanten- und Ereignisbezug überwiegt. In fünf Fällen

[17] Vgl. dazu ausführlicher Piotrowski 2011:50-51.

[18] Die Gründe dafür nennt z.B. Bralewski (2012:86-91, 156-159), unter anderem das Abschreiben aus früheren lexikographischen Werken und der fehlende Einsatz von Korpora. Da aber laut dem Werbetext auf dem Buchumschlag das WSNP korpusbasiert sein soll, kann es sein, dass das hier eingesetzte Parallelkorpus einfach zu klein ist.

(ausgenommen *verständnislos*) ist in der Übersetzung auch Subjekt- und/oder Objektbezug sichtbar, aber nur in drei Fällen (*fassungslos*, *verständnislos*, *vorwurfsvoll*) ein „reiner" Ereignisbezug. Obwohl die Stichprobe klein ist, lässt sich daraus schließen, dass im Polnischen die adverbielle Übersetzung von deutschen mentalen SekPräd (formal Adverbien) überwiegt, obwohl in diesen Kontexten eher Adjektive typischer wären (vgl. Pisarkowa 1965, Prażmowski 1981).

3. Schlussfolgerungen

Die Untersuchung hat einen Beitrag zum Bild der SekPräd im Polnischen geleistet. Entgegen bisherigen einsprachigen Beobachtungen lässt sich in dieser semantischen Funktion in den übersetzten Texten eine Dominanz von adverbiellen Formen feststellen und das obwohl die Übersetzungsweise offensichtlich lexikalisch bedingt ist. Das wiederum steht im Widerspruch zu gängigen Meinungen, SekPräd seien keine Adverbialien und nähmen im Polnischen eher adjektivische Formen an. Mehr detaillierte als die in Kapitel 2 präsentierten Schlussfolgerungen lassen sich erst nach semantischen Untersuchungen formulieren.

Diese Beobachtungen provozieren die Frage danach, ob die Analyse von Übersetzungen das Bild dieses semantischen Phänomens nicht verzerrt. Bekanntlich unterscheiden sich übersetzte Texte von nicht-übersetzten im Hinblick auf die Sprachmittelwahl, den Explizitheitsgrad oder den Satzbau[19]. Der nächste Schritt könnte also die Analyse der Übersetzungsrichtung Translat (als AS betrachtet) → Original (ZT) sein. Das Problem ist aber, dass in dem kleinen Parallelkorpus einige der untersuchten Einheiten als ZS-Entsprechungen gar nicht vorkommen, andere wiederum sind zu selten. Nur im Falle des adverbialen *hilflos* ließen sich aus der Beobachtung von 14 Äußerungspaaren allgemeinere Schlüsse ziehen: 64% waren im Original ein Adverb (*bezradnie*), 36% ein Adjektiv (*bezradny*), andere Übersetzungsweisen gab es nicht. Übersetzungen sollen bekanntlich „flacher", d.h. expliziter und einfacher als nicht-übersetzte Texte sein (vgl. Grabowski 2011:98). Ohne ein großes Parallelkorpus lässt sich das aber nicht eindeutig feststellen.

Abkürzungen

Adj	Adjektiv
Adv	Adverb
Advb	Adverbiale
AS	Ausgangstext
N	Nomen (Substantiv)
SekPräd	sekundäres Prädikat
WSNP	Wiktorowicz J., Frączek, A. (red.). 2000. *Wielki słownik niemiecko-polski PWN / Großwörterbuch Deutsch-Polnisch*. Warszawa.
ZS	Zieltext
V	Verb

Quellen

ChL/HSch/O	Link, Ch. [9]2010. *Das Haus der Schwestern*. München ([1]1997).
ChL/HSch/T	Link, Ch. [2]2013. *Dom sióstr*. Übers. v. R. Wojnakowski. Katowice.
ChL/V/O	Link, Ch. [11]2011. *Der Verehrer*. München ([1]1998).
ChL/V/T	Link, Ch. 2014. *Wielbiciel*. Übers. v. D. Kuczyńska-Szymala. Katowice.
KL/MH/O	Lorenz, K. [43]2012. *So kam der Mensch auf den Hund*. München ([1]1950).
KL/MH/T	Lorenz, K. o.D. *I tak człowiek trafił na psa*. Übers. v. A.M. Linke. Warszawa.

[19] Es handelt sich dabei um so genannte *translation universals*, vgl. z.B. Baker 1995, Laviosa 2001, Chesterman 2004.

LS/Ga/O	Swann, L. 2010. *Garou. Ein Schaf-Thriller*. München.
LS/Ga/T	Swann, L. 2011. *Triumf owiec. Thriller… a zarazem komedia filozoficzna*. Übers. v. M. Nowak-Kreyer. Warszawa.
LS/Gl/O	Swann, L. [24]2007. *Glennkill. Ein Schafskrimi*. München ([1]2005).
LS/Gl/T	Swann, L. 2006. *Sprawiedliwość owiec. Filozoficzna powieść kryminalna*. Übers. v. J. Kraśko. Warszawa.
MS/K/O	Suter, M. 2010. *Der Koch*. Zürich.
MS/K/T	Suter, M. 2011. *Kucharz*. Übers. v. M. Przybyłowska. Warszawa.
MS/PF/O	Suter, M. 2003. *Ein perfekter Freund*. Zürich ([1]2002).
MS/PF/T	Suter, M. 2010. *Przyjaciel doskonały*. Übers. v. M. Przybyłowska. Warszawa.

Literatur

Albrecht, J. [2]2013. *Übersetzung und Linguistik*. Tübingen ([1]2005). (Grundlagen der Übersetzungsforschung. 2).

Baker, M. 1995. Corpus-Based Translation Studies. The Challenges that Lie Ahead. In: Somers, H. (ed.). *Terminology, LSP and Translation Studies in Language Engineering. In Honor of Juan C. Sager*. Amsterdam, 175-186.

Boeder, W., Schroeder, Ch. 1998. Attribution und sekundäre Prädikate im Sprachvergleich: Deutsch, Englisch, Kurdisch, Georgisch, Türkisch. *Sprachtypologie und Universalienforschung* 51/3, 207-227.

Bogusławski, A. 2005. O operacjach przysłówkowych. In: Grochowski, M. (red.). *Przysłówki i przyimki. Studia ze składni i semantyki języka polskiego*. Toruń, 15-44.

Bogusławski, A. 2013. *Podstawy konfrontatywnej lingwistyki przekładowej*. Warszawa. (Rozumienie, Interpretacja, Przekład. 10).

Bralewski, D. 2012. *Od przekładu do słownika. Korpus równoległy w redakcji słowników tłumaczeniowych*. Łask. (Rozumienie, Interpretacja, Przekład. 9).

Chesterman, A. 2004. Hypotheses about Translation Universals. In: Hansen, G., Malmkjaer, K., Gile, D. (ed.). *Claims, Changes and Challenges in Translation Studies*. Amsterdam, 1-13.

Chlebda, W. 2011. Ekwiwalencja i ekwiwalenty: między słownikiem a tekstami. In: Chlebda, W. (red.). *Na tropach translatów. W poszukiwaniu odpowiedników przekładowych*. Opole, 21-43.

Coseriu, E. 1970. Über Leistung und Grenzen der kontrastiven Grammatik. In: *Probleme der kontrastiven Grammatik*. Düsseldorf, 9-30.

Eisenberg, P. [3]2006. *Grundriss der deutschen Grammatik*. Bd. 2: *Der Satz*. Stuttgart ([1]1999).

Erben, J. 1958. *Deutsche Grammatik. Ein Abriss*. München.

Fleischer, W. 1969. *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen.

Geuder, W. 2002. *Oriented adverbs. Issues in the lexical semantics of event adverbs*. Ph.D. dissertation. Tübingen. https://publikationen.uni-tuebingen.de/xmlui/bitstream/handle/10900/46179/pdf/geuder-oriadverbs.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

Glinz, H., 1952. *Die innere Form des Deutschen. Eine deutsche Grammatik*. München.

Grabowski, Ł. 2011. Korpusy dwu- i wielojęzyczne w służbie tłumacza, leksykografa i badacza. Poszukiwanie ekwiwalentów przekładowych w świetle hipotez dotyczących istnienia uniwersaliów przekładowych. In: Chlebda, W. (red.). *Na tropach translatów. W poszukiwaniu odpowiedników przekładowych*. Opole, 89-112.

Heinz, A. 1988. System przypadkowy języka polskiego. In: Heinz, A. *Język i językoznawstwo. Wybór prac*. Red. L. Bednarczuk. Warszawa, 312-415 ([1]1965).

Helbig, G. 1979. *Zum Komparabilitäts- und Ebenenproblematik in der konfrontativen Grammatik*. In: *Lexik und Grammatik des Deutschen und Russischen*. Berlin, 73-84. (Linguistische Studien. Reihe A. Arbeitsberichte. 57).

Himmelmann, N.P., Schultze-Berndt, E., 2006. Issues in the syntax and semantics of participant-oriented adjuncts: an introduction. In: Himmelmann, N.P., Schultze-Berndt, E. (ed.). *Secondary Predication and Adverbial Modification. The Typology of Depictives*. Oxford, 1-67.

Koller, W. [8]2011. *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*. Tübingen – Basel ([1]1979).

Krzeszowski, T.P. [2]2013. Tertium comparationis. In: Krzeszowski, T.P. *Time Works Wonders. Selected Papers in Contrastive and Cognitive Linguistics*. Frankfurt am Main, 117-129 ([1]1984).

Kubicka, E. 2013. Skąd się biorą przysłówki czyli dlaczego łatwiej opisywać adwerbialia niż adwerbia. *Poradnik Językowy* 9, 89-101.

Laviosa, S. 2001. Universals of translation. In: Baker, M., Malmkjaer, K. (ed.). *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London, 288-291.

Maienborn, C., Schäfer, M. 2011. Adverbs and adverbials. In: von Heusinger, K., Maienborn, C., Portner, P. (ed.). *Semantics. An international handbook of natural language meaning*. Vol. 2. Berlin – New York, 1390-1420. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. 33.2).

Piotrowski, T. Ekwiwalencja w słownikach dwujęzycznych. In: Chlebda, W. (red.). *Na tropach translatów. W poszukiwaniu odpowiedników przekładowych*. Opole, 45-69.

Pisarkowa, K. 1965. *Predykatywność określeń w polskim zdaniu*. Wrocław – Warszawa – Kraków.

Plank, F. 1985. Prädikativ und Koprädikativ. *Zeitschrift für Germanistische Linguistik* 13, 154-185.

Prażmowski, S. 1981. Semantyczno-składniowe użycie przysłówków typu *boso*, *pieszo* itp. w polszczyźnie XVI–XVII w. i dzisiejszej. *Język Polski* LXI, 53-63.

Prunč, E. [2]2002. *Einführung in die Translationswissenschaft*. Bd. 1: *Orientierungsrahmen*. Graz.

Ramat, P., Ricca, D. 1994. Prototypical adverbs. On the scalarity/radiality of the notion of adverb. *Rivista di Linguistica* 6, 289-326.

Renz, M., Hentschel, G. 2008. „Transparente" partizipantenbezogene Adverbien im Polnischen und Russischen?. *Zeitschrift für Slawistik* 53, 375-393.

Rothstein, S. 2003. Secondary predication and aspectual structure. In: Lang, E., Maienborn, C., Fabricius-Hansen, C. (ed.). *Modyfying Adjuncts*. Berlin – New York, 553-590.

Schroeder, Ch. 2008. Adverbial modification and secondary predicates in Turkish: a typological perspective. In: Schroeder, Ch., Hentschel, G., Boeder, W. (ed.). *Secondary predicates in Eastern European languages and beyond*. Oldenburg, 339-358. (Studia Slavica Oldenburgensia. 16).

Schultze-Berndt, E., Himmelmann, N.P. 2004. Depictive secondary predicates in cross-linguistic perspective. *Linguistic Typology* 8, 59-131.

Stolze, R. [6]2011. *Übersetzungstheorien. Eine Einführung*. Tübingen ([1]1994).

Tekin, Ö. 2012. *Grundlagen der Kontrastiven Linguistik in Theorie und Praxis*. Tübingen.

Wajszczuk, J. 2010. Functional class (so called 'part of speech') assignment as a kind of meaning-bounded word syntactic information. *Cognitive studies / Etudes Cognitives* 10, 15-33.

Wróbel H. 2001. *Gramatyka języka polskiego. Podręcznik akademicki*. Kraków.

Uniwersytet Mikołaja Kopernika
ul. Gagarina 11
Toruń – Poland

Emilia Kubicka
(ekubicka@umk.pl)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 165-175.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

ANALIZA ZMIAN ZNACZENIOWYCH CZASOWNIKÓW WYCHODZĄCYCH Z UŻYCIA W DOBIE NOWOPOLSKIEJ
(Na wybranych przykładach)

Abstract: The main aim of the paper is to present semantic changes in chosen verbs falling into disuse during the New Polish period: *aplaudować*, *flecić*, *gadulić*, *gębować*, *instynktować*, *kolorować*, *malować*. This research is based on lexicographic data. Verbs were chosen from SJPD where they were marked as *former*, *dated*, *obsolete* or *fallen into disuse*. Information about archaic words was selected from dictionaries of the New Polish period (SL, SWil, SW, SJPD), from an earlier period (SStp, SXVI, e-SXVII) and from the dictionary of the contemporary Polish language – USJP. The semantic changes are visualized in tables containing the most important facts noted in the sources.

Keywords: lexis, semantic changes, the New Polish period, verbs, archaic words.

Jako podstawa artykułu zostały wybrane czasowniki wychodzące z użycia w dobie nowopolskiej, zgromadzone na podstawie SJPD, opatrzone kwalifikatorami *daw.*, *przestarz.*, *wychodzące z użycia*. Przykłady ilustrujące przeprowadzoną analizę to wybrane czasowniki mówienia (w kolejności alfabetycznej): *aplaudować*, *flecić*, *gadulić*, *gębować*, *instynktować*, *kolorować*, *malować*. Są one zróżnicowane w polszczyźnie pod względem tradycji, pochodzenia i zakresu użycia. Łączy je to, że mają znaczenia związane z mówieniem, zatem można je uwzględnić w grupie *verba dicendi* w szerokim rozumieniu tego terminu (Kleszczowa 1989:19). Wyrazy te lub ich znaczenia związane z mówieniem według źródeł leksykograficznych wyszły z użycia w dobie nowopolskiej.

Różne typologie zmian znaczeniowych w dawnych opracowaniach są przedmiotem artykułu Grzegorza Kleparskiego (1999). Na gruncie językoznawstwa polonistycznego najczęściej przywoływane jest klasyczne już opracowanie Danuty Buttler (1978), które z jednej strony proponuje spójną klasyfikację, z drugiej zaś jest inspiracją do nowych poszukiwań. Tematyka przekształceń semantycznych jest również obecna w nowszych pracach (m.in. Kleszczowa 1989; Pastuchowa 2000, 2008; Janowska 2007; Piotrowska 2009; Mitrenga 2014). W niniejszym artykule będę posługiwała się klasyfikacją Buttler (1978).

W tym wypadku zdecydowałam się na obserwację faktów językowych zawartych w słownikach ogólnych języka polskiego, które – jak dotąd – są najlepszym źródłem wiedzy o dawnym słownictwie. Korpusy tekstów dla doby nowopolskiej są bowiem niepełne i fragmentaryczne. Najbardziej wyraziste wnioski na temat przekształcania się znaczeń wyrazów można wyciągnąć wtedy, kiedy się wybierze najbardziej charakterystyczne znaczenie lub znaczenia i wskaże konkretne momenty zmian – przesunięć semantycznych, ilustrowane cytatami z tekstów, tak jak w opracowaniu Buttler (1978). Żeby jednak odnaleźć takie miejsca, trzeba spojrzeć na słowo we wszystkich znaczeniach na przestrzeni wystarczająco długiego okresu.

Badanie zmian znaczeniowych na podstawie słowników jest zadaniem trudnym, nie zawsze można pokazać związek pomiędzy dawniejszymi i nowszymi znaczeniami w sposób niebudzący wątpliwości. Ponadto słowniki wydawane na przestrzeni wieków nie zawsze i nie w pełni są porównywalne. Z tego względu dobrym rozwiązaniem wydaje się przedstawienie interpretacji faktów zarejestrowanych w źródłach w czytelnej formie tabel. Ukazanie materiału w ten sposób jest schematycznym ujęciem danych

językowych, które musi zostać wzbogacone ilustracją materiałową w postaci cytatów. Dopiero wówczas widać bowiem, czy konkretne znaczenie rzeczywiście funkcjonowało w polszczyźnie danego okresu czy też było notowane w kilku źródłach z tym samym cytatem, nie zostało natomiast wzbogacone żadnym innym. Trzeba jeszcze podkreślić, że tego typu analiza obrazuje i referuje fakty zawarte w słownikach, które – w związku ze specyfiką źródeł – nie zawsze mogą być traktowane jako spostrzeżenia natury ogólnej, potwierdzane bezwyjątkowo w rzeczywistości językowej omawianego okresu. Uzupełnieniem tego typu analizy i interpretacji powinno być poszukiwanie dodatkowych informacji o funkcjonowaniu słów w tekstach, zebranych na przykład na podstawie korpusów. Dla dawnej polszczyzny korpusów jednak na razie nie ma, a te, które powstają, są – jak wspomniałam – fragmentaryczne i niepełne. Nie mogą zatem w tej chwili stanowić w pełni wiarygodnego źródła informacji.

Celem moich badań było zestawienie wszelkich informacji zawartych w źródłach leksykograficznych obejmujących dobę nowopolską, czyli w SL, SWil, SW, SJPD, a także w słowniku współczesnej polszczyzny (USJP). Ponieważ mowa tu o czasownikach wychodzących z użycia w dobie nowopolskiej, wzięłam pod uwagę także słowniki wcześniejszych epok (SStp, SXVI, e-SXVII), aby uzyskać możliwie pełny obraz ewolucji znaczeniowej. W opisie zostały zatem uwzględnione całe dzieje polszczyzny. Również słowniki doby nowopolskiej obejmują wcześniejszą leksykę: SL – materiał od XVI do końca XVIII w. (2. wydanie do połowy wieku XIX), USJP zaś został wydany na początku XXI w. Wyszłam z założenia, że obserwacja materiału ze słowników pozwoli zauważyć kierunki zmian znaczeniowych. W efekcie powstały szkice dotyczące rozwoju semantycznego poszczególnych słów.

Porównywanie informacji ze źródeł leksykograficznych wiąże się z różnymi trudnościami. Przede wszystkim uwzględnione słowniki ukazywały się na przestrzeni dwustu lat, zatem ich zawartość, ale też metody zbierania oraz prezentowania materiału są różne. Największe trudności powoduje sposób definiowania znaczeń, ponieważ nie zawsze łatwo stwierdzić, czy inaczej sformułowane definicje opisują te same czy jednak różne znaczenia. Przykłady zawarte w słownikach nie zawsze wystarczają do rozstrzygnięcia takich wątpliwości, niekiedy zaś w ogóle ich brak.

SStp, SXVI oraz e-SXVII to opracowania naukowe, uwzględnienie ich nie budzi wątpliwości związanych z jakością porównywanych danych. Inaczej wygląda korzystanie ze źródeł leksykograficznych powstałych w XIX i na początku XX w.

Trudności dostarcza już analiza materiału zawartego w SL – pierwszym ogólnym słowniku języka polskiego[1]: brak czytelnie wyodrębnionych znaczeń i niekonsekwentny sposób ich sygnalizowania – za pomocą numeracji, paragrafów, myślników, niekiedy w nawiasach. Nie zawsze formułowana jest definicja, czasami jej funkcję pełni przykład. Niektóre cytaty wprowadzają nowe znaczenia, podawane po przykładach w nawiasie. Pozytywne zaś jest to, że w SL znaczenia mają bogatą ilustrację materiałową, nawet jeśli lokalizacja źródeł nie zawsze jest wiarygodna, co niejednokrotnie zarzucano Samuelowi Bogumiłowi Lindemu (Matuszczyk 2006; Walczak 1991).

SWil jest słownikiem podręcznym, w którym przykłady są krótkie, bardzo często preparowane, a opis znaczeń znacznie uproszczony w porównaniu ze słownikiem wcześniejszym (Walczak 1991). W SW ilustracji tekstowych jest więcej. Cechą charakterystyczną tego słownika jest to, że często odnotowywano w nim więcej znaczeń niż w pozostałych leksykonach. Są to niejednokrotnie okazjonalizmy, czasem także słowa

[1] Bardziej szczegółowa charakterystyka słowników była wielokrotnie przedmiotem opracowań (m.in. Piotrowski 2001; Żmigrodzki 2009), także pod kątem uwzględnionych w niniejszym artykule zjawisk (Kwapień 2010:34-71). W tym miejscu nie chodzi o pełne omówienie tych źródeł, lecz o wskazanie takich ich cech, które powodują trudności przy porównywaniu zarejestrowanej w nich leksyki.

lub znaczenia o ograniczonym zasięgu, np. wyrazy gwarowe. Zaletą tego słownika jest to, że obejmuje on faktycznie ogromną część polskiej leksyki (280 000 haseł), nawet takiej, która nie została uwzględniona gdzie indziej (Majdak 2008).

SJPD jako słownik wydany w II połowie XX w korzystał z osiągnięć rozwijającego się dynamicznie językoznawstwa i został opracowany według nowoczesnych metod. Obejmuje on w wyborze leksykę od połowy XVIII do połowy XX w., a więc całą dobę nowopolską, a ponadto posługuje się uporządkowanym systemem kwalifikatorów, które zawierają także informacje o zasięgu chronologicznym. Z tych względów to właśnie źródło stanowiło podstawę ekscerpcji materiału.

Dla uzyskania szerszej perspektywy czasowej uwzględniłam także słownik współczesnej polszczyzny, jako najbardziej reprezentatywny uznałam USJP. Jest to kolejny po SJPD oraz SJPSz duży słownik języka polskiego wydany przez PWN. Korzystając z nowoczesnych narzędzi, zmienionego systemu kwalifikatorów i wielu innych ulepszeń, kontynuuje on tradycje leksykografii polskiej XX w. (Piotrowski 2001; Dubisz 2003; Żmigrodzki 2009).

Czasowniki omawiane w artykule są zróżnicowane, zarówno pod względem utrwalenia w polszczyźnie (od kiedy są notowane w źródłach), jak i stopnia komplikacji struktury znaczeniowej. Zostaną one zaprezentowane w kolejności od najbardziej skomplikowanych semantycznie i jednocześnie dłużej obecnych w języku, dlatego też opis pierwszych czasowników będzie dłuższy i bardziej szczegółowy niż opis kolejnych.

Najpierw omówiony zostanie czasownik *malować*, który – spośród wybranych – ma najdłuższą tradycję w polszczyźnie. Wraz z nim zostanie zaprezentowany rozwój znaczeniowy bliskiego mu czasownika *kolorować*. Sama forma *kolorować* pojawiła się po raz pierwszy dopiero w SL, natomiast we wcześniejszych źródłach odnotowano *kolorzować*. Znaczenia prymarne czasowników *malować* i *kolorować* odnoszą się do pokrywania farbą, oddawania kształtów na przykład za pomocą farb. Podobna jest również geneza ich znaczeń związanych z mówieniem, które ukształtowały się w wyniku metaforyzacji.

Informacje zebrane na podstawie źródeł leksykograficznych przedstawione są w postaci tabel[2].

1. Malować

Czasownik malować odnotowano w SStp w znaczeniu związanym z przedstawianiem czegoś za pomocą farb, ma on niewiele poświadczeń. W kartotece SXVI w. odnotowano to słowo 146 razy w różnych znaczeniach: oprócz wspomnianego konkretnego już wtedy pojawiły się przenośne ‘przedstawiać słowami, opisywać’ (poświadczone 21 razy) oraz ‘wyobrażać sobie’ (6). E-SXVII notuje tylko znaczenie ‘wyobrażać coś za pomocą farb; pokrywać coś farbą’ z jednym przykładem, edycja hasła nie została jednak zakończona.

[2] Tabele zawierają uwzględnione w słownikach znaczenia przytoczone w kolejności logiczno-chronologicznej, informację na temat ich obecności w źródłach leksykograficznych oraz kwalifikatory. Znaczenia są przytaczane w zasadzie w takiej kolejności, w jakiej pojawiają się w źródłach, jednak jeśli widać wyraźny związek semantyczny z jednym ze znaczeń wymienionych wcześniej, wówczas to późniejsze jest przesuwane do góry. O obecności danego znaczenia lub odcienia znaczeniowego w słowniku informują znaki + lub +* (odcień znaczeniowy) oraz kwalifikatory. Dla czytelności przedstawionych faktów w tabelach odnotowano tylko to, co obecne w słownikach. Jeśli brak danego znaczenia, w tabeli znajduje się puste okienko. Gdyby w każdej kratce wpisany został minus (–) lub słowo *brak*, odwracałoby to uwagę od tego, co najistotniejsze, czyli co zostało odnotowane w źródłach leksykograficznych. W tabelach zastosowano kwalifikatory takie jak w poszczególnych słownikach (np. w SW *†* oznacza wyraz staropolski, *X* – wyraz mało używany, *[]* – wyraz gwarowy).

MALOWAĆ[3]									
Lp.	**Znaczenia**	**SStp**	**SXVI**	**e-SXVII**	**SL**	**SWil**	**SW**	**SJPD**	**USJP**
1.	wyrażać farbami pewne kształty	+	+	+	+	+	+	+	+
2.	powlekać coś farbą, farbować		+		+		+	+	+
3.	zdobić, przyozdabiać, barwić				fig.		przen.		
4.	wystawiać sobie, imaginować sobie		+		+*				
5.	przedstawiać, opisywać, opowiadać		+			+	przen.	przen.	książk.
6.	pisać, okazywać na piśmie						X przen.		
7.	wyrażać, uzewnętrzniać							prze-starz.	
8.	robić makijaż, nakładając na twarz puder, tusz, szminkę itp.								+
a.	obmawiać, oczerniać						[]		
b.	iść pomału, wlec się						[]		
c.	kręcić, wykręcać się, wyłgiwać się						[]		
1.	samego siebie przedstawiać malowidłem lub opisem					+ się	+		
2.	opowiadać o sobie, opisywać siebie, przedstawiać siebie za pomocą słów							+ rzad.	
3.	wyrażać się, przebijać się, okazywać się				+ recipr.	+ się wł. i fig.	przen.	+	
4.	farbować sobie twarz, różować						+	+	
5.	barwić się, pstrzyć się, zdobić się, ozdabiać się, upiększać się						przen.		
6.	przedstawiać się, stawać przed oczami						przen.	+*	
7.	być widocznym, widnieć, rysować się na jakimś tle							+	książk.
8.	o uczuciach, przeżyciach wewnętrznych: być wyrażanym, wyrażać się								książk.

Tabela 1. Rozwój znaczeniowy czasownika *malować* na podstawie źródeł leksykograficznych

SL odnotowuje kilka znaczeń czasownika *malować*: ‘farbami figury wyrażać’; przytoczone za słownikiem Knapiusza: ‘malować, pomalować stół, laskę, farbować’ oraz *fig*. ‘zdobić, przyozdabiać, pstrzyć, barwić’. Odnotowano również znaczenie związane z wyrażaniem uczuć, wyprowadzone z przykładu: *recipr. Smutek się maluie na twarzy. Teatr 38, 212*, ‘przebija się, odbija się, wyraża się’. SWil podaje te same znaczenia co SL, wyodrębnia też jako czwarte znaczenie związane z czynnością mówienia: *fig*. ‘przedstawiać, opisywać, opowiadać’: *Kiedy nie znasz tego człowieka, posłuchaj jak go malują. Malowano nam charakter jego w najczarniejszych kolorach*. Autorzy SW podali jeszcze dodatkowe znaczenia czasownika *malować*: 5. X *przen*. ‘pisać, okazywać na piśmie’, 6 *gw.* a) ‘obmawiać, oczerniać’, b) ‘iść pomału, wlec ś.’, c) ‘kręcić, wykręcać ś., wyłgiwać ś.’).

W SJPD znaczeń jest już mniej, oprócz 1. ‘powlekać, pokrywać co farbą, lakierem itp.; nadawać czemu kolor; barwić’, znajduje się 2. ‘tworzyć obraz, dzieło malarskie,

[3] W tabeli poniżej linii przerywanej z numeracją literową a, b, c wyróżniłam znaczenia wyodrębnione w SW z kwalifikatorami gwarowe, które nie zostały zarejestrowane w pozostałych źródłach, więc można je uznać za okazjonalizmy. Poniżej kolejnej linii przerywanej znajdują się znaczenia czasownika *malować się*.

pokrywać co malowidłami, wzorami'. Pod nim wyodrębniono dwa metaforyczne odcienie znaczeniowe: a) *przen*. 'opowiadać o czym, opisywać co; przedstawiać, wyobrażać' oraz b) *przen*. *przestarz*. 'wyrażać, uzewnętrzniać'. Wszystkie znaczenia zostały poparte wieloma przykładami. Najbardziej wyrazistą ilustracją znaczenia 2b jest cytat: *Wziął mię za rękę i mówił głosem, malującym głębokie rozrzewnienie: – Jak mi żal, jak mi żal, że tak krótko jesteśmy z sobą. GOSZ. Król 198*. W USJP znalazło się również jedno ze znaczeń odnoszących się do czynności mówienia: 4. *książk.* 'opowiadać o czymś lub o kimś, opisywać, przedstawiać coś lub kogoś żywo, zajmująco, plastycznie, barwnie'.

Obserwacja rozwoju semantycznego czasownika *malować* pokazuje, że znaczenie związane z barwnym opowiadaniem jest wynikiem przekształcenia się w wyniku metaforyzacji ze znaczenia konkretnego związanego z malowaniem – pokrywaniem farbą lub (przede wszystkim) wyrażaniem pewnych treści przez sztukę malarską. Znaczenia przenośne związane z mówieniem (później także pisaniem) pojawiły się zatem stosunkowo wcześnie (w XVI w.) w wyniku przeniesienia nazwy przez podobieństwo. Można opowiadać o kimś lub o czymś plastycznie, zajmująco, barwnie – tak jakby było to wyrażone na obrazie. Warto też podkreślić, że używane przy omówieniu przysłówki również odnoszą się do sztuk plastycznych (*plastycznie*, *barwnie*).

Czasownik *malować* używany na oznaczenie czynności mówienia nie jest dokładnym odpowiednikiem typowych czasowników mówienia jak *mówić* czy *powiedzieć*. W wypadku czasowników takich jak *malować* podkreślany jest przede wszystkim sposób mówienia. Podobna sytuacja dotyczy czasownika *kolorować*, używanego również metaforycznie w kontekście mówienia (tab. 2).

KOLOROWAĆ									
Lp.	**Znaczenia**	**SStp**	**SXVI**	**e-SXVII**	**SL**	**SWil**	**SW**	**SJPD**	**USJP**
1.	farbować, kolorem napuszczać, barwić (sztych, rysunek)				+[4]	+	+	+	+
2.	wymawiać, usprawiedliwiać[5]					fig. posp.			
3.	nadawać wędlinie czerwony kolor						rzeź.		
4.	upiększać, urozmaicać (por. koloryzować)							+* przen. przestarz.	
5.	w muzyce XVI–XVII w.: ozdabiać kompozycje muzyczne, zwłaszcza instrumentalne, przez wprowadzanie różnego rodzaju form ozdobnikowych, ornamentów, odmian wariacyjnych itp.								muz.
1.	błyszczeć						+ [] gw.		
2.	stawać się kolorowym, nabierać koloru, otrzymywać kolor							+	

Tabela 2. Rozwój znaczeniowy czasownika *kolorować* na podstawie źródeł leksykograficznych

[4] Także: *kolorować*, *koloryzować*, *ukolorować*.

[5] W SW to znaczenie pod hasłem *koloryzować*. Tam też *koloryzować przen*. 'upiększać, barwić, blagować, mydlić oczy, okłamywać'.

2. Kolorować

SStp oraz SXVI nie uwzględniają haseł *kolorować* i *koloryzować*. W e-SXVII nie ma jeszcze formy *kolorować*, jest natomiast *koloryzować* w znaczeniu 'upiększać opowiadanie, blagować' z informacją o najwcześniejszym poświadczeniu z lat 1656-1688. Podana w tym słowniku etymologia tego słowa to: śr. łac. *colorizare* 'zabarwiać'.

W SL czasownik *kolorować* objaśniony jest wraz z formą *koloryzować* (cz. ndk) oraz *ukolorować* (dk) w znaczeniu 'farbować, kolorem napuszczać, barwić'. Do wszystkich trzech czasowników przykłady są tylko dwa: *Ukoloruję sobie brwi. Teat. 16 b, 100. Części kolorujące lnu. N. Pam. 6, 317*. W SWil w haśle *kolorować* wyodrębniono dwa znaczenia: 1. 'farbować, kolorem napuszczać, barwić' oraz 2, przy którym znajduje się odesłanie do hasła *koloryzować*, również opatrzonego dwoma znaczeniami: 1. konkretnym w odniesieniu do sztychu, rysunku: 'naprowadzać kolorami' oraz 2. metaforycznym (zresztą opatrzonym kwalifikatorami) *fig. posp*. 'wymawiać, usprawiedliwiać': *Koloryzować niesprawiedliwość, kłamstwo*.

W SW przy haśle *kolorować* także podano formę *koloryzować*; obie scharakteryzowano jako 'malować, naprowadzać kolorami, barwić' i opatrzono przykładem: *Kolorować sztych, rycinę*. Ponadto pod tym znaczeniem wyodrębniono zwrot *kolorować wędlinę* 'nadawać jej kolor czerwony przez puszczenie na nią zimnego dymu' z kwalifikatorem specjalstycznym *rzeź*. oraz gwarowe *kolorować się* 'błyszczeć'. W tym haśle nie ma zatem mowy o znaczeniach przenośnych. Inaczej niż przy czasowniku *koloryzować*, przy którym w znaczeniu 1. znajduje się odesłanie do formy *kolorować*, a znaczenie 2., przenośne, związane jest właśnie z czynnością mówienia: 'upiększać, barwić, blagować, mydlić oczy, okłamywać', z przykładami: *Gdy zacznie koloryzować rzecz swoją, tedy od śmiechu ludzie pękają. Sienk.* oraz *Koloryzuje: rano powiada tak, w wieczór inaczej. Kaczk.* Wyodrębniony jest także mało używany zwrot: *X koloryzować niesprawiedliwość, kłamstwo* w znaczeniu 'wymawiać, usprawiedliwiać'.

W SJPD znaczenie podstawowe czasownika *kolorować* to – podobnie jak we wcześniejszych słownikach – 'nadawać kolor; barwić, malować, farbować', pod nim zostało jednak wyodrębnione znacznie *przen. przestarz.* 'upiększać, urozmaicać' (por. *koloryzować*) z ilustracją w postaci cytatów: *O Francji, o rewolucji, o rzymskich wypadkach mówiliśmy – on naturalnym, ale kolorowanym słowem i niespodziewanymi obrotami mowy. NORWID Wspom. 77. Malował on [Pasek] przeszłość, kolorując zapewne gołe tylko szkice notatek swoich. MARC. Pisma II, 8*. W USJP czasownik *kolorować* ma inne znaczenia: 1. 'nadawać czemuś jakiś kolor; malować, farbować, barwić' oraz specjalistyczne 2. *muz*. 'w muzyce XVI–XVII w.: ozdabiać kompozycje muzyczne, zwłaszcza instrumentalne, przez wprowadzanie różnego rodzaju form ozdobnikowych, ornamentów, odmian wariacyjnych itp.'. W omawianym tu znaczeniu występuje jednak, zarówno w SJPD, jak i w USJP, czasownik *koloryzować*: 1. 'przesadzać w opowiadaniu, opisie, ubarwiać, upiększać relacje zmyślonymi szczegółami'. W obu słownikach jako znaczenie 2. podano: 'barwić, malować, kolorować'.

Wydaje się zatem, że czasowniki *malować* i *kolorować* są sobie bliskie semantycznie i że znaczenie związane z mówieniem powstało w wyniku przeniesienia przez podobieństwo, czyli metaforyzację związaną z przeniesieniem czynności konkretnej wyrażania czegoś obrazem, rysunkiem na czynność mówienia. Prymarnie istotnie mamy do czynienia z metaforą. Zdaje się jednak, że w tym wypadku sytuacja jest inna, nie tak oczywista. Wynika to z faktu, że polszczyzna przyjęła dwie formy: *kolorować* i *koloryzować*. Być może były to dwa sposoby adaptacji tego samego zapożyczenia lub zapożyczenia zaczerpniętego z różnych języków-źródeł (francuskiego i łaciny). Można również formę *kolorować* uznać za derywat od rzeczownika *kolor*. Wydaje się, że tym wyrazom od początku towarzyszyło zróżnicowanie znaczeniowe, czasownik *kolorować*

od razu odnosił się przede wszystkim do rysowania, *koloryzować* zaś do czynności mówienia. Niezależnie od tego jednocześnie mogły (i według SJPD i USJP do dziś mogą) być również używane w zasadzie wymiennie w odniesieniu do czynności rysowania, choć ich frekwencja jest bardzo różna.

Mniejszy stopień komplikacji znaczeniowej dotyczy czasowników *aplaudować* i *gębować*, dlatego ich opis nie jest tak rozbudowany jak *malować* i *kolorować*.

3. Aplaudować

Czasownik *aplaudować* to zapożyczenie od łac. *applaudere*. SL nie notuje tej formy, podobnie wcześniejsze SStp i SXVI. Co ciekawe, odnotowano ją w e-SXVII w dwóch znaczeniach: ‘wyrażać uznanie, zadowolenie, radość’ (z rekcją: czemu) oraz ‘sprzyjać; popierać, wspierać kogo’ (z rekcją: komu, czemu). Dane leksykograficzne wskazują więc na to, że zanim upowszechniło się znaczenie ‘klaskać’, czasownik ten miał znaczenie bardziej ogólne, na tym etapie doszło więc prawdopodobnie do zawężenia semantycznego od ‘wyrażać uznanie, zadowolenie, radość’ do ‘wyrażać uznanie, zadowolenie, radość przez klaskanie rękami, dawanie oklasków’.

APLAUDOWAĆ									
Lp.	**Znaczenia**	**SStp**	**SXVI**	**e-SXVII**	**SL**	**SWil**	**SW**	**SJPD**	**USJP**
1.	wyrażać uznanie, zadowolenie, radość			+					
2.	sprzyjać; popierać, wspierać kogo			+					
3.	klaskać rękami, dawać oklaski, dawać brawo					+	X	daw.	
4.	pochwalać, okryć oklaskami, w dowód zadowolenia					+	przen.		
5.	przyklaskiwać, pochwalać, wyrażać uznanie							daw. przen.	
6.	bić							daw. żart.	

Tabela 3. Rozwój znaczeniowy czasownika *aplaudować* na podstawie źródeł leksykograficznych

W SWil wyróżnione zostały dwa znaczenia: 1. ‘klaskać rękami, dawać oklaski, dawać brawo’, 2. ‘pochwalać, okryć oklaskami, w dowód zadowolenia’. Wydaje się, że to drugie znaczenie powstało w wyniku przekształcenia semantycznego z ‘klaskać’ w wyniku przesunięcia przez styczność, czyli metonimię, często bowiem klaszczemy, aby wyrazić uznanie. W SW pod znaczeniem ‘klaskać, oklaskiwać; bić oklaski, brawo’ wyodrębnione jest znaczenie: X *przen*. ‘pochwalać; przyklaskiwać, czemuś, wyrażać uznanie’.

W SJPD znaczenie ‘przyklaskiwać, pochwalać, wyrażać uznanie’ zostało zatem sformułowane w ten sam sposób jak przenośne z SW. Jest to kolejny przykład potwierdzający wyodrębnienie się znaczenia odnoszącego się także do czynności mówienia ze znaczenia konkretnego ‘bić brawo, klaskać’ w wyniku przesunięcia semantycznego przez metaforyzację, można wszak wyrażać uznanie i pochwalać tylko słownie, bez oklasków. W SJPD wyróżnione zostały jeszcze dwa znaczenia: a) ‘oklaskiwać, bić oklaski’ oraz b) *żart*. ‘bić’ (jest to również wynik metaforyzacji). Znaczenie przenośne ‘przyklaskiwać, pochwalać, wyrażać uznanie’ wyodrębniono pod znaczeniem a i nie poparto żadnym cytatem. Wszystkie je uznano za dawne, ponieważ kwalifikator znajduje się na początku artykułu hasłowego. USJP już tego czasownika nie notuje.

4. Gębować

SXVI notuje czasownik *gębować* ‘dużo mówić, kłócić się’ tylko z jednym poświadczeniem. W e-SXVII dla znaczenia ‘mówić głośno, ostro, kłótliwie; gniewać się, dąsać się’ poświadczeń jest kilka.

GĘBOWAĆ									
Lp.	**Znaczenia**	**SStp**	**SXVI**	**e-SXVII**	**SL**	**SWil**	**SW**	**SJPD**	**USJP**
1.	dużo mówić, kłócić się		+						
2.	mówić głośno, ostro, kłótliwie; gniewać się, dąsać się			+					
3.	szkalować				+	+			
4.	wymyślać				+*		+*		
5.	hardo odpowiadać, dowodzić, szczekać, pyskować, ujadać						+	przestarz. dziś gw.	przestarz.
6.	rozprawiać głośno, dowodzić wiele						+		
1.	statek na gębę uchwycić, zawiązać, przymocować				flis.		flis.		
2.	zamawiać					flis.			

Tabela 4. Rozwój znaczeniowy czasownika *gębować* na podstawie źródeł leksykograficznych

W SL czasownik *gębować* notowany jest w dwóch znaczeniach: ‘szkalować’ (zapisane zresztą błędnie jako *szkałować*), popartym dwoma przykładami: *Wymówcy, którzy umieją gębować na ludzie zacne i majętne, bardzo się podobają pospólstwu. Petr. Pol. 2, 57. Zwyciężone jeszcze bardziej gębowały. Zebr. Ow. 126. ib. 308*, oraz jako termin flisacki, nieobjaśniony dokładnie, który jednak w kontekście badanego problemu nie jest istotny. W SWil oprócz (wyodrębnionego zresztą jako drugie) znaczenia *flis*. ‘zamawiać’ znajduje się znaczenie takie samo jak w SL: z kwalifikatorem *prze.* (wyraz przestarzały) 1. ‘szkalować, szczekać’ z przykładem: *Gębować na kogo*. Bardziej szczegółowo i nieco inaczej definiuje ten czasownik SW: 1. ‘hardo odpowiadać, dowodzić, szczekać, pyskować, ujadać’, 2. ‘rozprawiać głośno, dowodzić wiele’, 3. *fl.* ‘statek na gębę chwytać, przymocowywać’.

Aby sprawdzić, co mieli na myśli autorzy SW, warto odwołać się do definicji czasownika *szkalować*. Ma on dwa znaczenia: 1. ‘łajać, lżyć, besztać, wymyślać; szczypać słowami, pikować, natrząsać ś., kpić, szydzić, dogryzać’ oraz 2. ‘czernić, oczerniać kogo, psy na kim wieszać, obmawiać, szarpać językiem’. Szkalowanie i gębowanie w SW jest zatem rozumiane dwojako: wymyślanie, krzyczenie na kogoś lub oczernianie, czyli mówienie o kimś źle niezgodnie z prawdą. Dokonała się tu wyraźna zmiana semantyczna, która polega na tym, że znaczenie bardziej ogólne podzieliło się na dwa – oba ukształtowane w wyniku zawężenia.

Znaczenie określone w SJPD jako *przestarz. dziś gw.* ‘arogancko odpowiadać; wymyślać komuś, pyskować; rozprawiać głośno, gardłować’ to jedyne znaczenie tego czasownika, potwierdzone dużą liczbą przykładów, np. *Tylko gębować umiecie jak przekupki, jak krupne baby zza straganów, nie jak na szlachtę, nie jak przystoi na panów! Zabł. Sarm. 26*. Oznacza to, że dwa znaczenia obecne we wcześniejszej polszczyźnie wyszły z użycia (związane z oczernianiem oraz flisackie). Ze znaczenia ‘szkalować’, które ostatni raz odnotował SWil, wykształciły się dwa: ‘hardo odpowiadać, pyskować’ oraz ‘hałasować’. Wydaje się, że jest to przeniesienie nazwy przez przesunięcie centrum dominanty znaczeniowej. Można wszak kogoś szkalować bez krzyczenia, hałasowania czy podnoszenia głosu. USJP również notuje formę *gębować* z kwalifikatorem chronologicznym *przestarz.* ‘wymyślać komuś, pyskować, rozprawiać

głośno; gardłować': *Gębowała jak przekupka*. Wprawdzie z odcieniem archaiczności, ale jednak wyraz ten funkcjonuje nadal w ogólnej polszczyźnie współczesnej, w USJP nie ma bowiem kwalifikatora informującego o używaniu go jedynie w odmianach terytorialnych. Z całą pewnością można stwierdzić, że jest to także czasownik nacechowany negatywnie, w przeciwieństwie do omówionego wcześniej *aplaudować*, zapewne używanego w sferach wyższych. Kwalifikatory w słownikach tego jednak nie potwierdzają. Nie może tu być mowy o degradacji znaczenia, raczej jest to kwestia pochodzenia słowotwórczego od nacechowanego rzeczownika *gęba*.

Kilka czasowników sprawia wrażenie użytych indywidualnie, jednostkowo, okazjonalnie: *flecić*, *gadulić*, *instynktować*.

5. Flecić

W wypadku czasownika *flecić* sytuacja jest nieco inna niż w wypadku pozostałych dwóch. Pozostałe zostały bowiem odnotowane tylko w jednym słowniku, podczas gdy czasownik *flecić* notują dwa: SW oraz SJPD. Jego znaczenie podstawowe to 'grać na flecie' i tylko je odnotował SW z przykładem: *Niech fleci pacholę. Uj.* SJPD oprócz tego znaczenia określonego jako *przestarz. rzad.* rejestruje także *przen.* 'grać, pisać, wypowiadać się rzewnie, sentymentalnie, smętnie' potwierdzone jednym cytatem: *Sypały się romanse, triolety, gazele, piosenki i pieśni – gdy na koniec Izabela zawołała: – Same erotyczności, same skargi miłosne i treny flecisz nam tylko, panie Konradzie. WILK. P. Poran. II, 72*. Widać więc, że znaczenie konkretne związane z wyrażaniem uczuć przez muzykę stało się przyczyną i podstawą ukształtowania się znaczenia metaforycznego związanego z wyrażaniem czegoś słowami: 'grać, pisać, wypowiadać się rzewnie, sentymentalnie, smętnie', podobnie jak w wypadku czasowników *malować* i *kolorować*. Zatem i tutaj nastąpiło przeniesienie znaczenia przez podobieństwo.

FLECIĆ									
Lp.	**Znaczenia**	**SStp**	**SXVI**	**e-SXVII**	**SL**	**SWil**	**SW**	**SJPD**	**USJP**
1.	grać na flecie						+	przestarz. rzad.	
2.	grać, pisać, wypowiadać się rzewnie, sentymentalnie, smętnie							przen.	

Tabela 5. Rozwój znaczeniowy czasownika *flecić* na podstawie źródeł leksykograficznych

6. Gadulić, instynktować

Co ciekawe, te dwa wyrazy zostały odnotowane tylko w SJPD. W tej sytuacji trudno mówić o jakichkolwiek zmianach znaczeniowych, podejrzewać można, że były to czasowniki użyte okazjonalnie, może indywidualnie, znalazły się jednak w podstawie źródłowej tego słownika. Czasownik *gadulić* 'gadać, paplać' z kwalifikatorami *daw. rzad.* ilustruje jeden przykład: *Gadulili wiele, bo każdy chce się popisywać swoim rozumem, czy go ma, czy nie ma. RZEW. H. Listop. I, 349*.

GADULIĆ									
Lp.	**Znaczenia**	**SStp**	**SXVI**	**e-SXVII**	**SL**	**SWil**	**SW**	**SJPD**	**USJP**
1.	gadać, paplać							daw. rzad.	

Tabela 6. Rozwój znaczeniowy czasownika *gadulić* na podstawie źródeł leksykograficznych

Wyraz *instynktować* ‘dać polecenie, rozkazywać’ z takimi samymi kwalifikatorami również poparty jest jednym cytatem: *Zygmunt August umierając instynktował otaczającym jego śmiertelne łoże panom, ażeby po jego śmierci carowi koronę powierzyli. RZEW. H. Zamek 271*. Może więc oba czasowniki były indywidualizmami Henryka Rzewuskiego.

INSTYNKTOWAĆ									
Lp.	**Znaczenia**	**SStp**	**SXVI**	**e-SXVII**	**SL**	**SWil**	**SW**	**SJPD**	**USJP**
1.	dać polecenie, rozkazywać							daw. rzad.	

Tabela 7. Rozwój znaczeniowy czasownika *instynktować* na podstawie źródeł leksykograficznych

Fakt, że słowniki (poza SJPD) nie odnotowały tych czasowników, oraz brak większej liczby przykładów potwierdza ograniczony zasięg ich występowania w dobie nowopolskiej. Istotne jest pytanie o przyczyny tego, że takie właśnie słowa i znaczenia zostały uwzględnione tylko w jednym słowniku. Bardzo ważne są w tym wypadku ilustracje tekstowe. W wypadku dwóch powyższych przykładów potwierdzone są ich użycia jedynie w tekstach Rzewuskiego. Można je zatem traktować jako indywidualizmy bądź okazjonalizmy.

7. Podsumowanie

Źródła leksykograficzne są dobrym punktem wyjścia do analizy zmian znaczeniowych słów na przestrzeni dziejów języka polskiego. Zestawienie danych z leksykonów, z uwzględnieniem zwłaszcza formułowanych znaczeń, ilustracji tekstowych i kwalifikatorów pozwala ukazać niekiedy bardzo skomplikowany wewnętrznie rozwój znaczeniowy słów. Aby uzyskać informację o pochodzeniu czy mechanizmach zmian semantycznych, trzeba spojrzeć na wszystkie znaczenia funkcjonujące w polszczyźnie i a odnotowane w słownikach, bo wtedy najłatwiej wskazać, które stało się podstawą dla nowo ukształtowanego.

Analiza kilku wybranych czasowników mówienia zanikających w dobie nowopolskiej przeprowadzona na podstawie źródeł leksykograficznych pokazuje, że wskazanie konkretnych typów zmian znaczeniowych jest zadaniem niełatwym. Trzeba bowiem brać pod uwagę nie tylko kwestie semantyczne, ale także formalne i systemowe (jak w wypadku czasowników *kolorować* i *koloryzować*). Mimo że omówiono tylko kilka wyrazów, można w odniesieniu do nich mówić o wielu różnych typach przekształceń. Przede wszystkim o przesunięciu przez podobieństwo, czyli metaforyzacji (*malować*, *kolorować*, *flecić*), zdarza się jednak także przesunięcie przez styczność, czyli metonimizacja (*aplaudować*), przesuniecie centrum dominanty znaczeniowej (*gębować*), a także zawężenie (*aplaudować*, *gębować*). Wszystkie te zmiany dotyczą odnośności przedmiotowo-logicznej. Brak tu przykładu rozszerzenia znaczeniowego czy zmian wynikających ze społecznego odczucia ich wartości emocjonalnej lub stylistycznej, czyli waloru emocjonalno-stylistycznego, choć niewątpliwie omówione czasowniki należą do różnych rejestrów polszczyzny (por. *aplaudować* vs *gębować*). Niekiedy w odniesieniu do jednego słowa można wskazać kilka różnych typów przekształceń na przestrzeni dziejów (*aplaudować*, *gębować*).

Na podstawie analizy zmian znaczeniowych wybranych czasowników związanych z mówieniem można stwierdzić, że podstawą przekształceń semantycznych często są znaczenia konkretne związane ze sztuką: malarstwem (*malować*, *kolorować*) czy muzyką (*flecić*), niekiedy także z szeroko pojętą rzeczywistością pozajęzykową (*aplaudować*). W wypadku niektórych czasowników uzyskujących metaforyczne znaczenie związane z mówieniem mamy do czynienia z indywidualizmami czy okazjonalizmami (*gadulić*, *instynktować*).

Ź r ó d ł a

e-SXVII IJP PAN (red.). 1996-. *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII I XVIII wieku*. Warszawa. http://sxvii.pl/.

SJPD Doroszewski, W. (red.). 1958-1969. *Słownik języka polskiego*. T. 1-11. Warszawa. http://www.doroszewski.pwn.pl.

SL Linde, S. B. 1807-1815. *Słownik języka polskiego*. T. 1-6. Warszawa. 2. wyd. popr. i uzup. Lwów 1854-1860. http://kpbc.umk.pl/publication/8173.

SJPSz Szymczak, M. (red.). 1978-1981. *Słownik języka polskiego*. T. 1-3. Warszawa.

SStp Urbańczyk, S. (red.). 1953-2002. *Słownik staropolski*. T. 1–11. Kraków. http://www.rcin.org.pl/ publication/39990.

SW Karłowicz, J., Kryński, A. A., Niedźwiedzki, W. (red.). 1900-1927. *Słownik języka polskiego*. T. 1-8. Warszawa. http://ebuw.uw.edu.pl/publication/254.

SWil Zdanowicz, A. i in. (red.). 1861. *Słownik języka polskiego*. T. 1-2. Wilno. http://eswil.ijp-pan.krakow.pl/.

SXVI Mayenowa, M. R., Pepłowski, F. (t. 1-34), Mrowcewicz, K., Potoniec, P. (red.) 1966-. *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Wrocław – Warszawa. http://kpbc.umk.pl/dlibra/publication?id=17781, http://www.spxvi.edu.pl/.

USJP Dubisz, S. (red.). 2003. *Uniwersalny słownik języka polskiego.* T. 1-6. Warszawa.

L i t e r a t u r a

Buttler, D. 1978. *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*. Warszawa.

Dubisz, S. 2003. Słownik i słownictwo. W: Dubisz, S. (red.). *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Warszawa, IX-XCII.

Janowska, A. 2007. *Polisemia staropolskich czasowników. Źródła, swoistość, konsekwencje*. Katowice.

Kleparski, G. A. 1999. Kierunki typologiczne w badaniach nad zmianą znaczeniową wyrazów. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* LV, 77-91.

Kleszczowa, K. 1989. *„Verba dicendi" w historii języka polskiego. Zmiany znaczeń*. Katowice.

Kwapień, E. 2010. *Kształtowanie się zasobu leksykalnego polszczyzny – rzeczowniki (na podstawie danych leksykograficznych)*. Warszawa.

Majdak, M. 2008. *Słownik warszawski. Koncepcja, realizacja, recepcja*. Warszawa.

Matuszczyk, B. 2006. *Słownik języka polskiego S. B. Lindego. Warsztat leksykografa*. Lublin.

Mitrenga, B. 2014. *Zmysł smaku. Studium leksykalno-semantyczne*. Katowice.

Pastuchowa, M. 2000. *Zmiany semantyczne i strukturalne czasowników odrzeczownikowych w polszczyźnie*. Katowice.

Pastuchowa, M. 2008. *Ukryte dziedzictwo. Ślady dawnej leksyki w słownictwie współczesnej polszczyzny*. Katowice.

Piotrowska, A. 2009. *Zmysły a procesy mentalne. Historia słownictwa z rodziny czasownika „baczyć" w języku polskim*. Warszawa.

Piotrowski, T. 2001. Słowniki języka polskiego. W: Bartmiński, J. (red.). *Współczesny język polski*. Lublin, 601-618.

Walczak, B. 1991. *Słownik wileński na tle dziejów polskiej leksykografii*. Poznań.

Żmigrodzki, P. 2009. *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*. Katowice.

Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
Warszawa – Poland

E w e l i n a K w a p i e ń
(e.m.kwapien@uw.edu.pl)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 176-185.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛОВ ДВИЖЕНИЯ В ЧЕШСКОМ ЯЗЫКЕ
(В сопоставлении с русским языком)

Some Peculiarities of Verbs of Motion in the Czech Language

In modern Czech new semantic meanings have been developed in the semantic structures of some verbs of motion. The verb *jít* is used with the meaning "to go by a certain kind of transportation". The verb *běžet* has gained new semantics: "to go" and "to work". Nowadays in colloquial, everyday language the verbs *plout* and *plavat* with the meaning "to swim" are used in different co-occurrence with a subject. The substitution of verbs with prefixes for prefixless verbs is considered as a modern tendency in the development of the colloquial Czech language. Unlike its Russian equivalents, the Czech verb *chodit* can be used in the past tense form only with the meaning of a regularly repeated action in the past.

Keywords: verbs of motion, semantic meanings, verbs with prefixes, prefixless verbs.

1. Глаголы движения

Глаголам движения посвящен ряд исследований разной направленности, в последнее время преобладают когнитивные и функционально-семантические исследования (Janda/Янда 2015:214-237; Paškina/Пашкина 2008:55-59; Saicová Římalová 2009:164-175 и др.). Глаголы движения относятся к часто используемым. Данные глаголы представляют достаточно развитую группу, которая в современное время пополнилась глаголами из других лексико-семантических групп, семантика которых приобрела значение движения. Среди наиболее употребляемых глаголов во всех стилевых пластах можно выделить глаголы *идти*, *ходить*, *ехать*, *ездить*, *бежать*, *бегать*, *плыть*, *плавать*, *лететь*, *летать*, так как они лишены стилистической окраски и для большинства славянских языков могут быть универсальными.

Глаголы движения в славянских языках, как и некоторые другие лексико-семантические группы, составляют пары внутри одного вида. Данные пары способствуют различению действия в зависимости от его разнонаправленности или прерывности. Как показывают языковые данные славянских языков, в каждом отдельном языке развилась особая традиция употребления того или иного глагола из упомянутой пары глаголов движения. Это связано с тем, что частое использование глаголов могло повлиять на то, что они подверглись и по настоящее время подвергаются различного характера изменениям на фоне влияния внутренних и внешних факторов, в результате которых в некоторых случаях изменилась их форма и содержание (Plotnikov/Плотников 1989:181-190), а в некоторых – изначальная суть и предназначение глагола. Некоторые изменения имеют общеславянский характер, как, например, использование глагола *идти* в отношении ко времени и к транспорту и др. Следует также отметить, что не все указанные глаголы одинаково активны в славянских языках, например, в словацком языке глаголы *ехать* и *ездить* уже не только не употребляются, но и не существуют. Вместо них используются глаголы *идти* или *ходить*, или другие глаголы со значением движения.

Рассматривая активно используемые глаголы движения, мы можем увидеть, каким образом или каким способом могли и могут возникнуть расхождения в лексико-семантическом, грамматическом и синтаксическом использовании слов в различных родственных языках. Так, современное состояние чешского языка ярко показывает, что в системе глаголов движения происходили и по настоящее время происходят изменения, которые привели к различию не только в семантике глаголов, но и в их функционировании как в устной, так и в письменной форме. Изменения в системе глаголов движения прежде всего можно зафиксировать в устной форме, однако данные изменения проникли и в язык художественной литературы и публицистики.

Особенности глаголов движения в чешском языке будут показаны в противопоставлении глаголам движения в русском языке. Для сопоставления используются двуязычные примеры из параллельного Чешского национального корпуса (InterCorp ЧНК), в который вошли тексты публицистического и художественного стиля, начиная с 1950-го года и по настоящее время.

2. Глагол *jít* в значении *ехать*

Особый интерес в плане различного использования слов в одной и той же языковой ситуации в славянских языках могут представлять часто употребляемые глаголы движения *идти-ходить*, *ехать-ездить*, *бежать-бегать*, *плыть-плавать*. В чешском языке соответствующие им глаголы *jít-chodit*, *jet-jezdit*, *běžet-běhat* и *plout-plavat* в большинстве своем имеют те же значения, что и в русском. Специфичным на данной стадии развития чешского языка является использование глагола *идти* в разговорном языке в случае, когда речь идет о передвижении на дальние расстояния, например: *Jdu na Václavák*, где глагол *идти* имеет значение *ехать*. Данное использование глагола *jít* распространено наряду с обычным способом выражения перемещения на дальние расстояния при помощи глагола *jet (ехать)*: *Jedu na Václavák*. Подобные случаи можно найти и в ЧНК, где название места, города или страны как места конечной цели путешествия показывает, что данное расстояние будет преодолено на каком-либо виде транспорта, но не пешком. Для сопоставления за основу в данном случае взяты тексты на чешском языке, с целью исключить зависимость текста-перевода от текста-оригинала:

Nemám potřebu *jít do Ruska*.	Мне же необязательно *ехать в Россию.*
Nechtěl jsem vás vyděsit... ale nesmíte *jít na* ten *ostrov*.	Я не хочу вас пугать, но вы не должны *ехать на остров*.
S touto záležitostí *jsem nemohla jít do Malagy*.	*Я не могу ехать в Малагу* с такой проблемой.
Když se rozdělili, *chtěl jsem jít do Londýna* a najít ho.	Когда распалась его группа, *я хотел ехать в Лондон* и найти его.
Jdeme do Madison Square Garden na box.	*Едем на стадион*, на бокс.
Hamiltone, *půjdeme do Nell's*.	Хэмилтон, *мы едем в «Неллз»*.
Takže jí dnes v noci povíte, že příští týden *jdete na služebku*.	Сегодня вечером вы скажете Диане, что *едете за город по делам*.

Приведенные примеры ярко показывают, что замена глагола *jet (ехать)* глаголом *jít* (*идти*) характерна не только для устного разговорного языка и не является одиночным случаем, так как содержится в различного характера публицистических и художественных текстах чешского языка, часть которых вошла в состав параллельного корпуса ЧНК.

3. Семантика глаголов *plout* и *plavat*

Следующее отличие в использовании глаголов движения в чешском языке представляют глаголы *plout* (*плыть*), который обозначает передвижение по воде кого- или чего-нибудь на каком-нибудь плавающем устройстве, и *plavat* (*плавать*), который используется, чтобы указать на плавающий в воде субъект, причем этот субъект должен быть одушевленным. В словаре литературного чешского языка дается следующее толкование значения данных глаголов: «*plout* – 1) быть уносимым, передвигаться по воде... и реже 2) собственными движениями удерживаться и передвигаться по гладине, в воде...» (SSČ 2005:276) и «*plavat* – 1) собственными движениями удерживаться и передвигаться по гладине, в воде... и 2) быть уносимым, передвигаться по воде...» (ibd. 2005:273). Как показывает описание значений глаголов *plout* и *plavat*, отличие данных глаголов состоит в различении плавающего по/в воде предмета или судна и живого существа. Следующий пример из ЧНК наглядно показывает разделение функций глаголов *plout (плыть)* и *plavat (плавать)*:

Plavala jsem a *on plul* okolo *na kánoi*.	Я *купалась* и он *подплыл* ко мне *на каноэ*.
Plavala jsem a najednou *připlula velryba*.	И тут появился кит.

Как известно, все живые существа, кроме человека, в чешском языке грамматически относятся к предметам неодушевленным, что наглядно показывает последний пример, где *velryba* не *připlavala* а *připlula*.

Как показывает опрос носителей чешского языка, второе значение глаголов *plout* и *plavat* в разговорном языке допустимо, но не используется ими, так как не соответствует норме разговорного языка и, с их точки зрения, в речи не употребляется. Исходя из этого можно предположить, что глагол *plout* в отношении к живому существу и глагол *plavat* в отношении к предмету употребляются прежде всего в языке художественной литературы и публицистики. Некоторые из этих случаев зафиксированы в параллельном корпусе ЧНК:

Led, lehčí než voda, *plave na povrchu* a neklesá ke dnu.	Легче воды, *лёд плавает*, а не погружается на дно.
Uvnitř baňky *plavaly* v obarveném glycerínu roztavené *hrudky vosku*.	Это была лампа, состоящая из спиртовки идлинной стеклянной колбы, где в подкрашенном глицерине *плавали комки воска*.
Po řece *plavalo smetí*, naftový *odpad*, rozbité *kurníky*, leklé *ryby*, čísi strašný *klobouk*.	По реке *плыли мусор, нефтяные остатки, пробитые курятники, дохлая рыба*, чья-то ужасная *шляпа*.

В отличие от чешского языка, в русском языке глаголы *плыть* и *плавать* могут относиться к субъекту, перемещающемуся как на каком-либо предмете по воде, так и к собственно плавающему в/по воде, выраженному как одушевленным, так и неодушевленным существительным. Следует также отметить, что в русском языке выбор между глаголами *плыть* и *плавать* зависит от непрерывности или прерывности действия. В чешском языке данная функция у глаголов *plout* и *plavat* утрачена.

Приведенная особенность глаголов *plout* и *plavat* в чешском языке в двуязычных словарях не всегда указана. Так, в чешско-русском словаре А.И. Павловича *plout* переводится как *плыть* (Pavlovič/Павлович 1989:402), а *plavat* – как *плавать* (ibd. 1989:398), без уточнения их отличия. То же самое можно увидеть и в других словарях более позднего издания. В связи с этим пробелом при переводе с чешского языка на русский может возникнуть ошибка в передаче способа совершения

действия и связанного с ним субъекта, что может привести к искажению содержания оригинала.

4. Глагол *běžet* в значении *идти* и *ехать*

В чешском и русском языках часто вместо глагола *jít* (*идти*) используется глагол *běžet* (*бежать*). Однако если в русском языке *бежать* используется в случае, если человек спешит и поэтому, например, должен закончить беседу и попрощаться с собеседником, то в чешском языке глагол *běžet* используется как полный синоним не только глагола *jít*, но и глагола *jet* и не только в указанной ситуации, но и в других случаях, где элемент «спешки» не упоминается и не содержится. Ниже приводятся примеры из ЧНК, где глагол *běžet* по семантике соответствует глаголу *идти* (примеры 1-9) и глаголу *ехать* (пример 10):

(1)	*Běž* do koupelny.	Просто *иди* в ванную. Иди...
(2)	Ty *běž* dovnitř.	Ты, *иди* внутрь, включи телевизор и заткнись, хорошо?
(3)	«*Běž* za mámou.»	– *Иди* к маме.
(4)	Jestli potřebuješ jít ven, tak *běž*.	Тебе нужно выйти. *Иди*.
(5)	Tak *běžte* domů a na všechno zapomeňte.	Тогда *идите* домой и забудьте обо всем.
(6)	«Okamžitě *běž do postele*,» zareagovala jsem automaticky, «a vem si ponožky».	– Немедленно *ложись в кровать*, – автоматически велела я. – Зачем снял носки?
(7)	*Běžte spát*, dobře?	*Баиньки*? Хорошо?
(8)	Pódivejte se, *musím... musím běžet*.	Слушайте, я должна... Слушайте, *мне надо идти*.
(9)	*Běž si koupit* žvýkačku.	*Купи* себе жевачку[1]!
(10)	*Běž* domů.	Вставай и *езжай* домой.

Как показывают примеры, чаще всего глагол *běžet* в чешском языке используется в форме повелительного наклонения и несет в себе оттенок побуждения к совершению действия. Использование глагола *běžet* в значении «идти» является достаточно распространенным явлением не только в устной разговорной речи, но и в языке художественной и публицистической литературы. Однако несмотря на это в двуязычных словарях данное значение глагола отражено не всегда.

В отличие от русского языка, глагол *běžet* в чешском языке используется также в значении «работать» в случае, если речь идет о двигателе, моторе или каком-либо другом техническом устройстве:

Když dodávka zastavila, *motor běžel* dál a klika na zadních dveřích se začala otáčet.	Фургон остановился, но *мотор продолжал работать*. Ручка задней двери повернулась.
A co kdybych to hodila do neutrálu a prostě *nechala běžet motor*?	Что, если я переведу скорость на нейтральную... а *мотор будет продолжать работать*?

Значение «работать» у глагола *běžet* отражается во всех толковых и двуязычных словарях, так как является давно установившейся нормой, а само сочетание слова *běžet* с каким-либо техническим устройством функционирует как фразеологическое.

[1] В ЧНК, в частности, в InterCorpe могут встретиться не только нормированные формы слов, но и разговорные формы как чешского, так и других языков, входящих в данный корпус.

5. Прошедшее время глаголов с префиксом *po-* в чешском языке

Видовые пары глаголам движения несовершенного вида в русском языке составляют глаголы совершенного вида с префиксом *по-*, который наряду с другими значениями указывает на «совершенность действия» (Kuznecov/Кузнецов 2004:534-594; Barhudarov/Бархударов 1959:208; Ušakov/Ушаков 2006:698; Karavanov/Караванов 2000:96). В чешском языке префикс *po-* при глаголах имеет в большинстве своем то же значение, что и в русском (Kopecný 1973:187-189; Kořenský 1986:397-398; Filipec 2005:277), но в соединении с глаголом движения создает новое слово с новым значением, которое приводит к образованию новых связей слов (Poldauf 1954:49). В современном чешском языке глаголы движения видовые пары с префиксом *po-* не образуют, а формы инфинитива с префиксом *po-* в настоящее время у них не существует. В повелительном наклонении используются глаголы с префиксом *po-*, который имеет несколько иное значение, т. е. придает глаголу оттенок побуждения к движению в направлении к говорящему или в том же направлении, что и говорящий, или совместно с ним (SSČ 2005:277; Poldauf 1954:49-65). Что касается формы прошедшего времени, то уже к XIV-XV в. данная форма вышла из употребления, а глагол с префиксом *po-* в прошедшем времени приобрел значение «умереть». На месте глагола с префиксом *po-* в современном чешском языке чаще всего используются соответствующие беспрефиксальные глаголы (примеры 11, 12), либо синонимичные глаголы со значением движения как совершенного (примеры 13-16), так и несовершенного вида (примеры 17, 18):

(11)	Но *он пошел искать* ее лишь затем, чтобы оправдаться перед собственной совестью.	Ale on ji *šel hledat* jen proto, aby měl alibi před svým svědomím.
(12)	Я отложил работу, *пошел* к ней и решил серьезно поговорить.	Odložil *jsem* tedy práci a *šel* si s ní vážně promluvit.
(13)	Петя *пошел* к пыльной куче, раскрыл наугад.	*Zamířil* k zaprášené hromadě a namátkou otevřel jednu knížku.
(14)	– Куда ты *пошел*?	«Kam *ses vydal*?»
(15)	Он встал со ствола и *пошел* по звенящей золе в темноту, и остальные – за ним.	Ralph vstal z klády a *pustil se* přes vrzavé zbytky shořelého dříví vzhůru do tmy a oba zbývající šli za ním.
(16)	– Там видно будет, – сказал Румата и *пошел* к двери.	«To se pozná,» řekl Rumata a *vykročil* ke dveřím.
(17)	Бертлеф повернулся и *пошел* с девочкой к двери.	Bertlef se otočil a *kráčel* s dívenkou ke dveřím.
(18)	– Принеси свечу, – сказал мистер Бантинг и *пошел вперед*.	«Přines svíčku!» řekl pan Bunting a *běžel napřed*.

6. Будущее время глаголов движения с префиксом *po-* в чешском языке (на примере глагола *jít*)

Форма будущего времени глаголов движения с префиксом *po-* в современном чешском языке существует, однако префикс *po-,* в силу указанных выше причин, в них является лишь маркером данного времени. Присоединяя префикс *po-*, глаголы движения имеют значение будущего времени, но остаются глаголами несовершенного вида (Horálek 1955:21). В разговорном языке глаголы с префиксом *po-* в будущем времени заменяются соответствующей беспрефиксальной формой. Причиной тому может быть тот факт, что для выражения времени в современном чешском языке используются другие лексико-семантические,

грамматические и синтаксические способы, включая и контекст (Saicová Římalová 2009:164-175), которые берут на себя функцию показателя времени протекания действия. Приведем примеры из ЧНК:

Мне нужно 50 % или *я пойду* в полицию.	Dejte mi padesát procent, nebo *jdu* na policii.
Куда *ты хочешь пойти*?	A kam *chceš jít*?
Но папа говорит, что мне *нельзя* туда *пойти*.	Spící princezna pořádá *zítra* recepci, ale tatínek říkal, že *nemůžu jít*.
Кейт... куда *ты хочешь пойти*?	Kate, kam *bys chtěla jít*?

Активное использование в будущем времени беспрефиксальных глаголов, при наличии соответствующих глаголов будущего времени с префиксом *po-*, в современном разговорном чешском языке свидетельствует о живом процессе постепенной замены значения префиксальных глаголов беспрефиксальными и их полной заменимостью. Такой же процесс можно отметить и у глагола *jít* с другими префиксами:

Джеф Тэтчер немедленно *вышел* вперед, на зависть всей школе, и показал, что он коротко знаком с великим человеком.	Jeff Thatcher okamžitě vstal a *šel* dopředu, aby ukázal, jak je s velkým mužem jedna rodina, a aby mu ostatní záviděli.
Выйдем на воздух и всё закончим.	*Jdeme ven* a skončíme to.
Да, *она ушла* к Битти, своей бабушке.	*Šla* k Beatty, k babičce.
Теперь ему *нужно уйти* с солнца и прийти в себя.	*Potřebuje si jít* do stínu odpočinout a vzpamatovat se.
Просто есть черта, которую *я не могу перейти*. Перерезав веревку, *он перешел* на корму, чтобы петлей закрепить хвост.	Prostě je hranice, za kterou *nemohu jít*. Pak lanko přeřízl a *šel* na záď, aby přichytil smyčkou ocas.
Не вынуждай меня *перейти* на другую сторону улицы.	Nenuť mě *jít* naproti *přes* ulici, sakra.

Приведенные примеры из ЧНК показывают, что при переводе с русского языка на чешский авторы перевода предпочитают беспрефиксальные глаголы префиксальным. Это также может означать, что префиксальные глаголы движения в литературном и разговорном чешском языке постепенно утрачивают свою значимость и по степени употребимости уходят на второй план, уступая место беспрефиксальным глаголам, которые в силу различного рода изменений приобретают дополнительные видо-временные значения и функции.

7. Будущее время однонаправленных глаголов в чешском языке

В сопоставительном плане интерес представляет также будущее время однонаправленных глаголов движения в чешском языке, в котором аналитическая форма используется редко (примеры 19-21), особенно у глаголов *jít* (*идти*) и *jet* (*ехать*). В этом случае аналитическая форма заменяется синтетической формой того же глагола (примеры 22-26), формой другого времени (пример 27), беспрефиксальным глаголом (примеры 29-30), либо аналитической формой будущего времени синонимичного по значению глагола или глагольной конструкцией (примеры 28, 31):

(19)	Они *будут плыть* над серебряными вершинами Кавказских гор золотыми круглыми тучками, и Колька скажет...	*Budou plout* nad stříbrnými vrcholky kavkazských hor jako zlaté nadýchané obláčky a Kolka řekne…
(20)	*Я* всегда *буду бежать* впереди тебя.	*Budu* vždycky *běžet* před tebou...
(21)	Если я съем еще что нибудь, *я буду плыть* по двум дорожкам...	Jestli sním ještě trošku, *budu plavat* ve dvou pruzích.

(22)	Но тогда *я буду идти* в вашу деревню, Джоллера.	Ale potom *půjdu* do tvojí vesnice, Jallere.
(23)	Если *я буду ехать* с такой же скоростью, я буду в Париже часов в шесть, в половине седьмого.	Když takhle *pojedu*, budu v Paříži asi tak kolem půl sedmé.
(24)	Я забуду о нём, когда *он будет плыть* вниз по реке.	Zítra ráno, až *poplave* v řece.
(25)	Как долго *мы будем плыть* вверх по реке?	Jak daleko *poplujeme* po řece?
(26)	*Буду лететь* из Миннеаполиса – сойду в Детройте.	Až *poletím* z Mineapolisu, vystoupím v Detroitu.
(27)	*Вы будете идти* с кем-то по улице, а женщина начнет...	*Šli jste* s někým po ulici a ta dotyčná řekla…
(28)	*Я* со вторым *буду плыть* за тобой.	*Budu* tě hned *následovat* s tím druhým.
(29)	*Я буду идти* по ночам, мне всё равно.	*Budu cestovat* v noci. Je mi to jedno.
(30)	О, Господи, неужели *мы будем ехать* здесь всю дорогу?	Copak tady *budeme trčet* až na konečnou?
(31)	Последний час *мы будем лететь* над землёй...	Poslední hodinu *musíme letět* nad pevninou.

Аналитическое будущее время глаголов *jít* и *jet* в параллельных текстах, входящих в InterCorp, отсутствует, однако в текстах на чешском языке в корпусе чешского языка ЧНК аналитическое будущее время встречается. Это свидетельствует о том, что использование данной формы будущего времени в чешском языке еще является возможным (Horálek 1955:21).

8. Разнонаправленные глаголы движения в прошедшем времени в чешском языке

Следующая особенность глаголов движения связана с их делением на две подгруппы внутри одного вида в зависимости от направления движения, т. е. от его однонаправленности или разнонаправленности, а также от непрерывности или прерывности. При описании действия говорящий уточняет его направление или периодичность, употребляя необходимый вариант слова из противопоставляемой пары глаголов *идти/ходить* и др. В связи с этим направленность или прерывность действия имеют решающее значение. В настоящее время в современном русском языке глаголы *идти*, *ехать*, *бежать*, *плыть*, *лететь* и др., обозначающие однонаправленное (непрерывное, линейное или непредельное) действие, в прошедшем времени употребляются в случаях, когда речь идет о действии, которое само по себе не означает его законченность или незаконченность. Если же речь идет о событиях, совершаемых с определенной периодичностью, повторяющихся, разнонаправленных или совершаемых с определенными перерывами, то в этом случае используются глаголы *ходить*, *ездить*, *бегать*, *плавать*, *летать* и др.

В чешском языке употребление однонаправленных и разнонаправленных глаголов *jít – chodit*, *jet – jezdit*, *běžet – běhat* и *plout – plavat* в прошедшем времени определяется самим временем совершения действия в прошлом (Saicová Římalová 2009:164-175). Высказывание типа *Вчера я ходил в магазин* в чешском языке невозможно с использованием глагола *chodil (ходил)*, так как это было вчера и на момент речи оно прошло. Исключение составляют случаи, когда говорящий сообщает о действии разнонаправленном, показателем которого является либо предлог *po*: *Včera/dnes jsme chodili po obchodech*, либо лексическое окружение и контекст, из которого становится ясным, что субъект в прошлом за один промежуток времени «посетил» несколько объектов. В отличие от чешского языка, в русском языке в прошедшем времени должен учитываться факт разнонапра-

влености действия на момент речи в отношении к месту повествования, т.е. во временном отрезке «сегодня → вчера → сегодня» в направлении «отсюда → туда → обратно»:

Я ходил в тюрьму, говорил с обвиненным.	*Šel jsem* do vězení a mluvil s obžalovaným.
Ходил на пляж, думал кое о чём.	*Šel jsem* k moři. Trochu popřemýšlet.
Мама говорит *ты* опять *ходил* в церковь.	Matka říkala, že*s šel* zase do kostela.

Таким образом, действие, которое было и прошло, в чешском языке разделить на периоды невозможно. Для оформления действия, совершенного один раз, берется глагол из разряда однонаправленных *šel*. В отличие от чешского языка, в русском языке при повествовании о событии, которое происходило в прошлом, используется глагол *ходил*.

Следует также отметить, что в чешском языке вместо глагола *chodit* (*ходить*) в прошедшем времени в значении однонаправленном используется также глагол *byt* (*быть*), который лишен значения прерывности, разнонаправленности действия:

Ты ходил в номер, про который говорил Дэнни?	A *byl jsi* ve stejném pokoji jako Danny?
Зачем *я ходил* к врачу?	Proč *jsem byl* u doktora?
Я ходил постричься.	*Byl jsem* se ostříhat.
Ты куда *ходил* за известью?	Kde*s byl* pro to vápno?

Наибольший интерес в чешском языке представляет пример, где глагол *byl jsem* дан в сочетании с инфинитивом цели (Křížková 1960:98) *ostříhat se*. Данная конструкция активно используется в чешском языке и является одним из способов выражения прошедшего времени глагола.

В русском языке глагол *быть* также используется, но не является альтернативой прошедшего времени с глаголом *ходить*, так как глагол *быть* лишен значения повторяемости действия и лишь указывает на время прохождения событий в прошлом.

9. Функция глаголов *шел* и *šel* в русском и чешском языках

В отличие от чешского языка, в русском языке глагол *шел* используется только при описании нескольких совершаемых событий или действий, происходящих за один промежуток времени. Предложения с глаголом *шел* могут строиться по разному: в одном случае это может быть сложное предложение (пример 32), предложение с однородными сказуемыми (пример 33), в другом случае – несколько простых предложений (пример 34), в которых повествуется о последующих друг за другом событиях и действиях, либо простое предложение с деепричастным оборотом (пример 35) и др. В чешском языке в подобных предложениях, как уже было сказано выше, используются глаголы *šel*, *byl*, а также синонимичные по значению глаголы или глагольные конструкции, причем значение непрерывности действия в них не различается:

(32)	До сих пор вспоминаю, как *я* тогда *шел* с вокзала домой.	Vzpomínám dodnes, jak *jsem šel* tehdy z nádraží domů.
(33)	*Шел я* один и думал.	*Šel jsem* sám a rozmýšlel co a jak.
(34)	В гневе Павел прибавил шаг. *Шел все быстрее*. Почти бежал.	V prvním přeletu hněvu prudce přidal do kroku. *A stále zrychloval.* Skoro utíkal.
(35)	*Я шел* в канцелярию, потирая запястья.	*Šel jsem* do kanceláře a cestou si mnul zápěstí.

10. Выводы

Рассмотренный материал из ЧНК показывает, что на данном этапе в современном литературном и разговорном чешском языке в системе некоторых глаголов движения происходит процесс, который ведет к замещению префиксальных глаголов беспрефиксальными. В большей степени эти изменения затрагивают глаголы с префиксом *po-*, в меньшей мере – глаголы движения с другими префиксами.

Приведенные особенности некоторых глаголов движения в чешском языке также показывают, что в рамках родственных языков произошли и по настоящее время происходят изменения, которые приводят к расхождению в семантике слов общего происхождения, а также в их функционировании в языке. В свою очередь, изучение как самих расхождений, так и причин, приведших к ним в родственных и неродственных языках, необходимо для составления полной картины изменений в лексическо-семантической, грамматической и синтаксической системах сопоставляемых языков.

Сокращения

ЧНК	Чешский национальный корпус
InterCorp ЧНК	Параллельный корпус ЧНК
SSČ	*Slovník spisovné češtiny*

Литература

Barhudarov, S.G. (red.). 1959. *Slovar' russkogo jazyka*. T. 3. Moskva. / Бархударов, С.Г. (ред.). 1959. *Словарь русского языка*. Т. 3. Москва.

Csiriková, M., Koníčková, N. 2010. *Rusko-český, česko-ruský slovník s důrazem na užití ve větách*. Praha.

Český národní korpus. https://www.korpus.cz/

Filipec, J. et al. (ed.). *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha.

Horálek K. 1955. Slovesné tvary typu ponesu, poletím. *Naše řeč* 38, 21-24.

Janda, L.A. 2015. Aspektual'nye tipy russkogo glagola: Peresmatrivaja tipologiju Krofta. V: *Jazyk i mysl': Sovremennaja kognitivnaja lingvistika*. Moskva, 213-237. / Янда, Л.А. 2015. Аспектуальные типы русского глагола: Пересматривая типологию Крофта. В: *Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика*. Москва, 213-237.

Karavanov, A.A. 2000. Semantika glagolov odnonapravlennogo dviženija s prefiksom PO- v svete teorii L.V. Ŝerby ob èksperimente v jazykoznanii. V: Krasnyh, V.V., Izotov, A.I. (red.). *Jazyk, soznanie, kommunikacija*. Vyp. 12. Moskva, 96-104. / Караванов, А.А. 2000. Семантика глаголов однонаправленного движения с префиксом ПО- в свете теории Л.В. Щербы об эксперименте в языкознании. В: Красных, В.В., Изотов, А.И. (ред.). *Язык, сознание, коммуникация*. Вып. 12. Москва, 96-104.

Kopecký, L., Havránek, B., Horálek, K. 1952. *Velký rusko-český slovník*. Vol. 1. Praha.

Kopecký, L., Havránek, B., Horálek, K. 1956. *Velký rusko-český slovník*. Vol. 3. Praha.

Kopecný, F. a kol. 1986. *Etymologický slovník slovanských jazyků. (Slova gramatická a zájmena. Sv. 1. Předložky. Koncové partikule)*. Praha.

Kořenský, J. a kol. 1986. *Mluvnice češtiny. 2, Tvarosloví*. Praha.

Křížková, H. 1960. *Vývoj opisného futura v jazycích slovanských, zvláště v ruštině*. Praha.

Kuznecov, S.A. 2001. *Sovremennyj tolkovyj slovar' russkogo jazyka*. Sankt-Peterburg. / Кузнецов, С.А. 2001. *Современный толковый словарь русского языка*. Санкт-Петербург.

Paškina, E.S. 2008. O glagolah gruppy «hodit'». *Russkaja reč'* 6, 55-59. / Пашкина, Е.С. 2008. О глаголах группы «ходить». *Русская речь* 6, 55-59.

Pavlovič, A.I. 1989. *Češsko-russkij slovar'*. Moskva. / Павлович, А.И. 1989.*Чешско-русский словарь*. Москва.

Plotnikov, B.A. 1989. *O forme i soderžanii v jazyke.* Minsk. / Плотников, Б.А. 1989. *О форме и содержании в языке*. Минск.

Poldauf I. 1954. Spojování s předponami při tvořeni dokonavých sloves v češtině. *Slovo a slovesnost* 15 (2), 49-65.
Saicová Římalová, L. 2009. O významech sloves typu jít a typu chodit v češtině. (Pohled kognitivní). *Bohemistyka* 3, 161-176.
Šroufková, M., Vencovská M., Pleský R. 2010. *Rusko-český, česko-ruský slovník*. Voznice.
Ušakov, D.N. 2006. *Bol'šoj tolkovyj slovar' sovremennogo russkogo jazyka*. Moskva. / Ушаков, Д.Н. 2006. *Большой толковый словарь современного русского языка*. Москва.
Vlček, J. 1974. *Russko-češskij slovar'*. Moskva. / Влчек, Й. 1974. *Русско-чешский словарь*. Москва.
Votavová, M. 2005. *Velký česko-ruský slovník. Большой чешско-русский словарь*. Voznice.

Univerzita Jana Amose Komenského
Roháčova 63
Praha – Czech Republic

T a t i a n a L o i k o v a - N a s e n k o
(loikova@mail.ru)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 186-193.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

РУСИНСКИЙ НАРОДНЫЙ ЯЗЫК В ПРОИЗВЕДЕНИИ Е. А. ФЕНЦИКА *НИЩІЕ ДУХОМЪ*

Rusyn vernacular in *Poor in Spirit* by Evgeny Fentsyk

Abstract: Poor in Spirit is one of the best short stories of Evgeny Fentsyk. It was first published in *Listok*, a religious and literary journal, in the early 1890s. In the analysis of the work *Poor in Spirit* the characteristic features of its language are described. The main point in Fentsyk's language concept was the fact that Great Russian was selected as the basis of forming the Carpatho-Rusyn language, but Church Slavonic elements were preserved which had already gone fallen out of use in literary Russian by this time. Typical manifestations of the Ugro-Rusyn (Carpatho-Rusyn) lexicon were words belonging to the Rusyn vernacular, i.e. loanwords from the Hungarian language.

Keywords: Language concept of Fentsyk, *Poor in Spirit*, Ugro-Rusyn, Carpatho-Rusyn lexicon, loanwords from the Hungarian language.

1. Введение

Имя Е. А. Фенцика[1] в истории карпаторусинской[2] литературы связано с духовно-литературным журналом *Листокъ*, который издавался на протяжении 18 лет (1885-1903 гг.) и выходил каждую вторую неделю. В этом журнале печатались не только информативные или публицистические статьи, но и художественные сочинения. Произведение *Нищіе духомъ* впервые увидело свет на страницах этого журнала в начале 90-х годов XIX столетия. Оно никогда не было издано полностью. С февраля 1891 года по сентябрь 1895 года Е. А. Фенцик регулярно, чуть ли не в каждом номере журнала публиковал часть или главу своего произведения. Помещенные в журнале главы и отрывки не были пронумерованы и, как правило, заканчивались либо интригой, либо завязкой каких-то новых происшествий, появлением новых героев и т.п. В конце каждой главы или отрывка давалась пометка автора «Продолженіе слѣдуетъ». В данный момент в Будапеште ведется работа над полным репринтным изданием произведения *Нищіе духомъ*. Благодаря этому стало известно, что это произведение, которое автор писал на протяжении более 4 лет, состоит из 72 глав, которые занимают более 100 страниц.

В научной литературе жанр произведения Е. А. Фенцика *Нищіе духомъ* определяется как повесть (Padjak/Падяк 2010:98) или повесть-хроника (Rudlovčak/Рудловчак 1985:168). Принимая во внимание современное трактование жанра того или иного художественного произведения, по структуре и композиции произведение *Нищіе духомъ* действительно можно считать повестью. Сам же автор определил жанр этого художественного сочинения как рассказ.

---

[1] Евгений Андреевич Фенцик, /пс. Владимир/ (1844-1903) греко-католический священник, занимает значительное место в литературном наследии карпаторусинской письменности. Он является одним из последних выдающихся талантливых писателей, беллетристов, публицистов и угрорусских деятелей-будителей конца XIX века.

[2] Этноним «карпаторусин» (карпатские русины) употребляется в отношении русин всех частей Карпатской Руси (Подкарпатской Руси (Закарпатье), Пряшевской Руси (Пряшевщина), Лемковины, Марамуреша). В разное историческое время в отношении русин употреблялись этнонимы «русин», «руснак», «карпаторус», «угрорус», «рутен», «русский». Об этом см. (Magočij, Pop/Магочий, Поп 2010:649-651, Duličenko/Дуличенко 2008:13-16).

При упоминании произведения *Нищіе духомъ*, как правило, всегда цитируется одна и таже часть или выдержки из нее, в которой автор знакомит читателя с главным героем произведения (Sabov/Сабов 1893:141-144, Duličenko/Дуличенко 2008:223-225, Padjak/Падяк 2010:99). Впервые цитата из произведения Е. А. Фенцика *Нищіе духомъ* появилась в *Христоматіи церковно-славянскихъ и угро-русскихъ литературныхъ памятниковъ* Е. Сабова в 1893 году[3]. По всей вероятности, Е. А. Фенцик лично передал эту часть для хрестоматии. Из найденных в Закарпатском областном архиве документов известно, что Е. Сабов лично обращался к авторам с просьбой прислать материал для хрестоматии или просил разрешения в архивах напечатать произведения или отрывки угрорусских литературных памятников (Sabov/Сабов 1892). Об этом свидетельствует также то, что к моменту издания хрестоматии в 1893 году произведение *Нищіе духомъ* еще не было окончено, а опубликованный отрывок, являющийся окончанием одной и началом другой главы, был напечатан в двух последовательных номерах духовно-литературного журнала *Листокъ*.

1.1. Повесть *Нищіе духомъ* является одной из лучших повестей Е. А. Фенцика, а также «шагом вперед» в развитии реалистической карпаторусинской литературы. Углубляясь в проблемы своей современности, он в критическом плане поднимает тему морального разложения духовенства, дает верные картины негативных явлений политической жизни и общественных отношений в тогдашней Австро-Венгрии. Описывает процесс и результаты обострения полной ассимиляции, т. е. мадяризации, русинского народа. Автор разоблачает русинскую церковную интеллигенцию, которая ради славы, тщеславия, богатства и карьеры добровольно отрекалась от своей народности, от своих духовных ценностей. Е. А. Фенцик проблему морального упадка русинской церковной интеллигенции показал в эволюции, сосредоточив внимание на двух поколениях одной семьи – сына и внука простого сельского дьяка Грабовчака. Главного героя произведения, сына Грабовчака, автор нарек не славянским, а турецко-венгерским именем – Коломаном. Этой номинацией дьяк Грабовчак, не подозревая о том, к чему это может привести, как будто дает своему сыну толчок к достижению успехов в жизни, т. е. быстрому продвижению по социальной лестнице. Коломан Грабовчак будучи одаренным и образованным, но все же бедным молодым человеком, ради продвижения по карьере меняет фамилию на венгерскую. Сначала Е. А. Фенцик вводит в текст произведения новую венгерскую фамилию героя – Gyertyánfi, написанную латиницей. Венгерское правописание призвано подчеркнуть несвойственность и неестественность имени в этой среде. Позже, когда главный герой окончательно перевоплощается в истинного венгра и полностью отрекается от своих русинских корней, Е. А. Фенцик пишет фамилию главного героя кириллицей – Дьертянфи (иногда Дьертьянфи), констатируя и подчеркивая этим полную ассимиляцию и утрату своей идентичности. Женившись на венгерке Луйзе, дочери разбогатевшего буржуа, Коломан быстро поднимается по социальной лестнице[4]. Автор, с одной стороны, рисует образы имущих, тех, кто

[3] Евмений Сабов, /пс. Е. Иванов/ (1859-1934) греко-католический священник, педагог, публицист, общественный деятель. Автор популярных школьных учебников *Русская грамматика и читанка къ изучению литературного языка угро-русскихъ* (1890), *Христоматія церковно-славянскихъ и угро-русскихъ литературныхъ памятниковъ. Съ прибавленіемъ угро-русскихъ народныхъ сказокъ на подлинныхъ нарѣчіяхъ* (1893), *Грамматика русскаго языка для среднихъ учебныхъ заведеній Подкарпатской Руси* (1924). Об этом см. (Pop/Поп 2006:321).

[4] О содержании произведения Е. А.Фенцика *Нищіе духомъ* см. (Babota/Бабота 1994:179-193, Lintur/Линтур 1956:47-55, Ljavinec-Ugrin/Лявинец-Угрин 2015:157-166, Rusinko 2003:491/Rusinko 2003:491).

наживается за счет трудовых масс и управляет Австро-Венгерской империей, а с другой – забитых, неграмотных, «безжалостно эксплуатируемых» крестьян.

2. Грамматические отклонения

При анализе произведения Е. А. Фенцика *Нищіе духомъ* непременно нужно отметить языковую специфику этого произведения. По словам автора духовно-литературный журнал *Листокъ*, а соответственно и *Нищіе духомъ*, были написаны на «общепринятом литературном русском языке, образованном на основании церковнославянского» (Listok/Листок 1885:1), который лежал в основе языковой концепции Е. А. Фенцика и его единомышленников. Эта концепция заключалась в том, что в качестве основы формирующегося карпаторусинского литературного языка был выбран великорусский, однако в нем были сохранены такие церковнославянские элементы, которые в русском литературном языке к этому времени уже вышли из употребления. В научной литературе этот язык принято называть «язычием». Так его назвали украинофилы в полемике с москвофилами. Однако в глазах москвофилов, сторонников книжного языка, оно приобрело пренебрежительный оттенок. Язык был письменным, и употреблялся в Галицкой и Угорской Руси. Авторы, пишущие на этом языке, называли его «галицко-русским» (в Галицкой Руси) либо «русским языком» (в Угорской Руси). Правописание языка было историко-этимологическим. В лексической основе предпочтение отдавалось общим с русским и церковнославянским языком словам, реже, местной лексике, которая была отличной в галицком (украинском) и угрорусском (карпаторусинском) язычии. Характерными проявлениями угрорусской, т. е. карпаторусинской лексики были свойственные русинскому народному языку слова – заимствования из венгерского языка.

2.1. На особый язык Е. А. Фенцика обратил внимание Г. Геровский в книге *Язык Подкарпатской Руси*. Он пишет следующее:

> Язык Фенцика, автора стихов, рассказов и проповедей, в отличие от языка старшего поколения писателей, а также от языка Ставровского содержит много искусственных отклонений от обычных грамматических форм русского литературного языка. Важнейшими из них являются следующие: имена прилагательные мужского рода в русском литературном языке под ударением имеют окончание *-ой* (*дорогой*), а без ударения – окончание *-ый* или *-ий* (*сильный*); Фенцик же непоследовательно употребляет указанные окончания (напр., *дорогий*); в неопределенной форме глагола вместо русского окончания *-ть* (*звать*) он пишет *-ти* (*звати*); вместо форм *крою, мою* от глаголов *крыть, мыть* он пишет *крою* или *крыю*. (...) Эти отклонения, с одной стороны, возвращали к нормам старого славяно-русского языка, а с другой, сближали литературный язык с народной речью и были ответом на упреки в стремлении употреблять «московский язык», звучавшие в устах ярых мадьяронов, пытавшихся подорвать любое русское духовное движение (Gerovskij/Геровский 1995: 72-73).

2.2. Изучая языковую специфику Е. А. Фенцика и его современников, надо ометить, что в создаваемом ими литературном карпаторусинском языке существовали паралельные грамматические нормы. Это видно, например, из составленных А. А. Митраком *Русско-мадьярского словаря* (1881 г.) и *Мадьярско-русского словаря* (1922 г.)[5]. В *Русско-мадьярском словаре* в словарных статьях имена прилагательные мужского рода под ударением с окончанием на *-ой*, имеют параллельную

[5] Александр Андреевич Митрак /пс. Материн; А. М./ (1837-1913) – греко-католический священник, лексикограф, поэт, публицист, этнограф, член Общества святого Василия Великого, представитель русофильского направления. Важнейшей научной заслугой А. А. Митрака является создание *Русско-мадьярского* (1881) и *Мадьярско-русского* (1922) словарей. А. А. Митрак издал свой первый словарь на собственные денежные сбережения, но несмотря на то, что второй, т.е. *Мадьярско-русскій словарь* был составлен им также в конце 80-х годов XIX века, он вышел в печать благодаря акционерному обществу «Уніо» лишь в 1922 году.

норму и на -*ый*. Например: *второ́й (ый); мѣлово́й (ый); мячево́й (ый); набивно́й (ый); нагибно́й (ый); наливно́й (ый); нарывно́й (ый); насадно́й (ый); насыпно́й (ый); неподатно́й (ый); нефтяно́й (ый); ночно́й (ый); обварно́й (ый); остально́й (ый); островско́й (ій); очередно́й (ый); просто́й, (ый); раскидно́й (ый); сварно́й (ый); свято́й (ый); сквозно́й (ый)* и т. д.

В этом же словаре во всех словарных статьях, которые имеют помету (t.) = tájszó (угро-русское областное слово) глаголы в неопределенной форме имеют окончание -*ти*. Например: *будова́ти, ва́дити, ва́жити, гадкова́ти, гра́бати, гуча́ти, кро́чити, ла́дкати (ла́ткати), пала́ти, пожада́ти, пора́дити, пора́ити, ра́чити, чужоло́жити, ярьова́ти* и т. д.

А во всех остальных случаях неопределенная форма глаголов дается с окончанием на -*ть*. Например: *бить, врать, гнать, ждать, крыть, лгать, прать, пять (распять), слыть, бѣжать, хотѣть, хранить, беречь* и т. д.

Иногда встречаются и паралельные формы: *рева́ти* (*ревѣть*) или *па́мятовать* (*па́мятати*).

Кроме этого, в *Мадьярско-русском словаре* (1922 г.) дается замечание издателя, где указано, что:

> В подкарпатскомъ областномъ нарѣчіи окончаніе неопредѣленнаго наклоненія у всѣхъ глаголовъ всегда -*ти* или -*чи* вмѣсто окончанія глаголовъ въ литературномъ языкѣ на -*ть* или -*чь*. Также у именъ прилагательныхъ вмѣсто окончанія мужескаго рода на -*ой* всегда -*ый* или -*ій*, въ женскомъ родѣ же вмѣсто окончанія -*ая* или -*яя* вообще -*а* или -*я* употребляется (Mitrak/ Митрак 1922).

2.3. В 1901 году издается учебник Е. А. Фенцика *Первоначальныя свѣдѣнія изъ грамматики и ариѳметики въ пользу учащихся*, который состоит из двух частей: *Первоначальныя свѣдѣнія изъ грамматики, или языкознанія (eleмi ismeretek a nyelvtanból)* и *Первоначальныя свѣдѣнія изъ Ариѳметики (eleмi ismeretek a számtanból).* В грамматической части учебника, в главе о глаголах автор дает примеры, в которых неопределенная форма глаголов имеет окончание -*ти*. Например: *работати, копати, косити, ходити, бити, ѣсти, спати*.

К сожалению, в учебнике Е. А. Фенцика не даются примеры имен прилагательных мужского рода, которые под ударением имеют окончание –*ой*.

2.4. В ходе анализов грамматики текстов карпаторусинских писателей-русофилов явно прослеживается, что многие из них руководствовались книгой *Грамматика письменнаго русскаго языка (по лучшимъ авторамъ)* К. Сабова, которая вышла в свет еще в 1865 году. Неопределенная форма глаголов здесь тоже имеет окончание –*ти*. Например: дѣлати, любити, почитати, писати, сидѣти.

В главе об именах прилагательных мы встречаем следующее примечание: «Окончаніе мужеское -*ой*, употребляется токмо тогда, если удареніе на семъ послѣднемъ слогѣ лежитъ; н.пр. *тупой, нѣмой*» (Sabov/Сабов 1865:33). Наряду с этим, мы находим и такие примеры, как: *глухій* вместо *глухой*, *крутый* вместо *крутой*, *молодый* вместо *молодой*, *тугій* вместо *тугой*, *вторый* вместо *второй*.

2.5. Возможно, это было вызвано тем, что в местном, т. е. карпаторусинском говоре, в этих случаях ударение падало не на последний слог. В произведении Е. А. Фенцика *Нищіе духомъ* мы встречаем следующие примеры имен прилагательных мужского рода: *золотой* крестъ; *окружный* судъ, *дурный* русинъ, *годовый* доходъ, *слѣпый* человѣкъ, *міровый* языкъ, *родный* языкъ, *вторый* годъ, *восьмый* часъ; *чужій* народъ, *другій* свѣтъ; *молодой* священникъ и *молодый* братъ, *дорогой* шуринъ и *дорогій* сродникъ, *святой* Отецъ и *святый* Отецъ, *простой* экипажъ и *простый* народъ.

Что касается неопределенной формы глаголов, то в этом произведении во всех случаях, без исключения, дается форма с окончанием на *-ти*: *забыти*, *предпологати*, *расчитывати*, *выступити*, *сунути*, *кандидовати* (выдвинуть кандидатуру), *продолжати*, *скоротити* (сократить), *пити*, *танцовати* (танценвать), *сказати* и т. д.

Исходя из привиденных примеров из словарей и грамматик русинского языка конца XIX века, можно предположить, что вышеуказанные грамматические отклонения от русского литературного языка, в частности непоследовательность употребления окончаний *-ой* и *-ый* имен прилагательных мужского рода под ударением, в текстах карпаторусинских писателей русофильского направления, были вызваны влиянием местных говоров. Что касается неопределенной формы глаголов, то несмотря на то, что в ранних грамматиках карпаторусинского языка в основном они имели окончание *-ти*, и являлись традиционными для карпаторусинского литературного языка, к концу XIX века наблюдается некоторая неопределенность окончаний инфинитива, паралельное употребление и *-ти* и *-ть*. Видимо, именно поэтому в языке Е. А. Фенцика встречаются «искусственные» отклонения от обычных грамматических форм русского литературного языка.

3. Лексические отклонения

3.1. Наряду с грамматическими отклонениями от норм русского литературного языка, в текстах Е. А. Фенцика наблюдаются и лексические отклонения. В основном это были свойственные русинскому народному языку слова – заимствования из венгерского языка. Ответом на употребление своеобразной лексики может послужить недавно найденное в Закарпатском областном государственном архиве письмо Е. А. Фенцика епископу Мукачевской греко-католической епархии на рецензию учебника *Сельская школа* Г. Каминского и Я. Владимира[6]. Одним из самых важных моментов письма-ответа Е. А. Фенцика была его реакция на замечания по поводу языка книги, который, по словам критиков, непонятен для простого народа. Он обращает внимание рецензентов на необходимость однозначно определить разницу между языком народа ’a nép nyelve’, и мужицким, т. е. крестьянским ’a pórnyelv’ языком, подчеркивая при этом, что язык крестьян беден и примитивен, поэтому ему не место в учебнике. Он пишет, что писатели должны культивировать создание литературного языка, что способствует образованию малограмотных крестьян.

> Я писал на том языке, который у нас в Венгрии развивали наши угрорусские литераторы, и в основе которого лежит церковнославянский язык. Моей целью было написать такой учебник, язык которого близок к языку церкви, чтобы благодаря этому, наши ученики научились понимать церковнославянский язык. Мой язык – не мужицкий язык. Это нами и у нас в Венгрии разработанный литературный язык. Поэтому он действительно является языком народа, который довольно далек от великорусского наречия...[7].

---

[6] В ходе наших исследований в Закарпатском областном государственным архиве (фонд 151, опись 11/2848) нами была найдена переписка на венгерском языке по поводу до сих пор неизвестной рукописи учебника Е. А. Фенцика *Сельская школа* и рецензентами Г. Каминским и Я. Владимиром. Кроме методических замечаний, рецензенты отметили и языковые недостатки книги, а именно своеобразный лексический фон.

[7] Оригинал текста: «Én azon a nyelven írtam, melyet Magyarországon a mi magyarországi orosz irodalmáraink fejlesztették és melynek alapja a templomi szláv nyelv. Főczélom volt ugyanis, hogy tankönyvem nyelvezete minél közelebb álljon a templomi nyelvhez, hogy így a tanonczok az egyház nyelvét érteni tanulják. Nyelvem nem a pór nyelv, de nálunk és általunk fejlesztett irodalmi nyelv így tehát valóban a népnyelve, mely igen távol esik a nagy orosz tájszólásoktól...».

Далее, по поводу сказанной в его адрес «языковой мешанины», отстаивая свою языковую концепцию, Е. А. Фенцик изложил собственную позицию в связи с лексическим фоном учебника. Он отметил, что слово *вармедь*, употребляет потому, что это характерное название венгерского комитата, которое понятно в народе, а слово *столица*, которое предложили рецензенты, означает не комитат, а столицу государства. По этой же причине, в лексический фон учебника включены и слова, означающие названия отечественных служебных лиц. Если человек слышит эти слова, то он понимает, что речь идет о венгерских служащих. Например: *фенишпанъ* (главный губернатор), *солгабировъ* (выездной судья), *бировъ* (судья) и т. д.[8]

3.2. В авторском повествовании повести *Нищіе духомъ* читатель сталкивается с рядом непонятных ему слов и выражений, которые автор в одном случае поясняет глоссами, а в другом – оставляет без них. Вот несколько примеров:

3.2.1. Глоссы с венгерскими объяснениями:

(1) Я такъ думаю, тебѣ теперь никто не откажетъ въ ссудѣ (kölcsön) (Listok/Листок 1892:131-132).

(2) Послѣ своего возвращенія изъ столицы (főváros), Коломанъ Gyertyánfi сталъ готовитися къ рукоположенію (Listok/Листок 1891:149-151).

3.2.2. Глоссы с русскими объяснениями:

(3) Во вторыхъ вы должны купити кальгу (каминъ), должны пригласити столяря... (Listok/Листок 1891:175-176).

(4) [...] абы-сь-те и ему келчиги (издержки) заплатили (Listok/Листок 1893:128-129).

(5) Конечно, народъ обнищалъ, и въ самомъ дѣлѣ находились такіе »газды« (хозяева), которые не могли платити... (Listok/Листок 1895:173-176).

3.2.3. Глоссы с русинскими объяснениями:

(6) На повозкахъ однако лишь не будутъ стояти; помѣстимъ ихъ хотя бы на чердакѣ (подѣ) (Listok /Листок 1891:213-214).

(7) Коли мы, прошу ласки, такъ убоги, тай извести (вапна) не можно найти туй близко! (Listok/Листок 1891:175-176).

3.2.4. Есть случаи, когда в одном предложении глоссы могут употребляться на разных языках:

(8) Когда все сіе будетъ готово, непремѣнно должны вы обгородити дворъ, огородъ (кертикъ), а то не городиною (плетнемъ), а непремѣнно паланкомъ (досками) (Listok/Листок 1891:175-176).

3.2.5. Венгерский текст в угрорусском тексте:

(9) Г. Домбоки былъ мелькій (sic!) помѣщикъ, какъ говорится hét szilvafás földes ur, но вслѣдствіе сдѣлки съ Заломлянами, состояніе его росло не по днямъ, а по часамъ[9] (Listok/Листок 1891:80-82).

(10) Въ этой надеждѣ напечаталъ онъ воззваніе къ подпискѣ на свои вирши: «Ifjukori Ábrándok» (Мечты юности) (Listok/Листок 1892:260-261).

---

[8] Поданные в скобках слова – это найденные эквиваленты в *Русинско-русском словаре* И. Керчи (Kerča/Керча 2007).

[9] Hétszilvafás földesúr – дословный перевод: дворянин с семью сливовыми деревьями. Насмешливое название в Венгрии, в основном в Трансильвании, о дворянах из беднейших слоев, которые владели небольшими поместьями, имениями или которые вовсе не имели их. Как правило, они жили в крестьянской среде, но имели свои преимущества, которыми очень гордились.

3.2.6. Выражения без объяснений, т.е. глосс:

(11) Чей вы удурѣли кураторе? Та де вы чули, чтобы фары бѣловъ глиновъ бѣлили?[10] (Listok/Листок 1891:175-176).

(12) Приближаются выборы на кивета[11] (Listok/Листок 1893:115-117).

(13) Эльіенъ Бодзаши![12] (Listok/Листок 1893:115-117).

(14) Такъ и въ Заломы поспѣшили прежде «кортеши» господина Бодзаши[13] (Listok/Листок 1893: 128-129).

(15) Головное дѣло, чтобы у человѣка былъ шикъ, чтобы сдѣлался популярнымъ у интеллигенціи, чтобы прослылъ либераломъ, и хорошимъ «газафикомъ»[14] (Listok/Листок 1895:151-152).

3.3. Е. А. Фенцик в произведении *Нищіе духомъ* с целью языковой характеристики персонажа вводит живую русинскую речь. Как правило, в этих случаях, автор не употребляет глосс. Например:

Прибывъ въ Заломы, благочинный велѣлъ *скликати громаду* (т. е. созвать общину), чтобы представити имъ ихъ будущаго *душпастыря* (т.е. священника). Прежде, чѣмъ появитися предъ лицемъ благочиннаго, Заломляне, по своему обыкновенію, сошлися при *корчмѣ* (т. е. в пивной).

– Ой не гораздъ то-то, – *зачалъ* (т.е. начал) одинъ старикъ, – въ Заломахъ никогда не было еще «*чопатой»* (т. е. краткой/упращенной) службы, а *сесь* (т. е. этот) попикъ *звыкъ чопатьи* (т. е. обычно краткие) службы служити.

– Ой мы не будеме и *други фары будовати* (т. е. другие церковные приходы строить); а *сьому, – такъ есьме чули, треба грофски каштильи* (т. е. этому, – так мы слышали, что нужны графские замки), – отозвался другій.

– Бѣда иде въ село!

– Не пустимъ бѣду; *аговъ*, *тадь* (т. е. да, так) мы платиме попа, та *обы намъ вергли* (т. е. чтобы нам навязать) на шею хотъ *яку* (т. е. какую-то) бѣду!

– Поговорю я съ *паномъ намѣстникомъ: тадь овунъ самъ ладився до насъ, ачей* (т. е. с приходским священником, так как он сам готовился к нам, может быть он) поможе намъ *стрясти* (т. е. обойти) бѣду (Listok/Листок 1892:131-132).

4. Заключение

Несмотря на то, что в основе языковой концепции Е. А. Фенцика и его единомышленников лежал «общепринятый литературный русский язык, образованный на основании церковно-славянского», для понимания текста карпаторусинских писателей-русофилов, читатель нуждается в пояснении, и нередко в знании русинского или венгерского языков.

Литература

Babota, L. 1994. Evgen Fencik. V: *Zakarpatoukrajins'ka proza druhoji polovyny XIX stolittja*. Prjašiv. / Бабота, Л. 1994. Євген Фенцик. В: *Закарпатоукраїнська проза другої половини XIX століття*. Пряшів.

Duličenko, A. 2008. *Pis'mennost' i literaturnye jazyki Karpatskoj Rusi (XV-XX vv.)*. Užgorod. / Дуличенко, А. 2008. *Письменность и литературные языки Карпатской Руси (XV-XX вв.)*. Ужгород.

Lintur, P. 1966. Hudožestvennaja proza E. Fencika. *Tezi dopovidej do XX naukovoї konferencії*, 47-55. / Линтур, П. 1966. Художественная проза Е. Фенцика. *Тези доповідей до XX наукової конференції*, 47-55

[10] Фара (церк.) – приход в католической церкви; дом, усадьба священника.
[11] Кивет – от венгерского слова követ > посол, депутат сейма.
[12] Эльіен – от венгерского слова éljen > пусть живет!
[13] Кортеш – от венгерского слова kortes > агент предвыборной агитации.
[14] Газафик – от венгерского слова hazafi > патриот.

Ljavinec-Ugrin, M. A. 2015. Proizvedenija E. A. Fencika *Nišie duhom*. V: Kocsis, M. (red.) *Hungaro-Ruthenica* VII, 157-166. / Лявинец-Угрин М. А. 2015. Произведения Е. А. Фенцика *Нищіе духомъ*. В: Kocsis, M. (ред.) *Hungaro-Ruthenica VII*, 157-166.

Padjak, V. 2010. *Narisi istorii karpatorusins'koï literaturi XVI-XXI stolit'*. Užgorod. / Падяк, В. 2010. *Нариси історії карпаторусинської літератури XVI-XXI століть*. Ужгород.

Rudlovčak, O. 1985. *Hrestomatija zakarpats'koji ukrajins'koji literatury XIX stolittja (druha častyna)*. Košici. / Рудловчак, О. 1985. *Хрестоматія закарпатської української літератури XIX століття (друга частина)*. Košici.

Rusinko, E. 2003. *Straddling borders. Literature and identity in Subcarpathian Rus'*. Toronto.

Источники

Duhovno-literaturnyj žurnal Listok (red.). Fencik, E. 1885-1903. Ungvar. / *Духовно-литературный журналъ Листокъ* (ред.). Фенцик, Е. 1885-1903. Унгваръ.

Fencik, E. A. Perepiska s izdatel'stvami i avtorami ob izdanii, perevode i dr. cerkovnyh knig 1893-1894 gg. Pravlenie Mukačevskoj greko-katoličeskoj eparhii, g. Užgorod, konsistorija. V: *Zakarpatskij oblastnoj gosudarstvennyj arhiv.* Fond 151, opis' 11, № 2848. / Фенцик, Е. А. Переписка с издательствами и авторами об издании, переводе и др. церковных книг 1893-1894 гг. Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород, консистория. В: *Закарпатский областной государственный архив*. Фонд 151, опись 11, № 2848.

Fencik, E. 1901. *Pervonačal'nyja svrьdenija iz grammatiki i ariөmetiki v pol'zu učaŝihsja*. Ungvar. / Фенцик, Е. 1901. *Первоначальныя свръденія из грамматики и ариөметики въ пользу учащихся*. Унгваръ.

Hadrovics, L., Gáldi, L. 1952. *Magyar-orosz szótár*. Budapest.

Kerča, I. 2007. *Rusinsko-russkij slovar'*. Užgorod. / Керча, И. 2007. *Русинско-русский словарь*. Ужгород.

Kerča, I. 2012. *Rusinsko-russkij slovar'*. Užgorod. / Керча, И. 2012. *Русско-русинский словарь*. Ужгород.

Mahočyj, P., Pop, I. 2010. *Enciklopedija istorii ta kul'turi Karpats'kih rusiniv*. Užhorod. / Магочий, П., Поп, И. 2010.*Енциклопедія історії та культури Карпатських русинів*. Ужгород.

Mitrak, A. 1881. *Russko-mad'jarskij slovar'*. Ungvar. / Митрак, А. 1881. *Русско-мадьярскій словарь*. Унгвар.

Mitrak, A. 1922. *Mad'jarsko-russkij slovar'*. Užgorod. / Митрак, А. 1922. *Мадьярско-русскій словарь*. Ужгород.

Pop, I. 2006. *Ènciklopedija Podkarpatskoj Rusi*. Užgorod. / Поп, И. 2006. *Энциклопедия Подкарпатской Руси*. Ужгород.

Sabov, K. 1865. *Grammatika pis'mennago russkago jazyka. Po obrazcu lučših avtorov*. Užgorod. / Сабов, К. 1865. *Грамматика письменнаго русскаго языка. По образцу лучшихъ авторовъ*. Ужгород.

Sabov, E. 1892. Zajavlenie učitelja Užgorodskoj gimnazii svjaŝennika Sabova Evmena episkopu o razrešenii vydači ispol'zovanija cerkovnoj literatury dlja vydavaemoj im hrestomatii 1892 g. V: *Zakarpatskij oblastnoj arhiv.* Fond 151, opis' 25, № 1583. / Сабов, Е. 1892. Заявление учителя Ужгородской гимназии священника Сабова Евмена епископу о разрешении выдачи использования церковной литературы для выдаваемой им хрестоматии 1892 г. В: *Закарпатский областной архив.* Фонд 151, опись 25, № 1583.

Sabov, E. 1893, *Hristomatija cerkovno-slavjanskih i ugro-russkih literaturnyh pamjatnikov*. Ungvar. / Сабов, Е. 1893, *Христоматія церковно-славянскихъ и угро-русскихъ литературныхъ памятниковъ*. Унгваръ.

ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet
Múzeum körút 4/D
Budapest – Hungary

Marianna Lyavinecz-Ugrin
(mariann.ljavinecz@gmail.com)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 194-199.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

NIE O TO MI CHODZIŁO... CZYLI KILKA UWAG O FAŁSZYWYCH PRZYJACIOŁACH W JĘZYKACH POLSKIM I SERBSKIM

That's not what I meant... some comments about false friends in Polish and Serbian

Abstract: The linguistic problem known as false friends or inter-language homonymy is the result of linguistic interference and poses one of the most evident and most important problems in the confrontation of genetically related languages. It can often lead to misunderstandings and the disruption of communication. The paper describes and analyses mistakes of this kind among students of Serbian philology at the University of Lodz who study Serbian as a foreign language. The aims of this paper are to define and differentiate the terms "false friend" and "inter-language homonymy", especially in the Polish and Serbian languages, as well as to classify the language material.

Keywords: false friends, linguistic interference, students' mistakes in language learning, Serbian-Polish false friends.

Wstęp

Każda osoba podczas nauki języka przyswaja nie tylko nowe słownictwo, ale również nieznane konstrukcje, struktury czy elementy kultury. Wydaje się, że nie sposób przy tym uniknąć transferu językowego, polegającego na automatycznym przenoszeniu posiadanych już umiejętności na nowo nabywane (Dąbrowska 2000:55). Jak wiadomo, podczas nauki języka obcego transfer taki może być przydatny, gdyż dzięki analogiom łatwiej przyswajamy nowy materiał – mówimy wówczas o transferze dodatnim (pozytywnym), który motywuje do dalszej nauki. Efekt takiego transferu na pierwszych zajęciach z praktycznej nauki języka serbskiego jako obcego wykorzystuje zawsze autorka niniejszej pracy i na przykładzie 20 słów o tym samym znaczeniu, które w językach serbskim i polskim brzmią tak samo (w zapisie łacinką niektóre z nich mają nawet taką samą formę graficzną, np.: *sok*, *lampa*, *nos*, *oko*, choć to akurat początkowo nie ma większego znaczenia, gdyż główny nacisk kładzie się na artykulację) pokazuje w trochę żartobliwy sposób, że język serbski nie jest trudny, bo każdy Polak bez wcześniejszego kontaktu z nim umie już powiedzieć kilka słów po serbsku. Zaufanie podobieństwom nierzadko jednak okazuje się pułapką, istnieje bowiem również transfer negatywny (nazywany też ujemnym lub interferencją międzyjęzykową), który z kolei bardzo często naukę utrudnia, prowadzi do popełniania różnego rodzaju błędów, ponieważ uczący się języka obcego za bardzo opiera się na znajomości ojczystego. Oczywiste jest, że jednym z najistotniejszych elementów kompetencji komunikacyjnej, którą chce osiągnąć każdy uczący się innego języka, jest znajomość leksyki (Ostromęcka-Fraczak 2013:26), dlatego w procesie nauczania niezwykle istotne jest zwracanie szczególnej uwagi na najczęściej spotykane typy błędów interferencyjnych i ich eliminację. Wśród nich czołowe miejsce zajmują błędy leksykalne (tzw. fałszywi przyjaciele), które bardzo często powodują zakłócenia komunikacji, prowadząc do różnego rodzaju nieporozumień, a w skrajnych sytuacjach (choć akurat w przypadku tych dwóch języków zdarza się to rzadko) mogą ją wręcz uniemożliwić. Opis tego typu błędów językowych będzie zatem podstawowym celem niniejszego artykułu. Choć nie jest to zagadnienie często omawiane w odniesieniu do tych dwóch języków, doczekało się podstawy teoretycznej, która

również zostanie pokrótce przedstawiona. Bazą rozważań są leksemy wyekscerpowane ze słownika Šipki (1999) oraz materiał własny, pozyskany w trakcie kilkuletniej pracy dydaktycznej z Polakami uczącymi się języka serbskiego. Na potrzeby niniejszego tekstu przeprowadzono również dodatkowe badania (ze względu na ograniczenia jego objętości nie jest jednak możliwe przedstawienie wszystkich zebranych leksemów).

1. Fałszywi przyjaciele a homonimia międzyjęzykowa

Termin *fałszywi przyjaciele* (serb. *lažni prijatelji*, ros. *ложные друзья*, ang. *false friends*, niem. *falsche Freunde*) jest kalką językową francuskiego terminu *faux amis du traducteur*, wprowadzonego do literatury językoznawczej w roku 1928 przez francuskich lingwistów Maxime'a Koesslera i Jules'a Deroquiny'ego (Lipczuk 1992:139), i odnosi się do zjawiska z zakresu leksykologii kontrastywnej, praktyki tłumaczeniowej oraz glottodydaktyki. Chociaż krytykuje się jego nieprecyzyjność, jest on nadal powszechnie używany, najczęściej w odniesieniu do typu błędów w języku obcym polegających na nadaniu leksemowi z jednego języka znaczenia lub formy przysługującej jego leksykalnemu odpowiednikowi w innym języku (Wilczyńska 1992:161), albo do wyrazów z dwóch języków o identycznej lub podobnej formie (graficznej i/lub fonetycznej), lecz rożnych znaczeniach (Lipczuk 1992:139). Na początku ten termin był związany tylko z problematyką tłumaczeń z jednego języka na drugi i to z punktu widzenia tłumacza i tego, co może wprowadzić go w błąd. Dlatego też niektórzy badacze tej problematyki, jak Danko Šipka (2004), Maja Đukanović (2007), Tyrtko Prćić (2012) i Ryszard Lipczuk (1992), proponują termin *homonimy międzyjęzykowe* lub *tautonimy* (srb. *međujezički paronimi* i *međujezički homonimi*) jako odpowiedniejszy i precyzyjniejszy, ponieważ termin *fałszywi przyjaciele* odwołuje się do dwóch leksemów z dwóch różnych języków, które mogą prowokować powstawanie błędnych interpretacji ich znaczeń, i należy je rozpatrywać raczej jako kategorię z zakresu psycholingwistyki czy lingwistyki stosowanej. Z drugiej strony terminy *homonimy międzyjęzykowe* i *tautonimy* pokazują stosunek dwóch leksemów z dwóch różnych języków o identycznej formie i nieekwiwalentnej treści (Šipka 1999:22). Żeby ta sytuacja nie doprowadziła do mieszania terminów, należy wyjaśnić, na czym polega różnica między nimi. Według niektórych autorów (Šipka 2004; Đukanović 2007; Prćić 2012; Lipczuk 1992; Kostić-Golubčić 1998), dążących do rozróżnienia tych terminów, główna różnica polega na tym, że mówienie o fałszywych przyjaciołach wynika z tego, że porównuje się dwa języki bez względu na ich pochodzenie, np. można identyfikować fałszywych przyjaciół w parze języków angielskim i polskim, gdyż jeden z nich jest językiem germańskim, a drugi słowiańskim. Tymczasem o międzyjęzykowych homonimach i paronimach możemy mówić tylko w ramach języków pokrewnych, porównując słowa tej samej kategorii (np. rzeczowniki z rzeczownikami). Serbski i polski jako języki słowiańskie są do siebie podobne, dlatego uczący się, za bardzo polegając na własnym wyczuciu językowym i znajomości języka ojczystego, często popełniają błędy. Udowodniono bowiem, że im bliższe strukturalnie języki, tym częściej dochodzi do interferencji (Dąbrowska, Pasieka 2006:18). Niezwykle ważne jest więc poświęcenie temu problemowi odpowiednio dużo uwagi już na początku procesu nauczania, czyli wówczas, kiedy zaczyna się on pojawiać, i dążenie do jak najszybszego wyeliminowania go. Zaniedbania w tym względzie prowadzą bowiem tylko do jego pogłębiania.

2. Badania nad fałszywymi przyjaciółmi w językach serbskim i polskim

Mimo że temat fałszywych przyjaciół jest coraz bardziej popularny (głównie w kontekście błędów tłumaczeniowych i nauki języków obcych w związku z ciągle rosnącymi wymaganiami na rynku pracy), o czym świadczyć może chociażby fakt, iż w Internecie

pojawia się coraz więcej stron poświęconych temu zjawisku w różnych językach, szczególnie słowiańskich[1], w odniesieniu do języka serbskiego dotychczas nie poświęcono mu zbyt wiele uwagi (nieco większym zainteresowaniem cieszy się on jedynie w konfrontacji języka serbskiego z angielskim, niemieckim czy rosyjskim) (więcej na ten temat zob. Đukanović 2007). Jeśli chodzi o języki serbski i polski, pionierem badań nad fałszywymi przyjaciółmi był Radovan Košutić, który jeszcze na początku XX w. wyodrębnił z tekstów literackich grupę (355) słów „jednakowych albo podobnych w języku polskim i serbskim, ale o różnym znaczeniu" (Košutić 1901:35). Pod tym względem te dwa języki opracował również Danko Šipka, który na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu razem ze studentami stworzył *Słownik serbsko-polskich homonimów i paronimów* zawierający 646 par takich wyrażeń i wstęp teoretyczny (Šipka 1999:22-30). Chociaż prace te są bardzo przydatne, to nie rozwiązują problemu do końca, ponieważ zagadnienie to nie jest omawiane w programach do nauki języka serbskiego jako obcego ani w podręcznikach dla cudzoziemców, pisanych dla wszystkich uczących się, a nie tylko dla jednej nacji. Ponieważ niemożliwe jest stworzenie uniwersalnego podręcznika uwzględniającego tę tematykę, najważniejszą rolę w zapobieganiu pojawieniu się fałszywych przyjaciół pełni lektor.

3. Klasyfikacja materiału

Ze względu na trudności w samym definiowaniu zjawiska fałszywych przyjaciół nie jest łatwo dokonać ich ogólnej klasyfikacji, niezbędnej do szczegółowej analizy tego zjawiska. Prawie każdy językoznawca, który kiedykolwiek się nim zajmował, prezentuje własne podejście do tematu, jednakże zazwyczaj jest ono oparte o tę samą podstawę – pokazuje to chociażby porównanie przytoczonych prac Bożeny Ostromęckej-Frączak (2013), Danka Šipki (2004), Mai Đukanović (2007), Tyrtka Prćicia (2012), Ryszarda Lipczuka (1992) i Mirjany Kostić-Golubčić (1998). Przy przedstawianiu materiału podstawą będzie klasyfikacja Milany Radić-Dugonjić (1991). Bazę materiałową zaś stanowi korpus pisemnych prac domowych i testów zbieranych przez sześć lat prowadzenia zajęć z nauki praktycznej języka serbskiego jako obcego na Uniwersytecie Łódzkim na wszystkich poziomach oraz specjalnie na potrzeby niniejszej pracy przygotowane ćwiczenia dotyczące różnych zagadnień i obejmujące około 130 par fałszywych przyjaciół, które na zajęciach pojawiały się najczęściej. Przed przedstawianiem wyników należy jeszcze podkreślić, że dla bardziej wyrazistego odbioru przykładów i ze względu na to, że językiem artykułu jest polski, nie będzie podawane znaczenie polskich leksemów. Ponadto, mimo że większość badaczy zaleca badanie tego zjawiska tylko w obrębie języka literackiego (Đukanović 2007:479), w poniższym zestawieniu uwzględniono również leksemy slangowe, ponieważ w języku serbskim występują one często. Dla niniejszego artykułu zebrane leksemy zidentyfikowane jako fałszywi przyjaciele mogą zostać ujęte w dwie grupy, w obrębie których da się wyróżnić mniejsze klasy:

a) poziom fonetyczno-fonologiczny: leksemy o takiej samej formie graficznej, ale innym znaczeniu (w obu językach są to przeważnie rzeczowniki, choć nie tylko)[2]:

(1) akademik – akademik 'najwyższy tytuł profesorski'; brak – brak 'małżeństwo'; droga – droga 'narkotyk': frajer – frajer 'przystojniak'; jagoda – jagoda 'truskawka'; jutro – jutro 'poranek'; kraj – kraj 'koniec', 'osiedle'; list – list 'liść', 'strona tekstu'; luka – luka 'port'; makro – makro 'alfons'; obraz – obraz 'policzek'; pas – pas 'pies'; rolka – rolka 'golf (ubranie)'; rok – rok 'termin'; smak – smak 'koniec świata, apokalipsa'; trudna – trudna 'w ciąży'; stolica – stolica 'krzesło'; zakon – zakon 'ustawa'; stan – stan 'mieszkanie'

[1] Na przykład https://en.wikibooks.org/wiki/False_Friends_of_the_Slavist/Polish-Serbian.
[2] Pierwsze słowo w parze jest polskie, drugie – serbskie.

(2) sporo – sporo ‘wolno’; ponoć – ponoć ‘północ’

b) poziom morfologiczno-leksykalny: leksemy, których podobieństwo na płaszczyźnie formalnej nie jest całkowite ze względu na fonologiczne lub ortograficzne reguły obowiązujące w danym języku (np. opozycja spółgłoska twarda/miękka albo bezokolicznikowy formant *-ć/-ti*, *-ći*):

(3) awantura – avantura ‘przygoda, romans’; biżuteria – bižuterija ‘biżuteria sztuczna’; czas – čas ‘zajęcia w szkole’; dworzec – dvorac ‘zamek, pałac’; dziura, luka – Đura, Luka – serbskie imiona męskie; miłość – milost ‘litość’; godzina – godina ‘rok’; chodnik – hodnik ‘korytarz’; pałac – palac ‘kciuk’; piwnica – pivnica ‘pijalnia piwa’; płyn – plin ‘gaz’; puszka – puška ‘karabin’; słowo – slovo ‘litera’; suknia – suknja ‘spódnica’; szlag – šlag ‘bita śmietana’; szminka – šminka ‘makijaż’; róż – ruž ‘szminka’; taczka – tačka ‘kropka’; urzędnik – urednik ‘redaktor naczelny’; wesele – veselje ‘radość’; zawodnik – zavodnik ‘uwodziciel’

(4) bawić się – baviti se ‘zajmować się’; biegać – bežati ‘uciekać’; naprawić – napraviti ‘zrobić’; przeklinać – preklinjati ‘błagać’; czuć – čuti ‘usłyszeć’; czuwać – čuvati ‘chronić’; negować – negovati ‘dbać, pielęgnować’; polubić – poljubiti ‘pocałować’; pochować – pohovati ‘panierować’; spawać – spavati ‘spać’; ubić – ubiti ‘zabić’; używać – uživati ‘miło spędzać czas, cieszyć się życiem’; zakazać – zakazati ‘umówić się’; zatrudniać – zatrudneti ‘zajść w ciążę’

(5) chytry – hitar ‘szybki’; cudowny – čudan ‘dziwny’; dziwny – divan ‘cudowny’; gruby – grub ‘szorstki’; polski – poljski ‘polski’, ‘polny’; wredny – vredan ‘pracowity’

(6) koniecznie – konačno ‘nareszcie’; prawo – pravo ‘prosto’

Do drugiej grupy można zaliczyć też niektóre internacjonalizmy. Termin *internacjonalizm* najczęściej jest definiowany jako wyraz pochodzenia łacińskiego lub greckiego używany w wielu (zwykle genetyczne pokrewnych) językach w tym samym znaczeniu (Lipczuk 1992:135), najczęściej w terminologii specjalistycznej, zwłaszcza w obrębie nauk przyrodniczych. Czasem jednak dochodzi do zmiany znaczenia i wówczas można mówić o fałszywych przyjaciołach. Do błędnego użycia leksemów (i ich znaczenia) najczęściej prowadzi zbytnie opieranie się uczącego się na własnych doświadczeniach i znajomości innych języków. W materiale będącym podstawą niniejszego artykułu uwzględniono tylko takie internacjonalizmy, które w językach serbskim i polskim funkcjonują jako fałszywi przyjaciele w jednym ze znaczeń:

(7) obdukcja – obdukcija ‘oglądanie ciała po śmierci’

albo tylko w jednym ze znaczeń:

(8) med. dewiacja – devijacija ‘zaburzenie pracy i wyglądu jakiegoś narządu’, np.: devijacija nosa; sport. doping –doping ‘sztuczne podnoszenie wydolności zawodników’

Należy również podkreślić, że fałszywi przyjaciele stanowią jedną z najczęstszych przyczyn powstawania błędów językowych u cudzoziemców uczących się języka obcego i mogą doprowadzić do rozmaitych zakłóceń w komunikacji (przede wszystkim do nieporozumień i/lub komizmu językowego). Dzieje się tak, jeśli rozmówca (w tym przypadku Polak uczący się serbskiego jako obcego) stara się zrozumieć zdania, opierając się na znajomości wyłącznie języka ojczystego. Ilustrować to zjawisko mogą następujące przykłady:

(9) Večeras bismo mogli da izađemo u pivnicu.

(10) Đura je divan čovek, voli da pomaže ljudima!

(11) Put oko sveta malim čamcem je trajao dve godine.

(12) Moja žena je zatrudnela veštačkom oplodnjom.

(13) Ona uvek ima rumene obraze, jer je jako stidljiva.

(14) Svanulo je prelepo jutro.

(15) Volim poljsko cveće.
(16) Lekar mi je zakazao kontrolu.
(17) Moj novi auto ide na plin.
(18) U Srbiji je upotreba droga kažnjiva.
(19) Negujmo srpski jezik!
(20) Volim da jedem pohovano meso.
(21) Moj tata je akademik.
(22) Volim je, jer je uvek nasmejana i jako vredna.
(23) On je super frajer, svi ga vole.
(24) Moje omiljeno jelo je burek.
(25) Moj brat je zavodnik.
(26) Moj brat se bavi nuklearnom fizikom.
(27) Voli da stavlja crveni ruž na usne.
(28) To je bilo najbolje leto do sada, puno avantura.

Należy również zwrócić uwagę na tego typu leksemy w obrębie fałszywych przyjaciół, w których ujawniają się różnice w kolokacjach leksykalnych (Ostromęcka-Frączak 2013:29) i które mogą doprowadzić do zakłócenia komunikacji. Na przykład w języku serbskim czasownik *ići* odpowiada polskim czasownikom *iść*, *chodzić*, *jechać*, *lecieć*, *płynąć*. Stąd zdania typu

(29) Idem sutra u Varšavu
Idemo na more avionom
Idemo brodom na ostrvo.,

w języku serbskim naturalne, Polakom mogą wydawać się dziwne i prowokować pytania na przykład o to, ile czasu potrzebuje Serb, żeby na piechotę dotrzeć do Warszawy i dlaczego w ogóle chce to robić. Kiedy już mowa o czasowniku *ići*, w języku serbskim czas *idzie* (*ide vreme*), podczas gdy po polsku *biegnie*, *płynie*, *ucieka*. Podobnie mogą się mylić czasowniki *(u)prać – (o)prati* i *umy(wa)ć – umi(va)ti*. W Polsce ludzie *piorą* bieliznę, ubranie, a *myją* naczynia, samochód, ręce, owoce, w Serbii zaś *pierze się* dosłownie wszystko, *myje się* tylko twarz. Dlatego zdanie typu:

(30) Idi umij se i operi ruke, pa onda dođi na doručak.

może mieć sens tylko w języku serbskim.

4. Podsumowanie

Problem częstego popełniania błędów związanych z fałszywymi przyjaciółmi tkwi w tym, że tego typu leksemy mogą, jak pokazały powyższe egzemplifikacje, doprowadzić do nieporozumień, zakłóceń w komunikacji, wywoływać niezamierzone efekty komiczne albo zirytować bardziej niecierpliwego rozmówcę. Jednym z przykładów ilustrujących konsekwencje omawianego zjawiska jest sytuacja, która zdarzyła się łódzkiemu studentowi języka serbskiego. Szukając w zatłoczonym Belgradzie najkrótszej drogi do centrum, student zapytał o pomoc i dowiedział się, że najkrócej będzie „ići pravo". Spiesząc się i nie myśląc o tym, że po serbsku *pravo* znaczy 'prosto', skręcił w prawo w jednokierunkową ulicę i zapłacił mandat. Jak widać, konsekwencje popełniania tego typu błędów mogą być różne, ale bardzo rzadko prowadzą do uniemożliwienia dalszej komunikacji. Właśnie z tego powodu często uczący się obcego języka nie są zmotywowani do wykorzenienia takich zakłóceń. Dlatego lektor od samego początku nauki, kiedy takie błędy występują najczęściej, musi zwracać uwagę uczących się na ten problem i zapobiegać mu za pomocą rożnych typów ćwiczeń. Należy mu

poświęcać dużo uwagi i czasu, ponieważ im lepiej znamy język obcy, tym bardziej nie ufamy prostym analogiom i wykazujemy tym większą skłonność do weryfikacji nasuwającej się odpowiedniości (Wilczyńska 1992:162). W osiągnięciu tego celu pomocne może być podejście konfrontatywne, należy jednak wziąć pod uwagę, że uczenie się na podstawie ukazywania różnic między językami jest dobrą, ale nie jedyną metodą poznawania nowych zagadnień. Z drugiej strony nie można ignorować faktu, że właśnie dzięki podejściu konfrontatywnemu do nauki języka obcego i na podstawie analizy usterek językowych jesteśmy w stanie przewidywać niektóre błędy interferencyjne i od samego początku skupić się na ograniczaniu negatywnego transferu w nauczaniu języka obcego. Ponadto, ze względu na to, że mechanizmy interferencji międzyjęzykowej działają na zasadzie sprzężenia zwrotnego, można przypuszczać, że analogicznie błędy będą się pojawiać u osób uczących się języka polskiego jako obcego, dla których językiem prymarnym jest serbski, tak więc powyższy materiał może okazać się przydatny dla badaczy i lektorów, którzy zajmują się błędami osób uczących się języka polskiego jako obcego na serbskojęzycznym tle.

Literatura

Dąbrowska, A., Pasieka, M. 2006. Błąd językowy – niedostatek kompetencji, luka w sprawności czy niewłaściwa strategia?. W: Dąbrowska, A., Pasieka, M. (red.). *Sprawności przede wszystkim*. Kraków, 15-35.

Dąbrowska, A. 2000. Interferencja wewnątrzjęzykowa jako jedna z przyczyn błędów popełnianych przez cudzoziemców uczących się JPJO. *Prace Naukowe Studium Nauki Języków Obcych Politechniki Wrocławskiej* 36, 55-61.

Đukanović, M. 2007. Srpsko-slovenačka međujezička homonimija. *Međunarodni skup slavista u Vukove dane* 36/1, 477-483.

Kostić-Golubčić, M. 1998. Homonimia międzyjęzykowa jako problem glottodydaktyczny w nauczaniu języka polskiego na Uniwersytecie w Belgradzie. *Acta Universitatis Lodziensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców* 10, 329-392.

Košutić, R. 1901. *Primeri književnoga jezika poljskog*. Belgrad.

Lipczuk, R. 1992. Internacjonalizmy a „fałszywi przyjaciele tłumacza". W: Maćkiewicz, J., Siatkowski, J. (red.). *Język a Kultura*. T. 7: *Kontakty języka polskiego z innymi językami na tle kontaktów kulturowych*. Wrocław, 135-143.

Prćić, T. 2012. Kako se na engleskom kaže oldtajmer? Anglicizmi kao srpsko-engleski lažni parovi. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* LV/2, 203-220.

Radić-Dugonjić, R. 1991. *Međujezički homonimi i paronimi u ruskom i srpskohrvatskom jeziku*. Gornji Milanovac.

Ostromęcka-Frączak, B. 2013. Rola leksyki w kształtowaniu kompetencji komunikacyjnej cudzoziemców (na materiale języka polskiego i słoweńskiego). *Acta Universitatis Lodziensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców* 20, 24-31.

Šipka, D. 1999. *Rečnik srpsko-poljskih međujezičkih homonima i paronima / Słownik serbsko-polskich homonimów i paronimów*. Poznań.

Wilczyńska, W. 1992. „Faux amis" czy „amis infidèles" – definicja a praktyka. W: Maćkiewicz, J., Siatkowski, J (red.). *Język a Kultura*. T. 7: *Kontakty języka polskiego z innymi językami na tle kontaktów kulturowych*. Wrocław, 161-168.

Uniwersytet Łódzki
ul. Pomorska 171/173
Łódź – Poland

Sanja Miletić
(sanjamiletic@uni.lodz.pl)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 200-207.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

К ПРОБЛЕМЕ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЮГОЗАПАДНОРУССКИХ РЕГИОНАЛИЗМОВ В ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКОМ ТЕКСТЕ XVII В.

About the issue of the functioning of the words from the South-West region of Russia in Church Slavonic texts of the 17th century

Abstract: In the second half of the 17th century in Muscovite Russia the new edition of the Church Slavonic language began to take shape with the participation of scribes from Kiev. One of the signs of this was a conscious inclusion in the standard register of items that had not previously been available in it. Among them are Ukrainian, Polish and south Russian words, used for different purposes, which will be analyzed in the article. The conscious nature of the inclusion of the lexemes in translation comes to light amid comparisons with the way they are used in the Moscow literature.

Keywords: Church Slavonic, Russian South-West region words, language of the 17th century.

1. Источник и его место в системе церковнославянского языка XVII в.

В середине XVII века в Москве начинает работать группа южно-русских книжников – знатоков греческого и латинского языков – во главе с Епифанием Славинецким. С 1652 г. Епифаний пребывает в патриаршем Чудовом монастыре, где с товарищами начинает вести обширную переводческую деятельность. Начинается она с составления лексиконов и работы над переводами с латинского языка светских авторов (*Гражданство обычаев детских* Эразма Роттердамского, сочинения Цицерона и т. д.), среди которых всеми исследователями выделяется *Большой Атлас* известных голландских картографов Блау (Kuz'minova, Litvinjuk/ Кузьминова, Литвинюк 2008:552).

Этот перевод выполнялся ближе к концу 50-х гг. (на первом томе есть дата 1659). Черновые варианты перевода содержатся в рукописях Син. 779 (Славинецкий, первая часть), 781 (Сатановский, вторая часть), 780 (Исайя, третья часть) и 41 (Исайя, четвертая часть). Черновые экземпляры Син. 779, 781 и 780 переписаны набело – соответственно Син. 19, 112 и 204; последний том (Син. 41) набело переписан не был. Беловики Син. 19 и Син. 112 переданы в Ново-Иерусалимский монастырь в 1661 г., беловик Син. 204 попал туда же в 1666 г.

Полный текст перевода, попав в личное собрание Никона, остался неизвестен современникам, однако начальный фрагмент – «Ввождение в Космографию» – оказался весьма распространен в рукописных списках XVII и начала XVIII вв., повлияв, по нашим наблюдениям, на развитие русского языка географии как науки (Nikolenkova/Николенкова 2013) вплоть до сочинений М.В. Ломоносова.

Традиция изучения переводов Епифания Славинецкого и его соратников базируется на выявлении тех признаков, которые формируют особый «еллинно-славенский» тип церковнославянского языка XVII века. Этот стиль характеризует максимальная грецизация текста, культивирование «извития словес», наличие искусственно составленных сложных слов и запутанных синтаксических конструкций (Vinogradov/ Виноградов 1982:17). Поскольку переводы сакральных текстов, осуществленные этой группой книжников, изучены достаточно подробно,

то упомянутый набор признаков долгое время соотносился лишь с тенденцией к созданию особого типа ученого богословского языка (Isačenko/Исаченко 1999; Zapol'skaja/Запольская 2001; Nikolaeva, Kuz'min/Николаева, Кузьмин 2015). Привлекая к анализу светские переводы, мы обнаружили, что большинство признаков «еллино-славенского» стиля были опробованы Славинецким и его товарищами еще на этом этапе работы и не являются специфическими признаками «богословского» стиля авторов, а выражают их осознанную лингвистическую позицию.

Приехав в Москву, киевские книжники переносят ряд привычных для них приемов церковнославянского языка в московский вариант. Церковнославянский язык Юго-Западной Руси допускает введение в текст полонизмов, украинизмов и белорусизмов (Vinogradov/Виноградов 1982:17). Мы будем считать такие включения югозападнорусизмами: нас интересует не их принадлежность одному из языков Юго-Западной Руси, а сам факт неиспользования этих лексем до середины XVII в. церковнославянским языком московской редакции. Считать часть из них полонизмами, другие староукраинизмами не вполне точно; большинство этих слов исследователи еще 50 и более лет назад считали фактом книжно-литературного языка Юго-Западной Руси (Taman'/ Тамань 1961:197). Полученный в результате «ученый церковнославянский» язык – так определил язык Славинецкого и его товарищей А.И. Соболевский (Sobolevskij/ Соболевский 1903:62) – можно рассматривать как язык транслингвального типа (Zapol'skaja/Запольская 1999:109,125), поскольку все югозападнорусизмы вводятся в тексты сознательно и именно в тех случаях, когда книжников не удовлетворяют ресурсы московского извода.

2. Примеры югозападнорусизмов и выполняемые ими функции

Первым, хотя и не самым частотным случаем использования регионализма, будет его использование для фиксации разных значений одного латинского слова. Учитывая, что до начала перевода Атласа Славинецкий и его товарищи работали над переводами лексиконов (Nimčuk/Німчук 1973), умение чувствовать различия в оттенках значений лексем было им знакомо. Во многих случаях в лексиконах одному латинскому слову соответствует два-три-четыре славянских и наоборот. Но многие значения латинских слов оказалось возможным определить только по контексту, поэтому перевод Атласа Блау не повторяет лексиконы, а дополняет и уточняет их. Сравним два фрагмента:

(1) Meridianus sic dictus, quasi Medidianus, transiens per utruque Polum Mundi, & per punctum cœli directè verticibus nostris incumbens, Æquinoctialem & Horizontem secans *ad angulos* rectos, dividit Cœlum, ut & Terram in duas partes æquales, quarum una tendit in ortum, altera in occasum. – **Полꙋденный сице нареченъ, аки средиденный, преходѧи чрезъ оба поли міра, и чрез точкꙋ нб҃се прѧмѡ наглавами нашими лежащь, равнителѧ, и Горізона пресѣкаѧи *из ꙋглѡвъ* прѧмых, раздѣлѧетъ нб҃о, ꙗкѡже иземлю на двѣ части равныѧ, ихже едина иде квостокꙋ, дрꙋгая же кЗападꙋ** (л. 3 об).[1]

(2) A Duvinæ fluvii ostiis, unde cursus auspicantur, legendum esse volunt totum illum tractum, qui universam ambit Scythiam ad ejus Orientalem usque *angulum*. – **Ѿ Двины реки оустеи ѿнюдꙋже теченіе начинаютъ, держатисѧ велѧтъ всегѡ онагѡ протѧженіѧ, еже всю ѡбходитъ Скіфію, даже дововосточнагѡ** (так!) **егѡ *кꙋта*** (л. 16).

Латинское «angulus» переведено разными лексемами, что свидетельствует о желании автора перевода подчеркнуть различие в значениях латинского слова.

[1] Латинский текст дается по изданию (Blaeu 1645). Часть листов в этой рукописи без фолиации. Церковнославянский текст цитируется по рукописи Син. 19. Графика и орфография соблюдается максимально. Исключение составляет диакритика как несущественная для рассматриваемой темы.

В *Лексиконе латинском* переводчики указывают лишь один вариант – ‘угол’ (ibd:83), но в контексте примера (2) становится ясно, что можно использовать и более точное словоупотребление. Славинецкий, желая подчеркнуть значение ‘пространство земли въ углѣ, образованномъ двумя сливающимися рѣками’ (Grinčenko/Грінченко 1907:1, 332), выбирает известный ему югозападнорусизм. Старославянское кѫтъ, восходящее к праславянскому лексическому фонду (ÈSSJa/ЭССЯ 12:75-78), имеет отражение во многих славянских язык, но значение ‘внутренний угол чего-либо’ в русском фиксируется только по диалектам - отмечается в южно- и западнорусских диалектах (SRNG/СРНГ 16:165). В польском данное значение также есть, лексему ‘kąt’ первой называет латинско-польский словарь в качестве перевода «angulus» (Sondel 1997:59).

По данным исторических словарей, в древнерусских памятниках XI-XIV вв. лексема с данным значением не зафиксирована, а более позднее тексты отмечают «кут» со значением ‘местность, расположенная на мысу, образуемом слиянием двух рек или поворотом реки’ в псковско-новгородских текстах (SRJa/СлРЯ19 8:146). Таким образом, московские книжники со словом скорее всего незнакомы, что позволяет киевским книжникам ввести его в качестве нового термина, уточняющего одно из значений латинской лексемы.

В других случаях мы отмечаем в тексте югозападнорусизмы, которые используются для снятия лексического повтора. Наряду с употребительными в московской разновидности церковнославянского языка лексемами их введение позволяет построить ряды однородных членов с синонимичными значениями. К примеру, в главе «Норвегия»:

(3) Petuntur præterea hine pelles preciosæ, *sevum,* butyrum, coria, *adeps* balenarum, pix liquida, trabes quernæ, robora, masi, asseres, magno vendenyium quæstu (8b) – **Взыскꙋютсѧ ксемꙋ ѿсюдꙋ кѡжи драги, *лой,* масло, оусмѣни, *тꙋкъ* фаленовый, смола влажна, бервена дꙋбоваѧ, дꙋби, ꙗблони, дски, свеликимъ продающи^х^ пріобрѣтеніемъ** (27).

В соответствии с латинскими «sev/bum» и «adeps» Славинецкий в Лексиконе латинском использует лексемы «тук» (для обоих слов) и «лой» (для первого из них) (Nimčuk/Німчук 1973:68, 366). При переводе слова необходимо разделить во избежание тавтологии. Лексема **тꙋкъ** старославянской и древнерусской письменности известна, отмечена в Псалтыри, ветхозаветных переводах, употреблена в Пандектах Антиоха (SRJa/СлРЯ 30:223). В Козмографии 1670 г., переведенном в Москве памятнике, она также встречается («какъ ту рыбу живую в-ыную воду в прудъ посадятъ, и та рыба отъ малыхъ рыбъ *тукомъ* обливается» (ibd.)). Употребляет ее и сам Славинецкий в *Гражданстве обычаев детских* - тексте, переведенном не ранее 1663 года: «подобаетъ ли *тукомъ* умазанныя персты или устами облизовати или о одежду утирати» (ibd.).

Лексема **лой** также известна древнерусской письменности, но встречается намного реже. По данным (SRJa/СлРЯ 8:276), самые ранние употребления отмечены в Златоструе и в сочинениях Феодосия Печерского, есть она в переводе Хроники Георгия Амартола. Исследования лексики XI-XIV вв., проводимые в последние десятилетия, показывают, что такое распределение лексем по разным памятникам для раннего периода оказывается значимым для определения места его создания (Pičhadze/Пичхадзе 2011). К XVII в. этот признак уже утрачивает свое значение.

В русских диалектах «лой» в значении ‘сало’ отмечено в основном в западных областях – Брянской, Смоленской, Псковской и т.д. (SRNG/СРНГ 17:112). Относящаяся к праславянскому лексическому фонду лексема широко распространена в разных славянский языках, в том числе в польском и украинском, причем «łoj»

как аналог латинского «seb/vum» дают многие словари (Sondel 1997:881; ÈSSJa/ ЭССЯ 15:260). Таким образом, киевские книжники, избегая полного повтора, вводят ранее использованную, но забытую лексему в церковнославянский язык. Далее в письменности XVII века «лой» также будет употребляться в переводах Епифания Славинецкого, к примеру в «Гражданстве обычаев детских»: «егда пиетъ в чаши не имать поверху плавати *тукъ* или *лой*» (SRJa/СлРЯ 8:277). Это говорит о полной синонимии значений лексем для автора и подчеркивает причину распределения лексем выше в примере (3).

Это коррелирует еще с одной лексической задачей, которую выполняют переводчики: они возрождают целый ряд церковнославянских лексем, широко распространенных в ранней письменности, в текстах, пришедших к нам от южных славян (Pičhadze/Пичхадзе 2011:52-77), но к XVII в. воспринимаемых уже как архаичные. Это глагол **(не)пщевати**, послелог **ради**, прилагательное **изѧщный** в значении ‘исключительный, выдающийся’ и многие другие. Так, в (SRJa/ СлРЯ 6:220) **изѧщный** отмечено в значении ‘самый лучший’ в Путятиной Минее, а ‘замечательный’ – только в 1629 году в *Похождении в Святую землю князя Радзивила Сиротки*, переведенной с польского. В Атласе Блау **изѧщный** оказывается едва ли не самым употребимым прилагательным, использованным для перевода разных латинских слов. Употребление югозападноруссизма «лой» вполне соответствует указанной тенденции.

Есть примеры использования в Атласе и не известного ранее в церковнославянской письменности слова, например «гай»:

(4) Samogitiæ Ducatus inter Livoniam & Borussiam situs, nullo neque oppido, neque castello, neque ædificio eximio insignis, silvis ac *nemoribus* horridus, solo melle, quod hic præstantissimum colligitur, notus est (11) – **Самогітіи кнѧ҃ство, междꙋ Лівоніею, и Борꙋссіꙋю положенно, ни единемъ ни градомъ, ни градцемъ, ни зданиіемъ изѧщнымъ знаменита, лѣсами и *гаѧми* страшными, самымъ медомъ, иже здѣ изѧщнѣйшій собираетсѧ, знаема есть** (л. 65)

Прочтение «silvis ac nemoribus» как ‘леса и рощи’ подсказано значением «nemoralis» = ‘относящийся к роще’, югозападнорусизм «гай» в значении ‘роща, небольшой лес’ (Grinčenko/Грінченко 1907 1:265), толкование по-польски как ‘odnoszący się do gaju’ (Sondel 1997:655) идеально подходит переводчику. По данным (SRJa/СлРя 22:223) «роща» в значениях ‘поросль, молодые деревья’ и ‘лес, не подлежащий вырубке’ отмечена лишь в деловой письменности XVI-XVII вв. «Гай» в письменных памятниках Московской Руси зафиксирован только в южновеликорусских говорах (Mžel’skaja/ Мжельская 4:58) и не отмечен в центральных. Использование регионализма сохраняет церковнославянский текст в рамках стандартного регистра, тогда как использование русизма «роща» снизило бы регистр текста.

Иногда использование югозаднорусизма выявляет, по-видимому, незнание киевскими книжниками привычного для восточнославянских памятников слова, к примеру раннего восточнославянского заимствования «якорь», которое встречается уже в древнейших собственно русских переводах (Pičhadze/Пичхадзе 2011: 85). Славинецкий употребляет югозападнорусизм **котва**:

(5) Estque sinus profundus, ut qui naves onerarias C C atq; amplius lastarum, sine periculo in portum deducat ad ipsas usque mercatorum casas, ubi vel *anchoras* jacere, vel faxis funes fuos alligare licet (9) – **Єстьже нѣдро глꙋбоко, ꙗкѡ еже корабли ѡбременныѧ, с҃ иболіе Ластѡвъ, безбѣдства впристанище низводитъ, даже досамых кꙋпецкихъ храминъ, идѣже или *котвы* метати, или къ каменіемъ оужꙗ своѧ привѧзовати годствꙋетъ** (29).

В более ранних переводных памятниках в значении ‘якорь’ встречается лексема **котъка**[2] (SRJa/СлРЯ 7:382): отмечена она в гомилиях Успенского сборника, в Великих Минеях Четьих XVI в. (судя по контексту, в житии Климента, папы Римского: «навяжете на выю ему *котку*, анкиру, и въвръзите и в море», память 25 ноября). «*Kotьka», восходящая к праславянскому лексическому фонду, встречается в значении ‘якорь’ в разных славянских языках, так же как и «котва», присутствие которой в украинском языке Фасмер выводит из польского (Fasmer/Фасмер 2004 II:350), а (ÈSSJa/ЭССЯ 11:214) из праславянского «*koty». Однако к XVII в. лексема «котъка» из московской письменности исчезает, появляясь в югозападнорусских памятниках, к примеру в лексиконах (SRJa/СлРЯ 7:379). Сам Славинецкий использует в лексиконе «котва = anchora, ancora» (Nimčuk/Німчук 1973: 460).

О стремлении Славинецкого придать югозападнорусизмам статус книжных слов, использовать их для повышения регистра книжного текста, свидетельствуют примеры, когда латинская лексема переведена двояко. Посмотрим примеры 6-7:

(6) aut per Topographium vero propria & particularis description partium Chorographiæ, ut Urbis cujusdam, Pagi, Arcis, *Turris*, aut alterius particulæ (б/л) – **Топографіею же собственное и частное ѡписаніе частей Хорографіи: ꙗкоже есть града нѣкоегѡ, села, града, *вежи,* или иныꙗ частицы** (л.1)

(7) Muro fortissimo propugnaculisque & *turribus* densis, vallo insuperabili (11) – **Стѣною крѣпчаишею, и твержами, и *пиргами* гꙋстыми, острогомъ непобѣдимымъ** (32).

Лексема **вежа**, по данным (SRNG/СРНГ:4,94), имеет значение ‘башня’ в западнорусских диалектах. В этом значении слово известно и украинскому языку. Как «wieża» переводит латинское слово (Sondel 1997:962). В церковнославянском языке XVII в. оно не закрепилось, хотя его использует Евфимий Чудовский в переводе Проскинитария Арсения Калуды, причем с объяснением «*вежами*, сиречь башнями» (SRJa/ СлРЯ 2:51).

Грецизм, использованный Славинецким, оказался гораздо более распространен в книжном языке второй половины XVII в.: он широко используется в Атласе Блау, не раз отмечен в Проскинитарии Арсения Калуды. Нам удалось установить, что в конце XVII в. лексема «пиргъ/а» стала употребляться очень широко. Мы находим ее в словарях иностранных слов в азбуковниках (например, в Син.353). Кроме того, лексема употребляется в сделанных в конце XVII в. переводах сочинений географического содержания (*Хорография и топография… земли святыя*, переведенная с латинского и польского, Син. 745). В докладе «Новый Завет в переводе Епифания Славинецкого – Евфимия Чудовского: к вопросу о славянских источниках текста» Т.В. Пентковская[3] показала, что в Мф. 21:33 во всех известных редакциях использована лексема «столпъ», и только в Епифаниевом Новом Завете читается «и созда пvргъ» (Isačenko 2004:65). В *Словаре непереведенных речений*, предшествующих переводу Нового Завета в рукописи Син. 492, к таковым Епифаний относит **пиргъ**.

Таким образом, «вежа» в XVII в. оказалась вытеснена более высоким по статусу словом, грецизмом, не удержалась в книжно-литературном языке. А вот язык XVIII в. демонстрирует иную тенденцию: «пирга» перестает употребляться,

[2] Пользуясь случаем, автор хочет поблагодарить рецензента, обратившего наше внимание на употребление лексемы «котъка» в ранних переводах Апостола, однако словари такое употребление не зафиксировали.

[3] Доклад сделан на конференции «Политическая/ конфессиональная/ национальная/ языковая карта Восточной Европы» в г. Вильнюс (Литва), прошедшей 5-10.11.2012 г.

а «вежа» возвращается, причем с пометами «славянизм» (S18/C18). Так же характеризует лексему **вѣжа** Словарь Академии Российской (SAR/CAP 1:964).

Наконец, приведем пример использования югозападнорусизма для выполнения иной функции. В главе «Свекиа» мы встречаем полонизм:

(8) Habent tamen adhuc in omnibus *comitiis*, una cum reliquis Regni Statibus, sua suffragia & vota (11b) – **Имꙋтъ обаче еще, навсѣ̑ *сеймах̑* кꙋпнѡ спрочими Цр҃тва станами своѧ совѣти, и обѣти** (33).

Словарь Фасмера однозначно определяет лексему как заимствованную из польского (Fasmer/Фасмер 2004 III:592). Ее появление в русском литературном языке автор словаря связывает с творчеством Ф. Прокоповича. Современный (SRJa/ СлРЯ 24:36) демонстрирует употребление лексемы «сейм» наряду с вариантом «сойм» (SRJa/ СлРЯ 26:110) в значении ‘собрание, сборище’ и ‘представительный съезд, собрание сословного характера в средневековых западноевропейских государствах’ в целом ряде переводных и оригинальных текстов XVII в. Среди них есть переведенные с польского и с латинского языков, в том числе Козмографии. Нельзя не обратить внимание на тот факт, что употребление полонизма не всегда связано только с Польшей: так, в Козмографии 1670 г. «сойм» собирается в Гишпании (ibd.). В нашем источнике в главе «Полониа» мы ожидаемо при употреблении латинского «comitium» встречаем тот же перевод (пример 10):

(9) Caput provinciæ est Varsavia, Warssawa, regni *comitiis*, quæ hic haberi consueverunt, celebris (31b) – **Глава епархіи есть Варсавіа, Варшава, Царства *Сеймами*, иже ꙁдѣ имѣтисѧ обыкоша, славна** (65).

Во всех остальных частях текста перевод «comitium» дает вариант «комитство», то есть переосмысляется восходящее к греческому значение слова.

3. Выводы

Лингвистический статус югозападнорусизмов в церковнославянских текстах второй половины XVII в., связанных с деятельностью образованных киевских книжников (Епифания Славинецкого, Арсений Сатановского и других), получает новое наполнение в связи с расширением использования самого книжного языка. Церковнославянский язык получает статус ученого, причем именно географические тексты сразу после грамматики и риторики изменяют свой статус: астрономия входит в перечень семи свободных искусств, относясь к квадривиуму наряду с арифметикой, музыкой и геометрией, о чем, безусловно, известно киевским книжникам. Следовательно, язык астрономического (а затем и географического) текста должен вписываться в те лингвистические параметры, который описывает церковнославянская грамматика. А известная переводчиком грамматика принадлежит к югозападнорусскому изводу, наличие в ее языке полонизмов и украинизмов естественно. Под влиянием грамматического языка происходит расширение сферы использования югозападнорусизмов.

Литература

Blaeu G. I. 1645. *Theatrum orbis terrarium, sive Atlas novus in quo tabulae et descriptions omnium Regionum.* Amsterdami.

ÈSSJa. 1974 – nast.vr. *Ètimologičeskij slovar' slavjanskih jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond.* Vypuski 1-37. Moskva. / ЭССЯ. 1974 – наст.вр. *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд.* Выпуски 1-37. Москва

Fasmer, M. 2004. *Ètimologičeskij slovar' russkogo jazyka*. T. I-IV. Moskva. / Фасмер, М. 2004. *Этимологический словарь русского языка*. Т. I-IV. Москва.

Grinčenko, B. 1997. *Slovar' ukrajins'koji movi.* T. I. Kijiv. / Грінченко, Б. 1907. *Словарь української мови*. Т. I. Київ. http://www.hrinchenko.com.

Isačenko, T.A. 1999. Perevod i tolkovanie v «ellino-slavenskoj» škole Čudova monastyrja (vtoraja polovina XVII veka). V: *Traduzione e rielaborazione nelle Letterature di Polonia Ucraina e Russia XVI-XVIII secolo*. Milano. / Исаченко, Т.А. 1999. Перевод и толкование в «еллино-славенской» школе Чудова монастыря (вторая половина XVII века). В: *Traduzione e rielaborazione nelle Letterature di Polonia Ucraina e Russia XVI-XVIII secolo*. Milano.

Isačenko, T.A. 2004. *Neues Testament in der Übersetzung des Priestermönchs Jepifanij Slavynec'kij*. Faksimile. Biblia Slavica. Serie III: Ostslavische Bibeln. Band 2. Paderborn – München – Wien – Zürich.

Kuz'minova, E.A., Litvinjuk, E.E. 2008. Epifanij (Slavineckij). V: *Pravoslavnaja ènciklopedija*. T. 18. Moskva, 552-556. / Кузьминова, Е.А., Литвинюк, Е.Е. 2008. Епифаний (Славинецкий) В: *Православная энциклопедия*. Т. 18, Москва, 552-556.

Mžel'skaja, O.S. (red). 2004 – nast.vr. *Slovar' obihodnogo russkogo jazyka Moskovskoj Rusi XVI-XVII vekov*. Vypuski 1-5. Sankt-Peterburg. / Мжельская, О.С. (ред). 2004 – наст.вр. *Словарь обиходного русского языка Московской Руси XVI-XVII веков*. Выпуски 1-5. Санкт-Петербург.

Nikolaeva, N.G., Kuz'min, S.I. 2015. *«Bogoslovie» Ioanna Damaskina v cerkovnoslavjanskoj tradicii i recepcii XVI-XVIII vv.* Kazan'. / Николаева, Н.Г., Кузьмин, С.И. 2015. *«Богословие» Иоанна Дамаскина в церковнославянской традиции и рецепции XVI-XVIII вв*. Казань.

Nikolenkova, N.V. 2013. Strategii formirovanija cerkovnoslavjanskogo jazyka kak jazyka nauki v XVII v. (na primere perevoda Atlasa Blaeu). V: Moldovan, A.M. (red.). *Slavjanskoe jazykoznanie. XV Meždunarodnyj s"ezd slavistov. Minsk, 21-27 avgusta 2013 g. Doklady rossijskoj delegacii*. Moskva, 590-609. / Николенкова, Н.В. 2013. Стратегии формирования церковнославянского языка как языка науки в XVII в. (на примере перевода Атласа Blaeu). В: Молдован, А.М. (ред.). *Славянское языкознание. XV Международный съезд славистов. Минск, 21-27 августа 2013 г. Доклады российской делегации*. Москва, 590-609.

Nimčuk, V.V. 1973. *«Leksikonъ latynskyj» JE. Slavynec'koho. «Leksykon sloveno-latyns'kyj» JE. Slavynec'koho ta A. Korec'koho-Satanovs'koho*. Kyjiv. / Німчук, В.В. 1973. *«Лексіконъ латинский» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського*. Київ.

Pičhadze, A.A. 2011. *Perevodčeskaja dejatel'nost' v domongol'skoj Rusi*. Moskva. / Пичхадзе, А.А. 2011. *Переводческая деятельность в домонгольской Руси.* Москва.

S18. 1984 - nast.vr. *Slovar' russkogo jazyka XIII v.* Leningrad. / С18. 1984 - наст.вр. *Словарь русского языка XVIII в.* http://feb-web.ru/feb/sl18.

SAR. 1789. *Slovar' Akademii Rossijskoj*. Čast' 1. / САР. 1789. *Словарь Академии Российской*. Часть 1.

SRJa. 1975 – nast.vr. *Slovar' russkogo jazyka XI-XVII vekov.* Vypuski 1-30. Moskva. / СлРЯ. 1975 – наст.вр. *Словарь русского языка XI-XVII веков*. Выпуски 1-30. Москва.

SRNG. 1965 – nast.vr. *Slovar' russkih narodnyh govorov*. Vypuski 1-46. Moskva – Leningrad. / СРНГ. 1965 – наст.вр. *Словарь русских народных говоров.* Выпуски 1-46. Москва – Ленинград.

Sobolevskij, A.I. 1903. *Perevodnaja literatura Moskovskoj Rusi XIV-XVII vekov*. Sankt-Peterburg. / Соболевский, А.И. 1903. *Переводная литература Московской Руси XIV-XVII веков*. Санкт-Петербург.

Sondel, J. 1997. *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*. Kraków.

Taman', V.M. 1961. K voprosu o pol'skom vlijanii na literaturnyj jazyk Moskovskoj Rusi. V: *Načal'nyj ètap formirovanija russkogo nacional'nogo jazyka*. Leningrad, 197-204. / Тамань, В.М. 1961. К вопросу о польском влиянии на литературный язык Московской Руси. В: *Начальный этап формирования русского национального языка.* Ленинград, 197-204.

Vinogradov, V.V. 1982. *Očerki po istorii russkogo literaturnogo jazyka XVII-XIX vv*. Moskva / Виноградов, В.В. 1982. *Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX вв*. Москва.

Zapol'skaja, N.N. 1999. «Prostoj» jazyk Biblii F.Skoriny i Psaltyri A.Firsova: rekonstrukcija mehanizma grammatičeskogo podobija. V: *Èvoljucija grammatičeskoj mysli slavjan XIV-XVIII vv*. Moskva, 109-128. / Запольская, Н.Н. 1999. «Простой» язык Библии Ф.Скорины и Псалтыри А.Фирсова: реконструкция механизма грамматического подобия. В: *Эволюция грамматической мысли славян XIV-XVIII вв.* Москва, 109-128.

Zapol'skaja, N.N. 2001. Problema transljacii/èliminacii kul'turno dominirujuŝego literaturnogo jazyka. V: *Jazykovaja sistema i ee razvitie vo vremeni i prostranstve. Sb.naučn. trudov k 80-letiju prof. K.V. Gorškovoj*. Moskva, 59-79. / Запольская, Н.Н. 2001. Проблема трансляции/элиминации культурно доминирующего литературного языка. В: *Языковая система и ее развитие во времени и пространстве. Сб.научн. трудов к 80-летию проф. К.В.Горшковой*. Москва, 59-79.

МГУ имени М.В.Ломоносова
Ленинские горы ГСП-1
Москва – Russia

Наталья Николенкова
(natanik2004@mail.ru)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 208-217.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

ВЗАИМНОСТЬ КАК ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Reciprocity as a functional semantic field in the Russian language

Abstract: The paper presents lexical, grammatical and situational means of expressing reciprocal meaning in the Russian language according to functional semantic linguistics. The author discusses the inner structure of the functional semantic field of reciprocity and its relationship with other fields such as verbal multiplicity and voice. It is pointed out that the centre of the field is represented by lexical means of expression, with situational means on the periphery and grammatical means placed between the two of them. The author pays special attention to verbs of mutual aktionsart and grammatical reciprocity and compares the semantic and actant structure of mutual situations containing the verbs mentioned above.

Keywords: reciprocal meaning, functional semantic fields, aktionsart, distributive meaning.

1. Введение

Общеизвестно, что взаимность считается частным случаем симметричных отношений. Взаимные отношения предполагают два или более участников, каждый из которых одновременно выполняет по две симметричные роли (субъекта и объекта) (Nedjalkov/Недялков 1991:276; Knjazev/Князев 1998; Knjazev/Князев 2007: 316-317; Шлуинский 2005:182).

А.Б. Летучий в своей работе устанавливает два компонента взаимного (реципрокального) действия: «1. замкнутость (субъекты совершают действие между собой, а не с кем-либо еще) 2. двунаправленность (действия совершают оба субъекта)» (Letučij/Летучий 2005). Правомерно отмечается Ю.П. Князевым, что взаимность имплицирует неединичность действия, т. е. в случае взаимных ситуаций можно говорить о предикативной множественности, которая может проявляться в мультипликативном, дистрибутивном и, по нашему мнению, и итеративном характере протекания действия (Knjazev/Князев 2007:319).

Взаимные конструкции следует отграничить от социатива (совместности), комитатива и рефлексива. В социативных отношениях симметричные актанты выполняют одну и ту же семантическую роль (либо субъект, либо объект), т. е. речь идет о паралелльных, совместных действиях, см. пример (1). Комитатив, подобно к социативу, указывает на совместные действия субъектов, один из которых выделяется и занимает позицию подлежащего. Другой же субъект выполняет функцию дополнения или обстоятельства, см. пример (2). Различительной чертой рефлексива является однореферентность актантов ситуации, см. пример (3) (Nedjalkov/Недялков 1991:276-279).

(1) Иван и Борис работают вместе.
(2) Иван работает с Борисом вместе.
(3) Иван умывается.

Отметим, что объем семантической категории взаимности, и, следовательно, соотношение между перечисленными выше категориями в лингвистической литературе интерпретируется неоднозначно. По мнению В.П. Недялкова, рефлексив включает в себя реципрок, а социатив входит в состав реципрока в качестве его подкатегории (ibd:277-279). С другой стороны, некоторыми лингвистами более обширной категорией считается совместность, включающая взаимность как ее особый случай (Zaliznjak Anna, Šmelev/Зализняк Анна, Шмелев 2001:235). Взаимность можно рассмотреть и как отдельную семантическую категорию, смежную, временами пересекающую с некоторыми другими категориями. Эту позицию занимает и Ю.П. Князев (Knjazev/Князев 2007:319). В нашей работы мы тоже будем придерживаться последней трактовки.

В рамках нашего исследования попытаемся найти ответ на следующие вопросы:

1. Какова внутренняя структура семантической категории, и основывающего на ней функционально-семантического поля[1] (в дальнейшем – ФСП) взаимности?

2. Как относится семантическая категория и ФСП взаимности к другим семантическим категориям и ФСП?

3. Какие семы выделяются в семантической зоне глаголов со значением взаимности?

2. Внутренняя структура ФСП взаимности

ФСП взаимности, подобно другим ФСП, имеет разноуровневый характер, поскольку значение взаимности может проявляться на морфологическом, лексическом, и даже на ситуативном уровнях. Наглядным является пример Ю.П. Князева, в котором обнаруживается четыре средства выражения значения взаимности, см. пример (4).

(4) Мы заметили, что больные паркинсонизмом, лечившиеся у нас, много *общались между собой*, навещали *друг друга, перезванивались* (*Известия*, 16.06.2001)[2].

Рассмотрим средства выражения реципрокального значения поочередно.

Самым тривиальным средством выражения значения взаимности можно считать глаголы с постфиксом *-ся* типа *целоваться, знакомиться, ссориться, встречаться, жениться, разводиться, видеться, советоваться, мириться, обниматься, толкаться*, которые по традиционной грамматике называются возвратно-взаимными глаголами. В.П. Недялковым для обозначения таких глаголов употребляет термин «грамматические реципроки» (Nedjalkov/Недялков 1991:277-278). Данные глаголы представляют собой дериваты несимметричных глаголов *целовать, знакомить, ссорить, встречать, женить, разводить, видеть, советовать, мирить, обнимать*, *толкать,* см. примеры (5а) и (5б).

(5а) Отец и сын обнялись.
(5б) Отец обнял сына.

Заслуживают внимания реципроки с постфиксом *-ся*, не имеющие коррелята без постфикса *-ся*, напр. *бороться, драться, соглашаться, договариваться,*

[1] Под термином «функционально-семантическое поле», принадлежащим А.В. Бондарко, понимается «двустороннее (содержательно-формальное) единство, формируемое грамматическими (морфологическими и синтаксическими) средствами данного языка вместе с взаимодействующими с ними лексическими, лексико-грамматическими и словообразовательными элементами, относящимися к той же семантической зоне» (Bondarko/Бондарко 2003:40). Заметим, что в рамках настоящей работы понятие ФСП будет расширено за счет включения ситуативных элементов.

[2] Пример заимствован из работы (Knjazev/Князев 2007:320).

общаться, сражаться. В лингвистической литературе такие глаголы называются необратимыми реципрокальными глаголами (Knjazev/Князев 2007:321) или лексическими реципроками (Nedjalkov/Недялков 1991:277-278).

Не вызывает сомнения, что к реципрокам относится группа глаголов с формантом *пере-...-ыва-...ся* типа *перебраниваться, переглядываться, переговариваться, перезваниваться, перекидываться*, *перемигиваться, переписываться, переругиваться, пересмеиваться, перестреливаться, перестукиваться, перешептываться, перешучиваться,* и т. д., которые принято назвать глаголами взаимного способа действия (в дальнейшем – СД) (Zaliznjak Anna, Šmelev/Зализняк Анна, Шмелев 1997:105). Известны еще термины «длительно-дистрибутивно-взаимный СД» (Avilova/Авилова 1976:299), «длительно-взаимный СД» (Šeljakin/Шелякин 2008: 166). Заметим, что некоторые из перечисленных выше глаголов имеют коррелят совершенного вида, см. *переглянуться, перекинуться, перемигнуться, перестукаться, перешепнуться*.

По мнению Ю.П. Князева к способам выражения взаимности можно причислить и глаголы с префиксально-постфиксальным образованием типа *съехаться, спеться, сговориться, сыграться, созвониться, списаться, сработаться* (Knjazev/Князев 2007:321, 345-346). Однако, как нам кажется, данные глаголы передают не обмен действиями, а проведение таких однотипных действий несколькими субъектами, в результате которых достигается какое-то совместное состояние. Значение соединения, установления и поддержания контакта, т.е. само взаимодействие субъектов, на которое указывает в своей работе Ю.П. Князев, на наш взгляд, возникает в результате параллельных действий, поэтому такие глаголы больше сближаются к совместным, чем взаимным отношениям.

Некоторые лингвисты к реципрокам относят такие глаголы, которые указывают на действия, подразумевающие несколько субъектов, напр. *дружить, разговаривать, беседовать, спорить, дискутировать, воевать, враждовать*, *конфликтовать,* см. (ibd:2007:321)[3]. Такие глаголы можно считать немаркированными средствами выражения реципрока и назвать семантическими реципроками[4].

Помимо глаголов значение взаимности выражается взаимными местоимениями *друг друга*, *один другого* и сочетанием *между собой.* В работе (Letučij/Летучий 2009) проводится тщательный анализ двойного реципрока, т. е. конструкций с двойным маркированием взаимного значения: сочетаний глаголов с постфиксом *-ся* с местоимением *друг друга* и показателем *между собой* типа *встречаться друг с другом*, а также сочетаний лексических реципроков с местоимением *друг друга* и показателем *между собой* типа *конкурировать друг с другом*. Автором убедительно доказывается, что реципроки, состоящие из одного взаимного глагола и двойные реципроки не являются синонимичными. Кроме того, в работе делается вывод о том, что употребление двойного реципрока обусловливается наличием семы «смена состава участников» (ibd:347). В ходе его анализа естественным образом возникает вопрос о соотношении взаимного местоимения *друг друга* (точнее – его комитативной предложной формы *друг с другом*) и показателя *между собой*. Согласно наблюдениям автора, оба показателя указывают на значение замкнутости ситуации внутри группы участников[5]. Различие между ними становится очевидным, когда они употребляются в одном контексте: маркер *друг*

---

[3] Ю.П. Князев заимствует термин из (Janko-Trinickaja/Янко-Триницкая 1962:190).

[4] Заметим, что в некоторых работах они рассматриваются как лексические реципроки, см. (Letučij/Летучий 2009:337).

[5] Относительно семантического сопоставления местоименных конструкций *друг друга* и *между собой*, а также о лексических ограничениях их употребления см. еще работу (Knjazev/Князев 1998).

с другом акцентирует внимание на том, что участники реципрокальной ситуации относятся к различным группам, в то время как маркер *между собой* подчеркивает взаимный характер ситуации внутри некоторой группы (ibd:356-359).

Особенность семантики местоимения один другого, по мнению Ю.П. Князева, заключается в указании на последовательный характер протекания действий, см. пример (6), или на перемещение ситуаций в пространстве, см. пример (7) (ibd:350-351).

(6) Потом *одного за другим* двух депутатов изобличили во взятках. (Преступная власть Коврова (2003) // *Криминальная хроника*, 2003.07.24.НКРЯ[6])

(7) Трамвай неторопливо постукивал *от одной* остановки *к другой*, город был серо-черным, но деревья кое-где уже не казались мёртвыми. (Андрей Волос. Недвижимость (2000) // *Новый мир*, 2001. НКРЯ)

Мы считаем, что в семантическом поле местоимения *один другого* в примере (6) центральную позицию занимает последовательность аналогичных действий, направленных на два объекта. В данном случае затруднительно говорить о выражении взаимного отношения, поскольку сема двунаправленности действия не проявляется. Что касается значения перемещения ситуации в пространстве, мы считаем, что оно, по подобной причине, тоже не относится к сфере взаимности. Различие между указанием на последовательность действий и обозначением их взаимного характера ярко демонстрируется примером (8).

(8) *Одна за другой* сменяли *друг друга* на подиуме модели и клиентки, раскрывая гостям тайны сезона весна-лето-2002. (Эльвира Савкина. Max Mara вывела vip-леди Самары на подиум (2002) // *Дело (Самара)*, 2002.05.26. НКРЯ)

Ю.П. Князев в своей работе устанавливает, что, кроме упомянутых выше значений местоимение *один другого* может обозначать «ситуации, объединенные общностью референтов и взаимной направленности их действий, но возникшие относительно независимо друг от друга и необязательно в один и тот же момент времени» (Knjazev/Князев 2007:351).

(9) Молодцы мигом забылись, начали пихаться, меряться силами, выталкивая *один другого* со скамьи. (Олег Павлов. Карагандинские девятины, или Повесть последних дней // *Октябрь*, 2001. НКРЯ)

Как показывает пример (9), в семантике местоимения *один другого* можно обнаружить сему двунаправленности действия, поэтому здесь мы, несомненно, имеем дело со взаимным местоимением. Однако, приведенные примеры наводят нас на мысль, что местоимение *один другого* нельзя считать показателем взаимности во всех его значениях. Видимо, проявление семы взаимности тесно связано с грамматической формой данного местоимения: в сочетании с предлогами временного или пространственного значения оно не может указать на двунаправленный характер ситуации.

К показателям взаимности относятся наречия *взаимно*, *обоюдно* и связанные с ними прилагательные *взаимный, обоюдный*, а также префиксы *взаимо-* и *обоюдо-*, см. *взаимодействие* и *обоюдовыгодный*. Относительно наречия *взаимно*, А.Б. Летучий отмечает, что оно, как правило, сочетается с другими показателями взаимности в предложении, см. примеры (10) и (11).

(10) И это отнюдь не означает, что почта заменила банки, просто они научились хорошо *взаимно* дополнять *друг друга*, оставаясь юридически независимыми. (Денежные переводы мигрантов - фактор инновационного развития мировой финансовой инфраструктуры // *Вопросы статистики*, 2004. НКРЯ)

[6] Примеры с пометой НКРЯ взяты из Национального корпуса русского языка.

(11) Это было не просто ощущение настоящего ансамбля, а скорее творческое соперничество в самом благотворном его проявлении: мы как бы «поднимали планку» и в то же время взаимно поддерживали один другого. (И.К. Архипова. *Музыка жизни* (1996) НКРЯ)

Наречие *взаимно* часто сочетается с прилагательными, напр. *взаимно романтические чувства, взаимно вежливы, взаимно уравновешены* и т.д. Автор правомерно обращает внимание на то, что в отличие от наречия *взаимно*, прилагательное *взаимный* может передать значение совместности: *взаимное согласие* ’согласие всех участников ситуации’ (Letučij/Летучий 2005)[7]. Не отвергая идею автора, мы считаем, что в данном случае допустимо и проявление двунаправленности действия, поскольку ситуацию можно толковать следующим образом: ’X соглашается с Y, Y соглашается с X’. Что касается префиксов, автором правомерно утверждается, что префикс *взаимо-* не может выражать значение совместности (см. *взаимодействие, взаимоотношения, взаимопроникновение, взаиморасчеты, взаимозаменяемость, взаимопроверка* и т.д.), а префикс *обоюдо-,* наоборот, тяготеет к ассоциативному употреблению (ibd), ср. *обоюдополезный, обоюдовыгодный*. Перечисленные выше местоимения, наречия, прилагательные и префиксы нами рассматриваются как лексические средства выражения реципрока.

Значение взаимности может проявляться и на уровне ситуации, см. пример (12), в котором взаимное отношение налицо, однако реципрокальное значение остается морфологическими или лексическими средствами немаркированным.

(12) Игорь узнал меня и я тоже узнала Игоря. ’мы с Игорем взаимно узнали друг друга’

Подытоживая изложенное выше, можно прийти к выводу, что ядром ФСП являются лексические средства, поскольку их лексическое значение непосредственно связано с взаимностью. В окружении ядра находятся морфологические средства выражения, а ситуативные средства занимают периферийную позицию, см. схему № 1.

Схема № 1

[7] В статье (Letučij/Летучий 2005) помимо сочетаемостных ограничений на употребление наречия взаимно детализируются и его семантические ограничения.

3. Отношение ФСП взаимности к другим ФСП

Как уже было сказано, поле взаимности тесно связано с ФСП залоговости и относящими к нему микрополями рефлексивности, комитативности и совместности с одной стороны, и с семантической категории глагольной множественности, точнее с одной из основывающихся на ней ФСП дистрибутивности – с другой. В дальнейшем мы рассмотрим связь между дистрибутивностью и взаимностью на материале глаголов взаимного способа и грамматических реципроков.

Исходим из общеизвестного семантического толкования дистрибутивности по В.С. Храковскому, согласно которому дистрибутивный тип глагольной множественности можно охарактеризовать следующими семантическими признаками:

1) «множество повторяющихся ситуаций P_1, P_2, … P_n осуществляется в один период времени T» (Hrakovskij/Храковский 1989:23);

2) «в каждой из повторяющихся ситуаций, входящих в множество, участвуют не полностью тождественные наборы актантов» (ibd:24).

Напомним, что глаголы взаимного СД указывают на осуществление повторяющегося действия несколькими субъектами, поскольку происходит взаимный обмен действиями. В силу этого, данные глаголы можно относить к субъективным дистрибутивам (термин В.С. Храковского). Что касается грамматических реципроков, в их значении глагольная множественность проявляется в том, что взаимные действия можно рассматривать как совокупность двух или более аналогичных микродействий.

Стоит обратить внимание на участников взаимных ситуаций. В.П. Недялковым было определено три основных смысловых типа симметричных актантов (Nedjalkov/Недялков 1991:287-288):

А. Одноименный актант: субъект взаимных действий манифестируется существительным в форме множественного числа именительного падежа или личным местоимением множественного числа, см. примеры (13) и (14).

(13) *Люди* собираются какими-то группами, о чем-то шепчутся, как-то странно между собой *переглядываются* (Войнович. *Москва 2042*).

(14) *Познакомились они* в апреле. Варя тогда лишь мечтала о новой квартире. (Сергей Довлатов. *Дорога в новую квартиру* (1987) НКРЯ)

Б. Разноименный актант: Один из симметричных субъектов выражается существительным в форме творительного падежа единственного или множественного числа, см. примеры (15) и (16).

(15) […] Лео, предвкушая это место, заранее начинал улыбаться, кивать головой, *переглядываться с собравшимися*, поощряя их обратить внимание на то, что сейчас последует (Войнович. *Москва 2042*).

(16) *Я познакомился с* Екатериной Алексеевной вскоре после смерти отца. (И.Э. Кио. *Иллюзии без иллюзий* (1995-1999) НКРЯ).

В. Собирательный актант: актант выражается собирательным существительным в форме именительного падежа, см. (17).

(17) *Зал* начал оживленно *перешептываться* (Слаповский. *Заколдованный участок*).

Очевидно, в примерах (13)-(17) речь идет об аналогичных микродействиях, составляющих одно целостное макродействие. Мультисубъектность, однако, эксплицитно выражается только в примерах (13), (14), (15) и (16), в которых форма множественного числа или комитативная конструкция указывает на множественность субъекта. В отличие от этих контекстов, в примере (17) мультисубъектность

передается не формальными средствами, а семантикой субъекта (Paloši/Палоши 2015:384-385).

Наши примеры свидетельствуют о том, что первые два типа симметричных актантов могут выражаться как глаголами с постфиксом *-ся*, так и глаголами взаимного способа действия. Третий тип однако, как нам кажется, при помощи грамматических реципроков не манифестируется: **Группа познакомилась. *Делегация начала ссориться.*

Представляют интерес контексты типа (18), в которых просто называется действие, симметричный субъект эксплицитно не выражается. На наш взгляд, в примере (18) симметричным субъектом можно считать людей вообще, т.е. мы имеем дело с обобщенным симметричный субъектом. НКРЯ не содержит аналогичных контекстов с глаголами возвратного СД типа **Он любит переглядываться / перешучиваться / перешептываться*.

(18) Не любил *ссориться*, ему все чтоб тихо. (Василь Быков. *Знак беды* (1982) НКРЯ)

В некоторых случаях можно говорить о контекстуальном симметричном субъекте. В примере (19) симметричный субъект находит манифестацию не в комитативной конструкции (в форме творительного падежа с предлогом *с*), а в другой части предложения. Необходимо обратить внимание и на то, что при этом глагол стоит в форме единственного числа. Из двух параллельных микродействий называется лишь одно, а ответное микродействие всего лишь подразумевается.

(19) Тут Володя представил меня: - Ленни, *познакомься*, это моя жена. (Сати Спивакова. *Не всё* (2002) НКРЯ)

Заметим, что в НКРЯ примеры на подобное употребление глаголов взаимного СД нами не найдены: **не переглядывайся, *не переговаривайся, *не перешептывайся*.

Принимая во внимание высказывания (18) и (19), нами предлагается прибавить еще два смысловых типа симметричных актантов: 4-ый тип можно условно назвать обобщенным симметричным актантом, а 5-ый тип – контекстуальным симметричным актантом.

Перейдем к рассмотрению временного параметра взаимных действий. Напомним, что по определению В.С. Храковского, одним из признаков дистрибутивных ситуаций является единый период времени осуществления действия. Относительно взаимных действий можно установить, что они действительно осуществляются в один период времени, но необходимо обратить внимание на то, что продолжительность периода неограниченна, т. е. микроситуации могут проходить и с более длительными интервалами, и таким образом в семантическом поле глагола может проявляться сема итеративности, см. пример (20).

(20) Я его полюбила. Теперь мы *перезваниваемся* (Сати Спивакова. *Не всё*. НКРЯ).

Как нам кажется, в большинстве случаев отдельные однородные микродействия распределяются во времени последовательно. В примере (20) очевидно, что микродействия проходят поочередно с некоторыми (более продолжительными) интервалами. Подчеркнем, что такое наблюдение противоречит мнению В.П. Недялкова о признаках взаимных отношений, а именно тому, как было упомянуто выше, что симметричные роли выполняются одновременно. Мы предполагаем, что продолжительность временного интервала зависит от лексического значения глаголов и от ситуациативного контекста: интервал между микродействиями может приближаться к нулю, если глаголы передают настолько быстрый обмен однотипными действиями, и отдельные, последовательные, однократные или

многократные акты могут восприниматься как единый процесс мультипликативных актов. Ср. (15). Что касается грамматических реципроков, в их случае, на наш взгляд, речь идет об одновременных микроситуациях, см. глаголы типа *обниматься, целоваться, знакомиться, советоваться, мириться* и т. д. Следовательно, в семантической зоне глаголов со взаимным значением сема темпоральности может отойти на периферию семантического поля глаголов и стать ирреливантной (Paloši/Палоши 2015:385).

Принимая во внимание всё изложенное, мы толкуем значение глаголов взаимного СД следующим образом: 'определенное или неопределенное количество X-ов обменивается P / X и Y обмениваются P одновременно или последовательно'. В семантическое поле глаголов со взаимным значением входят семы дистрибутивности, кратности (мультипликативности и итеративности) и темпоральности (одновременности / последовательности). Семы дистрибутивности и кратности занимают центральную позицию, в то время как темпоральность располагается на периферии семантического поля, см. схему № 2.

Схема № 2

4. Итоги

Наш семантический анализ подтвердил, что ФСП взаимности является микрополем ФСП залоговости, который пересекается с ФСП дистрибутивности.

Среди средств выражения значения взаимности выделяются лексические, морфологические и ситуативные средства. Центральную позицию в ФСП занимают лексические средства.

В рамках анализа более интенсивное внимание было уделено морфологическим средствам: глаголам взаимного СД и грамматическим реципрокам. В итоге можно установить, что указанные две группы глаголов имеют различную семантическую зону и актантную структуру:

- глаголы взаимного СД выражают последовательные действия, в то время как глаголы с постфиксом *-ся* тяготеют к одновременности;
- глаголы взаимного СД, в отличие от глаголов с постфиксом *-ся*, не сочетаются с обобщенными и контекстуальными симметричными актантами
- глаголы с постфиксом *ся,* в отличие от глаголов взаимного СД не сочетаются с собирательными актантами.

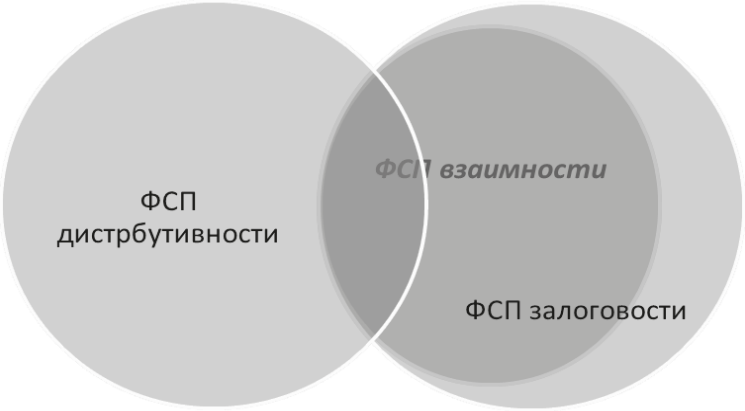

Схема № 3

Литература

Avilova, N. S. *Vid glagola i semantika glagol'nogo slova.* Moskva. / Авилова, Н. С. 1976 *Вид глагола и семантика глагольного слова*. Москва.

Bondarko, A.V. 2003. *Principy funkcional'noj grammatiki i voprosy aspektologii*. Moskva. / Бондарко, А.В. 2003. *Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии*. Москва.

Hrakovskij, V. S. 1989. Semantičeskie tipy množestva situacij i ih estestvennaja klassifikacija. V: Hrakovskij, V. S. (red.) *Tipologija iterativnyh konstrukcij.* Leningrad, 5-53. / Храковский, В. С. 1989. Семантические типы множества ситуаций и их естественная классификация. В: Храковский, В. С. (ред.) *Типология итеративных конструкций*. Ленинград, 5-53.

JAnko-Trinickaja, N.A. 1962. *Vozvratnye glagoly v sovremennom russkom jazyke*. Moskva. / Янко-Триницкая, Н.А. 1962. *Возвратные глаголы в современном русском языке*. Москва.

Knjazev, Ju. P. 1998. Mestoimennye konstrukcii s vzaimnym značeniem: drug druga, odin drugogo, meždu soboj. *Vestnik Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta* 9. http://admin.novsu.ac.ru/ uni/-vestnik.nsf/All/E18F8B7F4D0A93F8C3256727002E7BA3. / Князев, Ю. П. 1998. Местоименные конструкции с взаимным значением: друг друга, один другого, между собой. *Вестник Новгородского государственного университета* №9. http://admin.novsu.ac.ru/uni/vestnik.nsf/ All/E18F8 B7F4D0A93F8C3256727002E7BA3.

Knjazev, Ju. P. 2007. *Grammatičeskaja semantika. Russkij jazyk v tipologičeskoj perspektive.* Moskva. / Князев, Ю. П. 2007. *Грамматическая семантика. Русский язык в типологической перспективе*. Москва.

Letučij, A. B. 2005. Periferijnye pokazateli reciproka. http://www.dialog-21.ru/Archive/2005/Letuchiy/ Letuchiy.htm. / Летучий, А. Б. 2005. Периферийные показатели реципрока. http://www.dialog-21.ru/Archive/2005/ Letuchiy/Letuchiy.htm.

Letučij, A. B. 2009. Dvojnok reciprok: značenie i upotreblenie. V: Kiseleva K. L., Plungjan V. A., Rahilina E.V., Tatevosov S. G. (red.) *Korpusnye issledovanija po russkoj grammatike.* Moskva, 335-361. / Летучий А. Б. 2009. Двойнок реципрок: значение и употребление. В: Киселева К. Л., Плунгян В. А., Рахилина Е.В., Татевосов С. Г. (ред.) *Корпусные исследования по русской грамматике.* Москва, 335-361.

Nedjalkov, V. P. 1991. Tipologija vzaimnyh konstrukcij. V: Bondarko, A. V. (red.) *Teorija funkcional'noj grammatiki: Personal'nost'. Zalogovost'.* Sankt-Peterburg, 276-312. / Недялков, В. П. 1991. Типология взаимных конструкций. В: Бондарко, А. В. (ред.) *Теория функциональной грамматики: Персональность. Залоговость*. Санкт-Петербург, 276-312.

Paloši, I. 2015. Sposoby glagol'nogo dejstvija kak vyraženija vzaimnosti dejstvija. V: Pimenova, M. V. (otv. red.) *Jazykovye kategorii i edinicy: sintagmatičeskij aspekt. Materialy XI meždunarodnoj konferencii (Vladimir, 29 sentjabrja – 1 oktjabrja 2015 goda).* Vladimir, 383-388. / Палоши, И. 2015. Способы глагольного действия как выражения взаимности действия. В: Пименова, М. В. (отв. ред.) *Языковые категории и единицы: синтагматический аспект. Материалы XI международной конференции (Владимир, 29 сентября – 1 октября 2015 года).* Владимир, 383-388.

Šeljakin, M. A. 2008. *Kategorija aspektual'nosti russkogo glagola.* Moskva. / Шелякин, М. А. 2008. *Категория аспектуальности русского глагола*. Москва.

Šluinskij, A. B. 2005a. *Tipologija predikativnoj množestvennosti: količestvennye aspektual'nye značenija*: Dis. ... kand. filol. nauk. Moskva. / Шлуинский, А. Б. 2005. *Типология предикативной множественности: количественные аспектуальные значения*: Дис. ... канд. филол. наук. Москва.

Zaliznjak, A. A., Šmelev, A. D. 1997. *Lekcii po aspektologii*. München. / Зализняк, А. А., Шмелев, А. Д. 1997. *Лекции по аспектологии.* München.

Zaliznjak, A. A., Šmelev, A. D. 2001. Conveni, convici, convixi. Glagol'nye prefiksy i prefiksal'nye glagoly. *Moskovskij lingvističeskij žurnal* 5 (1). 233-252. / Зализняк, А. А., Шмелев, А. Д. 2001. Conveni, convici, convixi. Глагольные префиксы и префиксальные глаголы. *Московский лингвистический журнал* 5 (1), 233-252.

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Múzeum krt. 4.
Budapest – Hungary

Ildikó Pálosi
(palosiildiko@gmail.com)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 218-224.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

UŻYCIE ASPEKTÓW W JĘZYKU POLSKIM I WĘGIERSKIM
Harmonia – dysharmonia

Aspectual usage in Polish and Hungarian: harmony – disharmony

Abstract: This paper focuses on Polish verbal aspect and on the Hungarian functional equivalents of aspectual meanings in modern Polish. The author enumerates and discusses the means by the help of which Polish aspectual meanings can be expressed in Hungarian. They are the following: verbal prefixes, suffixes, syntactic constructions and paraphrases. The author comes to the conclusion that the expression of aspectual meanings in Hungarian is not compulsory and the means serving for the expression of such meanings are not as systematic as they are in Polish.

Keywords: functional-semantic fields, aspectology, verbal aspect, aspectual usage in modern Polish.

1. Języki a aspektualność

Pojęcie *aspektualności* wprowadził do rosyjskiej literatury językoznawczej Aleksandr W. Bondarko (Bondarko/Бондарко 1983:76-115; zob. także Karolak 1992). Jest ono szersze niż *aspekt*. Uważamy, że kategorie morfologiczne polskiego czasownika mogą być opisane w ramach teorii gramatyki funkcjonalnej. Takie podejście pozwala nam wyróżnić tzw. kategorie funkcjonalno-semantyczne albo tzw. pola funkcjonalno-semantyczne (PFS) które są szersze i bardziej elastyczne (np. aspektualność) niż rozpatrywane w ściślejszym znaczeniu kategorie takie jak aspekt. Zgodnie z tą koncepcją należy wyróżnić takie pola funkcjonalno-semantyczne jak np. aspektualność z morfologicznym jądrem aspektu, temporalność z kategorią czasu, modalność z morfologiczną kategorią trybu (na jego związek z aspektem zwrócił uwagę już w roku 1971 Witold Śmiech) oraz diateza, która zawiera kategorię strony (czynnej lub biernej) jako sfokusowany, dominujący komponent danego funkcjonalnego pola semantycznego. Wszystkie te PFS mogą być wyróżnione na podstawie zbieżności treściowych. Co się tyczy aspektualności, to jest ona takim PFS, którego treść stanowi charakter przebiegu i wymiaru czynności w czasie, a jego wyrazem są określone środki językowe: morfologiczne, słowotwórcze, syntaktyczne, leksykalne. Środki językowe mogą być różnorodne, ale łączy je wspólnota funkcji: wszystkie w jakiś sposób uczestniczą w charakteryzowaniu przebiegu akcji.

Na aspektualność więc należy patrzeć jako na całokształt wielopoziomowych środków służących charakteryzowaniu przebiegu akcji w czasie. Gramatycznym (morfologicznym) jądrem aspektualności jest aspekt czasownika, oznaczający różnice dotyczące przebiegu akcji i zgodnie z tym wyrażający się przez gramatyczną opozycję dwóch form. Forma dokonana wyraża akcję w sposób całościowy (zamkniętość wewnętrznej struktury czasowej akcji), niedokonana – niecałościowy.

Na aspekt należy patrzeć jako na najbardziej zgramatykalizowany poziom aspektualności. Na peryferiach pola, w każdym razie poza centrum aspektualności, znajdują się rodzaje czynności (*Aktionsarten*) charakteryzowane (wyrażone morfemicznie) i niecharakateryzowane (niemające wyznacznika formalnego). Dlatego też wielu aspektologów nazywa je klasami semantycznymi albo grupami czasownikowymi. Rodzaje czynności są semantycznymi grupami czasownikowymi wyróżnionymi na podstawie wspólnoty typu przebiegu akcji. Taką wspólną charakterystyką mogą być: ingresywność

(*zaśpiewać – dalra fakad* (dosł.: *zaśpiewać piosenkę*)), finitywność (*odzwyczaić – leszokik*), delimitatywność (*posiedzieć* (*przez jakiś czas*) – *elüldögél* (*egy darabig*)), perduratywność (*przeleżeć* (*tygodniami*) – *elfekszik* (*hetekig*)), momentalność (*błysnąć – megcsillan*), iteratywność (*wypisywać – kiírogat*), saturatywność (*napluskać się* (*dużo, dosyć dużo*) – *pancsol* (*sokat, eleget*)), dystrybutywność (*powykreślać* (*kolejno po sobie*) – *kihúzogat* (*sorban egymás után*)) itp.

Na podstawie tych przykładów możemy stwierdzić, że język węgierski, chociaż czasami – gdy brak środków morfologicznych służących do wyrażania znaczeń polskiego aspektu – posługuje się przysłówkami albo parafrazą, np.:

(1) dalra fakad tzn. énekelni kezd, egy darabig, sokat, eleget, sorban egymás után – zaśpiewać piosenkę tzn. zacząć śpiewać, przez jakiś czas, tygodniami, dosyć dużo, kolejno po sobie

– nazwijmy je w tym wypadku „środkami pomocniczymi" – posiada dosyć bogaty system rodzajów czynności. Pod tym względem jest podobny do polskiego. Węgierski językoznawca Ferenc Kiefer uważa, że pod względem zdolności do wyrażania rodzajów czynności języki polski i węgierski stoją na najwyższym poziomie hierarchii, a po nich następują kolejno języki: niemiecki, angielski oraz francuski (Kiefer 1996:261). Wszystkie scharakteryzowane wyżej rodzaje czynności tworzy się w procesie słowotwórczym, pojawiają się one albo w jednym z dwóch aspektów, albo w obydwóch aspektach równocześnie jako modyfikacje semantyczne pierwotnego czasownika. Rodzaje czynności to leksykalny lub leksykalno-gramatyczny poziom aspektualności.

W związku z tym należy wspomnieć jeszcze o pojęciu granicy akcji (ros. *предельность*, niem. *Grenzbezogenheit*). Jest ono nieodłączną częścią aspektualności, aspektu i rodzajów czynności, ponieważ bez zrozumienia tej abstrakcji nie można się zorientować w mechanizmie funkcjonalnym aspektu i jego współdziałaniu z rodzajami czynności. Semantyka wskazuje na granicę akcji, tzn. akcję rozpatruje się z punktu widzenia kierunku prowadzącego do granicy wewnętrznej (niedokonaność), po osiągnięciu której nie może być ona kontynuowana i ustaje (dokonaność). Wyczerpanie się akcji jest cechą dokonaności. Czasowniki pod tym względem nieograniczone (tj. aterminatywne lub ateliczne) należą do grupy niedokonanych tzw. *imperfectiva tantum* (wszystkie czasowniki stanu, np.: *stać*, *leżeć*, *siedzieć – áll*, *fekszik*, *ül*), a czasowniki delimitatywne (np. *postać*, *poleżeć*, *posiedzieć* (*przez jakiś czas*) – *elálldogál*, *elfekszik*, *elüldögél* (*egy darabig*)) do grupy dokonanych tzw. *perfectiva tantum* (Jászay, Krékits 2008:10-36).

Mankamentem tej teorii jest jednak to, że zjawisko słowiańskiego aspektu ogranicza ona tylko do grupy czasowników cyklicznych, terminatywnych czy telicznych (ros. *предельные глаголы*, niem. *Grenzverben*) czyli tych, których semantyka zawiera wewnętrzną granicę akcji. Wacław Cockiewicz wskazuje natomiast na to, że w wypadku polskich czasowników takich jak np. *leżeć* vs. *poleżeć* lub *pracować* vs. *popracować* mamy do czynienia z taką samą regularną opozycją aspektową jak w wypadku czasowników *robić* vs. *zrobić* lub *pisać* vs. *napisać*. (Cockiewicz 1992:65-78). Różnica polega tylko na tym, że podczas gdy w drugim wypadku dokonaność wyraża się przez osiągnięcie granicy (czynność w sposób naturalny wyczerpana), w pierwszym została ona zasygnalizowana w inny sposób (czynność w sposób sztuczny przerwana). Według terminów Cockiewicza, które bywają używane także przez innych polskich lingwistów (zob. Łaziński 1995:3), pary utworzone z czasowników terminatywnych typu *robić* vs. *zrobić* lub *pisać* vs. *napisać* to pary aspektowe *sensu stricto*, a pary typu *pracować* vs. *popracować* lub *leżeć* vs. *poleżeć* są parami *sensu largo*. László Jászay, węgierski rusycysta-aspektolog, wyraził podobną opinię na ten temat, twierdząc, że w języku rosyjskim pary typu *гулять* vs. *погулять* (*spacerować* vs. *pospacerować*) należą do peryferiów danego pola semantycznego, podkreślił jednak, że bynajmniej nie są one „czystymi" parami

aspektowymi (*прототипическая*, *каноническая пара*) (Jászay/Ясаи 1997:233). Dotychczasowe ujęcia semantyki aspektowo-rodzajowej mające dwie podstawowe opozycje: (1) istnienie : nieistnienie granicy w znaczeniu czasownika i (2) osiągnięcie : nieosiągnięcie tej granicy, zostały skrytykowane już w latach 70. i na początku lat 80. przez szwedzkiego językoznawcę Nilsa B. Thelina (1978; 1981). W celu uniknięcia niejasności Thelin wprowadził do systemu opozycji aspektowo-semantycznych kategorię totalności, którą w swoich pracach zdefiniował jako całościowe przedstawienie zdarzenia. U Cockiewicza zamiast osiągania granicy kryterium dokonaności jest zamkniętość akcji, która realizuje się albo w sposób naturalny (przez osiągnięcie wewnętrznej granicy), albo w sposób sztuczny (przez jej przerwanie).

2. Podział języków według aspektualności

Aspektualność, o czym była mowa wyżej, jest pojęciem bardziej elastycznym i uniwersalnym niż aspekt. Zatem pozwala nam spojrzeć na aspekt bardziej otwarcie i analizować go na tle szerszego kontekstu. A więc możemy o nim mówić nawet wtedy, gdy badane zjawisko ma bardzo mało wspólnego z tym, co w językach słowiańskich określa się tym mianem. Ogólnie można powiedzieć, że wszystkie odcienie znaczeniowe słowiańskiego (polskiego) aspektu można wyrazić także w każdym innym języku (np. węgierskim). Jednak może się zdarzyć, że w danym języku nie jest to obowiązkowe i środki wyrażania aspektu nie są uniwersalne, tzn. są w mniejszym stopniu zgramatykalizowane. Na przykład w języku polskim czynności długotrwałe wyraża się konsekwentnie za pomocą czasowników niedokonanych. W węgierskim polskiemu znaczeniu aspektowemu odpowiadają różne formy. Posłużmy się przykładami:

(2) Gdy p r z e c h o d z i ł e m na tę stronę, potknąłem się i upadłem.
(prefigowany czasownik niedokonany)

(3) Amikor m e n t e m á t a túloldalra, megbotlottam és elestem.
(czasownik z przedrostkiem w pozycji postpozytywnej)

(4) Marynarz długo w s p i n a ł s i ę na maszt.
(przysłówek oznaczający czynność długotrwałą i prefigowany czasownik niedokonany)

(5) Sokáig tartott, amíg a matróz f e l m á s z o t t az árbócra.
(parafraza, zdanie podrzędnie złożone)

Nawet ta sama akcja niedokonana może mieć różne odpowiedniki w języku węgierskim w zależności od kontekstu, czyli od typu współczesności, np.:

(6) Długo oglądaliśmy, jak słońce z a c h o d z i ł o.
(czasownik niedokonany)

(7) Sokáig néztük, mint m e n t l e a nap.
(czasownik z przedrostkiem w pozycji postpozytywnej)

(8) Gdy weszliśmy do lasu, słońce właśnie z a c h o d z i ł o / c h y l i ł o s i ę k u z a c h o d o w i.
(czasownik niedokonany/związek frazeologiczny z czasownikiem niedokonanym)

(9) Amikor beértünk az erdőbe, a nap már l e m e n ő b e n v o l t.
(parafraza)

Powstaje pytanie, jakim językiem jest język węgierski z uwagi na kryterium aspektualności, które pozwala wyróżnić przynajmniej trzy grupy:

a. aspekt jest kategorią gramatyczną opierającą się na opozycji morfologicznej czasowników dokonanych i niedokonanych;

b. kategoria aspektu jest w mniejszym stopniu zgramatykalizowana (np. nie ma par aspektowych, tylko jeden aspekt (np. progresywny) jest morfologicznie nacechowany);

c. aspekt to abstrakcyjna kategoria pojęciowo-semantyczna, która nie ma wykładnika formalnego i istnieje tylko na płaszczyźnie zdania albo tekstu (najczęściej jest kategorią składniową).

Do grupy A zaliczamy języki słowiańskie, bałtyckie i semickie oraz język gruziński. Do grupy B należą języki neoromańskie, np. włoski, francuski (w czasie teraźniejszym dochodzi do neutralizacji aspektu), język angielski, częściowo węgierski, natomiast do C języki skandynawskie (np. szwedzki, norweski), język niemiecki, częściowo węgierski (zob. Jászay/Ясаи 1993:64-69; Pátrovics 2004:63-77).

Bernard Comrie uważa, że język węgierski pod względem aspektowym stoi pomiędzy językami słowiańskimi i niemieckim, które reprezentują dwie „skrajności" (Comrie 1976:142). W językach słowiańskich mamy do czynienia z rozwiniętą kategorią aspektu, a w niemieckim niemal brak jego wykładników formalnych. Język węgierski jest rzeczywiście dosyć heterogeniczny, jeśli chodzi o wyrażanie aspektu. Na przykład czasowniki z przedrostkiem w pozycji postpozytywnej sygnalizują akcję niedokonaną, często tzw. aspekt progresywny (Kiefer 2006:93-135), por.:

(10) éppen ment be vs. bement, éppen jött ki vs. kijött, éppen öntötte ki vs. kiöntötte, most beszéli meg vele vs. megbeszéli i megbeszélte – właśnie wchodził vs. wszedł, właśnie wychodził vs. wyszedł, właśnie wylewał vs. wylał, właśnie teraz omawiają to vs. omówią to i omówili to

Postpozytywna pozycja przedrostka jednak nie może być uważana za uniwersalny środek imperfektywacji w języku węgierskim, ponieważ konstrukcje takie nie zawsze są możliwe, np.:

(11) *már o l v a s t a m v é g i g a könyvet, *már n ő t t e m k i az inget

W języku polskim natomiast takie zdania jak *już doczytywałem książkę*, *już wyrastałem z koszuli* są poprawne. Chociaż w węgierskim można zastosować wyżej wspomniany środek syntaktyczny w celu wyrażenia niedokonaności, nie jest to obowiązkowe, por.:

(12) Miközben l e s z á l l t a m / s z á l l t a m l e a buszról, megbotlottam.
Kiedy w y s i a d a ł e m z autobusu, potknąłem się.

W tym zdaniu obydwie formy są poprawne (Jászay, Tóth 1987:62-63). Jednak bardzo często język węgierski staje się jakby obojętny względem aspektu, o czym świadczą na przykład różne interpretacje następującego zdania

(13) Amikor e l m e n t e m hazulról, eloltottam a villanyt.
Kiedy w y c h o d z i ł e m / w y s z e d ł e m z domu, zgasiłem światło.

Sposób odczytania zależy od tego, czy nacisk kładziemy na równoczesność czy na uprzedniość.

3. Polskie znaczenia aspektu i jego funkcyjne odpowiedniki węgierskie. Analogie – różnice

Na pierwszy rzut oka wydaje się, że znalezienie węgierskich odpowiedników polskich par aspektowych nie nastręcza kłopotów. Porównajmy np.:

(14) zabijać – zabić : öl – megöl, robić – zrobić : csinál – megcsinál, suszyć się – wysuszyć się : szárad – megszárad, tłumaczyć – wytłumaczyć : magyaráz – megmagyaráz

Niektórzy gramatycy, wskazując na węgierskie pary aspektowe takie jak *küld – elküld* (*wysłać – wysyłać*), *tanul – megtanul* (*uczyć się – nauczyć się*), twierdzili, że użycie aspektów w językach słowiańskich mniej więcej odpowiada węgierskiemu (Banó 1955; Erdődi 1951). Chociaż węgierski slawista, rusycysta István Pete zwracał uwagę na to, że w języku węgierskim istnieją opozycje aspektowe, których człon dokonany (takie

czasowniki prefigowane jak np. *megír* ‘napisać’, *elolvas* ‘przeczytać’, *megtanul* ‘nauczyć się’) determinuje aspekt całego zdania (Pete 1994:233), niemniej jednak sądzimy, że podobieństwo w aspekcie języka polskiego i węgierskiego w tym zakresie nie jest elementem dominującym.

Niestety, trudność tkwi w tym, że w danej sytuacji językowej węgierskiemu czasownikowi z przedrostkiem w języku polskim może odpowiadać czasownik niedokonany (np. w wypadku powtarzającej się czynności dokonanej). Wystarczy porównać następujące zdanie węgierskie z polskim:

(15) Többször is á t í r t a m a jegyzeteket, mielőtt odaadtam Évának.
Wiele razy p r z e p i s y w a ł e m / p r z e p i s a ł e m skrypty, zanim oddałem je Ewie.

Tu jednak w języku polskim można użyć również form czasownika dokonanego, co oznacza, że między polskim a węgierskim w takich wypadkach obserwuje się pewną harmonię w zakresie użycia aspektów. W literaturze fachowej już niejednokrotnie zwracano uwagę na to, że w językach zachodniosłowiańskich i słoweńskim formy dokonane oznaczające powtarzające się czynności przeszłe mają szersze zastosowanie niż we wschodniosłowiańskich, w których podobne konstrukcje uważa się za błędne (Ananjewa/Ананева 1993; Jászay, Krékits 2008:167). Czasami jednak użyciu czasownika dokonanego w języku polskim odpowiadają w węgierskim czasowniki bez przedrostka w znaczeniu perfektywnym (zob. Jászay, Tóth 1987:16), np.:

(16) Kierowca nagle z a h a m o w a ł, a samochód się zatrzymał.
A vezető hirtelen f é k e z e t t, a kocsi megállt.

Chociaż między językiem polskim i węgierskim można zaobserwować poważną asymetrię w dziedzinie aspektu, węgierski czasownik bez przedrostka i pokrewny mu czasownik z przedrostkiem mogą być jednak punktem wyjścia przy prezentacji podstawowych konstrukcji aspektowych języka polskiego, por.:

(17) C z y t a ł książkę.
Könyvet o l v a s o t t.

(18) C z y t a ł książkę przez trzy miesiące.
Három hónapon át o l v a s t a a könyvet.

(19) P r z e c z y t a ł książkę w ciągu trzech miesięcy.
Három hónap alatt e l o l v a s t a a könyvet.

Podobne konstrukcje można utworzyć za pomocą następujących par czasowników:

(20) pisać – napisać : ír – megír, budować – zbudować : épít – felépít, gotować – ugotować : főz – megfőz, czesać – uczesać : fésül – megfésül

Polskie prefiksalne pary aspektowe strukturalnie są częściowo podobne do węgierskich. Nie należy jednak wyciągać z tego wniosku, że zachowują się one identycznie w każdej sytuacji. Podobieństwo to bowiem ogranicza się tylko do wyżej opisanej sytuacji i do czasu przeszłego tego typu czasowników. (Zdanie węgierskie:

(21) E l f o g o m o l v a s n i a könyvet.

i polskie:

(22) P r z e c z y t a m książkę.

znacznie różnią się pod względem strukturalnym). Dlatego też uważamy, że należy poświęcić więcej uwagi różnicom niż podobieństwom w użyciu aspektu węgierskiego

i polskiego, ponieważ w taki sposób łatwiej można usunąć trudności wynikające z interferencji językowej.

Węgierskie badania polskiego aspektu nie mają wielkiej tradycji. Oprócz naszej monografii (Pátrovics 2004) i kilku innych naszych prac (Pátrovics 1995a; 1995b; 2000; 2003) ukazały się tylko trzy ważniejsze artykuły na ten temat (Ádámné 1984; Bárkányi 1984; Kiefer 1996). Można by tu jeszcze przytoczyć uwagi dotyczące użycia aspektów w podręcznikach do nauki języka polskiego dla Węgrów: (Kerényi, Szabó, Varsányi 1968; Bańczerowski, Szabó, Bakonyi 1980; Varsányi 1978). W pierwszym węgierskim podręczniku języka polskiego zastosowano jednak błędną paralelę, na co słusznie wskazuje Zoltánné Bárkányi (1984:146):

> […] podręcznik za wszelką cenę usiłuje utożsamiać polskie formy prefiksalnych czasowników z węgierskimi np. *pomagać – pomóc* : *segíteni – megsegíteni*, jednak węgierskie *megsegíteni* może występować w charakterze odpowiednika polskiego *pomóc* tylko bardzo rzadko. Np.: *Zaraz ci pomogę. – Mindjárt segítek neked*. ale nie: **Mindjárt megsegítlek*.

Takie ujęcie problemu wcale nie sprzyja unikaniu błędów. Autorka, analizując „nowszy" węgierski podręcznik do nauki języka polskiego, pisze, że znajduje się w nim lepszy przegląd aspektu polskiego czasownika, zarzucając autorom jedynie to, że „podręcznik nie informuje o tym, że forma osobowa czasownika dokonanego oznacza czas przyszły" (Bárkányi 1984:147).

Na uwagę zasługuje także podręcznik Istvána Varsányiego, który chociaż nie omawia problemu aspektu szczegółowo, zawiera dosyć dużo dobrych przykładów i informuje o różnicy znaczeniowej między dwiema formami czasu przyszłego polskiego czasownika (Varsányi 1978:110-111).

Już z tego krótkiego przeglądu widzimy, że zbyt mechaniczne ujęcia oraz ogólne twierdzenia o tym, że aspekt niedokonany ukazuje akcje kursywnie (jako będące w toku), a aspekt dokonany – kompletywnie, wcale nie ułatwiają nauczania poprawnego stosowania form aspektowych. Chociaż odpowiednia rama teoretyczna jest niezbędna do prowadzenia jakichkolwiek badań, a więc i badań aspektowych, to jednak musi być ona oparta o bogaty materiał językowy. Tylko w ten sposób możemy otrzymać pełny obraz badanych przez nas zjawisk. Problemy analizy konfrontatywnej dwóch języków (np. polskiego i węgierskiego) mogą powstać nie tylko z powodu różnic genealogicznych czy typologicznych. W przypadku aspektologicznego porównania języka polskiego z węgierskim głównym źródłem problemów jest fakt, że w języku węgierskim, w przeciwieństwie do polskiego, aspektualność nie ma jądra morfologicznego opartego na opozycji par aspektowych.

Literatura

Ananjewa, N. 1993. Funkcionirovanije form prošedšego vremeni soveršennogo vida so značenijem povtorjajemosti v pol'skom jazyke v sopostavlenii s russkim. W: Bartoszewicz, A., Petruchina, E. (red). *Badania nad czasownikiem w językach słowiańskich. Typologia i konfrontacja.* Warszawa, 65-80. / Ананева, Н. 1993. Функционирование форм прошедшего времени совершенного вида со значением повторяемости в польском языке в сопоставлении с русским. В: Бартошевич, А., Петрухина, Е. (ред). Исследования по глаголу в славянских языках. Типология и сопоставление. Warszawa, 65-80.

Ádámné, P.É. 1984. Gondolatok a lengyel igeszemléletről és magyar megfelelőiről. W: Bańczerowski, J. (red.). *A lengyel nyelv és irodalom magyarországi kutatásairól 4*. Budapest, 159-169.

Banó, I. 1955. *Az orosz ige tanításának néhány kérdése*. Budapest.

Bańczerowski, J., Szabó, D., Bakonyi, I. 1980. *Lengyel nyelvkönyv*. Budapest.

Bárkányi, Z. 1984. A lengyel igeaspektusok használatának néhány kérdése magyar anyanyelvűeknél. W: Bańczerowski, J. (red.). *A lengyel nyelv és irodalom magyarországi kutatásairól 4*. Budapest, 144-157.

Bondarko, A.V. 1983. *Principy funkcional'noj grammatiki i voprosy aspektologii*. Leningrad. / Бондарко, А.В. 1983. *Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии*. Ленинград.
Cockiewicz, W. 1992. *Aspekt na tle systemu słowotwórczego polskiego czasownika i jego funkcyjne odpowiedniki w języku niemieckim*. Kraków.
Comrie, B. 1976. *Aspect. An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems*. Cambridge.
Erdődi, J. 1951. *Orosz nyelvtan*. Budapest.
Jászay, L. 1993. Lekcii po glagol'nomu vidu. Budapest / Ясаи, Л. 1993. *Лекции по глагольному виду*. Budapest.
Jászay, L. 1997. *Otvety na voprosy ankety aspektologičeskogo seminara filologičeskogo fakul'teta MGU*. T. 1. Moskva. / Ясаи, Л. 1997. *Ответы на вопросы анкеты аспектологического семинара филологического факультета МГУ*. Т. 1. Москва.
Jászay, L., Krékits, J. 1998. *Szláv igeaspektus. Különös tekintettel az orosz nyelvre*. Budapest.
Jászay, L., Tóth, L. 1987. *Az orosz igeaspektusról magyar szemmel*. Budapest.
Karolak, S. 1992. Aspekt a Aktionsart w semantycznej strukturze języków słowiańskich. W: *Z polskich studiów slawistycznych*. Seria VIII. Warszawa, 93-99.
Kerényi, G., Szabó, D., Varsányi, I. 1980. *Lengyel nyelvkönyv*. Budapest.
Kiefer, F. 1996. Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból. *Magyar Nyelv* XCII, évf. 3, 257-268.
Kiefer, F. 2006. *Aspektus és akcióminőség különös tekintettel a magyar nyelvre*. Budapest.
Łaziński, M. 1995. O pojęciu perfectivów tantum i różnych kryteriach ich wydzielania. *Poradnik Językowy* 5-6, 1-6.
Pátrovics, P. 1995a. Aspekt a tryb rozkazujący. W: Bańczerowski, J. (red.). *Polono-Hungarica 7*. Budapest, 104-107.
Pátrovics, P. 1995b. Kompenzációs tendenciák az orosz és a lengyel aspektus viszonylatában W: Bańczerowski, J. (red.). *Polono-Hungarica 7*. Budapest, 108-111.
Pátrovics, P. 2000. Problemy badania aspektu polskiego i węgierskiego. W: Bańczerowski, J. (red.). *Polono-Hungarica 8*. Budapest, 306-314.
Pátrovics, P. 2003. Az aspektus a lengyel és a magyar nyelvben: harmónia – diszharmónia. *Magyar Nyelv* XCIX, évf. 1, 56-65.
Pátrovics, P. 2004. *Az aspektus története és tipológiája*. Budapest.
Pete, I. 1994. Mondataspektus vagy igeszemlélet? *Magyar Nyelvőr* 118, évf. 2, 232-247.
Śmiech, W. 1971. *Funkcje aspektów czasownikowych we współczesnym języku ogólnopolskim*. Łódź.
Thelin, N. B. 1978. *Towards a Theory of Aspect, Tense and Actionality in Slavic*. Uppsala.
Thelin, N. B. 1981. Akcionalnata semantika na glagolnata prefiksacija v ruskija i bolgarskija ezik v svetlinata na edna komponentna vidova teorija. Revizija na ponjatieto „način na dejstvije". *Bolgarski ezik* 31, 207-216. / Телин, Н. Б. 1981. Акционалната семантика на глаголната префиксация в руския и българския език в светлината на една компонентна видова теория. Ревизия на понятието „начин на действие". *Български език* 31, 207-216.
Varsányi, I. 1978. *Kis lengyel nyelvkönyv*. Varsó.

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Múzeum Körút 4/D
Budapest – Hungary

Péter Pátrovics
(patrovics.peter@btk.elte.hu)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 225-229.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

NEOLOGIZMY W *KONGRESIE FUTUROLOGICZNYM* STANISŁAWA LEMA
(Nazwy leków)

Neologisms in *The Futurological Congress* by Stanisław Lem

Abstract: The subject of this article is the description of neologisms in *The Futurological Congress* – a novel written in 1971 by Stanisław Lem. The Futurological Congress is a science fiction novel and includes vision of future based on drugs. That is why the author of article focuses on neologisms which are new names of drugs. The analysis is based on similarities and differences between various names of drugs in the novel. The text includes some clues explaining word formation of selected neologisms and their meanings. It also presents the role of the neologisms in *The Futurological Congress*.

Keywords: neologisms, names of drugs, Lem, science fiction, *The Futurological Congress*.

Wprowadzenie

Kongres futurologiczny Stanisława Lema jest opowiadaniem zaliczanym do gatunku science ficition (fantastyki naukowej). Gatunek ten przedstawia wizję fikcyjnego świata, stworzonego na wzór współczesnego i jego rozwoju naukowo-technicznego. W utworach Lema znajdziemy wizje przyszłości i odległych planet przepełnione wyszukanym humorem. Wizje te są podłożem do rozważań filozoficznych.

Jedną z cech science fiction są neologizmy, które często sprawiają, że mamy poczucie obcowania ze stylem naukowym. Moim celem było wyodrębnienie w *Kongresie futurologicznym* neologizmów, opis mechanizmu ich tworzenia oraz odpowiedź na pytanie o ich funkcje w opowiadaniu. W niniejszym artykule przedstawię jedną z kategorii neologizmów występujących w badanym tekście – nazwy leków. Neologizmy traktuję jak normalne derywaty w sensie synchronicznym.

1. Neologizmy Stanisława Lema

Neologizmy są to – jak sama nazwa wskazuje – nowe słowa, leksykografowie dodają: „utworzone zgodnie z obowiązującymi normami słowotwórczymi na podstawie słów znajdujących się już w danym języku" (PSTL 1994:152). W języku ogólnym mogą one nazywać nowo powstałe przedmioty i zjawiska cywilizacyjno-techniczne. Neologizmy, jak w przypadku utworów Stanisława Lema, mogą też pełnić funkcję ekspresywną w utworze artystycznym. O ile w języku ogólnym są powielane i z czasem przestają być odbierane jako neologizmy, np. *wieżowiec*, o tyle w dziełach artystycznych są raczej jednorazowe i kojarzone z danym twórcą (zob. Krassowski 1996:150)[1].

Terminem *neologizm* określam w niniejszym artykule słowa, które nie wystąpiły wcześniej w języku polskim i mają charakter jednostkowy. Przyjęłam więc kryterium,

[1] Neologizmami Stanisława Lema zajmowało się wielu badaczy. Część z nich rozwija ten temat w kontekście tłumaczeń, jak na przykład Mielna Chomik i Monika Krajewska (2011). Artykuły na ten temat zostały również zebranie w tomie *Lem i tłumacze* pod red. Elżbiety Skibińskiej i Jacka Rzeszotnika (2010). Tematem neologizmów w utworach autora *Solaris* zajmowali się m.in.: Ryszard Handke (1991), Jolanta Tambor (1990), Maciej Dajnowski (2005) czy Stanisław Grochowiak (1965). O budowie słowotwórczej i znaczeniu neologizmów w *Kongresie futurologicznym* pisała Julia Mielczarek (2003).

że są to wyrazy należące do języka artystycznego, których celem nie jest wejście na stałe do języka ogólnego (są jedynie kreacją świata przedstawionego).

2. Neologizmy w *Kongresie futurologicznym*

Stanisław Lem słowotwórcze konstrukcje w fantastyce wykorzystuje do ujmowania rzeczy w „zwięzłym skrócie" (Lem 1989:31). Neologizm ma na celu przekazać, czym jest na przykład niewystępujący w znanej rzeczywistości przedmiot i do czego służy. Autor *Fantastyki i futurologii* uważa, że „trzeba dbać o to, aby nowotwór wyglądał całkiem sobie *zwyczajnie*, by udawał, że jest w potocznej mowie z dawien dawna zadomowiony" (Lem 1989:31).

Stąd nie dziwi fakt, że tworzone przez niego neologizmy są w większości derywowane od podstaw słowotwórczych istniejących w języku. Magdalena Nowotny-Szybistowa (1973:35) zauważa, że jest to typowe dla neologizmów języka artystycznego. Janina Gesche i Jörg Gesche (2010:151-163) dodają, że zadaniem neologizmów Stanisława Lema jest imitacja języka specjalistycznego. W *Kongresie futurologicznym* znalazłam łącznie 405 neologizmów, z czego około 130 to nazwy farmaceutyków. Oprócz nazw leków wśród licznie reprezentowane są również nazwy: maszyn, dziedzin nauki, miejsc i zawodów. Ze względu na liczbę, ale i różnorodność semantyczną i kategorialną (różne części mowy) wyodrębnionych neologizmów ograniczę się tu do najliczniejszej, i jak sądzę – najważniejszej kategorii, jaką w *Kongresie futurologicznym* stanowią nazwy leków.

Treść *Kongresu futurologicznego* opiera się na wizji cywilizacji, w której świat realny zostaje zastąpiony światem opartym na wyobrażeniach. Ludzkość trafia do tego świata wyobraźni przez przyjmowanie niezliczonej liczby leków. W opowiadaniu noszą one miano „środków psychemicznych" (KF:86). Stąd też neologizmy zamieszczone w tekście to przede wszystkim nazwy leków.

Każdy lek dostępny na polskim rynku ma trzy nazwy: 1. chemiczną (najczęściej łacińską), informującą o jego składzie, 2. międzynarodową, opartą na internacjonalizmach, która widnieje na opakowaniu pod nazwą 3. handlową, nadaną przez producenta. Z powodów marketingowych ta ostatnia jest krótsza, łatwa do zapamiętania, ale przy tym zawiera element nazewnictwa chemicznego (por. Gesche, Gesche 2010:156-157). Nazwy w *Kongresie futurologicznym* można w większości zaliczyć do nazw handlowych – kryją w sobie informacje o działaniu i są łatwe do zapamiętania przez konsumentów (por. Mielczarek 2003:44-48). Neologizmy te tworzone są w sposób typowy dla derywatów w języku polskim. Zazwyczaj przez formanty sufiksalne, rzadziej prefiksy czy zrosty.

3. Sufiksy

Sufiksy są najczęściej używanym typem formantu do tworzenia neologizmów w *Kongresie futurologicznym*. Część z nich odnosi się do łacińskich nazw. Autor osiągnął to wrażenie dzięki sufiksowi *-um*, np. *agressium* (KF:23). Inne formanty sufiksalne odnoszą się do nazewnictwa związków chemicznych: *-zyna*, np. *poemazyna* (KF:113), *-lizyna*, np. *memnolizyna* (KF:101), *-lina*, np. *amokolina* (KF:23), *-yn(a)*, np. *algebryna* (KF: 101), *dantyna* (KF:102). Nie są to oczywiście prawdziwe nazwy związków chemicznych, są jednak na nie stylizowane.

Kolejny typ to neologizmy naśladujące nazwy znanych leków. Przykładem może być *eschatolopek* (KF:147), który jest czopkiem psychemicznym związanym z eschatologią. Podobną strukturę mają nazwy leków utworzone za pomocą sufiksu *-ol* (tak jak znany powszechnie *panadol*), np. *euforasol* (KF:23), *frustrandol* (KF:23), *generazol* (KF:155).

Równie często używane formanty to: *-an*, np. *absolvan* (KF:147), *-ek*, np. *allaszek* (KF:147). Wśród nazw naśladujących nazwy leków odnajdziemy związki wyrazowe, które przypominają prawdziwe nazwy związków chemicznych, np. *dwułagodek dorbuchanu* (KF:41), *dwuzenek buddanu* (KF:147) – na wzór takich związków jak np. *dwutlenek węgla*.

4. Prefiksy

Formanty prefiksalne również były często wykorzystywane przez Lema do derywowania nazw leków (choć jest to mniej liczna grupa). Mowa o następujących formantach: *anty-*, np. *antyhal* (KF:144), *psycho-*, np. *psychofokalizator* (KF:138), *psy-*, np. *psywidynka* (KF:150), *re-*, np. *rejuwenal* (KF:132), *nie-*, np. *niebylina* (KF:116), *neo-*, np. *neomaskon* (KF:160).

W tekście występują również neologizmy utworzone na zasadzie zrostów, ale nie ma wśród nich nazw leków. W *Kongresie futurologicznym* przez zrosty, np. *erotocykl* (KF: 130), *damekin* (KF:128) czy *drzwisty* (KF;116), ukazane zostały przedmioty, które uległy zmianie.

5. Podstawa słowotwórcza

Oprócz formantów efekt przypominający brzmieniem nazwy znanych leków został osiągnięty przez odpowiednie dobranie podstaw słowotwórczych. Wielokrotnie są nimi słowa łacińskie lub pochodzenia łacińskiego, np. *absolvan* (KF:147) od *absolvo*, *amikol* (KF:120) od *amicus*, *antycaudatolina* (KF:159) od *cauda* czy *flagellina* (KF:23) od *flagellum*.

Bez względu na to, czy podstawą słowotwórczą jest wyraz łaciński czy nazwa rodzima, w przeważającej większości odsyła ona do celu, w jakim używa się danego środka psychemicznego. Podstawą słowotwórczą wspomnianej już *flagelliny* jest *flagellum* oznaczające 'bicz' lub 'bat' (por. Korpanty 2001:90). Zgodnie z treścią opowiadania jest to nazwa preparatu rozwścieczającego. Pojawia się ona w tekście obok innych neologizmów odsyłających do tej samej grupy znaczeniowej (preparatów rozwścieczających):

> Zarazem przez podstawienia grup hydroksylowych amidowymi syntetyzowano z tychże ciał furyasol, lyssynę, sadystyzynę, flagellinę, agressium, frustrandol, amokolinę oraz wiele jeszcze preparatów rozwścieczających […]. (KF:23).

Furyasol wywołuje furię, *sadystyzyna* jest związana z sadyzmem, *agressium* z agresją, a *amokolina* z amokiem. Zagadkowa wydaje się *lyssyna*, jednak jej podstawą słowotwórczą jest łaciński wyraz *lyssinum*, który oznacza ślinę wściekłego psa (Jus 2000:56). Częstą bowiem praktyką w opowiadaniu *Kongres futurologiczny* jest wskazanie kilku różnych nazw leków o tym samym przeznaczeniu. Znając ogólny kontekst, łatwiej rozpoznać znaczenie poszczególnych neologizmów.

6. Neologizmy tworzone w nietypowy sposób

Znaczna liczba nazw leków w *Kongresie futurologicznym* pozwoliła na wyodrębnienie typowych podstaw słowotwórczych i formantów. Wśród neologizmów występujących w opowiadaniu znalazły się także takie, których nie można analizować według narzędzi znanych słowotwórstwu. Problem ten jest widoczny zwłaszcza w mniej licznych kategoriach – takich jak nazwy robotów, zwierząt czy komputerów. Przykładem może być *pucybunter* (KF:106), czyli automat czyszczący buty, który się zbuntował. Nie ma w języku polskim słowa, z którym można by utworzyć czwórkę proporcjonalną do tego neologizmu. Mimo to można wyróżnić w nim słowa, na których został oparty ten

nowotwór: *bunt*, *pucybut*. Ten typ neologizmów podczas moich badań nad językiem opowiadania Lema określiłam *neologizmami skojarzeniowymi*. Przykładem nazwy leku, który można przypisać do tego typu nowotworów, jest *peiotrapina* (KF:139). Nie da się utworzyć czwórki proporcjonalnej, a podstawa słowotwórcza jest niejasna. Jedyną wskazówką jest intuicja czytelnika, która pozwala na wyodrębnienie w tym neologizmie dwóch słów: *peior* (łac. 'gorszy') oraz *trapić się*. W opowiadaniu nie ma dodatkowych wyjaśnień co do znaczenia *peiotrapiny*. Tego typu słowa w *Kongresie futurologicznym* są oparte na grze językowej wykorzystującej warstwę brzmieniową oraz semantyczną wyrazów, które można wyodrębnić w danym neologizmie. Wśród nazw leków takie neologizmy występują incydentalnie.

7. Zadania neologizmów w *Kongresie futurologicznym*

Podstawowym zadaniem neologizmów Lema jest nominalizacja, dzięki której autor ma osiągnąć iluzję świata przyszłości. Części neologizmów trudno przypisać słowo, od którego zostały utworzone, np. *prebotynoid* (KF:151), *refutal* (KF:130), *sordyn* (KF:147). Stąd też nowe wyrazy sprawiają, że świat przedstawiony wydaje się odbiorcy obcy i nie do końca zrozumiały (zob. Dajnowski 2005:48).

Ponieważ znaczącym elementem prozy są dialogi, ważna jest odpowiednia stylizacja języka. W wyniku tego, że język podlega ciągłym zmianom, musi to być widoczne w wypowiedziach bohaterów, skoro rzecz dzieje się w przyszłości. Neologizmy w utworach Lema zwiększają wiarygodność postaci opowiadania. A liczba neologizmów będących nazwami leków jest uzasadniona tematem przewodnim opowiadania, jakim jest cywilizacja oparta na psychemii.

Bohater *Kongresu futurologicznego*, Ijon Tichy, wielokrotnie próbuje odnaleźć znaczenie nieznanych wyrazów – szuka ich w słownikach, pyta o nie ludzi wychowanych w cywilizacji przyszłości. Część neologizmów została objaśniona w opowiadaniu, część jednak pozostała obca również dla niego: „Gazety reklamują takie produkty jak ciotan, czujan, wanielacz, łechtomobil (łechtawka, łecht)" (KF:91). Jest to zabieg celowy, który ma pogłębić u czytelnika wrażenie znalezienia się w przyszłości.

W *Kongresie futurologicznym* neologizmy wprowadzają również elementy groteskowe. Źródłem humoru jest przede wszystkim połączenie formantu z podstawą słowotwórczą w nieoczekiwanym zestawieniu. Tak na przykład *eschatolopek* (KF:147) łączy formant *-opek*, kojarzący się z *czopkiem*, ze słowem *eschatologia*, nazywającym część doktryny religijnej zajmującej się rzeczami ostatecznymi człowieka i świata[2]. Przez zestawienie tych dwóch odległych znaczeniowo słów autor osiągnął efekt groteskowy. Podobnie jest w przypadku neologizmu *gomorynka* (KF:151), którego podstawą słowotwórczą jest biblijna *Gomora*, a przyrostki takie jak *-ek* czy *-ka* są używane w zdrobnieniach, co powoduje efekt umniejszania wagi wyrazu tworzącego podstawę słowotwórczą. Słowa ważne dla kultury czy duchowości zostają świadomie przedstawione w sposób infantylny. Następuje pomniejszenie ich rangi, co wywołuje efekt parodii.

Źródłem groteski jest często sama podstawa słowotwórcza. I tak *dwułagodek dorbuchanu* (KF:41) jest stylizowany na nazwę chemiczną, ale czytelnik nie musi sprawdzać w słowniku, żeby intuicyjnie wiedzieć, że związek ten nie istnieje (podstawy: *łagodny* i *dobruchać*). Efekt parodii wywołuje tu zestawienie realnego formantu słowotwórczego (który przywołuje na myśl związek chemiczny czy lek) ze słowami kwalifikowanymi do słownictwa potocznego. Na podobnej zasadzie uśmiech wywołuje *walina* (KF:23), nazwa środka rozwścieczającego, gdzie podstawą słowotwórczą jest czasownik *walić*, *swędor* (KF:109) od *swędzieć* czy *fiksator* (KF:158) od *fiksować*.

[2] Jest to istotne z punktu widzenia gatunku – rzecz zazwyczaj dzieje się w odległej przyszłości lub w innej cywilizacji.

Efekt groteski powoduje również nadmierne nagromadzenie neologizmów na stronach opowiadania. Ilość środków psychemicznych używanych przez ludzi przyszłości nadaje idei tej cywilizacji charakter absurdalny. Świat rzeczywisty jest na tyle brzydki, że należało go zastąpić niezliczoną liczbą leków, aby każda sfera życia człowieka była znośna. I tak psychemia ingeruje w ludzki wygląd, postrzeganie, sferę religijną czy uczucia, np. *koperandol* (KF:114) to środek godzący spory, a *niebylina* (KF:116) pomaga zapomnieć o dawnym życiu.

8. Podsumowanie

Język ulega ciągłym zmianom. Innowacje mogą w nim powstawać przypadkowo, np. przez przejęzyczenie, lub celowo. W *Kongresie futurologicznym* użycie innowacji językowych w postaci tak wielu neologizmów było zabiegiem przemyślanym. Większość akcji opowiadania odbywa się w przyszłości. Kodem, za pomocą którego czytelnik zostaje przeniesiony do odległej w czasie cywilizacji, jest tekst pisany. Stąd też wrażenie przebywania w świecie przyszłości najlepiej uzyskać przez stylizację języka ówczesnych mieszkańców Ziemi. Podstawowym zadaniem neologizmów w *Kongresie futurologicznym* jest zatem kreacja świata przedstawionego. W opowiadaniu dominują nazwy leków, gdyż jest to cywilizacja oparta na chemicznych innowacjach. Wykorzystanie funkcjonujących w polszczyźnie formantów pozwala na łatwe odszyfrowanie znaczenia neologizmu przez czytelnika, a zarazem sprawia, że tekst jest bardziej wiarygodny (por. Mileczarek 2003:56).

Idealnym podsumowaniem rozważań o neologizmach w *Kongresie futurologicznym* będzie cytat z tego opowiadania:

> Futurologia odlingwistyczna bada przyszłość podług transformacyjnych możliwości języka. […] Człowiek potrafi owładnąć tym tylko, co może pojąć, a pojąć z kolei może jedynie to, co się da wysłowić. Niewysłowione jest niepojęte. Badając dalsze etapy ewolucji języka, dochodzimy tego, jakie odkrycia, przemiany, rewolucje obyczaju język ten będzie mógł kiedykolwiek odzwierciedlić (KF:133).

S k r ó t y

KF Lem, S. 2012. *Kongres futurologiczny*. Kraków.
PSTL Głowiński, M. (red.). 1994. *Podręczny słownik terminów literackich*. Wrocław.

L i t e r a t u r a

Chomik, M., Krajewska, M. 2011. *Od nominacji do kreacji. Rzecz o przekładzie neologizmów science fiction*. Toruń.
Dajnowski, M. 2005. *Groteska w twórczości Stanisława Lema*. Gdańsk.
Gesche, J., Gesche, J. 2010. Nazwy środków farmakologicznych w opowiadaniu Stanisława Lema *Kongres futurologiczny*. W: Skibińska, E., Rzeszotnik, J. (red.). *Lem i tłumacze*. Kraków, 152-165.
Grochowiak, S. 1965. Jaki śmieszny Lem!. *Kultura* 39, 1-8.
Handke, R. 1991. *Ze Stanisławem Lemem na szlakach fantastyki naukowej*. Warszawa.
Jus, M. H. 2000. *Podróż choroby: Homeopatyczna koncepcja uzdrawiania i tłumienia*. Łańcut.
Kopaliński, W. 1989. *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. Warszawa.
Korpanty, J. 2001. *Mały słownik łacińsko-polski*. Warszawa.
Krassowski, M. 1996. *Leksykon terminów literackich*. Warszawa.
Lem, S. 1989. *Fantastyka i futurologia*. Kraków.
Mielczarek J. 2003. Budowa słowotwórcza i znaczenie nazw środków psychotropowych w opowiadaniu Stanisława Lema „Kongres futurologiczny". *Poradnik Językowy* 9, 44-57.
Nowotny-Szybistowa, M. 1973. *Osobliwości leksykalne w języku Stanisława Ignacego Witkiewicza*. Wrocław.
Skibińska, E., Rzeszotnik, J. (red.). 2010. *Lem i tłumacze*, Kraków.
Tambor, J. 1990. *Język polskiej prozy fantastyczno-naukowej*. Katowice.

Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
Warszawa – Poland

A l e k s a n d r a P o t o c k a
(alpotocka@gmail.com)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 230-239.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

KATEGORIE FLEKSYJNE RZECZOWNIKA W WYPOWIEDZIACH OSÓB Z AFAZJĄ

Inflectional categories of nouns in the speech of aphasic patients

Abstract: The aim of this article is to present a problem with case and number of nouns in the speech of patients with aphasia. Case and noun are categories of inflection, which is one of language subsystems according to the structural approach. In this paper the author introduces what kind of disorder aphasia is and why it is necessary to examine the subsystems in it. The basis of the research is the records of patients from one hospital in Warsaw. As a result of the linguistic analysis it is discovered that these elements of inflection are among the best preserved. An explanation of this phenomenon is also proposed.

Keywords: aphasia, inflection, noun, case.

Wstęp

Celem tekstu jest pokazanie, jak są realizowane kategorie fleksyjne rzeczownika (przypadka i liczby[1]) u osób z afazją. Na początku opiszę, czym jest afazja, a następnie wyjaśnię, dlaczego badanie poszczególnych podsystemów języka (w tym fleksji) w takich schorzeniach jak afazja jest ważne. W dalszej części zaprezentuję wybrany materiał językowy zgromadzony w trakcie pracy z chorymi z afazją i na jego przykładzie pokażę, jak wygląda realizacja tych kategorii fleksyjnych. Rozważania zakończę omówieniem wyników badań i płynących z nich wniosków.

1. Badania nad afazją

Początki badań nad afazją szczegółowo przedstawiają m.in. Maruszewski (1966, 1970), Mierzejewska (1971) czy Panasiuk (2007, 2012a, 2012b). Po zapoznaniu się z koncepcjami poszczególnych badaczy widać, że teorii na temat przyczyn, mechanizmów, skutków i rodzajów tego zaburzenia było wiele. Wynikało to przede wszystkim z tego, że przyjmowano albo koncepcję lokalizacyjną[2], albo objawową. Zwolennikami pierwszego ujęcia byli prekursorzy badań nad afazją: francuski antropolog Paul Broca[3] oraz niemiecki psychiatra i neurolog Carl Wernicke[4]. Natomiast wśród badaczy skupiających się na opisie objawów zaburzeń afatycznych warto wymienić: francuskiego neurologa

[1] Rodzaj rzeczownika, w przeciwieństwie do przypadka i liczby, jest kategorią klasyfikującą i dlatego zostanie pominięty w analizie.

[2] Pogląd lokalizacyjny/psychomorfologiczny zakłada powiązanie wyżej funkcji psychicznej ze specjalnym ośrodkiem nerwowym, anatomicznie wyodrębnionym w mózgu. Prekursorem tego podejścia był twórca frenologii Franz Josef Gall (Maruszewski 1966:24-26).

[3] W 1861 r. Broca zaprezentował Towarzystwu Antropologicznemu w Paryżu pana Leborgne, który wymawiał tylko słowo „tan", dwa lata później przedstawił pana Lelonga, który był w stanie wypowiedzieć jedynie pięć słów (Panasiuk 2012a:26-27). Sekcje zwłok obu pacjentów wykazały uszkodzenie przedniej części mózgu po lewej stronie. Broca skorelował zaburzenia mowy z miejscem uszkodzenia, stając się tym samym prekursorem badań nad afazją (Maruszewski 1966:7). W artykule z 1868 r. podzielił zaburzenia mowy na afemię (rozumianą jako brak zdolności artykułowania) i amnezję słowną.

[4] W 1874 r. Wernicke wykazał, że uszkodzenie górnego lewego zwoju skroniowego skutkuje nierozumieniem słów, czyli afazją sensoryczną (Mierzejewska 1971:8-9).

Pierre'a Marie[5], angielskiego neurologa Henry'ego Heada[6] oraz polskie badaczki: językoznawcę Marię Zarębinę (1973) i neuropsychologa Marię Pąchalską (1993). Twórcą całościowej teorii, diagnozy i terapii afazji, który próbował łączyć stanowiska lokalizacyjne i objawowe, był radziecki neuropsycholog Aleksander Łuria[7] (1967). Z polskich badaczy do jego koncepcji nawiązywali neurochirurg Jadwiga Szumska (1980) i neuropsycholog Mariusz Maruszewski (1966, 1970, 1974).

Mimo że termin afazja został wprowadzony przez Armanda Trousseau już w 1865 r., nadal jest on różnie rozumiany[8]. Inaczej opisuje się afazję w naukach medycznych, a inaczej na przykład w logopedii. Z medycznego punktu widzenia afazja jest jednym z objawów uszkodzenia mózgu, obok takich zaburzeń jak niedowład, ataksja[9], apraksja[10] czy agnozja[11]. W logopedii natomiast stanowi ona oddzielną jednostkę chorobową (Panasiuk 2012b:266). Wśród rozmaitych definicji afazji[12] najpełniejsza jest, moim zdaniem, ta zaproponowana przez Mariusza Maruszewskiego[13]:

> Afazja to spowodowane organicznym uszkodzeniem odpowiednich struktur mózgowych częściowe lub całkowite zaburzenie mechanizmów programujących czynności mowy człowieka, który już uprzednio opanował te czynności (Maruszewski 1966:98).

Przyczynami organicznych uszkodzeń, o których mowa, są: udary, urazy głowy, guzy, stany zapalne, zatrucia toksynami i konsekwencje interwencji chirurgicznych. Natomiast skutki zaburzeń wspomnianych mechanizmów to trudności w rozumieniu mowy, powtarzaniu czy nazywaniu. Klasyfikacji afazji jest bardzo wiele. W artykule przywołam propozycję Romana Jakobsona i klasyfikację bostońską, według której byli diagnozowani badani przeze mnie pacjenci.

2. Po co badać zaburzenia językowe pacjentów?

Z punktu widzenia logopedy takie badanie jest konieczne do postawienia właściwej diagnozy, co ma wpływ na dobór metod terapii. Dlaczego jednak miałoby to być

---

[5] Marie ponownie zbadał mózgi pacjentów Broki i w 1906 r. stwierdził, że objawy przedstawione przez Brokę to kombinacja anartrii i afazji, a czystą afazją jest ta opisana przez Wernickiego. Ponadto uznał, że afazja to ogólny defekt intelektu, a nie tylko zaburzenia języka (Maruszewski 1970:44-45).

[6] W swoich publikacjach z 1915 r. Head wskazywał, że organiczne uszkodzenie mózgu skutkuje zakłóceniem procesów fizjologicznych odpowiadających za przebieg tak złożonych funkcji jak komunikacja językowa. Zaburzenia mowy interpretował jako efekt zaburzeń symbolicznego myślenia i wyrażania (Mierzejewska 1971:9-10).

[7] Według Łurii zaburzenia czynności wyższych powinny być badane przez jakościową strukturalną analizę objawów, która pozwala na wyodrębnienie zaburzenia pierwotnego (wynikającego bezpośrednio z uszkodzenia danego miejsca w mózgu) oraz zaburzenia wtórnego. W badaniu należy przeprowadzać próby syntetyczne (by wykryć cechy strukturalne zaburzeń czynności wyższej) i próby dynamiczne (by uchwycić dynamikę zaburzenia). Łuria stworzył szczegółowy opis zaburzeń czynności wyższych w zależności od miejsca uszkodzenia mózgu (Maruszewski 1966:122-123).

[8] Sam Trousseau rozumiał pod tym terminem zaburzenia w słownym wyrażaniu myśli występujące po uszkodzeniach korowych struktur mózgu (Panasiuk 2007:47).

[9] Zaburzenia koordynacji ruchowej ciała.

[10] Upośledzenie precyzyjnych celowych ruchów przy braku niedowładu; wyróżnia się apraksje: oralną (zaburzenia ruchów artykulacyjnych), ideacyjną (niemożność posługiwania się narzędziami służącymi do wykonywania danej czynności), ideomotoryczną (niemożność wykonania złożonych zadań ruchowych).

[11] Zaburzenie zdolności rozpoznawania znanych elementów otoczenia mimo braku zaburzeń w odbiorze informacji. Do agnozji związanych z posługiwaniem się symbolami językowymi i niejęzykowymi zalicza się: aleksję (zaburzenia czytania), agrafię (zaburzenia pisania), akalkulię (zaburzenia liczenia), agnozję słuchową (trudność w rozpoznawaniu dźwięków, słów, zdań), agnozję dotykową, zaburzenia w orientacji przestrzennej.

[12] Wśród polskich badaczy definicje afazji zaproponowali m.in. Mierzejewska (1977), Styczek (1979), Kaczmarek (1975), Jakimowicz (1987), Prusiński (1989), Grabias (1994), Pąchalska (1999).

[13] Sam autor tłumaczył, że ta definicja pozwala na dobrą diagnozę różnicową. Wskazanie patomechanizmu odróżnia afazję od schizofazji; lokalizacja uszkodzenia – od pragnozji, dyzartrii i demencji; podkreślenie mechanizmów programujących – od dyzartrii, dysglosji, głuchoty; a warunek wcześniejszego opanowania systemu – od zaburzeń takich jak alalia, afazja dziecięca (Maruszewski 1966:99-100, 107).

interesujące dla językoznawcy? Warto w tym miejscu zacytować Romana Jakobsona, który tak argumentuje konieczność badań tego typu:

> Z jednej strony oszałamiające postępy językoznawstwa strukturalnego dały badaczowi do ręki skuteczne narzędzie i metody do badania regresji językowej, z drugiej zaś strony rozkład systemu językowego przy afazji może dostarczyć językoznawcy nowych danych o ogólnych prawach języka (Jakobson 1989c:150-151).

Badanie odchyleń od normy w zachowaniach językowych może się przyczynić do lepszego poznania mechanizmów odpowiadających za zdolności człowieka do komunikowania się za pomocą języka.

3. Dlaczego badania kategorii przypadka i liczby rzeczownika?

Badania, które przeprowadziłam, obejmowały analizę rozpadu języka w następujących podsystemach: fonologicznym, morfologicznym, składniowym i leksykalno-semantycznym. W niniejszym artykule skoncentruję się na omówieniu wycinka fleksji – kategorii fleksyjnych rzeczownika: przypadka i liczby. Po analizie materiału językowego okazało się bowiem, że fleksja jest najlepiej zachowanym podsystemem na tle pozostałych. Istotne było dla mnie sprawdzenie, dlaczego tak się dzieje.

Fleksja razem ze słowotwórstwem wchodzi w skład podsystemu morfologicznego, ale choć w obu przypadkach mamy do czynienia z morfemami, sposób ich konstruowania jest inny: w przypadku słowotwórstwa derywaty są nieregularne, natomiast konstrukcje fleksyjne cechuje duża regularność w trzech obszarach (Grzegorczykowa 2007: 94-98):

1. formalnym – konstrukcje należące do danej kategorii są tworzone na podstawie określonych reguł,
2. semantycznym – konstrukcja znaczy tyle, ile przewiduje reguła,
3. systemowym – wypełnienie wszystkich pozycji w paradygmacie, także tych, które nie są realizowane.

Z tych powodów fleksja i słowotwórstwo[14] powinny być analizowane oddzielnie. O ile łatwo oddzielić oba te podsystemy, o tyle oddzielenie fleksji od składni w zadaniu, które mieli do wykonania pacjenci, jest niemożliwe. Zbadanie samej fleksji jest trudne, ponieważ albo jest ona sprzężona ze składnią (i wówczas analizujemy tak naprawdę zależności morfoskładniowe), albo badanie ogranicza się do sprawdzenia rozumienia[15] konstrukcji fleksyjnych, a nie ich tworzenia.

4. W których przypadkach afazji powinien nastąpić rozpad fleksji?

Roman Jakobson (1989c) wyróżnił w systemie języka dwie osie: syntagmatyczną i paradygmatyczną. Na każdej z nich ma miejsce inny proces: na pierwszej kombinacji (łączenie wyrażeń w ciągi syntaktyczne i tworzenie kontekstu), na drugiej – selekcji (łączenie słowa z innymi słowami na podstawie podobieństwa znaczenia i/lub brzmienia). Gdy zaburzeniu uleganie pierwszy mechanizm, będziemy mieć do czynienia z afazją kombinacji (syntagmatyczną, styczności, przyległości); w wypadku drugiego stanie afazja selekcji (paradygmatyczna, podobieństwa, substytucji). Według Jakobsona

---

[14] Problemy słowotwórcze ujawniały się zwłaszcza w zadaniach polegających na nazywaniu obrazków. Jedną ze strategii pacjentów były próby operacji słowotwórczych: najczęściej właściwy morfem leksykalny, ale nieprawidłowy morfem słowotwórczy (np. zamiast *listonosz – listowiec* lub *listowy*) lub, rzadziej, nieprawidłowy morfem leksykalny, ale właściwy słowotwórczy (np. zamiast *kierowca – soterowca*).

[15] Na przykład w *Zestawie prób do badania zaburzeń wyższych czynności nerwowych u chorych z ogniskowymi uszkodzeniami mózgu* W. Łuckiego (1967) pacjent ma wykonać takie polecenia: „Proszę pokazać ołówkiem kartkę", „Proszę pokazać kluczem ołówek", „Proszę pokazać kartkę ołówkiem".

zniesienie fleksji występuje przy afazji kombinacji[16]. W kryterium lokalizacyjnym odpowiada to uszkodzeniom płata czołowego. Jednak materiał językowy, który zebrałam, pokazuje, że nawet w przypadku uszkodzenia tych obszarów fleksja jest dość dobrze zachowana.

Wspomniane kryterium lokalizacyjne jest podstawą tzw. klasyfikacji bostońskiej, według której najczęściej diagnozuje się[17] pacjentów z afazją. Jej podstawą był tzw. model Wernickiego–Lichtheima–Geschwinda. Po jego modyfikacjach wyróżniono następujące rodzaje afazji:

typ afazji	**lokalizacja**	**rozumienie**	**powtarzanie**	**mowa spontaniczna**
Broki (ruchowa)	ruchowy ośrodek mowy Broki	zachowane	zaburzone	niepłynna
Wernickiego (czuciowa)	słuchowy ośrodek mowy Wernickiego	zaburzone	zaburzone	płynna
globalna (całkowita)	ośrodki mowy: ruchowy Broki i słuchowy Wernickiego	zaburzone	zaburzone	niepłynna
przewodzeniowa	przerwanie połączenia między ośrodkami Broki i Wernickiego	zachowane	zaburzone	płynna
transkorowa czuciowa	przerwanie połączeń między ośrodkiem Wernickiego a ośrodkami pobudzającymi czynności ośrodków mowy	zaburzone	zachowane	płynna
transkorowa ruchowa	przerwanie połączeń między ośrodkiem Broki a ośrodkami pobudzającymi czynności ośrodków mowy	zachowane	zachowane	niepłynna
transkorowa mieszana	przerwanie połączenia między ośrodkami Broki i Wernickiego a ośrodkami pobudzającymi czynności ośrodków mowy	zaburzone	zachowane	niepłynna
anomiczna (amnestyczna)	styk skroniowo-ciemieniowo-potyliczny	zachowane	zachowane	płynna (ale zaburzenia nazywania)
podkorowa czuciowa	podkorowe włókna promienistości słuchowej i spoidła wielkiego	objawy zależą od stopnia i miejsca uszkodzenia; na podstawie lokalizacji wyróżnia się trzy rodzaje afazji podkorowej: wzgórzową, skorupkowo-torebkową (przednią/tylną), móżdżkową		
podkorowa ruchowa	jądra wzgórza i istoty białej przykomorowej			

Tab. 1. Rodzaje afazji na podstawie: modelu Wernickiego–Lichtheima–Geschwinda (Maruszewski 1966; Herzyk 1997; Panasiuk 2007)

5. Jak wyglądało badanie?

Badania przeprowadziłam między czerwcem a wrześniem 2013 r. na oddziale terapii i rehabilitacji neurologicznej w jednym z warszawskich szpitali. Nagrałam 31 pacjentów w wieku od 50 do 86 lat. Materiał zbierałam w trakcie 20-30-minutowych zajęć logopedycznych. W artykule z 31 nagrań zostały uwzględnione 4. Opisani pacjenci mieli następujące rodzaje afazji: 1) głęboką afazję mieszaną, 2) transkorową czuciową, 3) ruchową i amnestyczną, 4) amnestyczną.

Realizację kategorii przypadka i liczby rzeczownika omówię na przykładzie ćwiczenia, w którym mieli oni dokończyć zdanie jednym wyrazem[18]. W celu ukazania rodzaju zaburzeń językowych osób badanych w szerszym kontekście wspomnę także o tym, jak radziły sobie z innymi ćwiczeniami.

[16] W mowie pacjenta mamy do czynienia ze stylem telegraficznym, pomijaniem wyrazów funkcyjnych, z n i e s i e n i e m f l e k s j i: bezokolicznik zamiast form osobowych czasownika, mianownik zamiast przypadków zależnych. Zostają mu wyrażenia stereotypowe i bezkontekstowe.

[17] Pacjenci są badani Bostońskim Testem do Diagnozy Afazji (BDAE) stworzonym w 1972 r. przez Harolda Goodglassa i Edith Kaplan. W zadaniach sprawdza się rozumienie mowy, ekspresję, czytanie i pisanie. Polska adaptacja testu została dokonana przez Ulatowską, Sadowską, Kądzielawę (2004).

[18] Wypowiedzi logopedy oraz odpowiedzi pacjenta umieściłam w tabelach. W komentarzach do nich wypowiedzi pacjenta są zapisywane kursywą, a wypowiedzi moje/logopedy w cudzysłowie.

5.1. Pacjent 1 – głęboka afazja mieszana

Badana miała problemy z rozumieniem, nazywaniem i powtarzaniem. Spontaniczna rozmowa była nieudana – na większość pytań pacjentka odpowiadała embolami. Próby, którym została poddana, obejmowały ćwiczenia narządów artykulacyjnych, powtarzanie ciągów zautomatyzowanych, powtarzanie nazw części ciała, wskazywanie właściwych obrazków po usłyszeniu ich nazwy, śpiewanie piosenki, kończenie zdań jednym wyrazem. Zadania sprawiły pacjentce duży problem.

Błędy polegały na substytucjach i elizjach (choć zdarzało się także dodawanie głosek), używaniu wyrazów spoza systemu (np. *gał*, *negi*, *zapół*), perseweracjach[19] i powtarzaniu emboli (np. *Bogdan*, *Magda*). Z wyjątkiem odtworzonej automatycznie piosenki „Sto lat", w której występuje fraza „niech żyje nam", nie pojawiły się żadne, nawet proste, konstrukcje składniowe. Pacjentka najlepiej poradziła sobie z zadaniem polegającym na kończeniu zdań jednym wyrazem (12/20), chociaż nie zawsze odpowiedzi były realizowane poprawnie pod względem fonetycznym (*mok* = sok, *haba* = herbata, *koteta* = kotleta) lub semantycznym („gryczanej..." *kapusty*). Nawet gdy prowadzący zmieniał konstrukcję składniową, np. „(może być) do picia pomarańczowy..." / „napiłabym się pomarańczowego..." oraz „zjeść trochę gryczanej..." / „zjeść właśnie kwaszoną...", pacjentka podawała wyraz we właściwym przypadku i liczbie.

Badający	**Pacjent 1. Głęboka afazja mieszana**
Na śniadanie może być razowy...	Chleb.
Roślinne...	Maso.
Żółty... Tak, na śniadanie może być żółty... Na chleb możemy położyć plasterek żółtego... Co to będzie? To może być plasterek żółtego...	Mas. Mas. Tarto. Sera.
A jak ktoś nie chce sera, to może zjeść sadzone...	Jaj-ko.
Do picia może być ziołowa... Do picia może być ziołowa... Ziołowa...	Gał. Haba. Her-ba-ta.
Albo zsiadłe... Zsiadłe...	Mekiem. Mlek.
Na obiad może być pomidorowa... Teraz będzie obiad i może będzie pomidorowa...	... Zupę.
A na drugie danie może być mielony.... Możemy zjeść mielonego ko...	Mos. Ko-te-ta.
A do tego może być trochę szparagowej... Do kotleta będzie trochę podsmażonej, szparagowej... To jest szparagowa fa...	... ... So-la.
Albo trochę gryczanej... Trochę gryczanej... Kapusty nie, gryczanej...	Magdo. Kapusty. Pusy.
A z kolei możemy jeszcze zjeść ruskie...	Pierogi.
I właśnie kwaszoną...	Kapustę?
I kiszonego...	Ogórka.
Na deser możemy się napić czarnej, mocnej...	Kawy.
Trochę zjeść bitej... Słodkiej, białej, bitej ś...	... Śmietany.
Albo kawałek drożdżowego... Kawałek drożdżowego ci... To jest drożdżowe ci... cia...	Tas. Na-kap. Sto.
Na kolację może być manna... Tylko ładnie kasza. Manna...	Sze. Sze.
Owsiane...	Patki.
A do picia mineralna...	Woda.
Albo pomarańczowy... Pomarańczowy... Napiłabym się pomarańczowego s...	Woc. Mok. So-ku.

Tab. 2. Realizacja zadania przez Pacjenta 1

[19] Zjawisko polegające na powtarzaniu w kolejnych wypowiedziach użytego wcześniej słowa.

5.2. Pacjent 2 – afazja transkorowa czuciowa

Kontakt z pacjentką był utrudniony z powodu dodatkowych zaburzeń dyzartrycznych, jej ogólnego osłabienia i niechęci do ćwiczeń. Próba spontanicznej rozmowy nie powiodła się – pacjentka w odpowiedzi na pytanie często echolalicznie powtarzała ostatnie słowo (np. „Gdzie mamy talerz?" *Talerz.*; „Gdzie mamy kubek?" *Kubek.*). Badana wykonała trzy zadania: pokazywanie obrazków, nazywanie obrazków, kończenie zdań jednym wyrazem.

Dwa pierwsze zadania nie były nieudane – pacjentka nie pokazywała właściwych obrazków, część wypowiadanych przez nią nazw była spoza systemu, należała do żargonu afatycznego (*wygnaje*, *neczko*). Badanej pomagało, jeśli oprócz obrazka podawano jej zdanie, które miała uzupełnić o nazwę przedstawionej na nim rzeczy (przykłady a-e). W trzecim zadaniu, polegającym na kończeniu zdań jednym wyrazem (z którego pochodzą pozostałe przykłady), mimo że wyrazy często nie były tymi, których oczekiwano, miały właściwe końcówki przypadka i liczby, np. „konserwowe albo kiszone" *kurczaki*, „gorzka, mleczna, słodka" *...rwona*. Także w przypadku podpowiedzi dotyczących koloru pacjentka dostosowywała liczbę wyrazu do tej z początku zdania, np. „taka czerwona" *papryka*, „takie zielono-czerwone" *pomidory*.

Badający	**Pacjent 2. Afazja transkorowa czuciowa**
a) (pomidor) Taki czerwony... Czerwony po-mi...	Chusteczka. Dor-a.
b) (ogórki) Mogą być takie kiszone albo konserwowe...	Chleb. Kurczaki.
c) (papryka) Taka czerwona...	Papryka.
d) (jabłko) Tutaj takie zielono-czerwone, takie dojrzałe...	Pomidory.
e) (pomarańcza) A tutaj taka pomarańczowa, dojrzała... Tu taka żółta, kwaśna, a tutaj to jest...	Cytryna. Sól.
Mam ochotę na gorzką, mleczną albo z orzechami... Co może być gorzka, mleczna albo z orzechami. Taka słodka... Mleczna, gorzka cze... Cze-ko...	Nie tam. Słodka, słodka. Rwona. Lada.
Z drzewa spada jesienny, zielony, klonowy... Spadają z drzewa jesienią... Li... Liś...	Obiec. ... Ta. Cie.
Zakładamy na nogi, mogą być sportowe, na obcasie, wiązane... Tu zakładamy na stopy, żeby wyjść na zewnątrz. To będą... Bu... Bu...	... ... Kie... Kiet.
Może być księżycowa, ciemna...	Noc.

Tab. 3. Realizacja zadania przez Pacjenta 2

5.3. Pacjent 3 – afazja ruchowa i amnestyczna

Apraksja oralna pacjentki była tak nasilona, że podczas pierwszej próby miała ona problem z wypowiedzeniem większości wyrazów, także swojego imienia („Jak ma pani na imię?" *Mat... Mat... Mariola... nie no... M**[20]). Badana była bardzo zmotywowana do ćwiczeń i dużo pracowała samodzielnie. Zadania, które wykonywała, dotyczyły nazywania obrazków, rozwiązywania zagadek i kończenia zdań jednym wyrazem.

Przy pierwszym zadaniu (nazywanie) pacjentka albo nie była w stanie podać nazwy, albo nazwa była mocno zniekształcona, albo padało inne słowo i dopiero po podaniu kontekstu lub sylaby/sylab udawało się jej, i to nie zawsze, odpowiedzieć właściwie.

[20] Pacjentka poprawnie wypowiedziała swoje imię – ze względu na ochronę danych osobowych tu jest ono oznaczone inicjałem.

Aktualizowanie nazw czynności sprawiało badanej większą trudność niż nazywanie przedmiotów. Zadanie, w którym pacjentka musiała podać nazwę bez kontekstu i obrazka, jedynie na podstawie definicji czy synonimu (zagadki), wypadło najgorzej (1/6). Zdecydowanie lepiej radziła sobie w zadaniach, w których pojawiał się kontekst (5/6).

Dużym problem stanowiły perseweracje, których pacjentka była świadoma i próbowała się poprawiać. Z powodu silnej apraksji badana ograniczała spontaniczne wypowiedzi do wykrzyknień i partykuł (realizowanych dość dobrze pod względem artykulacyjnym i adekwatnie do sytuacji, prawdopodobnie dzięki temu, że są to wyrażenia stereotypowe, zautomatyzowane). Natomiast próby budowania zdań kończyły się niepowodzeniem – ich elementy były nierealizowane lub niezrozumiałe (np. czyta gazetę – *To czyta ta za za zag*).

Badający	**Pacjent 3. Afazja ruchowa i amnestyczna**
Na ból brzucha pomagają miętowe...	Kruple, krople.
Zimą noszę ciepły wełniany...	Szal.
Oscypek to wędzony... Serek.	Sy... syrek. Serek.
Na choince wieszamy błyszczące... Bo... Bombki.	Wia... o Jezu. Bobki. ...
Słowo było zapisane drukowanymi...	Literkami.
Na bal siostra założyła wieczorową... Na bal siostra założyła wieczorową...	Ba... balowa. Sukenkę.

Tab. 4 Realizacja zadania przez Pacjenta 3

5.4. Pacjent 4 – afazja amnestyczna

W mowie spontanicznej pacjent odpowiadał na pytania, ale rzadko sam inicjował kontakt. Z powodu znacznej anomii miał problemy z budowaniem dłuższych wypowiedzi. Chory był świadomy swoich ograniczeń. Pierwsze ćwiczenie składało się z trzech prób nazwania sześciu przedmiotów na obrazkach (pomiędzy próbami pacjent wykonywał inne zadania). Badany nie nazwał samodzielnie żadnego przedmiotu – część słów pojawiała się dopiero w kontekście („stojąca, nocna...” *lampa*), a część po podaniu litery („s...” *serce*), sylaby („pi...” *piłka*) lub całego wyrazu („kwiaty”). Przy trzeciej próbie pacjent wypadł lepiej niż przy pierwszej – przywołanie nazwy nadal wymagało podpowiedzi, ale czas reakcji był znacznie krótszy. Ogólnie można było zaobserwować niestałość w aktualizacji nazw przedmiotów w kolejnych próbach.

Zadanie polegające na uzupełnianiu zdań czasownikami wypadło najlepiej – pacjent samodzielnie dokończył siedem z nich (*szczeka*, *płacze*, *pieje*, *krzyczy*, *dzwoni*, *śpiewa*, *wieje*), a po podpowiedziach uzupełnił dalsze trzy: *warczyć*, *skrzypią*, *szumi*. Gorzej natomiast wypadło analogiczne zadanie wymagające podania rzeczownika. Tylko przy dwóch zdaniach badany szybko podał odpowiedź (*do pieca*, *światło*), przy innych albo się wahał (*szewca?*, *obiad?*), albo potrzebował podpowiedzi w postaci innego kontekstu (*do domu*); kontekstu i sylaby (*do wanny*, *w lampie*); całego wyrazu, który tylko powtórzył (*na plaży*, *obiad*, *w łazience*). Czasem nie dokończył zdania mimo podpowiedzi („wysłał list do...”, „wkleił zdjęcia do...”). Niektóre odpowiedzi albo nie pasowały semantycznie do zdania („wyjechał na wczasy...” *do domu*, „rozłożył namiot na...” *placu*), albo pacjent zmieniał treść zdania („zażył leki przed...” *w szpitalu*).

Badający	**Pacjent 4. Afazja amnestyczna**
Zmienił żarówkę w... Tak jak tutaj mamy w środku żarówkę i musimy zmienić żarówkę w... la... lam...	.... Lampie?
Dorzucił węgla do...	Pieca.
Rozłożył koc na... Na czym możemy rozłożyć koc? Na łące albo na pla... Albo na placu, albo na plaży na przykład.	... ... Placu. Na plaży.
Obrał ziemniaki na... Na jaki posiłek obieramy ziemniaki? Na śniadanie raczej nie, na kolację raczej nie, to może na... o... obiad.	... Obiad.
Wlał wodę do... Jakby na przykład chciał się pan wykąpać i pan taką rzecz zatyka pan korkiem i wlewa pan wodę do wan...	Pie... pieca. Wanny. Zapomniał, że wanny, że to, że tamto.
Wysłał list do... Gdyby pan napisał list i wysłał go do... do kogo chciałby pan wysłać?	Nie wiem, dzisiaj no to. Nie wiem.
Zapomniał zgasić...	Swiatło.
Wkleił zdjęcia do... ...na przykład był taki ślubny... album.	Wkleił zdjęcia do. ...
Zaprosił rodzinę na...	Nie wiadomo na co. Na obiad czy na...
Oddał buty do...	Szewca?
Powiesił lustro w... W jakim pomieszczeniu w domu zazwyczaj jest lustro? Powiesił lustro w łazience.	... Nie wiem. Ja nie umiem powiedzieć tego. Tak poszło w głowie, że nic się nie wie i nic nie mogę powiedzieć no. W łazience o, o w łazience.
Postawił namiot pod... ...tutaj może być, że postawił namiot pod lasem na przykład.	... E, takie rzeczy.
Wyjechał na wczasy do... A gdyby pan mógł jechać na wakacje, to dokąd chciałby pan pojechać?	Nic nie przypomnę, bo nic nie wiem, nie wiem. Do domu.
Zaczął pracę w... Gdzie możemy zacząć pracę?	... W domu.
Zażył leki przed...	Przed... to w szpitalu.

Tab. 5. Realizacja zadania przez Pacjenta 4

6. Co wynika z badania?

Przedstawiony materiał językowy pokazuje, że pacjenci w większości uzupełniali zdania, wybierając wyrazy we właściwych formach. Problemy dotyczyły najczęściej aktualizacji nazwy, a nie przywołania odpowiedniej formy. Badanym zdarzało się wypowiadać wyrazy o rozchwianym wzorcu słuchowo-brzmieniowym (np. *mok*, *mlek*, *kruple*), a także nieadekwatne z punktu widzenia semantyki (np. *gryczana kapusta*, *kiszone kurczaki*, *pojechać na wczasy do domu*), jednak morfemy gramatyczne były właściwe. Podaniu poprawnej formy fleksyjnej z pewnością sprzyjał kontekst składniowy, w jakim należało przywołać dany wyraz.

W języku polskim czasownik najczęściej wymaga rzeczownika w mianowniku (podmiot) albo w bierniku (dopełnienie). Zatem schemat: czasownik + rzeczownik w mianowniku oraz czasownik + rzeczownik w bierniku są najbardziej utrwalone i dlatego pacjenci większość tego typu zdań realizowali poprawnie. Nieco rzadsze, ale także dobrze utrwalone, są schematy z rzeczownikiem w dopełniaczu[21], dlatego pacjenci uzupełniali tego typu zdania w większości poprawnie. Najwięcej problemów przysporzyły im

[21] Nie tylko konstrukcje z czasownikiem, ale także z operatorem (np. *trochę*) czy rzeczownikiem (np. *kawałek*, *plaster*).

te konstrukcje, w których czasownik może być uzupełniony różnymi konstrukcjami przyimka + rzeczownika np. *powiesić* [obraz] (*w*, *obok*, *na*, *przy*), *rozbić* [namiot] (*w*, *nad*, *obok*, *przy*). Dodatkowo w wyborze właściwej formy pomagał przymiotnik, tworzący z wymaganym w uzupełnieniu rzeczownika związek zgody[22].

Oczywista zależność wyboru przypadka i liczby rzeczownika wynikająca z realizowania w zdaniu związków rządu lub zgody sprawia, że oddzielenie fleksji od składni jest bardzo trudne i należałoby raczej mówić o badaniu problemów morfoskładniowych w afazji. Sprawdzenie samej fleksji wymagałoby stworzenia sztucznego zadania: poproszenia pacjentów jedynie o odmianę rzeczowników przez liczby i przypadki[23].

7. Dlaczego omawiane kategorie gramatyczne są odporne na rozpad?

Jednym z powodów jest wspomniana już regularność fleksji, która powoduje, że pacjentowi łatwiej przewidzieć „zakończenie" wyrazu. Jakobson nazywał to czynnikiem prawdopodobieństwa (Jakobson 1989b:147).

> Afiksy, a przede wszystkim końcówki fleksyjne (w tych językach, w których występują), różnią się zazwyczaj od innych morfemów ograniczonym i selektywnym użyciem fonemów i ich połączeń (Jakobson 1989a:124).

Badacz przywołuje także Sapira i Whorfa, wedle których „aspekt strukturalizacji języka zawsze przeważa i rządzi jego aspektem »leksacji« albo »nazywania«" (Jakobson 1989a:127). Ponadto formy fleksyjne rzadko pojawiają się w izolacji, najczęściej są realizowane w jakimś kontekście składniowym. O ich trwałości mogą decydować zdolności kompensacyjne mózgu – w tym rola nieuszkodzonej prawej półkuli, w której wśród funkcji językowych[24] znajdują się między innymi operacje językowe oparte na kontekście (Herzyk 1985:132).

Ma to ogromne znaczenie dla terapii pacjentów z afazją. Pewna automatyzacja i przewidywalność charakterystyczne dla kategorii przypadka i liczby rzeczownika, ale także dla całej fleksji, mogą pomóc w częściowym przywróceniu systemu leksykalnego – w aktualizacji nazw. Warto wykorzystać mniej zaburzone struktury języka do odbudowania pozostałych.

Literatura

Grabias, S. 1994. Logopedyczna klasyfikacja zaburzeń mowy. *Audiofonologia* VI, 7-22.

Grzegorczykowa, R. 2007. *Wstęp do językoznawstwa*. Warszawa.

Herzyk, A. 1985. Prawa półkula mózgu a czynności werbalne. W: Kądzielawa, D. (red.). *Wybrane zagadnienia neuropsychologii klinicznej*. Kraków, 123-138.

Herzyk, A. 1997. Taksonomia afazji. Kryteria klasyfikacji i rodzaje zespołów zaburzeń. *Audiofonologia* X, 93-101.

Jakimowicz, W. 1987. *Neurologia kliniczna w zarysie*. Warszawa.

Jakobson, R. 1989a. W poszukiwaniu istoty języka. W: Mayenowa, M. R. (red.). *W poszukiwaniu istoty języka*. T. 1. Warszawa, 115-134.

Jakobson, R. 1989b. Znak i system języka. Głos w dyskusji. W: Mayenowa, M. R. (red.). *W poszukiwaniu istoty języka*. T. 1. Warszawa, 141-148.

Jakobson, R. 1989c. Dwa aspekty języka i dwa typy zakłóceń afatycznych. W: Mayenowa, M. R. (red.). *W poszukiwaniu istoty języka*. T. 1. Warszawa, 150-175.

---

[22] Przymiotnik pojawił się w 34 spośród 50 zdań, np. r*azowy chleb*, *miętowe krople*, *mocnej kawy*.

[23] Trudno byłoby jednak w takim wypadku rozstrzygnąć, czy błędy wynikają z zaburzeń afatycznych czy może z poziomu wykształcenia pacjenta. Ponadto nawet poprawna realizacja takiego zadania niewiele wnosiłaby do terapii pacjenta.

[24] Do funkcji językowych prawej półkuli zalicza się: odbiór samogłosek, wyrażeń dźwiękonaśladowczych, rzeczowników w mianowniku, kontrolę uwarunkowanego kulturowo kierunku czytania, kontrolę cech prozodycznych mowy oraz rozumienie kontekstu wypowiedzi.

Kaczmarek, L. 1975. Korelacyjna klasyfikacja zaburzeń słownego i pisemnego porozumiewania się. *Logopedia* 12, 5-13.
Łucki, W. 1967. *Zestaw prób do badania zaburzeń wyższych czynności nerwowych u chorych z ogniskowymi uszkodzeniami mózgu*. Warszawa.
Łuria, A. 1967. *Zaburzenia wyższych czynności korowych wskutek ogniskowych uszkodzeń mózgu*. Warszawa.
Maruszewski, M. 1966. *Afazja. Zagadnienia teorii i terapii*. Warszawa.
Maruszewski, M. 1970. *Mowa i mózg*. Warszawa.
Maruszewski, M. 1974. *Chory z afazją i jego usprawnianie*. Warszawa.
Mierzejewska, H. 1971. *Zaburzenia polskiego systemu fonetycznego w niektórych przypadkach afazji*. Wrocław.
Mierzejewska, H. 1977. *Afatyczna dezintegracja fonetycznej postaci wyrazu*. Wrocław.
Panasiuk, J. 2007. Metodologia badań nad afazją. W: Młynarska, M., Smereka, T. (red.). *Afazja i autyzm: zaburzenia mowy oraz myślenia*. Wrocław, 45-66.
Panasiuk, J. 2012a. *Afazja a interakcja. Tekst, metatekst, kontekst*. Lublin.
Panasiuk, J. 2012b. Diagnoza logopedyczna w przebiegu chorób neurologicznych u osób dorosłych. W: Czaplewska, E., Milewski, S. (red.). *Diagnoza logopedyczna. Podręcznik akademicki*. Sopot, 263-324.
Pąchalska, M. 1993. Zaburzenia komunikacji u chorych z afazją. W: Grabias, S. (red.). *Opuscula logopaedica in honorem Leonis Kaczmarek*. Lublin, 265-283.
Pąchalska, M. 1999. *Afazjologia*. Warszawa.
Prusiński, A. 1989. *Podstawy neurologii klinicznej*. Warszawa.
Styczek, I. 1979. *Logopedia*. Warszawa.
Szumska, J. 1980. *Metody badania afazji*. Warszawa.
Ulatowska, H. K., Sadowska, M., Kądzielawa, D. 2004. *Bostoński Test do Diagnozy Afazji. Adaptacja polska. Wersja eksperymentalna*. Warszawa.
Zarębina, M. 1973. *Rozbicie systemu językowego w afazji*. Wrocław.

Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
Warszawa – Poland

Kamila Potocka-Pirosz
(k.potocka_pirosz@op.pl)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 240-249.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

ЧЕШСКАЯ И ПОЛЬСКАЯ ТЕМАТИКА В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ АКАДЕМИКА В. И. ЛАМАНСКОГО

Czech and Polish subjects in the Academician Lamansky's scientific heritage

Abstract: This article is devoted to the famous Slavonic scholar, historian, philologist, public figure and pedagogue Vladimir Ivanovič Lamansky (1833-1914). The author analyses his views on the historical development, philology and current status of Czech and Polish people and Lamansky's interpretation of the ideological problems of pan-Slavism. The article, based on materials to be found in surviving texts and archive documents, also considers the scientific papers, lectures and newspaper and magazine articles of Lamansky.

Keywords: Slavonic studies, Vladimir Ivanovič Lamansky, researcher, Czech Republic, Poland, Slavophilism.

1. Введение

Владимир Иванович Ламанский (1833-1914 гг.) – выдающийся российский историк, лингвист, филолог, этнограф, педагог, редактор и журналист, по праву получивший титул «патриарха русского славяноведения» (Linničenko/Линниченко 1915:244). Особенности политического положения зарубежных славянских народов, заинтересованность Российской империи во влиянии на их будущее привели к тому, что ученые-слависты были самыми горячими участниками общественной жизни. Академик В.И. Ламанский активно занимался распространением знаний о славянах, анализом их политических реалий и глубокими исследованиями в области славянских филологии и истории. Он являлся председателем этнографического отделения Императорского Русского географического общества, одним из самых активных сотрудников Санкт-Петербургского отделения Славянского благотворительного общества, публиковался во многих российских журналах, таких как *Русская беседа*, *Библиографические записки*, *Отечественные записки*, *Русская старина*, *Журнал министерства народного просвещения,* и газетах – *Голос*, *День*, *Новое время* и многих других; в специализированных научных и общественных изданиях (Lapteva/Лаптева 1997:118-129). В 1890 г. В.И. Ламанский осуществил свою давнюю мечту и начал выпускать новое научное издание Императорского русского географического общества – журнал *Живая старина,* став его главным редактором. С этого времени большая часть статей слависта печаталась именно там (Saprikina/Саприкина 2009:82).

2. В.И. Ламанский как ученый, общественный деятель и педагог

В.И. Ламанский очень много сделал для формирования взглядов российской общественности на прошлое и будущее славянских народов, что и определяет злободневность и важность исследования его научной и общественной деятельности, необходимость изучения понимания ученым места славянства в современном ему мире. Настоящая работа является первым опытом сравнительного анализа исследований В.И. Ламанского по филологии и истории двух западнославянских народов – чехов и поляков. Их активная позиция в развитии европейского

национализма в XIX в., большое значение взаимных политических, научных и культурных контактов с Россией делают тему представленной статьи еще более актуальной.

Сфера интересов ученого была чрезвычайно широка. Он являлся одновременно историком, исследователем славянских языков и литератур, археологом и этнографом. Отчасти данный факт можно объяснить тем, что в начале 1860-х гг. славяноведение было очень молодой отраслью науки, оно вышло всего лишь на второй этап развития. Именно в период, когда славяноведение только начинало разделяться на историю, филологию, этнографию и другие отрасли гуманитарного знания, сформировались взгляды В.И. Ламанского на славянский мир. Нерасчлененность науки оказала влияние на комплексность, междисциплинарность его исследовательского метода: в своих работах славист опирался на исторические источники, филологические и антропологические данные.

В.И. Ламанский принадлежал к числу тех деятелей отечественной науки, которые четко формулировали свою принадлежность к одному из течений русской общественной мысли. С первых шагов научной деятельности исследователь позиционировал себя сторонником славянофильского мировоззрения. Уже в своей ранней работе *О распространении знаний в России* В.И. Ламанский подверг анализу различия между западниками и славянофилами. Симпатизируя последним, но стремясь быть объективным, он нашел много общих черт и задач у этих двух направлений.

Ученый рассудил, что «западники» и «восточники» солидарны в необходимости улучшения науки и образования в России, при этом последние не видят ничего плохого в восприятии «несколько отстающей» русской культурой лучших образцов с Запада (Lamanskij/Ламанский 1857:1-6). Различие между «западниками» и «восточниками», по определению В.И. Ламанского, относится к сфере будущего – какой характер будет иметь русское просвещение (Lamanskij/ Ламанский 1857:9-10).

Исследователь считал, что на европейском континенте сложились два культурно-исторических «мира» – германо-романский и греко-славянский. Они представляют собой особые системы, имеющие внутреннюю структуру, и развиваются независимо друг от друга. Систему культуры В.И. Ламанский идентифицировал с типами религии. Следовательно, славянство, составляющее греко-славянский мир, в котором Россия неотделима от других этнически ей родственных земель, исследователь противопоставлял романо-германскому миру, «латинству» (Lamanskij/Ламанский б.д.а:59об.)

Большая часть деятельности В.И. Ламанского была посвящена преподаванию. С 1864 г. до конца жизни он работал в Санкт-Петербургском университете, 25 лет – в Санкт-Петербургской духовной академии, с 1890 по 1900 гг. состоял профессором Генерального штаба (Lamanskij /Ламанский 1888:8-8об.).

Исследователь читал курсы по славяноведению, по сравнительному обозрению славянских наречий и народностей, по языкознанию, по славянской истории и источниковедению.

Большое количество учеников, писавших под руководством В.И. Ламанского свои первые научные работы и продолжавших научные контакты и искреннюю дружбу с ним, заняв кафедры славяноведения почти во всех российских университетах, свидетельствует о его огромном влиянии на формирование Санкт-Петербургской школы славистов.

Хотя сам исследователь тяготел к славянофильству, научный подход к изучению славянской истории и филологии, глубокие знания, широкое видение

проблем, воздействие на личности учеников привели к тому, что среди них были как убежденные славянофилы, так и убежденные западники (Lapteva/Лаптева 2002:77-80). На базе строго научного отношения к источникам, свободе их интерпретаций В.И. Ламанский сумел развить в молодых ученых методологическую культуру, ставшую основой их дальнейшей работы в разных теоретических полях и в широком спектре отраслей славистики[1].

Читаемые им курсы отличались хронологическим и тематическим разнообразием. В самом начале педагогической и научной деятельности В.И. Ламанский, определяя их цели и задачи, сделал вывод, что каждая наука предполагает два направления развития – аналитическое и синтетическое; первое собирает источники и факты, то есть исследует частности, второе открывает общие закономерности развития (Lamanskij/Ламанский 1865:2). В соответствии с этой классификацией, мы можем определить, что в научной деятельности славист более тяготел к синтетическому направлению. Однако своей главной педагогической задачей он считал развитие направления аналитического (ibd.:2-3).

Следует отметить, что непосредственно конкретным историческим или филологическим сюжетам посвящены в основном литографированные курсы лекций В.И. Ламанского. В своих же многочисленных статьях и монографиях он занимался концептуальными проблемами взаимоотношений славянских народов и Запада, привлекая частные сведения лишь для иллюстрации.

Все работы ученого можно разделить на три группы. Одна из них включает публикации архивных документов, другая – монографии и исследовательские статьи, третья – литографированные курсы лекций.

Исследования по чешской и польской тематике можно разделить исследования чешского и польского языков; исследования по истории литератур (в этой области В.И. Ламанский развивал только польское направление); изучение сюжетов чешской и польской истории; политические обобщения ученого по чешским и польским сюжетам.

2. Исследования В.И. Ламанского в области чешской и польской филологии

Прежде всего, обратимся к исследованиям в области истории чешского и польского языков. В литографированных курсах лекций и исследованиях по славянскому языкознанию представлен подробный и всесторонний анализ и практический курс грамматики, синтаксиса и фонетики обоих западнославянских языков. Филологические разработки ученого отличаются глубиной раскрытия темы, подробностью, развернутой подачей материала.

Важно, что все лекции В.И. Ламанского по фонетике и морфологии славянских языков сопровождаются обширным описанием районов расселения народов – их носителей, анализом историографии изучения языков и введением в их историю.

---

[1] К старшим ученикам принадлежал филолог и убежденный последователь русской национальной идеи А.С. Будилович. Со славянофильских позиций написаны многие исторические сочинения И.С. Пальмова и К.Я. Грота. Но историк Т.Д. Флоринский, являясь славянофилом по мировоззрению, по методу исследования был позитивистом. Правовед и историк Ф.Ф. Зигель также придерживался позитивистской методологии. Поздние ученики В.И. Ламанского считали славянофильский подход к истории анахронизмом. Самый младший ученик слависта – Н.В. Ястребов, в отличие от монархических взглядов своего учителя, поддерживал идею конституционно-демократического устройства России. Другой поздний ученик В.И. Ламанского – А.Л. Погодин – придерживался либеральных взглядов и был по духу близок к кадетской партии, при этом он отличался весьма трезвым взглядом на «славянскую взаимность» и отвергал славянофильские построения, называл себя сторонником И.С. Тургенева, то есть писателя-западника.

Исследуя этапы формирования польского языка, В.И. Ламанский указал, что, по его мнению, язык этот не имеет древних памятников, какие существуют в русском, сербском и болгарском. Старинные польские памятники начинаются только с XIV в., что, однако, не помешало полякам в XVI в. иметь одну из богатейших славянских литератур того времени (Lamanskij/Ламанский 1884b:3).

Тем не менее В.И. Ламанский заметил, что все-таки существуют более ранние памятники польского языка, относящиеся к XI, XII, XIII вв. Это – латинские грамоты, написанные как самими поляками, так и иностранцами, в которых можно найти польские имена собственные, названия различных налогов и пошлин, от которых «благочестивый» князь или король освобождал тот или другой монастырь, за что и давалась соответствующая льготная грамота (Lamanskij/ Ламанский 1884b:3-4).

Аналогичные явления славист нашел и в истории чешского языка, у которого тоже в письменности сначала господствовал латинский язык, но в латинских документах, большей частью – льготных грамотах, княжеских указах, монастырских хрониках находятся чешские имена собственные, названия различных предметов, пошлин и т.д.

Отметим, что первым на чешские слова, рассеянные по латинским грамотам обратил внимание чешский филолог, историк и просветитель Й. Добровский и воспользовался ими при воссоздании национального литературного языка. Польский язык таким способом исследовал известнейший польский и русский лингвист Я.Н. Бодуэн де Куртене в своей магистерской диссертации «О древнепольском языке до XIV в.» (ibd.:4-5)

В.И. Ламанский подчеркнул, что отдельно стоящие в документах чешские и польские слова не могут дать полной картины эволюции языков, но вследствие своей древности они представляют хороший материал для заключений фонетики. Так ученый приводил пример буквы, обозначающей шипящий звук «ž», и существующей в польском, чешском, сербско-лужицком языках к середине XIX в., однако, отсутствовавшей в них до конца XIII в. и появившейся лишь в начале XIV в. (ibd.:5)

Наряду с лингвистикой, большое место в научном наследии В.И. Ламанского занимают литературоведческие исследования. Более других славянских литератур его привлекали польские проза и поэзия. Их «золотым временем» ученый считал XV и XVI вв. Славист показал большой вклад, который внесли писатели периода Возрождения – Я. Кохановский, С.Ф. Кленович, А.Ф. Морджевский в развитие национального литературного творчества. При этом В.И. Ламанский выделял не столько художественную сторону их произведений, сколько глубину их взглядов на историю Польши, предчувствие ее грядущего упадка и глубокое сожаление об этом. Польских писателей XIX в., особенно А. Мицкевича, ученый считал гораздо боле одаренными литературно, но принесшими меньший вклад в политическое развитие польских земель, так как они считали невозможным объединение Польши в составе Российской империи.

3. Изучение истории Чехии и Польши в научном наследии В.И. Ламанского

Приступая к исследованию истории славянских народов, В.И. Ламанский, не изменив славянофильскому подходу, прежде всего задался вопросом об истоках славянского единства.

С подобной точки зрения он рассматривал вопрос о складывании ранней государственности у славянских народов. Первенство в этом процессе ученый справедливо отдал северо-западным славянам, отметив, что первые попытки

славянского объединения состоялись в «мифическом» государстве Само и относились к VII в., а в IX в. северо-западные славяне реализовали стремление к единству в создании Великоморавской державы (Lamanskij/Ламанский 1885:201). Интересно, что славист выстраивает целую «лестницу» подобных объединений славянских народов в Средние века и в Новое время, хотя держав, подобных раннесредневековым племенным объединениям уже не складывалось, а этнический и территориальный факторы превалировали при создании государственно-политических единиц. Исследователь же отметил:

> В начале X в. центр тяжести славянства переходит к Симеону Болгарскому, спустя столетие он у Болеслава Польского, затем в XIII в. у болгарских Асеней, в XIV в. у Душана. Со второй половины XIV до XVI в. во главе стоит Чехия, в XVI и XVII вв. – Польша, дальше – Россия (ibd.).

Очевидно, что в этой иерархии ученый выделил не государства, объединившие несколько славянских народов, а страны, лидирующие в Центральной и Юго-Восточной Европе в различные исторические периоды.

В средневековой истории славян В.И. Ламанского также интересовали вопросы выживания славянских народов в ином этническом окружении и в условиях политической зависимости. В этом отношении ученый выделил словаков как единственный славянский народ, который, по его мнению, благодаря хорошей демографической ситуации

> [...] долгое время испытывая страшный чужеземный гнет, не теряет под собой почвы, а преображает и ассимилирует. Где словаки живут совместно с уграми и немцами, последние словачатся, так например многочисленные немецкие рудокопы, поселенные в словацких горах угорскими королями, в настоящее время почти все ословачились, и только немецкие фамилии выдают их происхождение (ibd.:201-202).

При исследовании чешкой истории главное внимание славист уделил двум факторам: взаимоотношениям между чехами и немцами на территории самих чешских земель и вне их пределов, а также гуситскому движению как наиболее яркому комплексу событий чешской истории.

Интерес представляет дискуссия В.И. Ламанского с чешским историком Ф. Палацким и археологом Я.Э. Воцелем, доказывавшими, что славяне пришли в Богемию и Моравию как в земли, совершенно лишенные населения, и что Чехия – исконная славянская земля, так как немцы появились там только в XII в. Немцы же в свою очередь доказывали, что Чехия – страна германская, поскольку гораздо раньше славян ею владели маркомане и квады, германские племена, и что часть их осталась на этих территориях после ухода главных сил. В.И. Ламанский настаивал, что с мнением Ф. Палацкого и Я.Э. Воцеля согласиться нельзя, так как славяне не могли застать совершенно пустую страну. Несомненно, что там сохранились остатки маркоманов и квадов, обитавших в Чехии с 12 г. до н. э. в течение пяти веков и занимавшихся земледелием. Для ученого также очевидно германское происхождение маркоманов и квадов, он оспаривал доказательства их принадлежности к славянству, которые пытались найти австрийский исследователь Шембер и российский славист Н.А. Попов (ibd.:214-215). Таким образом, научная истина была для В.И. Ламанского на первом месте, и славянофильское мировоззрение далеко не всегда брало над ней верх.

Современное ему положение Чехии ученый определил так:

> Ее в настоящее время нельзя назвать страною чисто славянскою. Треть ее населения немцы, им и принадлежит 36 % пространства в чешской земле. Чехи занимают среднюю и восточную части своей страны. На востоке узкой полосой соединяются с миром славянским. Несколько чешских поселений уцелело среди немецкого моря [...] С XII в. в Чехии было чрезвычайно много немцев. В конце XIII в. их прилив усилился при короле Оттокаре II, который построил значительное число укрепленных городов и замков и большинство из них заселил немецкими

колонистами. Выписывал он также немецких рудокопов и вообще ремесленников, потому что они лучше чехов вели разные промыслы. И после него в XIV в. немцы так размножились, что целые города, например, Прага и др. были немецкими, целые края, как Локетский, Кладский, Трутновский были сплошь заселены ими. Немцы эти частью ославянились, а частью во время гуситского движения принуждены были удалиться, и Чехия совершенно очистилась. Но в XVI в. сочувствие чешским братьям снова привлекает немцев-протестантов в Чехию. [...] Немало помогли этому и Габсбурги. После Белогорской битвы Чехия упала, Тридцатилетняя война вконец разорила ее настолько, что после заключения Вестфальского мира из 3 миллионов чешского населения едва насчитывалось 800 тысяч. Целые округа обезлюдели, немцы нахлынули в Чехию с конца XVII в. Чешские окраины почти совершенно потеряны для славянской народности (ibd.:203-204).

С этого времени, как подчеркивал В.И. Ламанский, начинается активная миграция чешских колонистов в Словакию, Венгрию (до 14 000 чел.), Хорватию и Славонию (свыше 2 000 чел.), Россию (более 60 000 чел.), Америку (около 150 000 чел.), в верхнюю Австрию (3 000 чел.) и в нижнюю Австрию (130 000 чел.) (Ibd.:205). Именно эмиграцией чехов-гуситов и их последователей (чешских братьев) в Словакию ученый объяснил распространение на ее территории протестантского богослужения и чешского языка: «[...] кралицкую *(королевскую, гуситскую – О.С.)* Библию можно найти у них почти во всякой приходской церкви» (ibd.:204-205).

При освещении гуситского движения славист стоял в основном на той же платформе, что и другие историки-славянофилы. Он полностью поддерживал мнение о православном характере этого движения. Но в сочинениях ученого исследованы факты, ранее не упоминавшиеся в русской исторической литературе, например, впервые в России описано военное искусство таборитов. Интересны также некоторые сведения об Иерониме Пражском, изложенные ученым. Высокой ценностью обладает характеристика В.И. Ламанским международного значения гуситского движения.

В польской истории ученого больше всего интересовал период XV–XVI вв. Очень часто в своих лекционных курсах славист сравнивал историческое развитие Польши и Чехии. Он отметил большое влияние на культуру польского гуманизма гуситского движения за национальную церковь. Польшу В.И. Ламанский охарактеризовал как государство со времени воцарения династии Ягеллонов уже не чисто католическое, а польско-литовское и даже польско-русское (ibd.:206-207).

Отличительной чертой польской средневековой истории исследователь назвал ее более самобытный, чем у Чехии, национальный характер, сохранившийся несмотря на сильное немецкое влияние (например, принятие магдебургского права в польских городах). По мнению ученого, поступательное развитие польской государственности нарушилось после подписания Брестской церковной унии 1596 г. и перехода ряда областей с православным населением в подчинение папе римскому, что упрочило господство латинской церкви в стране. Вполне традиционным для историков и филологов последней четверти XIX в. является мнение В.И. Ламанского о том, что роковым для Польши стал XVIII в., в начале которого Петр I и Карл XII уже «хозяйничали в ней по собственному произволу», а в конце данного периода она подверглась разделам и не смогла оказать им необходимое сопротивление.

Исследователь пришел к выводу о том, что присоединение к Польше Галиции при Казимире III Великом, а также династический брак литовского князя Ягайла, впоследствии польского короля Владислава II и Ядвиги Венгерской объединили Польшу с Литвой и Россией, чем усилили польское государство, но лишили его ярко выраженной польской национальной самобытности. Однако русское и литовское дворянство быстро поддалось польскому влиянию и совершенно уподобилось ему, подчеркнул В.И. Ламанский, но тут же заметил, что, по его мнению,

Польша многого достигла именно с помощью русских сил и «русской стихии». Однако польская колонизация литовских и русских земель, по мнению ученого, имеет гораздо меньшее значение, чем немецкая колонизация на самой польской территории, которая привела к почти полной германизации Силезии, к массовому отъезду поляков в другие европейские страны и за пределы Европы. Собственно, в этом увидел В.И. Ламанский воплощение знаменитого немецкого плана «Drang nach Osten» (Lamanskij/Ламанский 1882:203-210). В частности, ученый отметил:

> Уничтожив в XII в. многочисленные полабские племена, немцы стали напирать на Польшу. Попытки сломить ее оказались неудачны (битва под Танненбергом в 1410 г.)[2], и немцы стали ее колонизировать, в XIV в. они уже довольно заметны, есть города с немецким населением. И чем дольше, тем сильнее их наплывы. Большие приобретения сделали немцы в Познани. Земли польские переходят в немецкие руки медленно, но верно. [...] Простой народ, освобожденный благодаря прусскому правительству[3], равнодушно относится к борьбе и вероятно онемечивается. Помешать этому едва ли возможно. [...] В русской Польше и в северо-западной губернии немцы тоже уже достаточно сильны (Lamanskij/Ламанский 1885a:207-208).

Польский вопрос нашел отражение и в политической концепции В.И. Ламанского. В своих научных статьях, учебных и общественных лекциях, в личной переписке он рассуждал о необходимости присоединения Галиции к России. Славист настаивал на том, что объединение основной части польских земель должно произойти в составе Российской империи. В статье «Евреи и немцы в Привислянском крае», вышедшей в 1879 г. в журнале *Русский вестник* Ламанский отметил, что преобладание немцев и евреев в этих областях ведет к негативным последствиям для национального развития польских земель. Но в качестве языка для этих областей Ламанский рекомендовал русский, утверждая, что этническая неоднородность региона и интересы промышленного роста требуют языкового единства (Lamanskij/Ламанский 2010:568-569).

В последней четверти XIX в. исследователь считал чехов «самой культурной славянской землей» – по плотности населения, по развитию промышленности и торговли. В этом она занимала первое место в империи Габсбургов. Польские земли тоже находились в благоприятном положении, отметил ученый, подчеркнув, что вообще настоящая ситуация у северо-западных славян гораздо лучше, чем у юго-западных в связи с более высоким развитием культуры, образования и литературы, большим количеством книг, школ и библиотек. Однако из этих обстоятельств В.И. Ламанский сделал весьма неожиданный вывод: «Но будущего нет у них. Надо думать, что они будут принуждены уступить немцам» (Lamanskij/Ламанский 1885a:208-209). Будущее, по мнению ученого, принадлежит словакам и юго-западным славянам как менее зависимым от немецкой среды: «[...] литература которых *(словаков – О.С.)* сравнительно богата, а главное – естественна, чего у чехов, например, мы не замечаем. [...] Не подвергались они такому сильному чужому духовному влиянию, как поляки и особенно чехи» (ibd.:209).

3. Выводы

В.И. Ламанский является одним из ведущих представителей отечественного славяноведения второй половины XIX – начала XX вв. Подтверждением этому стало огромное количество его опубликованных работ и сохранившихся в архивах неопубликованных материалов, а также плеяда талантливых учеников. Среди

---

[2] Битва при Грюнвальде.

[3] Имеется в виду освобождение крестьян от личной зависимости в прусской части польских земель в 1811-1816 гг.

обширного круга научных интересов исследователя в данной статье выделены работы по чешской и польской филологии и истории.

В западнославянской лингвистике и филологии ученого больше всего интересовала история происхождения и развития языков, он исследовал значительное количество раннесредневековых латинских текстов в поисках славянских терминов и имен. Изучая чешский язык, В.И. Ламанский акцентировал внимание на периоде языковых реформ Яна Гуса и на времени возрождения языковой и литературной традиций в последней четверти XVIII – первой четверти XIX вв. Несмотря на славянофильское убеждение исследователя о желательности распространения влияния русского языка как проводника идеи славянской общности, он настаивал на необходимости строгого научного подхода, основанного только на проверенных исторических источниках и филологических данных.

В.И. Ламанский не был в полном смысле слова историком-исследователем. Его методологические построения носят в большей степени историософский характер. Конкретные факты польской и чешской истории ученый проанализировал в основном в своих многочисленных лекционных курсах. Им была разработана собственная периодизация истории западнославянских народов, изучены и опубликованы неизвестные ранее исторические источники, сделан ряд новых выводов, например, по истории гуситского движения.

Отметим, что даже исследуя исторические, филологические, лингвистические и литературоведческие сюжеты ученый стремился синтезировать выводы о перспективности совместного взаимного развития славянских народов, а их современный уровень и историческое прошлое порой оценивал в связи с тем, насколько сильно они попадали под иностранное влияние. Зависимость от ослабевшей к концу XIX в. Османской империи представлялась ему менее сильной, чем от немцев. Однако политические события последней четверти XIX в. привели к тому, что на рубеже XIX и XX вв. в идею славянского единства В.И. Ламанский уже не верил.

Источники

Lamanskij, V. I. 1857. *O rasprostranenii znanij v Rossii*. Sankt-Peterburg. / Ламанский, В. И. 1857. *О распространении знаний в России.* Санкт-Петербург.

Lamanskij, V. I. 1967. *Čtenija o slavjanskoj istorii v Imperatorskom Sankt-Peterburgskom universitete. Čtenije I. Izučenie slavjanstva i russkoe narodnoe samosoznanie.* Sankt-Peterburg. / Ламанский, В. И. 1867. *Чтения о славянской истории в Императорском Санкт-Петербургском университете. Чтение I. Изучение славянства и русское народное самосознание.* Санкт-Петербург.

Lamanskij, V. I. 1871. O*b istoričeskom izučenii greko-slavjanskogo mira v Evrope.* Sankt-Peterburg. / Ламанский, В. И. 1871. *Об историческом изучении греко-славянского мира в Европе.* Санкт-Петербург.

Lamanskij, V. I. 1879. *Zapiski po istorii slavjan – Vengrii i Čehii: kurs prof. V.I. Lamanskogo dlja specialistov, pročitannyj v 1878-1879 uč. godu.* Sankt-Peterburg. / Ламанский, В.И. 1879. *Записки по истории славян – Венгрии и Чехии: курс проф. В. И. Ламанского для специалистов, прочитанный в 1878-1879 уч. году.* Санкт-Петербург.

Lamanskij, V. I. 1882. *Istorija slavjan: Istorija Čehii i Pol'ši v XV-XVI vv.: kurs, pročitannyj V.I. Lamanskim v 1881-1882 akad. godu.* Sankt-Peterburg. / Ламанский, В. И. 1882. *История славян: История Чехии и Польши в XV-XVI вв.: курс, прочитанный В.И. Ламанским в 1881-1882 акад. году.* Санкт-Петербург.

Lamanskij, V. I. 1884a. O*bozrenie slavjanskih narečij i narodnostej. Lekcii, pročitannye V.I. Lamanskim v 1882/1883 akademičeskom godu.* Sankt-Peterburg. / Ламанский, В. И. 1884a. *Обозрение славянских наречий и народностей. Лекции, прочитанные В.И. Ламанским в 1882/1883 академическом году.* Санкт-Петербург.

Lamanskij, V. I. 1884b. *Očerk grammatiki pol'skogo jazyka. Po lekcijam prof. V.I. Lamanskogo, sostavlennyj A. Dobrovskim.* Sankt-Peterburg. / Ламанский, В. И. 1884b. *Очерк грамматики*

польского языка. По лекциям проф. В.И. Ламанского, составленный А. Добровским. Санкт-Петербург.

Lamanskij, V. I. 1884c. *Sekrets d'Etat de Venise. Documents, extraits, notices et studes servant a e laircir les rapports de la seigneurie avec les Greecs, les Slaves, et la Porte Ottomane a la fin du XV et au XVI siec.* Saint-Petersbourg.

Lamanskij, V. I. 1885. O*bozrenie narodnostej i narečij slavjanskih: lekcii, čitannye V.I. Lamanskim v semestre 1884 g.* Sankt-Peterburg. / Ламанский, В. И. 1885a. *Обозрение народностей и наречий славянских: лекции, читанные В.И. Ламанским в семестре 1884 г.* Санкт-Петербург.

Lamanskij, V. I. 1885. *Istorija novoj pol'skoj literatury (A. Mickevič, Ju. Slovackij, S. Krasinskij): lekcii zaslužennogo professora Istoriko-Filologičeskogo fakul'teta Imperatorskogo S-Peterburgskogo universiteta V.I. Lamanskogo, akadem. 1883-1884 gg., sost. P. Draganov.* Sankt-Peteburg. / Ламанский, В. И. 1885b. *История новой польской литературы (А. Мицкевич, Ю. Словацкий, С. Красинский): лекции заслуженного профессора Историко-Филологического факультета Императорского С-Петербургского университета В.И. Ламанского, академ. 1883-1884 гг., сост. П. Драганов.* Санкт-Петебург.

Lamanskij, V. I. 1916. *Tri mira Azijsko-Evropejskogo materika.* Sankt-Peterburg. / Ламанский, В. И. 1916. *Три мира Азийско-Европейского материка.* Петербург.

Lamanskij, V. I. 2010. Evrei I nemcy v Privisljanskom krae. V: Lamanskij, V. I., Platonov, O. A. (red.). *Geopolitika panslavizma.* Moskva, 561-614. / Ламанский, В. И. 2010. Евреи и немцы в Привислянском крае. В: Ламанский, В. И., Платонов, О. А. (ред.). *Геополитика панславизма.* Москва, 561-614.

PFA RAN Podsobnyj fond arhiva Rossijskoj Akademii Nauk, fond 35, opis' 2, delo 115. 1871. *Černoviki reči, proiznesennoj V.I. Lamanskim na zaŝite svoej doktorskoj dissertacii.* Avtograf, vtoraja redakcija. / ПФА РАН Подсобный фонд архива Российской Академии Наук, фонд 35, опись 2, дело 115. 1871. *Черновики речи, произнесенной В.И. Ламанским на защите своей докторской диссертации.* Автограф, вторая редакция.

PFA RAN Podsobnyj fond arhiva Rossijskoj Akademii Nauk, fond 35, opis' 2, delo 109a. Bez daty. Neopublikovannaja rabota V.I. Lamanskogo *Istoričeskie pis'ma ob otnošenijah russkogo naroda k ego soplemennikam. /* ПФА РАН Подсобный фонд архива Российской Академии Наук, фонд 35, опись 2, дело 109a. Без даты. Неопубликованная работа В.И. Ламанского *Исторические письма об отношениях русского народа к его соплеменникам.*

PFA RAN Podsobnyj fond arhiva Rossijskoj Akademii Nauk, fond 35, opis' 2, delo 10c. Neopublikovannaja rabota V.I. Lamanskogo *Proékty slavjanskih federacij. Obzor. /* ПФА РАН Подсобный фонд архива Российской Академии Наук, фонд 35, опись 2, дело 10c. Неопубликованная работа В.И. Ламанского *Проекты славянских федераций. Обзор.*

Rossijskij gosudarstvennyj istoričeskij arhiv, fond 733, opis' 150, delo 1545. 1888. *Formuljarnyj spisok o službe ordinarnogo professora Sankt-Peterburgskogo universiteta po kafedre slavjanskoj filologii, dejstvitel'nogo statskogo sovetnika V.I. Lamanskogo.* / Российский государственный исторический архив, фонд 733, опись 150, дело 1545. 1888. *Формулярный список о службе ординарного профессора Санкт-Петербургского университета по кафедре славянской филологии, действительного статского советника В.И.Ламанского.*

Литература

Lapteva, L. P. 1997. V.I. Lamanskij i slavjanskaja tema v russkih žurnalah rubeža XIX-XX vekov. V: Nikiforov, K. V. (red.) *Slavjanskij vopros: vehi istorii. Pamjati V.A. D'jakova*. Moskva, 118-129. / Лаптева, Л. П. 1997. В.И. Ламанский и славянская тема в русских журналах рубежа XIX-XX веков. В: Никифоров, К. В. (ред.) *Славянский вопрос: вехи истории. Памяти В.А. Дьякова*. Москва, 118-129.

Lapteva, L. P. 2002. V.I. Lamanskij (1833-1914) i ego istoričeskaja škola. V: Česnokov, V. I. (red.) *Rossijskie universitety v XVIII- XIX vekah*. Voronež, 75-90. / Лаптева, Л.П. 2002. В.И. Ламанский (1833-1914) и его историческая школа. В: Чесноков, В. И. (ред.) *Российские университеты в XVIII- XIX веках.* Воронеж, 75-90.

Linničenko, I. A. 1915. Patriarh russkogo slavjanovedenija: Vladimir Ivanovič Lamanskij. *Golos minuvšego* 2, 244-253. / Линниченко, И. А. 1915. Патриарх русского славяноведения: Владимир Иванович Ламанский. *Голос минувшего* 2, 244-253.

Saprikina, O. V. 2013. Pol'skaja tema v naučnom nasledii V.I. Lamanskogo (po materialam arhivov Sankt-Peterburga). *Vestnik RGGU* 4 (105), 93-96. / Саприкина, О. В. 2013. Польская тема в научном наследии В.И. Ламанского (по материалам архивов Санкт-Петебурга). *Вестник РГГУ* 4 (105), 93-96.

Saprikina, O. V. 2009. Teoretičeskie vozzrenija O.M. Bodjanskogo i V.I. Lamanskogo na slavjanstvo: obŝee i osobennoe. V: Nikiforov, K. V. (red.). *O.M. Bodjanskij i problemy istorii slavjanovedenija (K 200-letiju so dnja rožденija učenogo). Sbornik statej*. Moskva, 79-98. / Саприкина, О. В. 2009. Теоретические воззрения О.М. Бодянского и В.И. Ламанского на славянство: общее и особенное. В: Никифоров, К. В. (ред.). *О.М. Бодянский и проблемы истории славяноведения (К 200-летию со дня рождения ученого). Сборник статей*. Москва, 79-98.

Российский государственный гуманитарный университет
Миусская пл. 6
Москва – Russia

Ольга Саприкина
(saprolga@yandex.ru)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 250-256.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

FONETIČNA ANALIZA IZGOVORA SAMOGLASNIKOV *E* IN *O* V SLOVENSKEM KNJIŽNEM JEZIKU
(Izbrani izzivi poljskih govorcev slovenščine)

Phonetic analysis of the pronunciation of the vowels *e* and *o* in standard Slovene (selected challenges faced by Polish speakers of Slovene)

Abstract: The vowel system of the standard Slovene language is one of the most extensive in comparison to the rest of the Slavic languages. The middle level of phonemes in the vowel triangle is split, in Slovene, into two sublevels – narrow (*ozek*/*zaprt*) and wide (*širok*/*odprt*). An additional factor enriching the vocalic system in Slovene is the phenomenon of vowel quality, which differentiates meaning e.g. *péti* 'to sing'– *pêti* 'fifth'. The aim of the paper is to present the problems native speakers of Polish face with the Slovenian vowels *e* and *o* on the basis of a comparative analysis of the vowel system. The analysis is preceded by a presentation of the phonetic characteristics of vowels *e* and *o* in the standard Slovene language in comparison to the Polish ones and with a special focus on the differences between them.

Keywords: Slovenian vowels, Polish vowels, vocalic system, pronunciation, phonems.

1. Uvod

Glasoslovje je temeljni del jezikovnega sistema vsakega jezika, pogoste so tudi primerjalne raziskave, ki prikazujejo podobnosti ter razlike med jeziki. Slovensko glasoslovje je raziskoval J. Toporišič, zdaj se z njim ukvarjajo med drugimi H. Tivadar, P. Jurgec in M. Šekli. Zaenkrat manjka primerjalnih poljsko-slovenskih obravnav na področju glasoslovja. Slovenski in poljski fonetični sistem sta – glede na količino fonemov – med zmerno bogatimi sistemi. Ta naziv velja za jezike, ki imajo od 20 do 45 fonemov (Dalewska-Greń 2002:17).

Namen prispevka je pokazati, kakšne težave imajo poljski študenti pri izgovorjavi slovenskih samoglasnikov *e, ɛ* in *o, ɔ*. Temu je bila namenjena kratka analiza izvedena med Poljaki, ki se učijo slovenščino na Univerzi v Lodžu. Analiza samoglasnikov se je nanašala na knjižno slovenščino, ker je to socialna zvrst jezika, ki se jo učijo nematerni govorci slovenščine po svetu. Pred analizo je primerjava slovenskega i poljskega samoglasniškega sistema, predvsem pa sredinskih samoglasnikov. Prikazan pregled je šele uvod v širšo primerjalno poljsko-slovensko raziskavo s področja fonetike.

2. Slovenski samoglasniki

V razmerju do večine drugih slovanskih jezikov ima slovenščina vrsto posebnosti tudi na področju glasoslovja. Kljub razmeroma majhni površini slovenskega jezikovnega ozemlja in majhnemu številu govorcev so dialektologi razvrstili skoraj 50 narečij v sedem ali osem narečnih skupin.[1] Samoglasniški sistem ni enak v vseh socialnih zvrsteh slovenščine, npr. v narečjih včasih je manj samoglasnikov kot v knjižnem jeziku.

[1] Slovenski jezikoslovci niso soglasni glede razdelitve narečij. V različnih virih se najde od 46 do 50 narečij razdeljenih v 7 ali 8 narečnih skupin.

Samoglasniki so nosilci zlogov in glasovi največje odprtostne stopnje, kar pomeni, da so pri izgovoru teh glasov usta najbolj odprta in v govorni cevi ne nastajajo ovire (Šeruga Prek, Antončič 2004:19). Opoziciji visok – nizek ter sprednji – nesprednji/ zadnji sta osnovni za tako imenovani samoglasniški trikotnik ter sta na splošno značilni za vse slovanske jezike (Dalewska-Greń 1997:34).

Slovenski knjižni jezik pozna 8 samoglasniških fonemov, ki jih glede na to, kako je pri izgovarjavi oblikovana govorna cev, razvrstimo v samoglasniški trikotnik:

	sprednji	srednji	zadnji
visoki	*i*		*u*
	e		*o*
sredinski		*ə*	
	ɛ		*ɔ*
nizki		*a*	

Shema 1. Slovenski samoglasniški trikotnik (Toporišič 2004:46)

Fonološka opozicija ozek – širok oz. zaprt – odprt razlikuje pomen: *péti* – *pêti*, *póti* – *pôti*. Vsi samoglasniki so zveneči, saj se pri tvorjenju samoglasnikov glasilke tresejo (Gomboc 2008:47). V knjižni slovenščini samoglasniške glasove izgovarjamo predvsem v ustni votlini; v primeru, če samoglasniku sledi zvočnik *n* ali *m*, ki sta nosna, prvotno ustni samoglasniki imajo tudi nosno izgovorjavo. V nekaterih narečjih, npr. v enem izmed koroških narečij so ohranjeni tudi nosni samoglasniki.

Pri slovenskih knjižnih samoglasnikih odzvočnost govorne cevi določa predvsem jezik ob zaprtem vhodu v nosno votlino. Oblika ustnic pri izgovorjavi slovenskih samoglasnikov je bolj stisnjena kot pri poljskih samoglasnikih. Pri izgovoru samostalnika *i* se ustnice raztegnejo, pri *u* pa stisnejo. Samoglasnik *a* izgovarjamo z odprtimi ustnicami, in sicer v sredini ustne votline. Ob samoglasniku *i* je ozki *e*, sledi široki ɛ, ki je po izgovoru že blizu samoglasniku *a*. Na drugi strani je tudi široki ɔ podoben samoglasniku *a*, vendar se z oblikovanjem ustnic že bližamo izgovoru samoglasnika *u*, ki je najbližji ozkemu *o*. Polglasnik izgovarjamo sredi ustne votline, pri tem pa se nevtralen položaj ustnic ne spremeni (Toporišič 2004:46).

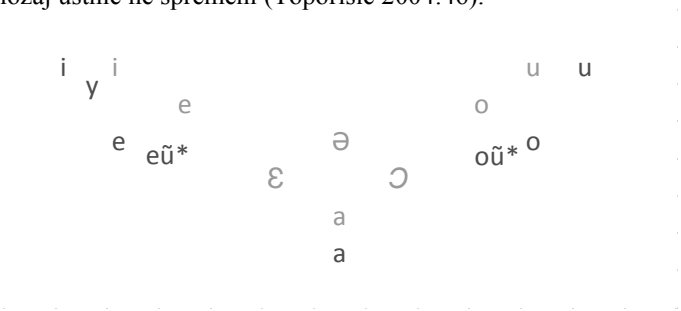

Shema 2: Primerjava slovenskega ter poljskega samoglasniškega sistema[2]

Med obema sistemoma obstaja nekaj podobnosti, veliko več pa je razlik. V obeh jezikih je 8 samoglasnikov, vendar sta v poljščini 2 nosna diftonga (glej primerjavo, shema 2). Vsi slovenski samoglasniki v knjižni varianti so ustni. Desetletja je veljalo, da sta

[2] Pomeni eden izmed možnih načinov zapisovanja poljskih nosnih samoglasnikov.

poljska nosna *e* in *o* sredinska samoglasnika, pri katerih gre zrak skozi nosno votlino. Novejše fonetične raziskave so pokazale, da nosna *e* in *o* nista en glas, ampak dejansko asinhrona sekvenca 2 elementov: ustnega in nosnega (na shemi zapisano kot [eũ] in [oũ]). Aktualne raziskave poljskih nosnikov dokazujejo, da gre v bistvu za triftong – sekvenco 3 elementov: ustnega, ustno-nosnega, nosnega (Lorenc 2013). V slovenščini se je nivo sredinskih samoglasnikov razširil, in sicer na opozicijo: ozki – široki oz. zaprti – odprti.

J. Toporišič je opisal tvorbo slovenskih samoglasnikov takole:

> Če se jezik iz položaja za *i* spušča v smeri k *a*, zazveni na nekem mestu najprej ozki *e*, zatem pa še široki, če pa se od *a* dviga proti *u*, se oglasi najprej široki, nato pa ozki *o*, če je jezik v položaju mirovanja, slišimo polglasnik (Toporišič 2004:47).

Položaj govornih organov je pri poljskem *e* podoben slovenskemu polglasniku, vendar predvsem zvočno sploh ni primerjave – najbolj podoben poljskemu *e* je slovenski široki *e*. Bistvena razlika je v položaju jezika ter odprtosti govorne cevi: v poljščini se jezik premakne v sprednjem delu ustne votline, odprtost ustne votline (v primerjavi z drugimi poljskimi samoglasniki) pa je srednja. Kar se zvočnosti tiče, se slovenski polglasnik nahaja med poljskima *y* in *e*. Poljski *o* je sredinski samoglasnik, pri katerem je povzdignjen koren jezika (Karczmarczuk 2012:34). Slovenski ozki oz. zaprti *o* je tudi imenovan razpršen in temen ali nenapet, široki Ɔ pa nestrnjen ali napet (Toporišič 2004:48).

3. Slovenski samoglasniki in naglas

Drugače izgleda razdelitev slovenskih samoglasnikov, če upoštevamo naglas. Knjižni jezik pozna tako jakostno kot tonemsko naglaševanje, ampak tonemskega se ne uči v šolah, niti ne pri poučevanju slovenščine kot tujega jezika. Pri jakostnem naglaševanju naglašeni glas izgovorimo jakostno močneje in navadno z drugačno tonsko višino kot sosednje samoglasnike.

naglašeni		nenaglašeni
í *ú*	*ì* *ù*	*i* *u*
é *ó*		
ê *ô*	*è* *ə* *ò*	*e* *ə* *o*
á	*à*	*a*
dolgi	kratki	

Shema 3. Klasični model slovenskih samoglasnikov (Toporišič 2004:71)

Shema 3 predstavlja klasični samoglasniški model slovenščine glede na jakostno naglaševanje, ki ga je uveljavil jezikoslovec J. Toporišič. Razdelil je 8 samoglasnikov v tri samoglasniške trikotnike, in sicer glede na to, ali so dolgi/kratki in ali so naglašeni/nenaglašeni. Prvi samoglasniški trikotnik obsega naglašene in dolge samoglasnike, drugi naglašene in kratke samoglasnike, tretji pa nenaglašene in kratke samoglasnike. Velja namreč, da so nenaglašeni samoglasniki lahko samo kratki oz. niso dolgi. Dolgi samoglasniki so vedno naglašeni; ozka samoglasnika *e* in *o* sta samo dolga in naglašena. Nenaglašeni samoglasniki se vedno izgovarjajo kratko oz. ne dolgo, polglasnik ni nikoli dolg (Šeruga Prek, Antončič 2004:20), razen v naglašenem sklopu polglasnik + r (npr. *pŕt*). Novejše raziskave prikazujejo spremembe slovenskega samoglasniškega

sistema, in sicer, pojav nizkega srednjega samoglasnika [Λ] ter ne razlikovanje dolgih in kratkih samoglasnikov (Jurgec 2011:244).

Fonološka opozicija med ozkima in širokima *e* in *o* je pomensko razlikovalna: *péti* 'glasbeno se izražati z glasom' – *pêti* 'ki je peti po vrsti', *póti* dajalnik, mestnik ednine od pot -i – 'ozek pas zemljišča, pripravljen za hojo ali vožnjo' – *pôti* velelnik od potiti (se) 'izločati pot, znoj'.[3]

V primerjavi s slovenščino, poljščina ne pozna jakostnega naglaševanja ter ima stalno naglasno mesto, in sicer, pri veliki večini besed, naglašen je predzadnji zlog (Karczmarczuk 2012:60).

4. Analiza in rezultati

Analiza izgovorjave slovenskih samoglasnikov med poljsko govorečimi študenti je potekala na Univerzi v Lodžu. Namen je bil preveriti, ali študenti poznajo pravorečna načela pri samoglasnikih *e* in *o* in pravilno izgovarjajo foneme /e/ : /Ɛ/ in /o/ : /Ɔ/. Za pravilno izgovorjavo velja fonetična realizacija navedenih slovenskih samoglasnikov v različnih položajih v besedi. Izgovorjavo sta ocenjevala materni govorec slovenščine ter nematerni govorec, in sicer logopedinja. Študenti so morali izgovoriti v anketi zapisane besede z različnimi tipi sredinskih samoglasnikov v dveh variantah – najprej z označenim naglasom, potem brez označenega naglasa. Namerno najprej je bilo besedišče z označenim naglasom, ker me je zanimalo, ali bodo študenti znali pravilno izgovarjati sredinske samoglasnike.

Spodaj sledi tabela z besediščem,[4] ki je bilo uporabljeno pri analizi:

a)

e	*é*	léto, beséda, némščina, eléktrika
	ê	êna, čêlo, univêrza, frizêr
	è	zelèn, rumèn, pomèn, dekle
	e	enák, nebó, stekleníca, sónce
	ə	pés, déž, zvézek, dóber
o	*ó*	ópera, nóč, póšta, razlóčno
	ô	ôče, ôkno, kônec, rôka
	ò	uvòd, globòk, otròk, nòž
	o	obléka, poklíc, kosílo, obísk

b)

konec	obleka	otrok	pomen	dober
beseda	čelo	dekle	steklenica	razločno
enak	uvod	kosilo	nož	frizer
obisk	leto	nebo	pošta	opera

V primeru besed z označenim naglasom število pravilno izgovorjenih besed je od 26 do 35 pri 36 besedah z mediano 31,5 in standardnim odklonom 2,6. Rezultat pravilno izgovorjenih besed brez označenega naglasa iznaša od 11 do 18 pri 20 besedah, mediana pa 16,5 in standardni odklon 1,8.

Distribucija pridobljenih rezultatov pravilno izgovorjenih besed z označenim (shema 4) in neoznačenim naglasom (shema 5) izgleda takole:

[3] Razlage so povzete po elektronski obliki *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* (www.fran.si).
[4] Primeri so prevzeti iz učbenika *Slovenščina za tujce* iz leta 1992.

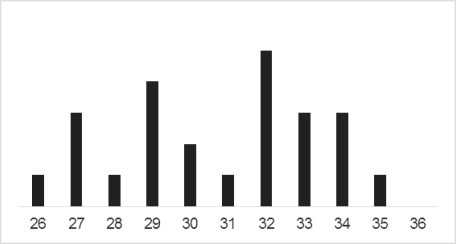

Shema 4. Izgovorjava besed z označenim naglasom

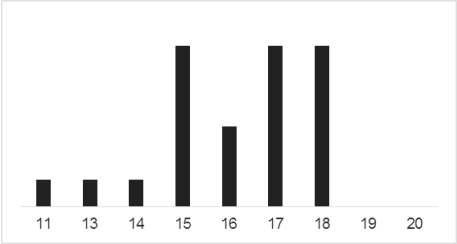

Shema 5. Izgovorjava besed brez naglasa

Pred posnetkom so študenti v anketi odgovarjali na nekaj vprašanj, in sicer: splošne informacije o anketirani osebi, njena starost, spol, trajanje učenja slovenščine, znanje drugih slovanskih jezikov, ocena stopnje motivacije pri učenju slovenščine, količina ur s področja slovenske fonetike ter ocena izgovorjave v poljščini.[5]

V anketi je sodelovalo 30 študentov, in sicer 15 Poljakinj in 15 Poljakov, iz različnih letnikov. Anketirani študenti se učijo slovenščino od 1 do 6 semestrov, pri čemer imajo različno količino ur slovenščine na teden: od 1. do 4. semestra 8 ur na teden in v 5. in 6. semestru 4 ure na teden.

90 % (27) anketirancev pozna vsaj en drugi slovanski jezik, in sicer bolgarščino, srbščino ali ruščino. Veliko študentov je govorilo, da jih znanje drugih slovanskih jezikov pri izgovorjavi in naglaševanju moti, ker jim je težko izbrati, kako se izgovarja in naglašuje podobne besede v različnih jezikih. To se lahko vidi v številnih interferencah npr. med slovenščino in srbščino.

V anketi je bilo tudi vprašanje, ki je zajemalo način izgovorjave ter anatomsko zgradbo in delovanje govornih organov, zlasti artikulacijskih organov v ustni votlini. Vizualno sem ocenjevala zgradbo zgornje in spodnje artikulacijske ploskve, predvsem pa delovanje ustnic, jezika in zobovja ter izgovorjavo poljskih fonemov. 4 izmed 9 študentov so prvič dobili diagnozo, da imajo nepravilno zobovje ali pa govorno napako. Rezultati ocene zgradbe artikulacijskih organov izgledajo takole:

a) **pravilna izgovorjava**
(pravilna zgradba artikulacijskih organov) – **19**

b) **pravilna izgovorjava**
(nepravilna zgradba artikulacijskih organov) – **2**
(nepravilno zobovje)

c) **nepravilna izgovorjava**
(pravilna zgradba artikulacijskih organov) – **6**
(govorne napake – dislalija)

č) **nepravilna izgovorjava**
(nepravilna zgradba artikulacijskih organov) – **3**
(dislalija)
(razcepljena ustnica)

Ocena zgradbe artikulacijskih organov se je pojavila v anketi zato, ker nekateri strokovnjaki (Pluta-Wojciechowska 2013) govorijo o medsebojnem vplivu načina govorjenja v maternem jeziku na tuj jezik. Drugače rečeno se morebitne težave pri izgovorjavi v maternem jeziku lahko pojavljajo tudi v tujem jeziku.

Ocena izgovorjave je pokazala, da ima 21 študentov pravilno poljsko izgovorjavo, medtem ko imata 2 študenta nepravilno zgradbo govornih organov, in sicer imata oba nepravilno zobovje, ki ga nista nikoli popravljala.

[5] Pridobljeni rezultati so bili uvodno analizirani grafično in na tej podlagi avtorica je postavila nekaj predpostavkov, ki so bili potem preverjani s pomočjo statističnih testov, npr. je raziskovala vpliv motivacije na odstotek pravilno izgovarjanih besed.

Pri nepravilni izgovorjavi sem zasledila dve situaciji – prva, da so govorila pravilna, govorne napake v poljščini se nanašajo na sičnike (*s z c ʒ*) ter fonem /*r*/. Pri nepravilni izgovorjavi in nepravilnih govorilih so ponavadi prevladovale tudi govorne napake pri glasu *r*, ena oseba pa je imela razcepljeno ustnico. Razcepljena ustnica je okvara, katere posledice ostanejo za vedno. Kakovost govora je odvisna od stopnje razcepljenja, pri čemer imajo glasovi vedno večji ali manjši nosni odtenek (zvok).

Nekatere nepravilnosti v zgradbi govornih organov zlasti v ustni votlini – kot so npr. nepravilno zobovje, asimetrični položaj jezika, napačno pogoltanje ali otrpni krč – lahko tudi vplivajo na zvočno plast fonemov. Kot je bilo rečeno, nekateri strokovnjaki menijo, da navedene nepravilnosti v maternem jeziku lahko povzročajo težave tudi pri tujem jeziku (Pluta-Wojciechowska 2013:45). Na podlagi grafične analize rezultatov lahko menimo, da osebe z nepravilno zgradbo govornih organov oz. z govorno napako delajo povprečno veliko več napak pri izgovorjavi, ampak na podlagi analiziranega statističnega vzorca ne moremo trditi, da so te razlike statistično pomembne.

Naslednje izmed anketnih vprašanj je bilo, koliko ur s področja fonetike slovenskega jezika so študenti imeli med študijem in v okviru katerih predavanj so se te vsebine obravnavale. Fonetične vsebine so bile obravnavane predvsem v okviru začetnih lektorskih vaj slovenščine ter pri predmetu opisna slovnica. Veliko študentov meni, da so te vaje dolgočasne in zahtevne, nekateri pa so omenili, da so jih imeli premalo in da so zelo pomembne. Poučevanje tujega jezika dokazuje, da je še vedno premalo fonetičnih vaj tudi pri pouku maternega jezika na vseh ravneh nismo jih vajeni in se premalo zavedamo, kako so pomembne. Uporabnost fonetičnih vaj so študenti ocenjevali s točkami od 1 (sploh neuporabne) do 7 (zelo uporabne) in povprečno so jih ocenili s 5,4 točke.[6]

Eden izmed dejavnikov, ki vpliva na učenje tujega jezika je motivacija. Študenti so sami ocenjevali lastno motivacijo v razponu od 1 (zelo nizka) do 7 (zelo visoka). Povprečno so jo ocenili s 5,6 točke. Povprečna količina pravilno izgovorjenih besed pri motivaciji >4 je večja in je iznašala 85% (za tiste, ki so ocenili motivacijo =<4 je iznašala 81%). Razlika ni velika, in sicer iznaša en standardni odklon, to je 4 odstotne točke. Zanimivo je dejstvo, da čas učenja ne vpliva bistveno na rezultat, ki so ga dobili študenti.

Med anketiranjem sem opazila, da pogosta napaka je bila predvsem pri opoziciji ozki – široki oz. zaprti – odprti samoglasnik *e* in *o*. Tudi študenti na visoki jezikovni ravni imajo težavo s pravilno artikulacijo ozkih in širokih *e*-jev in *o*-jev ter polglasnika, zlasti, če ni označenega naglasa. Največji problem je pri ozkem oz. zaprtem *e*, ki se nahaja nekako med poljskima *i* in *e*, pa ga študenti izgovarjajo preširoko. Široki *e* zveni zelo podobno poljskemu *e*, torej pri njem ni dvoma, kako ga izgovarjati.

Udeleženci ankete se večinoma zavedajo, da morajo paziti pri izgovorjavi, ker se na posnetkih sliši, da se pri nekaterih primerih celo sami popravljajo. Največje težave imajo predvsem z drugačnimi položaji govornih organov pri ozkih samoglasnikih ter na splošno z naglasom, ki ni vedno na istem zlogu, ampak se ga morajo učiti hkrati z besedo. Na takšen način se učijo knjižno zvrst v šoli tudi materni govorci slovenščine.

V slovenskih učbenikih za učenje slovenščine kot tujega jezika, nastalih po letu 2000, ni več označenega naglasa, kar je včasih težavno pri poučevanju, zlasti za nematerne govorce, ki ne poznajo jakostnega naglaševanja. Označevanje naglasa v učbenikih, vsaj na začetni ravni, bi pomagalo vzbuditi večjo pozornost ter zavest, da je to ključno, ker naglas razlikuje pomen; npr. beseda *je* (brez naglasa in konteksta) lahko pomeni 3. os. ednine od glagola 'jesti' (*jé*) ali od glagola 'biti' (naslonski *je*).

[6] Na podlagi analize rezultatov tega statističnega vzorca ne moremo dokazati, da je pravilna izgovorjava samoglasnikov odvisna od količine ur s področja slovenske fonetike.

5. Povzetek

Slovenski samoglasniški sistem je eden izmed neštevilnih slovanskih sistemov, ki ima 2 podsistema sredinskih samoglasnikov, in sicer, ozki oz. zaprti in široki oz. odprti *e* in *o* (Dalewska-Greń 2002:34). To je glavna razlika med slovenskim in poljskim samoglasniškim sistemom. Dejstvo, da vrsta samoglasnika ter naglas razlikujeta pomen, je lahko problematično za poljsko govoreče študente, ki ne poznajo teh jezikovnih pojavov. Kot je bilo prej omenjeno, sodobni slovenski samoglasniški sistem se tudi spreminja in to prinaša nove izzive tudi nematernim govorcem slovenščine.

Zaenkrat vključevanje fonetičnih vaj v poučevanje je velik izziv tudi za učitelje, ker primanjkuje vaj, ki bi po eni strani bile primerne za vadbo pravilnega naglaševanja, pri čemer ne bi šlo samo za ponavljanje besed, čeprav je tudi to nujno. Razlika med obema jezikoma je tudi takšna, da slovenščina ne pozna stalnega naglasnega mesta. Tudi s tem velja utemeljiti potrebo po fonetičnih vajah. V primeru slovenščine moramo čim več opozarjati, da napačna izgovorjava lahko povzroči nerazumevanje med govorcema/govorci, ker sogovorec lahko napačno razume sporočilo.

Obstajajo mnenja, da je najlažji tisti jezik, ki se ga hočemo naučiti, torej motivacija lahko je eden izmed pomembnih dejavnikov, ki vpliva na učenje tujega jezika. Predstavljena kratka raziskava na podlagi analiziranega statističnega vzorca ni potrdila pomembnosti motivacije. Dejavnikov, ki vplivajo na znanje tujega jezika, je zelo veliko, na splošno jih lahko razdelimo na povezane s tem, ki se uči (med drugimi njihove osebno-značajske, psihološke lastnosti) in tudi s tem, ki uči, tem pa sledijo še družbene (Marcinkowska-Bachlińska 2009:122-124).

Prikazana analiza odpira problematiko, preverja predpostavke, ampak ne izčrpava te tematike. Vredno bi bilo nadaljevati raziskavo na večjem statističnem vzorcu (tudi na drugih univerzah), jo modificirati na podlagi izkušenj iz predstavljene analize, da bi dobili širšo perspektivo morebitnih težav poljskih govorcev slovenščine.

Bibliografija

Bezlaj, F. 1939. *Oris slovenskega knjižnega izgovora*. Ljubljana.
Dalewska-Greń, H. 2002. *Języki słowiańskie*. Warszawa.
Gomboc, M. 2014. *Mala slovnica slovenskega jezika*. Ljubljana.
Jurgec, P. 2005. *Samoglasniški nizi v slovenščini: Fonološko-fonetična analiza*. Ljubljana.
Jurgec, P. 2011, Slovenščina ima 9 samoglasnikov. *Slavistična revija* 59 (3), 243-268.
Karczmarczuk, B. 2012. *Wymowa polska z ćwiczeniami*. Lublin.
Lorenc, A. 2013. Diagnozowanie normy wymawianiowej. *Logopedia* 42, 63-87.
Marcinkowska-Bachlińska, M. 2009. Psychologiczne czynniki wpływające na poziom motywacji do nauki języka obcego. V: *V Międzynarodowa Konferencja Edukacyjna: języki obce w kontekście współczesnych wyzwań i perspektyw, Ustroń, 24-26 IV 2009*. Gliwice, 120-127.
Pluta-Wojciechowska, D. 2013. *Zaburzenia czynności prymarnych i artykulacji. Podstawy postępowania logopedycznego*. Bytom.
Šekli, M. 2015, Praslovanska starejša regresivna (prva) palatalizacija in jotacija mehkonebnikov v praslovanščini in slovenščini. *Zbornik prispevkov s simpozija 2013*. Nova Gorica, 44-54.
Šeruga Prek, C., Antončič E., 2004. *Slovenska zborna izreka*. Ljubljana.
Tivadar, H. 2004. Fonetično-fonološke lastnosti samoglasnikov v sodobnem knjižnem jeziku. *Slavistična revija* 52, (1), 31-44.
Tivadar, H. 2013. *Aktualna vprašanja slovanske fonetike*. Ljubljana.
Toporišič, J. 1992. *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana.
Toporišič, J. 2004. *Slovenska slovnica*. Maribor.
Žagar, F. 2001. *Slovenska slovnica in jezikovna vadnica*. Maribor.

Uniwersytet Łódzki
ul. Pomorska 171/173
Łódź – Poland

Anna Stefan
(anna.stefan@uni.lodz.pl)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 257-267.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

WYRAŻENIA METATEKSTOWE OTWIERAJĄCE PRAWOSTRONNIE MIEJSCA SKŁADNIOWE DLA INNYCH WYRAŻEŃ
Na przykładzie wyrażenia *by tak* _

Metatextual expressions opening one valency slot for other expressions. Through the example of the Polish expression *by tak*

Abstract: In the paper expressions are investigated which: i) do not constitute an autonomous linguistic utterance understood as an act of communication; ii) are not required by any of the elements of a base utterance but co-occur with the base utterance; and iii) open a valency slot for expressions that can be predicted on the basis of their semantic and grammatical characteristics; e.g.: *jak na*: *ironię* ('ironically'), *złość* ('to make matters worse'), *jak na skrzydłach* ('as if on wings'), *jak na mężczyznę* ('for a man'); *mówiąc* ('speaking'): *ogólnie*, *szczerze*, *inaczej* ('generally', 'frankly', etc.); *by tak* (e.g. *rzec*) (≈ '(so) to' ('so to say'). The essential questions connected with the investigation of such expressions will be addressed through the example of units with the sequence *by tak* ('so to'/'to').

Keywords: metatextuality, co-occurrence, thematic-rhematic structure, language units, valency.

1. Wprowadzenie

Przedstawione w niniejszym artykule zagadnienia stanowią element szerszych rozważań prowadzonych przez zespół badaczy (Dagmara Bałabaniak, Anna Kisiel, Emilia Kubicka, Marzena Stępień) w ramach projektu *Wyrażenia metatekstowe otwierające prawostronnie miejsca składniowe dla innych wyrażeń*.[1] Wyrażenia, które stanowią przedmiot opisu, spełniają następujące kryteria:

i) nie stanowią samodzielnego wypowiedzenia rozumianego jako całość komunikacyjna, czyli całościowy komunikat, w którym został wskazany (niekoniecznie za pomocą środków leksykalnych) temat wypowiedzenia oraz zostało coś o nim powiedziane. Taki komunikat może zawierać elementy metatekstowe, komentujące go lub jego nadawcę pod jakimś względem, choć nie są to elementy obligatoryjne. Jednostki spełniające to kryterium w dużej części są też jednostkami niezdaniotwórczymi, tj. takimi, które wraz z wypełnieniem otwieranych miejsc walencyjnych nie tworzą zdania;

ii) są kookurentne z wypowiedzeniem podstawowym, tj. nie są wymagane składniowo przez żaden ze składników wypowiedzenia podstawowego i zarazem same nie wymagają składniowo żadnego składnika wypowiedzenia podstawowego, lecz z wypowiedzeniem tym współwystępują;

iii) otwierają jedno miejsce dla wyrażeń, które można przewidzieć na podstawie charakterystyki semantyczno-gramatycznej. Szczegółowe zagadnienia dotyczące blokady wchodzenia pewnego typu jednostek na te miejsca i możliwość ich zapełnienia przez inne jednostki stanowi jeden z problemów badawczych wymagających rozstrzygnięcia w ramach prowadzonych badań.

[1] Projekt finansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki w latach 2015-2017 na podstawie decyzji DEC-2014/14/E/HS2/00281.

Wyrażenia spełniające te kryteria i stanowiące przedmiot pogłębionych badań to np.:

– wyrażenie prawostronnie uzupełniane rzeczownikami, np. *jak na* _ otwierające miejsce dla nazw nieosobowych abstrakcyjnych (*jak na ironię*, *komendę*, *nieszczęście*, *złość*, *zamówienie*, ale nie: *jak na skrzydłach*, *jak na dłoni* itp.), a także nazw osobowych (*jak na mężczyznę*, *faceta*, *człowieka*, *dziewczynę*; ewentualnie z dookreśleniem w postaci zdania względnego z zaimkiem *który*),

– wyrażenia z wypełnieniem przysłówkowym, przymiotnikowym, imiesłowowym, np. *co* _ (*gorsza*, *ciekawe*, *interesujące*, *zaskakujące*), _ *mówiąc* (*ogólnie*, *oględnie*, *szczerze*, *uczciwie*, *inaczej*),

– wyrażenia z wypełnieniem czasownikowym, np. *by* _ (*by tak rzec*, *by tak to ująć*/*określić*, *by się tak wyrazić*); *żeby nie* _ (*żeby daleko nie szukać*, *żeby wymienić tylko*, *żeby nie powiedzieć*/*rzec* _, *żeby nie powiedzieć wprost* _, *żeby go wprost nie nazwać* _, *żeby nie użyć słowa* _).

Prezentowane wyrażenia nie stanowiły dotychczas przedmiotu badań jako odrębna klasa. Jedynie dwa z nich zostały opisane w *Słowniku gniazdowym partykuł polskich* (SGPP) (*żeby było* _ i *co* _), a trzy w Stępień (2014). Jednak nawet wówczas możliwości wypełnienia otwieranych przez nie miejsc walencyjnych nie były przedmiotem rozważań. W opisach leksykograficznych są one ujmowane bardzo różnie: jako jednostki języka (czasem wydzielane jako frazeologizmy) lub jedynie w części ilustrującej hasło słownikowe (przykłady użycia), nigdy jednak jako wyrażenia mające potencję otwierania miejsc dla innych wyrażeń o określonych właściwościach. Często zaś są po prostu pomijane.

W prowadzonych badaniach kluczowym terminem jest jednostka języka rozumiana za Andrzejem Bogusławskim (1976, 1988, 1994, 2008, 2009) jako znaczący ciąg znaków wchodzących dwustronnie w układy formalnie i znaczeniowo proporcjonalne. Materiał badawczy, wykorzystany również w tym artykule, pochodzić będzie z Narodowego Korpusu Języka Polskiego, Spokes (Przepiórkowski et al. 2012; Pęzik 2015), a także zasobów Internetu i z własnej ekscerpcji prowadzonej na bieżąco przez zespół badawczy. Do analizy jednostek będą służyć przede wszystkim narzędzia wypracowane w ramach redukcjonistycznej analizy składnikowej (w tym m.in. wykorzystanie materiału negatywnego w weryfikacji hipotez badawczych czy tzw. przykłady testowe), a także koncepcja metatekstu i struktury tematyczno-rematycznej (Bogusławski 1977; Wajszczuk 1997; 2005) oraz metody analizy STR (Bogusławski 1977; Wajszczuk 1997, 2005; Firbas 1992; Hajičová, Partee, Sgall 1998). Definicje będą podane w naturalnym metajęzyku semantycznym (zob. np. Wierzbicka 1996).

Już na pierwszy rzut oka widać problemy badawcze wiążące się z opracowaniem tak wyodrębnionego materiału językowego. Kluczową kwestią jest przede wszystkim określenie, czy w danym wypadku mamy do czynienia z jednostkami języka czy może z produktami operacji na jednostkach (Bogusławski 1988, 1994); w przypadku jednostek powstaje pytanie o ich kształt, liczbę (problem ewentualnej polisemii i homonimii) oraz szczegółową charakterystykę wyrażeń zdolnych do zajmowania ich prawostronnego miejsca. Z problematyką tą ściśle związane są dwa procesy równolegle zachodzące w języku, mianowicie proces leksykalizacji i deleksykalizacji, (por. np. *co gorsza* vs *co* _), w tym proces metatekstowego usamodzielniania się tych jednostek, które początkowo jedynie zajmują miejsca otwierane przez inne jednostki metatekstowe, np. *delikatnie*, *inaczej*, *generalnie*, *ogólnie*, *precyzyjnie*, *szczerze* (*mówiąc*).

W wypadku omawianych wyrażeń niezwykle istotne jest również uwzględnienie sposobu ich funkcjonowania w składni kookurencji, w tym zależność między niewchodzeniem w związki składniowe z innymi elementami zdania a parentezą na tle teorii struktury tematyczno-rematycznej, a w dalszej perspektywie – określenie miejsca tych

spośród analizowanych wyrażeń, które okażą się jednostkami języka, w klasyfikacji części mowy. W artykule niektóre z tych problemów, jak kwestia granic jednostek języka, zostaną omówione na przykładzie wyrażenia z ciągiem *by*, inne zaś – jak wiążąca się z tym problematyka części mowy – jedynie zasygnalizowane.

2. Ciągi homograficzne z wyrażeniem będącym przedmiotem analizy

Przede wszystkim należy odróżnić wyrażenie czy wyrażenia stanowiące przedmiot analizy od leksemu *by* pełniącego odmienne funkcje i zaangażowanego w parentezę wyłącznie na zasadach takich jak inne wyrażenia jedynie użyte parentetycznie (niebędące wyrażeniami inherentnie parentetycznymi, por. Stępień 2014:15-16) czy też od cząstki *by* będącej gramatycznym morfemem czasownikowym (wykładnikiem trybu przypuszczającego).

Jeśli chodzi o spójnik, to w GWJP 1984:272-273 mowa jest o trzech typach relacji składniowych, w których może on zostać użyty:

– oba zdania zawierają informację o woli podmiotu działającego i o jego przewidywaniu, że dane działanie spowoduje *q*, np.:

(1) (Żeby)/(A)by odpowiednio przygotować się do podróży do egzotycznych krajów, należy najpierw wykonać odpowiednie szczepienia.

(2) Nie dało się tego opakować tak, by nie wzbudzało podejrzeń.

– w obu zdaniach odniesienie przedmiotowe jest identyczne, w drugim użyto bezokolicznika, a relacja między zdarzeniami przedstawionymi w obu zdaniach to następstwo; szyk obu zdań podlega ograniczeniom takim, że *p, by q*, ale nie: *by q, p*:

(3) Usiadł do komputera, (żeby)/(a)by po chwili znów podejść do okna.

– w zdaniu poprzedzającym zdanie ze spójnikiem *by* o przedmiocie orzekana jest cecha o pewnym zrelatywizowanym natężeniu (tak, że pewien stan rzeczy może bądź przeciwnie – nie może nastąpić):

(4) Ojciec był zbyt wściekły, (żeby)/(a)by słuchać tego spokojnie. Wyszedł z pokoju, trzaskając drzwiami.

Również tu mamy do czynienia z ograniczeniami szyku: *p, by q*, ale nie: *by q, p*.

W składni *by* pełni jednak jeszcze inną funkcję, mianowicie jest wyrażeniem wprowadzającym zdanie składowe implikowane przez czasownik (por. GWJP 1984:224; Wajszczuk 1997:39-46 o tzw. włącznikach); jest to jeden lub jedyny – zależnie od własności czasownika – ze sposobów realizacji wymagań składniowych, np.:

(5) Sugeruję, (żebyś)/(a)byś się tym dłużej nie zajmował.

Wreszcie w morfologii *-by* jest morfemem gramatycznym czasownikowym, wykładnikiem trybu przypuszczającego:

(6) Kto by chciał / chciałby wziąć udział w warsztatach poświęconych rozwijaniu umiejętności komunikacyjnych?

Wszystkie te użycia pozostaną na marginesie rozważań prowadzonych w artykule, gdyż to nie one stanowią główny przedmiot zainteresowania. Wyrażenie (bądź wyrażenia), które mam na myśli, występują bowiem w następujących kontekstach:

(7) Bywają otóż nobliści – by tak rzec – jednorazowi: autorzy, którzy nagle wyskakują jak demon z pudełka, i bywają nobliści niezniszczalni, tym mianowicie się charakteryzujący, że co roku Nobla nie dostają. (J. Pilch, *Dziennik*)

(8) […] melancholia od zawsze, na prywatny sposób swych milionów przypadków, dokonywała podważenia metafizyki obecności i podmiotu, zatem dzieła, którego podjęły się gruntownie ostatnie prądy filozofii XX wieku. Przeprowadza ona bowiem naturalną, by tak to nazwać, krytykę podmiotu; osłabia go na różne sposoby, wycofuje, zaciekle uprawia zwątpienie, które – w stanach skrajnych – posuwa się do delirium negacji, do obłędu zaprzeczenia, jak to się określa klinicznie. (M. Bieńczyk, *Melancholia*)

(9) Oczywiście jest to żart, ale ten fakt ilustruje chaos, jaki panuje w resorcie infrastruktury, w resorcie nadzorowanym przez pana premiera Pola. Chaos, który zresztą opisała we wczorajszej publikacji „Rzeczpospolita" – by odnieść się tylko do tego świeżego, że tak powiem, ciepłego artykułu.

(10) To przecież dające do myślenia, że ani Hiob, ani Kohelet – by przywołać tych dwóch świadków doświadczeń granicznych – nie negują istnienia Boga, ale blisko są konstatacji, że Bóg nie zbawia.

Nie są to zatem relacje, o których mowa w GWJP (1984) w odniesieniu do spójników *aby*, *by*, *żeby* i *ażeby*, nie mamy również w tym wypadku do czynienia z włącznikiem czy z morfemem czasownikowym.

3. Stan badań

We współczesnej leksykografii ciągi z tymi wyrażeniami zasadniczo są pomijane. W SWJP nie zostały one odnotowane w żadnej postaci. W ISJP odnotowano jednostkę *by tak rzec* i zaklasyfikowano ją jako partykułę:

> Mówimy **by tak rzec**, aby zaznaczyć, że użyliśmy lub użyjemy słowa lub wyrażenia z jakichś powodów nieoczekiwanego, np. metafory, kolokwializmu lub neologizmu.,

stawiając znak równości między *by tak rzec* z jednej strony a *że tak powiem*, *że się tak wyrażę* z drugiej. Odrębnie natomiast potraktowano konteksty typu *by nie powiedzieć*:

> Słowem **by** łączymy pewien składnik zdania z wtrąceniem, które zawiera komentarz na temat użytego w zdaniu słowa lub wyrażenia. *Mam nadzieję, że koniec będzie niezły, by nie powiedzieć, wymarzony… Jego brak rozwagi, by nie rzec głupota, drażnił nas wszystkich… Idzie mu zatem – by użyć sformułowania Umberto Eco – o dzieło otwarte.*

Przeciwne rozwiązanie przyjęto w USJP, gdzie oba te wyrażenia zostały umieszczone pod hasłem spójnikowym (*by* I) i objęte wspólną definicją:

> wprowadza wypowiedzenie wtrącone z bezokolicznikiem oznaczającym czynność mówienia (zwykle *powiedzieć*, *rzec*), sygnalizujące, że wyrażenie użyte przez mówiącego zawiera jego indywidualną, osobistą ocenę czegoś *Turyści muszą te góry, by tak rzec, ujarzmić i oswoić. Drażni wszystkich jego brak rozwagi, by nie powiedzieć, głupota*.

W przeciwieństwie do wyżej wymienionych źródeł w PJZ odnotowano dwie odrębne nieciągłe jednostki języka: *żeby nie powiedzieć* (PJZ:470) oraz *by tak rzec* (ibd.:321). W charakterystyce semantycznej obu z nich jest mowa o tym, że proces wyboru wyrażenia przez nie komentowanego nie był automatyczny, a w strukturze tematyczno-rematycznej pełnią one funkcję komentarza metatekstowego. Obie też zostały uznane za charakterystyczne dla książkowej odmiany polszczyzny. Na tym jednak podobieństwa się kończą, bowiem w wypadku *żeby nie powiedzieć* możliwa jest operacja asemantyczna dopuszczająca użycie *aby*, *ażeby* lub *iżby* zamiast *żeby*, w wypadku *by tak rzec* zostało to w PJZ wykluczone. Jednostka *żeby nie powiedzieć* ma również bardziej szczegółową charakterystykę semantyczną, nieograniczającą się jedynie do informacji o nieautomatycznym wyborze komentowanego wyrażenia: *żeby nie powiedzieć* to bowiem „zwrot wyrażający uznanie, że następujące po nim wyrażenie *j* jest, być może, właściwszym, choć bardziej kategorycznym określeniem wiadomej rzeczy niż poprzednio użyte w *i*". Wiąże się to bezpośrednio z kolejną różnicą między obiema jednostkami, mianowicie w wypadku *_i, żeby nie powiedzieć _j* mamy do czynienia z lewostronną blokadą interakcji zdaniowej jednostki, co zapewne należy rozumieć tak, że całe wyrażenie nie może komentować zdania je poprzedzającego. W wypadku *by tak rzec* w PJZ o takim ograniczeniu nie wspomniano. *By tak rzec* komentuje też tylko

jeden fragment wypowiedzenia (*by tak rzec* _), podczas gdy *żeby nie powiedzieć* jest komentarzem odnoszącym się do fragmentów oznaczonych subskryptami *i* oraz *j*, mówiącym o pewnej szczególnej stricte tekstowej relacji między nimi.

W SGPP odnotowano wyłącznie ciąg *by tak rzec* jako partykułę uściślającą o stałym szyku wewnętrznym, dla której neutralna jest antepozycja względem komentowanego ciągu, i zaproponowano następującą definicję: 'nadawca, nie wiedząc, jak określić to, co ma na myśli, i by nie powiedzieć wszystkiego, co chce powiedzieć, mówiąc o T, postanawia powiedzieć: *R*'.

4. Analiza kontekstowa

Przechodząc do dalszej analizy, należy przede wszystkim oddzielić ciągi z wyrażeniem *by nie* / *żeby nie* od ciągów z *by*, po którym nie następuje negacja. Negacja jest elementem istotnie różnicującym te dwa wyrażenia i nie sposób ich obu poddać analizie w jednym artykule.

Drugą kluczową kwestią jest ustalenie, z jakiego typu wyrażeniem mamy do czynienia – czy jest to odrębna jednostka języka (jedna czy kilka) czy nie; jeśli jednostka, to o jakim kształcie. Z przeglądu literatury wynika, że o status jednostki języka ubiegać może się jedynie wyrażenie *by tak rzec* (por. SGPP, PJZ, ISJP). Wydaje się jednak, że takie rozwiązanie prowadzi do nadmiernego mnożenia bytów i współcześnie jest oparte głównie na kryterium frekwencyjnym. Nie da się bowiem zaprzeczyć, że wyrażenie to występuje w korpusie najliczniej (288 przykładów w podkorpusie zrównoważonym NKJP, wyszukiwarka PELCRA). Kryterium frekwencyjne nie może jednak być wiążące w wyodrębnianiu jednostek języka, gdyż jeśliby takim było, wówczas za leksemy czy frazeologizmy trzeba by uznać również wyrażenia typu *on jest* czy *mój brat*, które występują jeszcze liczniej (odpowiednio ok. 5400 i ok. 1000). Sformułowanie to brzmi jak truizm w odniesieniu do jednostek języka poziomu przedmiotowego i jest uznanym prawem (zwłaszcza jeśli wziąć pod uwagę fakt, że frekwencja użycia wielu frazeologizmów motywowanych na przykład mitologią grecką i rzymską jest dziś stosunkowo niska). Wydaje się ono jednak w dziwny sposób zawieszone, gdy mowa o wyrażeniach z poziomu meta. Wiążące kryteria wyodrębniania jednostek języka pozwalające uniknąć pułapki kryterium frekwencyjnego podawał wielokrotnie w swoich pracach Bogusławski (zob. np. 1976, 1988, 1994, 2008, 2009). Jednostki języka istnieją w układach proporcjonalnych, a ich połączenia tworzą klasy otwarte, tzn. takie, których elementy można opisać za pomocą pewnej ogólnej reguły, a nie jedynie wyliczyć. W myśl tej koncepcji klasa otwarta może się składać nawet z dwóch elementów, pod warunkiem wszakże, że będą one spełniały warunki pewnej ogólnej definicji, możliwej w przyszłości do rozciągnięcia na kolejne elementy (o ile takowe się w języku pojawią). Przyjrzyjmy się zatem takim potencjalnym elementom na przykładzie analizowanego wyrażenia.

Czasownik *rzec* w wyrażeniu *by tak rzec* podlega wymianie na inne czasowniki – takie jak w przykładach (7)-(10) i poniżej (11)-(16), są to: *ująć*, *określić*, *nazwać*, *pozostać przy czymś* / *w czymś*, *odnieść się*, *wskazać*, *sięgnąć do czegoś*, *wymienić*, *przypomnieć*, *przywołać*, *zacytować*:

(11) Wojna toczy się dotąd naprawdę nie między cywilizacjami, lecz wewnątrz każdej z nich. W każdej z nich, choć oczywiście proporcje między zwolennikami a wrogami społeczeństwa otwartego są bardzo różne, toczy się od wielu już lat prawdziwa „wojna domowa". By pozostać tylko przy islamie, nie zapominajmy choćby o okrutnej wojnie w tak różnych krajach, jak Egipt, Algieria, Afganistan, Indonezja, Tadżykistan czy Turcja.

(12) Oczywiście jest to żart, ale ten fakt ilustruje chaos, jaki panuje w resorcie infrastruktury, w resorcie nadzorowanym przez pana premiera Pola. Chaos, który zresztą opisała we wczorajszej publikacji „Rzeczpospolita" – by odnieść się tylko do tego świeżego, że tak powiem, ciepłego artykułu.

(13) Wtedy łatwo zobaczyć, że to, co zostaje z niej po odcedzeniu z retoryczno-obrazowego spoiwa, przypomina smutny szkielet po żywym, oplecionym siecią życiodajnych tkanek organizmie; staje się jakąś słomianą makietą tekstu, którego lektura daje, niepozwalajace się niczym stłumić, mocne wrażenie świata, odsłaniającego się na chwilę – by sięgnąć do fenomenologicznego słownika – jako cieleśnie samoobecny.

(14) E-learning oczywiście jest propagowany i czynnie uprawiany przez wiele prestiżowych firm i instytucji (by wymienić choćby ESKK czy Polski Uniwersytet Wirtualny), ale na razie w naszym kraju brakuje wyraźnego lidera w tej branży.

(15) W PRL bowiem każdy, kto chciał, jakąś tam pracę miał i każdy korzystał z bezpłatnej opieki zdrowotnej, gdy nie stać go było na prywatne leczenie. Było to jednak – by przypomnieć metaforę Friedricha Hayeka z jego głośnej książki *Droga do niewolnictwa* – „bezpieczeństwo baraków".

(16) To przecież dające do myślenia, że ani Hiob, ani Kohelet – by przywołać tych dwóch świadków doświadczeń granicznych – nie negują istnienia Boga, ale blisko są konstatacji, że Bóg nie zbawia.

Oczywiście można by w takim wypadku postawić hipotezę, że z jednej strony mamy do czynienia z jednostką *by tak rzec*, z drugiej zaś z jednostką *by* _ otwierającą miejsce dla pewnej klasy czasowników. Ta druga byłaby wynikiem procesu polegającego na wykorzystaniu pierwszej, tj. *by tak rzec*, jako matrycy. Okazuje się jednak, że taka interpretacja to fałszywy trop, gdyż przeczą jej następujące konteksty:

(17) Ci, którzy uprawiają praktykę bez pilności lub – by rzec lepiej – bez nauki, są jak żeglarze wypływający na morze statkiem bez steru i busoli, nie mając nigdy pewności, dokąd się skierują.

(18) Z jednej strony mamy więc kulturę Organizacji i bezwzględnego Planowania, na biegunie przeciwległym – fantazję, wyobraźnię, uczucia i – by rzec nieco górnolotnie – improwizację i samorealizację.

(19) Godny podziwu jest również system społeczny, którego podstawę stanowi, by rzec po marksistowsku, klasa wolnych kmieci, przestrzegających odwiecznych praw ludzkich i czczących swoich licznych przychylnych im bogów.

(20) Jest przedsionkiem do królestwa kultury wysokiej, gdzie dojrzale i świadomie odkrywamy siebie, gdzie zaczynamy rozumieć rolę Anny Marii, Małgośki i nie-płacz-Ewki. Rolę – by rzec słowami Andrzeja Poniedzielskiego – „tamtej piosenki", zadomowionej „gdzieś w bocznej nawie naszych dusz".

(21) Wykroczeniem przeciw Boskiemu Prawu jest więc już pewien – by rzec staromodnie – akt duszy, a nie tylko pewien zrealizowany uczynek.

Konteksty te pozwalają wnioskować, że *tak* w wyrażeniu *by tak rzec* jest po prostu zaimkiem przysłownym, w którego miejsce mogą zostać podstawione przysłówki należące najprawdopodobniej do tej samej klasy semantycznej co przysłówki wchodzące na pozycję otwieraną przez jednostkę *_, (jakoś) mówiąc, _*. Choć problem ten wymaga dokładniejszej analizy i jest dopiero przedmiotem badań, na obecnym ich etapie można powiedzieć ogólnie, że są to przysłówki dwóch typów: orzekające o sposobie, w jaki jest mówione to, co podlega komentowaniu (np. *górnolotnie*, *staromodnie*, *czyimiś słowami*), lub będące wyrazem tego, jak mówiący ocenia to, co zostało powiedziane, z punktu widzenia adekwatności swojej wypowiedzi (*lepiej*). Również czasowniki używane w tym połączeniu wymiennie z *rzec* tworzą pewną klasę. Są to wyrażenia pozwalające nadawcy komentować strukturę tekstu, dialogu, całej narracji przez wyliczenie, odwołanie do cudzych słów, nawiązanie, podtrzymanie tematu, jego doprecyzowanie czy dookreślenie, ale już nie rozpoczęcie, zakończenie czy zmianę tematu. Służą one komentowaniu tego, w jaki sposób remat (R), który po nich następuje, nawiązuje do nadrzędnego tematu (T) danego wypowiedzenia (lub do T wypowiedzenia poprzedzającego). Istniałaby zatem tylko jedna jednostka z ciągiem *by* o kształcie _, *by* $\__{Vinf}$, _.[2] W miejsce V_{inf} mogłyby zostać podstawione czasowniki spełniające kryteria opisane powyżej (w tym *rzec*). Inaczej jednak niż w wypadku jednostki _, *(jakoś) mówiąc*,

[2] Rozwiązanie to zawdzięczam Annie Czelakowskiej, która w dyskusji po referacie zwróciła mi uwagę na pewne własności wyrażeń z *by*, których uwzględnienie pozwala uniknąć mnożenia językowych bytów.

_ jednostka _, *by* $_{Vinf}$, _ nie otwiera miejsca dla uzupełnienia przysłówkowego. Może ono zostać przez nadawcę wprowadzone i podlega wówczas ograniczeniom semantycznymi opisanym powyżej, ale nie jest elementem wymaganym. Pozostaje oczywiście pytanie, dlaczego określenie przysłówkowe pojawia się akurat przy czasowniku *rzec*. Ale również ten argument można zbić: po pierwsze, *rzec* ma znaczenie najbardziej ogólne spośród wszystkich uzupełnień jednostki *by*, dołączenie przysłówka pozwala zatem na precyzyjniejsze skomentowanie wypowiedzi. Po drugie, również w wypadku niektórych pozostałych czasowników możliwe jest dodanie takiego określenia, analogicznie zachowuje się np. *wyrazić się* (*by się tak wyrazić* / *by wyrazić się precyzyjnie*).

Pozostaje jeszcze odpowiedzieć na pytanie o drugi człon proporcji, mianowicie o wymienność samego *by* na inne wyrażenie o podobnych parametrach semantyczno-składniowych, a także oraz o jego zastępowalność przez *żeby / aby*. Otóż jeśli spojrzeć na wyrażenia, o których tu mowa, nie w oderwaniu od siebie nawzajem, ale jako element określonej klasy, to okaże się, że w pewnych kontekstach są one wzajemnie podstawialne zgodnie z zasadami proporcji, np.:

(16a) To przecież dające do myślenia, że ani Hiob, ani Kohelet – że przywołam tych dwóch świadków doświadczeń granicznych – nie negują istnienia Boga, ale blisko są konstatacji, że Bóg nie zbawia.

(18a) Z jednej strony mamy więc kulturę Organizacji i bezwzględnego Planowania, na biegunie przeciwległym – fantazję, wyobraźnię, uczucia i – że powiem / ujmę to nieco górnolotnie // rzekłszy nieco górnolotnie – improwizację i samorealizację.

Oczywiście takie układy jest trudniej znaleźć niż w wypadku wyrażeń typu *on jest* czy *mój brat*, ale jest to związane z faktem, że wyrażenia metatekstowe mają szczególne własności (w tym prozodyczne) i wskazanie ich ekwiwalentów należących do tej samej klasy dającej się opisać za pomocą określonej reguły jest trudniejsze. Ale nie niemożliwe.

Interesujące natomiast jest to, że o ile w miejsce *by* w podanych wyżej kontekstach (7)-(21) można dość swobodnie podstawić *żeby* (choć na podstawie danych korpusowych można stwierdzić, że jest to zabieg rzadziej stosowany przez użytkowników niż analogiczna konstrukcja z *by*), o tyle już podstawienie *aby* w większości daje wyrażenia nieakceptowalne i nieodnotowywane w korpusach. Choć rzecz jasna i od tej reguły jest wyjątek, mianowicie konstrukcje z *rzec*: *aby tak rzec*. Pozostałe połączenia *aby* + czasownik będący uzupełnieniem analizowanej jednostki metatekstowej *by* to wyrażenia ilustrujące jedną z relacji składniowych przedstawionych w przykładach (1)-(5). Analogicznie sytuacja wygląda w wypadku *iżby* i *iżeby*. Oba te spójniki nie są już notowane w USJP (informację o *iżby* znajdziemy jeszcze w ISJP przy haśle *żeby*, z kolei *iżeby* tam również jest nieobecne), *iżeby* nie występuje w żadnych kontekstach stanowiących przedmiot niniejszej analizy, a *iżby* – wyłącznie w układach z czasownikiem *rzec*:

(22) Audiencję zdumiony otrzymał prawie bez zwłoki, a zaskoczenie jego było jeszcze większe, gdy zamiast surowego dygnitarza, z którym będzie musiał toczyć zażartą polemikę, stanął przed – iżby tak rzec – wykwintnym oficerem, w atmosferze salonowych ugrzecznień… (J. Waldorff, *Słowo o Kisielu*)

Z oglądu szerszego materiału z wyrażeniami metatekstowymi otwierającymi miejsce dla innych wyrażeń wynika również, że to ciągi *by*, *żeby* i *że* są predestynowane do (współ)tworzenia jednostek języka inherentnie parentetycznych (w efekcie powstają na przykład takie wyrażenia jak *by tak rzec*, *żeby nie powiedzieć*, *że tak powiem*), *aby* natomiast z jakichś względów w tych procesach bądź nie uczestniczy, bądź bierze w nich udział jedynie incydentalnie.

5. Jednostka języka z ciągiem *by* – własności semantyczne, składniowe i prozodyczne

Analizując jednostki takie jak stanowiące przedmiot oglądu w tym artykule, szczególną wagę należy przywiązywać nie tylko do ich wyodrębnienia, lecz także do ich własności prozodycznych, gdyż czasem są one jedynym sygnałem pozwalającym odróżnić jednostkę z poziomu meta od wyrażeń tego typu jak w (1)-(5). Z taką sytuacją mamy do czynienia w (23):

(23) W kampanii sięgano po różne chwyty, by przypomnieć tylko atak sztabu Kwaśniewskiego, przeprowadzony nawet przy uruchomieniu aparatu państwa, czyli kontroli skarbowej, na Lecha Wałęsę z powodu niezapłaconego rzekomo podatku.

Zdanie to można opracować prozodycznie na dwa sposoby, tak aby w efekcie możliwe były jego dwie interpretacje. Z pierwszej interpretacji, analogicznej do relacji pokazanej w przykładzie (1), wynikałoby, że w kampanii sięgano po różne chwyty po to, aby przypomnieć atak sztabu Kwaśniewskiego itd. W drugiej interpretacji mówiono by o różnych chwytach, w tym tych, które polegały na ataku sztabu Kwaśniewskiego przeprowadzonego z pomocą aparatu państwa. Oczywiście jeśli ktoś zna okoliczności, w jakich nadawca sformułował wypowiedzenie (23), czy szerszy kontekst, w jakim zostało ono umieszczone, nie będzie miał wątpliwości, że powinno zostać wypowiedziane z prozodią charakterystyczną dla drugiego wariantu. Jeśli jednak przyjmiemy, że odbiorca nie zna całego kontekstu (werbalnego i pozawerbalnego), wówczas obie interpretacje są uprawnione.[3]

Na czym zatem polegają te szczególne własności prozodyczne? Po pierwsze, dla wypowiedzenia z *by* parentetycznym (interpretacja druga) charakterystyczna jest wyraźna zmiana intonacji na rosnącą, podczas gdy w wypadku interpretacji pierwszej (zdanie okolicznikowe celu) – zmiana intonacji na opadającą. Warto w tym momencie przywołać badania eksperymentalne Sandry Döring (2007) nad prozodią wyrażeń parentetycznych. Zwraca ona uwagę na fakt, że w akustycznych analizach parentezy kluczowa jest tzw. *transition zone*, czyli zjawiska w obszarze obejmującym te końcowe sylaby wypowiedzenia podstawowego, po których wprowadzane jest wyrażenie parentetyczne, potencjalna pauza między wypowiedzeniem podstawowym a wyrażeniem parentetycznym oraz początkowe sylaby wypowiedzenia parentetycznego. Z eksperymentów przeprowadzonych przez Döring wynika, że zawsze wyraźnie obecna jest pierwsza granica między wyrażeniem parentetycznym a podstawowym, a jej sygnałem są zwykle (osobno lub w różnych kombinacjach) takie własności, jak pauza, skokowa zmiana wysokości tonu, ton rosnąco-opadający na początku parentezy, zmiana zakresu wysokości tonów, niższa częstotliwość podstawowa, szybsze tempo mowy. W wypadku jednostki parentetycznej *by* $_{Vinf}$ charakterystyczna jest właśnie zmiana wysokości tonu na skokowo rosnący, a także wyraźny akcent padający na następującą po *by* formę bezokolicznika. Właściwości prozodyczne dalszej części wyrażenia parentetycznego zależą od dwóch parametrów: jego długości i pozycji względem wypowiedzenia podstawowego.

W Stępień (2014:41) twierdziłam, że wyrażeń parentetycznych z *by* nie można użyć na początku lub końcu wypowiedzenia. Okazuje się jednak, że to nieprawda, por. np. (11), (12) czy (23) z bardzo rozbudowanymi wyrażeniami parentetycznymi konstytuowanymi przez jednostkę *by*. Co więcej, pokazywałam również, że możliwe jest zastosowanie kontrastowania eliminacyjnego wewnątrz samego wyrażenia parentetycznego. Ale i tu nie miałam racji, gdyż zabieg ten w przypadku wyrażeń rozbudowanych mniej niż w (23) ma pewne ograniczenia. Takiemu kontrastowaniu nie podlega bowiem

[3] Oczywiście pewną dodatkową wskazówką jest tu także wyrażenie *tylko*, które może powodować, że nawet bez kontekstu interpretacja druga wydaje się bardziej naturalna. Jeśli jednak je usuniemy, obie interpretacje stają równoprawne.

czasownik następujący bezpośrednio po *by*, choć to na niego przypada kulminacyjny punkt intonacji rosnącej:[4] **by tak to ująć, a nie określić*. Podlegają mu natomiast pozostałe elementy (a więc te dookreślające czasownik), np. *by ująć rzecz precyzyjnie, a nie ogólnikowo*, *by pozostać przy islamie, a nie sięgać do innych religii*. W wyniku tego zabiegu uzyskujemy jednak często wypowiedzenia w pewien sposób nadmiarowe – werbalne wydobycie i podkreślenie kontrastu między wyrażeniami (a więc alternatywy, która domyślnie tkwi u podstaw każdego aktu mowy), będące rezultatem tego zabiegu, niczego nie wnosi do procesu komunikacji. Dzieje się tak, ponieważ sama jednostka *by* $\_V_{inf}$ służy do wydobywania tego kontrastu. Jeśli mówimy o tym, że coś zostało powiedziane na jakiś temat i zostało to zrobione właśnie w ten sposób, to zarazem podkreślamy wykluczenie wszystkich pozostałych możliwych sposobów. Innymi słowy na przykład w (11) nadawca, używając sformułowania *by pozostać tylko przy islamie*, daje odbiorcy do zrozumienia (pokazuje mu), że choć istnieje pewien zbiór X składający się z elementów $X_1, X_2, \ldots, X_n$, w wypadku których można mówić o pewnym S, że jest P, on decyduje się mówić o jednym elemencie tego zbioru, mianowicie o $X_{1=islam}$. Dodanie konstrukcji postaci *_, (a) nie_*, również służącej wydobywaniu tego kontrastu, jest więc działaniem prowadzącym do powstawania informacji nadmiarowej.

Analizowana jednostka podlega także ograniczeniom szyku wewnętrznego, ale dotyczy to tylko *by* oraz wyrażenia czasownikowego, które po nim następuje. Neutralny szyk wewnętrzny tej jednostki to *by* + V_{inf} + uzupełnienia składniowe V_{inf} oraz jego określenia. Jeśli chodzi o szyk uzupełnień składniowych V_{inf}, a także składników niewymaganych, to podlegają one takim samym ograniczeniom szyku jak w wypadku analogicznych struktur nieparentetycznych. Stały jest natomiast szyk dwóch pierwszych elementów, mianowicie *by* + V_{inf}. Wyrażenia te mogą zostać rozdzielone wyłącznie przez zaimki *tak to / to tak*.

Opisane powyżej własności prozodyczne i ograniczenia szyku zewnętrznego prowadzą do następującej konkluzji: funkcja jednostki *by* $\_V_{inf}$ w strukturze tematyczno-rematycznej całego wypowiedzenia jest zdeterminowana – pełni ono funkcję *dictum* tematycznego, a więc wyrażenia służącego do wyodrębniania i doprecyzowania tematu wypowiedzi (por. Bogusławski 1999). Jednostka ta służy do powiedzenia, pod jakim względem temat wypowiedzi został przez nadawcę wybrany do tego, aby zostało o nim powiedziane właśnie to, co jest mówione w R, a nie coś innego. Co ciekawe, obszar działania tego wyrażenia wyraźnie obejmuje tylko to wypowiedzenie, w obrębie którego zostało ono użyte (inaczej niż w wypadku takich wyrażeń jak choćby *nawiasem mówiąc*, nawiązującego do tematu zawartego w tekście poprzedzającym wypowiedzenie, w którym zostało użyte).

Na podstawie powyżej sformułowanych wniosków proponuję następującą charakterystykę tej jednostki:

1. kształt jednostki: *(_), by* $\_V_{inf}$, *_*
2. przykładowe uzupełnienia: *by tak rzec*, *by rzec precyzyjniej*, *by przypomnieć (czyjeś) słowa*, *by tak się wyrazić*; użycie *iżby, żeby* tylko w układach z *rzec*
3. reguły semantyczno-gramatyczne, które pozwalają te uzupełnienia przewidzieć: czasowniki komentujące strukturę tekstu, dialogu, całej struktury narracyjnej przez wyliczenie, odwołanie do cudzych słów, nawiązanie, podtrzymanie tematu, jego doprecyzowanie, dookreślenie; ale nie: rozpoczęcie, zakończenie, zmianę tematu
4. funkcja w STR wypowiedzenia: dictum tematyczne (DT)
5. wyjaśnienie znaczenia jednostki:

   dane jest wypowiedzenie T_1R_1; DT: o $T_2 = R_1$ *ktoś*$_i$, wiedząc, że *ktoś*$_{j\neq i}$ byłby gotów powiedzieć coś innego mówi, że to, co zostało powiedziane o T_1 za pomocą R_1, zostało powiedziane tak, a nie inaczej

[4] Zwłaszcza w wypadku gdy czasownik jest ostatnim elementem składowym wyrażenia parentetycznego, a bezpośrednio po nim następuje dalszy ciąg wypowiedzenia podstawowego.

6. ograniczenia szyku wewnętrznego: szyk neutralny postaci *by* + V_{inf} z możliwą interpozycją jedynie w postaci *tak to / to tak*

7. ograniczenia szyku zewnętrznego: neutralna interpozycja, ante- i postpozycja nacechowane

8. właściwości prozodyczne: wypowiadane z intonacją skokowo rosnącą, z akcentem na czasowniku w bezokoliczniku.

6. Podsumowanie – dalsze problemy teoretyczne

Przedstawiona powyżej analiza jednego spośród wyrażeń metatekstowych otwierających miejsce dla innych wyrażeń pokazuje, z jakimi trudnościami trzeba się zmierzyć, opracowując to pole semantyczne. Przede wszystkim już sama charakterystyka jednostki z konieczności jest na tym etapie pewną propozycją, zwłaszcza jeśli chodzi o wyjaśnienie jej znaczenia. O pełnej definicji będzie można mówić dopiero wówczas, gdy zostaną opracowane pozostałe jednostki tego typu, homonimiczne z innymi spójnikami, włącznikami czy zaimkami względnymi. Wynika to z faktu, że aby właściwie zdefiniować znaczenie tych wyrażeń czy też jednostek, należy je oglądać jako pole znaczeniowe, powiązane różnego typu zależnościami. Dopiero wtedy można będzie mówić o wypracowaniu definicji, które rzeczywiście będą różnicowały te wyrażenia. W wypadku jednostki *by* $\_V_{inf}$ byłyby to na przykład wyrażenia *żeby nie powiedzieć* czy *że tak powiem*. Takie rozważania znacznie przekroczyłyby jednak ramy jednego artykułu.

Oprócz kłopotów nakreślonych powyżej analiza takich wyrażeń związana jest z jeszcze jednym ogólnoteoretycznym problemem, mianowicie z określeniem, do jakiej klasy części mowy one należą. W ujęciu Zofii Zaron (2009) spójnik jest elementem składni zależności i stanowi najwyższe ogniowo (predykat) o własnościach konotacyjnych składniowych, posiada więc zdolność otwierania miejsc składniowych dla zdań. W ujęciu Jadwigi Wajszczuk (1997) spójnik to element poziomu składni wypowiedzenia, a nie składni zależności i jego główne zadanie polega na wiązaniu struktury tematyczno-rematycznej wypowiedzeń. Pozostaje zatem pytanie, jakie miejsce zajmują analizowane wyrażenia w tych dwóch przeciwstawnych ujęciach klasyfikacji części mowy. Jeśli przyjrzeć się bliżej klasyfikacji zaproponowanej Wajszczuk, można dokonać jeszcze jednej ciekawej obserwacji, a mianowicie stwierdzić, że źródłem jednostek, o których tu mowa, jest przede wszystkim tzw. klasa spójników niewłaściwych oraz włączników, zdecydowanie rzadziej – spójników właściwych. W ujęciu tej badaczki podstawowa granica przebiega nie między spójnikami i przyimkami, ale spójnikami (właściwymi i niewłaściwymi) oraz włącznikami a partykułami. Analizowane wyrażenia niewątpliwie nie są partykułami właściwymi ani spójnikami właściwymi czy włącznikami, gdyż te ostatnie są wyraźnie uwikłane w składnię zależności. Pozostaje zatem zweryfikować hipotezę o ich ewentualnej przynależności do klasy spójników niewłaściwych. O tym jednak będzie można mówić dopiero po obejrzeniu własności wszystkich wyrażeń należących do grupy wyrażeń określanych tu jako metatekstowe otwierające miejsce dla uzupełnienia czasownikowego.

Literatura

Bogusławski, A. 1976. O zasadach rejestracji jednostek języka. *Poradnik Językowy* 8, 356-364.

Bogusławski, A. 1977. *Problems of the Thematic-Rhematic Structure of Sentences*. Warsaw.

Bogusławski, A. 1988. Preliminaria gramatyki operacyjnej. *Polonica* XIII, 163-223. Oryg.: idem. 1978. Towards an operational grammar. *Studia Semiotyczne* VIII, 29-90.

Bogusławski, A. 1994. O niektórych operacjach asemantycznych w języku polskim. W: Jacobsen, P., Jensen, J.S., Klukowska, R. (ed.). *En Slavist i humanismens tegn. Festskrift till Kristine Heltberg*. Kopenhaga, 8-15.

Bogusławski, A. 1999. Inherently thematic or rhematic units of language. W: Hajičová, E. et al. (ed.). *Travaux du Cercle linguistique de Prague* 3. Amsterdam, 211-224.

Bogusławski, A. 2008. *Semantyka, pragmatyka. Leksykografa głos demarkacyjny*. Warszawa.

Bogusławski, A. 2009. *Myśli o gwiazdce i o regule*. Warszawa.
Döring, S. 2007. Quieter, faster, lower, and set off by pauses? Reflections on prosodic aspects of parenthetical constructions in modern German. W: Dehe, N., Kavalova, Y. (ed.). *Parentheticals*. Amsterdam – Filadelfia, 285-307.
Firbas, J. 1992. *Functional sentence perspective in written and spoken communication*. Cambridge – London.
GWJP: Grochowski, M., Karolak, S., Topolińska, Z. (red.). 1984. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*. Warszawa.
Hajičová, E., Partee, B., Sgall, P. 1998. *Topic-Focus Articulation, Tripartite Structures and Semantic Content*. Dordrecht.
ISJP: Bańko, M. (red.). 2000. *Inny słownik języka polskiego*. Warszawa.
PJZ: Bogusławski, A., Wawrzyńczyk, J. 1993. *Polszczyzna, jaką znamy. Nowa sonda słownikowa*. Warszawa.
Pęzik, P. 2015. Spokes – a Search and Exploration Service for Conversational Corpus Data. W: *Selected Papers from the CLARIN 2014 Conference, October 24-25, 2014, Soesterberg, The Netherlands*. Linköping, 99-109.
Przepiórkowski, A., Banko, M., Górski, R.L., Lewandowska-Tomaszczyk, B. (red.). 2012. *Narodowy Korpus Języka Polskiego*. Warszawa.
SGPP: Grochowski, M., Kisiel, A., Żabowska, M. 2014. *Słownik gniazdowy partykuł polskich*. Kraków.
Stępień, M. 2014. *Wyrażenia parentetyczne w strukturze wypowiedzi – właściwości semantyczne, składniowe i prozodyczne*. Warszawa.
SWJP: Dunaj, B. (red.). 1998. *Słownik współczesnego języka polskiego*. Warszawa.
USJP: Dubisz, S. (red.). 2004. *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Warszawa.
Wajszczuk, J. 1997. *System znaczeń w obszarze spójników polskich*. Warszawa.
Wajszczuk, J. 2005. *O metatekście*. Warszawa.
Wierzbicka, A. 1996. *Semantics: Primes and Universals*. Oxford.
Zaron, Z. 2009. *Problemy składni funkcjonalnej*. Warszawa.

Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
Warszawa – Poland

Marzena Stępień
(marzena.stepien@uw.edu.pl)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 268-274.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

„NIEPRZEKŁADALNA POEZJA"? TŁUMACZENIE *DWUNASTU STACJI* TOMASZA RÓŻYCKIEGO NA JĘZYK ANGIELSKI

"Untranslatable poetry"? The Translation of Tomasz Różycki's *Twelve Stations* into English

Abstract: The aim of this article is to analyze the translation of Tomasz Różycki's poem *Dwanaście stacji* (*Twelve Stations*) into English in 2015 by Bill Johnson. The paper examines the interpretation of Różycki's text by using a classical postcolonial apparatus, mainly "national narration" and the construction of identity, and shows how this deconstruction of the text could influence the translation itself. The analysis focuses on the position of culture both in the translation and in the original. The author also presents some remarks on the translation techniques.

Keywords: postcolonial studies, Polish literature, modern poetry, translation studies.

Wstęp

Celem niniejszego artykułu jest analiza przekładu poematu Tomasza Różyckiego *Dwanaście stacji* na język angielski przez pryzmat postkolonialnej teorii tłumaczenia. Posługując się aparatem pojęciowym zaczerpniętym z klasycznych pozycji postkolonialnych badaczy zarówno zagranicznych (Edward Said, Homi Bhabha), jak i polskich (Dariusz Skórczewski, Maria Janion, Janusz Sowa, Ewa Thompson) pragnę zwrócić uwagę na problemy tłumaczeniowe, takie jak konstrukcja narracyjna, pozycja kultury w tekście źródłowym i wyjściowym oraz problem wizerunku tożsamości, które nierozerwalnie są związane z zagadnieniami poruszanymi w pracach badaczy zajmujących się postkolonializmem. W końcowej części artykułu przeanalizuję kilka przykładów lingwistycznego zastosowania podejścia postkolonialnego.

1. Jak daleko sięga teoria postkolonialna?

Amerykańska badaczka literatury polskiej Clare Cavanagh zwraca uwagę na fakt, że w opracowaniach postkolonialnych Europa Środkowa jest nieobecna. Owej „białej plamy" nie da się wytłumaczyć rzekomym brakiem kolonializmu *sensu stricto* w Polsce, gdyż jak Cavanagh zauważa, „już same tylko wojenne losy Polski wydają się dostatecznym powodem, dla którego kraj ten zasługuje na swoje miejsce w toczącej się dyskusji o postkolonialnej kulturze" (Cavanagh, wersja elektr.). Z tego też względu wydaje się, że postkolonialna interpretacja polskiej literatury i kultury jest konieczna do prawidłowego odczytania tekstów literatury, a następnie ich przekładu. Postkolonializm jest zatem z całą pewnością narzędziem interpretacyjnym, które może ułatwić pracę historyka literatury, socjologa, historyka, a także tłumacza. Jak zauważają Susan Bassnett i Harish Trivedi (2002:16)

> [u]nderstanding the complexities of textual transfer through translation is of especial importance at the present time, for multilingualism, and the cultural interactions that it entails, is the norm for millions throughout the world.

Wspomniana przez Bassnet i Trivediego „wielokulturowość" jest dzisiaj tematem licznych debat, nie tylko akademickich. Jednak zwrot kulturowy w teorii tłumaczenia

nastąpił już w latach 80. XX w. Został zapoczątkowany przez Mary Snell Hornby (1988) i zbiegł się w czasie z uformowaniem się teorii postkolonialnej w latach 70. (Said 1978). Początkowo podejście, które reprezentowała Snell Hornby, nie było w pełni zbieżne z pracami postkolonialistów. Fakt stawiania kultury w centrum zainteresowania przekładoznawców nie jest zatem innowacyjny. Na czym polega perspektywa postkolonialna w teorii tłumaczenia? Co sprawia, że różni się od zwrotu kulturowego? Żeby odpowiedzieć na to pytanie, trzeba zapoznać się z klasycznymi tekstami postkolonializmu. Prac na temat zastosowania tej teorii w przekładzie, zwłaszcza na materiale języka polskiego, jest niewiele, co nie oznacza, że tłumacze nie realizują założeń postkolonialnych w przekładach na język polski. Choć wielu badaczy podchodzi sceptycznie do tej teorii, traktując ją jako wytwór anglosaskiej myśli akademickiej, replikowanej na całym świecie, nawet tam, gdzie nigdy nie mieliśmy do czynienia z żadnymi koloniami, z pewnością można wskazać kilka cech, które czynią postkolonializm aktualnym i ciekawym nurtem badawczym. Każda teoria, przekładoznawcza, językoznawcza czy literaturoznawcza, jest w istocie rzeczy, poza wykształconym aparatem pojęciowym, pewnego rodzaju sposobem myślenia, wrażliwością, schematem interpretacyjnym. Jeśli przyjmiemy, w uproszczonym modelu, że w centrum teorii postkolonialnej stoją zagadnienia związane z hegemonią kultury, identyfikacją narodową, dekonstrukcją języka, to zorientujemy się, że są to odwieczne problemy teorii przekładu, często występujące w parze z tak zwaną nieprzekładalnością. Z racji ograniczonego miejsca w niniejszym tekście nie chcę poświęcać zbyt wiele czasu na definiowanie teorii postkolonialnej. Na potrzeby tej pracy przyjmuję, że perspektywa postkolonialna w teorii tłumaczenia może być badana na dwóch poziomach: tekstu – mam tu na myśli postkolonialną tematykę, sposób prowadzenia narracji itp., oraz na poziomie lingwistycznym, czyli techniki przekładowej – tego, w jaki sposób autor tłumaczenia kreuje relacje między tekstem źródłowym a docelowym. W dalszej części artykułu postaram się krótko przedstawić kilka aspektów z obu poziomów.

1.1. Czy Różycki jest poetą (post)kolonialnym?

Tomasz Różycki znany jest anglojęzycznemu czytelnikowi głównie z przekładu *Kolonii* autorstwa Miry Rosenthal z 2013 r. Utwór szybko zyskał uznanie i został nominowany do poetyckiej nagrody Griffina w 2014 r. W tym samym czasie nagrodzono również samo tłumaczenie, które wygrało Northern California Book Award for Poetry in Translation. Poza tym wyróżnieniem *Kolonie* zostały zgłoszone do nagrody PEN oraz Oxford-Weidenfeld Translation Prize w Wielkiej Brytanii.

W Polsce najbardziej rozpoznawalnym utworem Tomasza Różyckiego jest prawdopodobnie *Dwanaście stacji*, które w 2004 r. zostały nagrodzone prestiżową nagrodą Kościelskich. Ich tłumaczenie na język angielski ukazało się w 2015 r. i wyszło spod pióra znakomitego tłumacza literatury polskiej Billa Johnstona, który za tę pracę w 2016 r. otrzymał prestiżową nagrodę Found in Translation Award.

Różycki, zapytany o to, czy Opole, które opisuje w swoim poemacie, jest miejscem skolonializowanym, z rozbawieniem wyjaśnia, że „to jest niesłychane modne słowo [kolonializm] ostatnio i nie ma mowy, żeby bez niego odbyła się jakakolwiek dyskusja mniej lub bardziej akademicka" (*Zadomowienie*, wersja elektr.). I dodaje, że rzeczywiście Śląsk jest miejscem skomplikowanym pod względem etnicznym i kulturowym. Właściwie można mówić o mieszance trzech różnych kultur – przedwojennej śląskiej, na którą składają się wpływy niemieckie i polskie, oraz tradycji, która przybyła wraz z przesiedleńcami ze wschodnich terenów Polski po drugiej wojnie światowej. W utworze Różyckiego pobrzmiewa wszystko to, co czyni Śląsk specyficznym miejscem na mapie polskiej historii i kultury, wpisując się w postkolonialny dyskurs. Jest to region,

do którego przybywa przesiedlona rodzina z Kresów. W utworze znajdziemy tęsknotę za utraconą ojczyzną, problemy z samookreśleniem tożsamości narodowej oraz traumę związaną z dyslokacją. Można zatem powiedzieć, że na poziomie tekstualnym jest to tekst postkolonialny.

2. Gatunki literackie i problem nieprzekładalności?

Każdy gatunek literacki, poza określoną formą i wymaganiami stylu, wiąże się również w ścisły sposób z treścią oraz skojarzeniami, które wywołuje u czytelnika. Jak zauważa John Swales, na gatunek literacki składają się wydarzenia komunikacyjne, w których czytelnicy są zakotwiczeni. Jego zdaniem forma gatunkowa ma znaczny wpływ na treść i styl utworu:

> A genre comprises a class of communicative events, the members of which share some set of communicative purposes. These purposes are recognized by the expert members of the parent discourse community, and thereby constitute the rationale for the genre. This rationale shapes the schematic structure of the discourse and influences and constrains choice of content and style (Swales 1990:58)

Oznacza to, że w przypadku tego tłumaczenia sama forma utworu sprawia problem, gdyż jest pewnego rodzaju wyznacznikiem statusu kulturowego dzieła. Poemat Różyckiego jest swoistego rodzaju parodią epopei narodowej – *Pana Tadeusza*. Już sam tytuł *Dwanaście stacji* jest odwołaniem do ramy konstrukcyjnej dwunastu ksiąg dzieła Mickiewicza. W języku angielskim Johnston zachował dosłowne tłumaczenie tytułu, jednak na przykład w niemieckim tłumaczeniu wydawca próbował nakłonić tłumacza do zmiany, gdyż jego zdaniem wywoływał on niepotrzebne skojarzenia religijne, związane zapewne ze stacjami drogi krzyżowej (choć według katolickiej tradycji było ich czternaście). Widać, że kultura dominująca, czyli tłumaczenia, wywiera znaczny wpływ na percepcję utworu oraz decyzje tłumacza. Johnston stanął przed problemem przełożenia tytułu, który w silny sposób odzwierciedla nie tylko warstwę intertekstualną utworu, ale również nawiązuje do organizacji poematu – został on bowiem podzielony na dwanaście rozdziałów – stacji, opatrzonych podtytułami. Autor przekładu obszernie wyjaśnia we wstępie do książki, jakie znaczenie dla polskiego czytelnika ma tytuł i do czego nawiązuje. Zwraca również uwagę na specyficzny polski gatunek, jakim jest gawęda, której znamiona ma „pseudopoemat" Różyckiego (2015:viii).

Odwołania do polskiej epopei narodowej na poziomie treści odnoszą się głównie do pierwszych scen *Pana Tadeusza*, czyli opisu powrotu do domu. Znaleźć je można w kilku miejscach tekstu Różyckiego, który w pewien sposób obnaża Mickiewiczowski obraz „małej ojczyzny". W *Dwunastu stacjach* jest to jednak opis ojczyzny utraconej.

2.1. Opole! Ojczyzno moja…

(1a) Był marzec, bardzo ciemny i bardzo szalony, taki, jakie bywają często w tej części Europy nad Odrą, w przedwcześnie poszarzałym mieście, które nazywało się Opole, po niemiecku Oppeln (2).

(1b) It was an oh-so-dark, oh-so-wild March, the kind there often are in this part of Europe, on the Odra River, in a prematurely discolored city, by the name of Opole, or in German Oppeln (3).

Początkowe zdanie utworu Tomasza Różyckiego *Dwanaście stacji* jest opisem miejsca z podwójną tożsamością – polską i niemiecką. To właśnie w nim toczy się akcja poematu Różyckiego. W nazwie miasta znajdujemy postkolonialne konotacje. W jednym z wywiadów, których udzielił Różycki, postawiony przed pytaniem, czy można dziś mówić bardziej o Opolu czy o Oppeln, autor zwraca uwagę na fakt, że choć miasto znajduje się dziś w Polsce, ślady niemieckiego Oppeln są wciąż żywe w pamięci mieszkańców, nie tylko tych przedwojennych, ale na stałe wpisane w zbiorową świadomość (*Zadomowienie*, wersja elektr.).

Możemy odnaleźć tu odniesienia do *Pana Tadeusza*, jednak wyraźnie sparodiowane. Przyroda u Mickiewicza zachwyca:

Tymczasem przenoś moję duszę utęsknioną
Do tych pagórków leśnych, do tych łąk zielonych,
Szeroko nad błękitnym Niemnem rozciągnionych;
Do tych pól malowanych zbożem rozmaitem,
Wyzłacanych pszenicą, posrebrzanych żytem;
Gdzie bursztynowy świerzop, gryka jak śnieg biała,
Gdzie panieńskim rumieńcem dzięcielina pała,
A wszystko przepasane jakby wstęgą, miedzą
Zieloną, na niej z rzadka ciche grusze siedzą (wers 14-22).

Opis przyrody otaczającej Opole jest u Różyckiego zgoła inny niż u Mickiewicza:

(2a) Miasto rodzinne, otoczone przez doskonale urządzone lasy z zasadzonymi równym szeregiem drzewami, salutującymi już z dala pędzącym trasą przelotową autokarom; miasto okalane przez lasy papierkowe, naturalne ubikacje setek wędrowców, […] zasypane popiołem (2).

(2b) My home town, set about with the neat tended woods of evenly planted trees that from far away greet the long-distance buses hurtling down the bypass; city encircled by forests grown for paper pulp, natural bathrooms for innumerable hikers, […], city strewn in ash (3).

Choć w utworze Różyckiego widać wyraźną nostalgię za ojczyzną, zupełnie odwrotnie niż w romantycznej epopei, opisy miasta są przygnębiające i odrażające. Ma to zapewne związek z faktem, że Opole jest miastem straumatyzowanym, naznaczonym stygmatem przesiedleń. Tęsknoty nie można zatem odnieść do konkretnego miejsca – choć w utworze cały czas mowa o podróży na Ukrainę, do „małej ojczyzny", z której przybyła rodzina bohatera, jednak najważniejsza jest nostalgia za ludźmi i pewnym stylem życia, który pomimo wojennych zawieruch, dyslokacji oraz zetknięcia się z nowymi kulturami został zachowany i jest skrzętnie kultywowany. Opis takiego stanu rzeczy niezwykle przypomina wątki prozy postkolonialnej, w której do głosu dochodzą ukryte traumy związane z hegemonią kolonizatora. Opisy miasta stanowią symptomatyczne przeciwstawienie idyllicznych krajobrazów, które pozostały w utraconej ojczyźnie, czyli dzisiejszej Ukrainie.

2.2. Dekonstrukcja mitu romantycznego

Czy można powiedzieć, że parodia Różyckiego ma na celu dekonstrukcję narodowego mitu romantycznego? Rewindykacja idei romantycznych przez perspektywę postkolonialną zmusza do ponownego przemyślenia mesjanistycznej wizji literatury romantycznej. Tezę taką wysuwa Skórczewski (2013:187-188), który uważa, że mit mesjanistyczny w Polskiej literaturze romantyzmu wziął się z kompleksu poczucia niższości. Badacz formułuje wniosek, że polskie społeczeństwo zostało zindoktrynowane narodowym mesjanizmem, który został nam przedstawiony jako wyjątkowo nasz – polski nurt. Skórczewski (2013:192) demaskuje ten pogląd, wskazując na uniwersalny wymiar omawianej koncepcji, wręcz uzasadnia jego szkodliwy charakter. Nie jest to pierwszy przypadek, kiedy jedna z koncepcji formułujących naszą tożsamość narodową staje pod ostrzem krytyki. Podobne odczytanie, również przez pryzmat teorii postkolonialnej, przeprowadza Sowa (2011:39) dla sarmatyzmu. Badaczy łączy też pogląd na sprawę „ojczyzny utraconej" – Skórczewski powołuje się na Miłosza, który nazwał to „bzikiem kompensacyjnym małego nacjonalizmu" (za: Skórczewski 2013:191). Sowa (2011:34-44) z kolei odczytuje to jako fantomowość, wynikającą z nieistnienia realnej ojczyzny, a jedynie jej pewnego idealistycznego wyobrażenia. Bez wątpienia Różycki buduje postkolonialną „narrację narodową", a jej celem jest zdefiniowanie tożsamości, która zostaje zawieszona – Wnuk nigdy nie dociera do mitycznej ojczyzny znajdującej się na Wschodzie.

3. Miejsce kultury w tekście tłumaczonym

W tym podrozdziale postaram się przeanalizować strategię przekładową autora tłumaczenia w odniesieniu do elementów nasyconych kulturowo. W tekście znajdujemy liczne nazwy, wydarzenia czy postaci, które w przekładzie na język angielski wymagały użycia funkcjonalnych technik przekładu.

3.1. W pierwszej części zaprezentuję przykłady, w których autor zastąpił kulturę wyjściową elementami kultury docelowej. W myśl postkolonialnej teorii przekładu jest to zabieg kolonizowania przekładu. W tłumaczeniu Johnstona dochodzi do tego najczęściej w przypadku odwołań do tekstów kultury.

(3a) wreszcie pomieszczenia i aparaty wewnętrznej potrzeby, z wątrobą, kiszką oraz sercem na miejscu szczególnym, w żebrowej klatce uwięzionym jakby patriota w lochu Szlisselburga (8).

Polski czytelnik lochy Szlisselburga lub Szlusselburga zna chyba przede wszystkim z *Elegii o śmierci Ludwika Waryńskiego* Władysława Broniewskiego. Funkcjonują one zatem w polskiej świadomości kulturowej jako symbol ucisku i zniewolenia narodowego. W angielskiej wersji językowej „patriotę w lochu Szlisselburga" zastąpiono „więźniem z Zendy" (tłum. własne). Jest to nawiązanie do powieści przygodowej Anthony'ego Hope'a z 1894 r.

(3b) and finally the places and devices of internal need, with liver, intestine, and heart in their respective locations, confined in the ribcage like the prisoner of Zenda (9).

Decydując się na taki zabieg, autor tłumaczenia dokonuje udomowienia przekładu. Wybór tego ekwiwalentu jest dość ciekawy, gdyż akcja powieści Hope'a toczy się w bliżej nieznanym miasteczku Zenda w Europie Środkowej. W myśl teorii postkolonialnej tłumacz, jako kolonizator tekstu, stara się nadać mu bardziej zrozumiałą postać i odwołać się do kanonu kultury, który dla anglojęzycznego czytelnika będzie przystępniejszy.

Z analogicznym procesem mamy do czynienia w następnym przykładzie:

(4a) Zadanie było na miarę herosa: nie dość, że Rodzina liczyła przeszło trzysta osób i to porozrzucanych aż po całym globie, to jeszcze należałoby z nimi rozmawiać, co przy znajomości ich charakterów i cech osobowych stanowiło wyzwanie dla prawdziwego Jazona, Herkulesa, Asterixa i Klossa naszych czasów (54).

(4b) It was a task for a hero in the classical mold: not only was the Family three hundred strong and dispersed across the entire globe, it was also necessary to speak with them, which, when one knew their characters and peculiarities, constituted a trial worthy of a true latter-day Jason, Hercules, Asterix, and MacGyver. (55).

Tym razem znany Polakom z serialu *Stawka większa niż życie* Hans Kloss stał się w angielskim przekładzie MacGyverem, popularnym również w Polsce bohaterem telewizyjnym, kojarzonym głównie z pomysłowości i doskonałej umiejętności improwizowania w trudnych sytuacjach. Co ciekawe, w obu przypadkach zastąpione ekwiwalenty miały dla polskiego czytelnika wyraźne zabarwienie kulturowe związane z kolonializmem, jeśli tak możemy nazwać hegemonię rosyjską i nazistowską. W przekładzie oczywiście wątek ten zostaje spłaszczony i zastąpiony ekwiwalentami o charakterze uniwersalnym.

3.2. Zdaniem Susan Bassnet i Harisha Trivediego, autorów książki o wpływie postkolonializmu na teorię tłumaczenia, przekład i kolonializm szły w parze. Zadaniem tłumacza było przede wszystkim zaznajamianie skolonizowanych z kulturą kolonizatora, ale dochodziło również do odpowiedniego przeformułowania kultury tubylczej, która w przekładzie miała nabrać bardziej „cywilizowanej" formy. Jak zauważają

Bassnet i Trivedi, jest to proces o tyle ciekawy, że z dzisiejszej perspektywy pozycja tłumaczenia jest zawsze niższa od statusu oryginału, a przecież w tłumaczeniu nie tylko tracimy, ale też możemy zyskać (Bassnet, Trivedi 2002:4).

Jednym z kluczowych pojęć związanych z teorią postkolonialną jest wyeksponowanie pojęcia Innego. Z tą koncepcją spotkać się można w klasycznych tekstach filozofii (Georg Hegel, Jacques Lacan, Jean-Paul Sartre, Simone de Beauvoir, Emmanuel Levinas, Charles Taylor), na których wielu badaczy postkolonialnych (Frantz Fanon, Edward Said, Homi Bhabha, Gayatri Spivak, Johannes Fabian, Michael Taussig, Sara Suleri, Jan Mohammed) bazuje, poszerzając je o zagadnienia związane z politycznymi reprezentacjami rasy, kultury i tożsamości. Adaptując to pojęcie do teorii tłumaczenia, musielibyśmy się zastanowić, w jaki sposób odmienność kulturowa jest w nim reprezentowana. Oczywiście jest to temat poniekąd znany, gdyż w przekładoznawstwie funkcjonują pojęcia egzotyzacji i udomowienia, wprowadzone przez Lawrence'a Venutiego (1995). Homi Bhabha (1994:244) definiuje spotkanie z obcym jako „pęknięte fragmenty większego języka":

> […] a translation, instead of making itself similar to the meaning of the original, it must lovingly and in detail, form itself according to the manner of the original, to make them both recognizable as the broken fragments of the greater language, just as fragments are the broken parts of a vessel.

W tłumaczeniu *Dwunastu stacji* Johnston zachował te fragmenty oryginału, które nie zostały przetłumaczone na angielski:

(5a) Gdyby nasz Bohater nagle nie zobaczył nareszcie pani domu, Babci, która właśnie z ganku wracała do kuchni, niosąc pustą rynkę – tak tu zwano garnki oraz rondle (14).
(5b) Had not our Hero finally spotted the lady of the house, his Babcia, his grandmother, who was just returning from the veranda to the kitchen bearing an empty *rynka*, as pots and pans are known in these parts (15).

Postać Babci, która zajmuje w utworze ważne miejsce, z pewnością zyskała na oryginalności przez pozostawienie tajemniczo brzmiącego dla czytelnika anglojęzycznego polskiego słowa. Aby uniknąć nieporozumień co do tego, kim jest Babcia, Johnston zdecydował się na poszerzenie ekwiwalentu względem tekstu oryginału i dodał „his grandmother". W powyższym fragmencie pojawia się dodatkowo lokalna nazwa garnków, obecna również w oryginale. Tym razem tłumacz nie musiał sięgać po rozszerzenie oryginału, gdyż słowo to jest zrozumiałe w kontekście.

Do intensyfikacji zabiegów polegających na egzotyzacji tekstu dochodzi w rozdziale – stacji trzeciej, pod tytułem Pierogi (*Pierogis*, s. 35). Różycki opisuje w niej proces przyrządzania pierogów, rodzinne waśnie związane z tym, kto najściślej się trzyma tradycyjnego przepisu i czyje pierogi są najsmaczniejsze. Dla wielu Amerykanów „pierogis" (nazwa ta zawsze występuje w takiej postaci) są stosunkowo popularną potrawą, kojarzoną z Polską. Pojawia się jednak nazwa pierogów ruskich, które już nie są czytelnikowi anglojęzycznemu znane:

(6a) z nich najgłówniejsza to pierogi ruskie, które smakować można zarówno zimą, wiosną i jesienią (34).
(6b) the formost kind being *ruskie* or „Ukrainian" pierogi, which could be enjoyed equally in winter, spring, or fall (35).

Zastanawia nietypowe poszerzenie ekwiwalentu „ruski" – w tłumaczeniu „ukraiński". Tłumacz chciał prawdopodobnie wskazać, że tego typu pierogi nie są specjalnością rosyjską, lecz ukraińską. Widać również, że w przypadku wyrazu „pierogi" zrezygnował z kursywy, którą zapisywana jest większość nazw polskich oraz angielskiej formy „pierogis".

Niekiedy polskie nazwy pozostawiono bez żadnego wytłumaczenia, jednak czytelnik może domyślić się z kontekstu znaczenia nieznanego mu wyrazu:

(7a) Znano je również pod nazwaniem knydli, kiedy późnym latem wewnątrz były śliwki (34).
(7b) They were also known by the appellation of *knydle*, when in late summer they contained plums (35).
(8a) Na te pory roku przypadał też okres pierogów z kapustą, których odmiana pojawiała się w Wigilię na stole obok barszczu i uszek (34).
(8b) That time of the year was also the period of cabagge pierogis, a variety of which appear on the Christmas Eve table alongside the *barszcz* and the *uszka* (35).

Niekiedy pozostawienie form oryginalnych może prowadzić do nieznacznego zaburzenia znaczenia tekstu. Z poniższego przykładu wynikałoby, że *zakalec* jest rodzajem ciasta, a nie jego nieudaną próbą.

(9a) kiedy zjadał jej placek nazwany zakalcem, choć bardzo smaczny mimo swej twardości (16).
(9b) as her visitor ate a *zakalec* pastry, delicious despite its hardness (17).

Proces egzotyzacji przekładu zachodzi głównie na poziomie językowym. Autor przekładu stara się wzbogacić tekst angielski licznymi nazwami zachowanymi w języku polskim.

4. Zakończenie i wnioski

Postkolonializm w teorii tłumaczenia wiąże się zarówno z samym procesem przekładu, jak i postkolonialną naturą tekstu, co łączy się często z różnymi systemami lingwistycznymi i kulturowymi. Tłumaczenie poezji Różyckiego spełnia oba kryteria – mamy w nim do czynienia z tekstem, który nosi znamiona postkolonialnej traumy związanej z dyslokacją, liczne odwołania do narodowej epopei mające na celu zdystansowanie się do klasycznej formy „narracji narodowej" oraz w końcu zabiegi przekładowe, które odzwierciedlają zmagania kultury dominującej z kulturą wyjściową, rekompensowane na poziomie lingwistycznym.

Źródła

Różycki, T. 2015. *Twelve Stations*. Brookline, MA.

Literatura

Bassnet, S., Trivedi, H. 2002. *Post-colonial translation. Theory and practice*. London – New York.
Bhabha, H. 1994. *The location of the culture*. London.
Cavanagh, C. 2003. *Postkolonialna Polska. Biała plama na mapie współczesnej teorii.* http://ibl.waw.pl/pl/strona-glowna/postkolonialna-polska?gi=66&page=0 [dostęp: 15.1.2016].
Mickiewicz, A. 1834. *Pan Tadeusz.* Paryż. http://literat.ug.edu.pl/panfull/0001.htm [dostęp: 10.1.2016].
Venuti, L. 1995 *The translator's invisibilty*. London – New York.
Said, E. 1978, *Orientalism*. London.
Skórczewski, D. 2013. *Teoria – literatura – dyskurs. Pejzaż postkolonialny*. Lublin.
Snell Hornby, M. 1988. *Translation Studies. An Integrated Approach*. Amsterdam.
Sowa, J. 2011. *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*. Kraków.
Swales, J. 1990. *Genre analysis*. Cambridge.
Zadomowienie, wywiad z Tomaszem Różyckim. http://www.slideshare.net/mik_krakow/zadomowienie-z-tomaszem-ryckim-rozmawiaj-aleksadra-gabriel-i-ukasz-galusek-kolonialne [dostęp: 26.1.2016].

Justus Liebig Universität Gießen
Otto Behagel Straße 10D
Gießen – Germany

Kamil Szafraniec
(kamil.szafraniec@slavistik.uni-giessen.de)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 275-283.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

OBRAZNOSŤ AKO PRINCÍP SÉMANTICKEJ FRAZEOLOGICKEJ MOTIVÁCIE
(Na príklade slovenskej a srbskej somatickej frazeológie)[1]

Figurativeness as the principle of semantic phraseological motivation

Abstract: The topic of this research is Slovak and Serbian somatic phraseology: phraseological motivation in somatic phraseology. After phraseological material was excerpted from ten different dictionaries, the author compiled a corpus of phrasemes which was then the focus of a semantic analysis. The results of the semantic analysis refer to phraseological motivation in somatic phraseology through certain actions of semantic transposition (metaphors, metonymy, circumlocution or similar). A significant number of identical equivalents was noticed, in terms of structure and semantics, in both Slovak and Serbian phraseology.

Keywords: somatic phraseology, phraseological motivation, semantic transposition.

Úvod

Problematike významovej stránky frazém a frazeologickej motivácie sa v slovenskej jazykovede venovali viacerí lingvisti, ktorí ju skúmali z rozličných aspektov. Okrem starších výskumov J. Mlacka, J. Furdíka, P. Ďurča, F. Miku a iných sa najnovšie a azda najpodrobnejšie touto témou zaoberal M. Ološtiak (2011), M. Ološtiak – M. Ivanová (2013). V srbskej frazeológii sa významovou stránkou frazém a vznikom frazém zaoberali D. Mrševićová-Radovićová, L. Razdobudková, G. Štrbacová, D. Ajdačić, M. Šipka, A. Mušović a iní. Frazeologická motivácia je základom samotného vzniku frazém, preto sa aj typológia frazeologickej motivácie prelína so spôsobmi vzniku frazém. U J. Mlacka (1984; 2007) a D. Mrševićovej-Radovićovej (1987) môžeme sledovať rovnaké uvažovanie o postupoch, ktoré predstavujú základ vzniku frazém. Podľa nich spôsoby vznikania frazém klasifikujeme na také, pri ktorých:

a) frazémy vznikajú zo štruktúr nefrazeologickej povahy, a to prehodnotením významu nefrazeologického slovného spojenia, hlavne na základe obraznosti, pričom sa vzniknutá štruktúra frazeologickej povahy ustaľuje.

> Frazeologická jednotka vzniká predovšetkým prehodnotením už existujúceho voľného slovného spojenia tým, že slovné spojenie (syntagmatické alebo vetné) nadobúda nové formálne i významové kvality, nový význam, odlišný od pôvodného významu, ktorý by vyplýval z jednoduchého spojenia významov tých slov, ktoré sú v danom slovnom spojení, pričom sa tento nový význam i celé spojenie ustaľuje (Mlacek 1984:25).

Prehodnotenie významu nefrazeologickej štruktúry sa realizuje na základe metafory, metonymie, synekdochy a pod.

b) Frazémy vznikajú z už existujúcich frazém na základe postupov, akými sú redukcia, expanzia a kontaminácia. Takýto spôsob vzniku frazém sa nazýva frazeologická derivácia a vzniknuté frazémy frazeologické deriváty.

c) Frazémy vznikajú preberaním z iných jazykov a vzniknuté frazémy chápeme ako frazeologické kalky.

---

[1] Tento príspevok je parciálnym výsledkom a individuálnym výstupom z projektu *Diskurzy menšinových jazykov, literatúr a kultúr v juhovýchodnej a strednej Európe* (178017), ktorý financuje Ministerstvo osvety, vedy a technologického rozvoja Republiky Srbsko.

d) Ako osobitný spôsob vzniku frazém J. Mlacek (tamže) vyčleňuje aj aktualizáciu frazém.[2]

V nasledujúcich poznámkach sa budeme venovať frazeologickej motivácii všeobecne, ako aj sémantickej frazeologickej motivácii na príklade slovenskej a srbskej somatickej frazeológie.

1. Frazeologická motivácia

Frazeologickú motiváciu by sme mohli definovať ako vzťah medzi pôvodným významom slovného spojenia nefrazeologickej povahy (jeho komponentov), ktoré je bázou vzniku istej frazémy a významom frazeologizovaného slovného spojenia (frazémy). M. Ološtiak (2011:145) konštatuje, že konštituovanie frazeologickej motivácie je postupný proces, pohybujúci sa od voľného spojenia cez štádium postupného ustaľovania až po vlastnú frazeologizáciu. Frazeologizácia, čiže vznik frazémy, predstavuje procesuálnu zložku frazeologickej motivácie. Podľa M. Ološtiaka – M. Ivanovej (2013:155) frazeologická motivácia má nasledujúcu východiskovú schému:

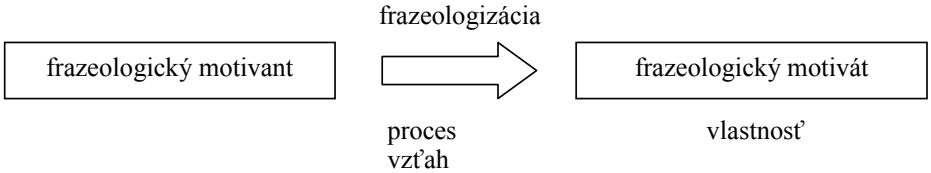

Z uvedenej schémy vidieť, že existujú tri zložky, ktoré tvoria frazeologickú motiváciu: f r a z e o l o g i c k ý m o t i v a n t, f r a z e o l o g i z á c i a (proces, vzťah) a f r a z e o l o g i c k ý m o t i v á t (vlastnosť, frazéma, nová sémantická kvalita).

> [...] frazeologizáciu možno charakterizovať s ohľadom na: expresívnu motiváciu (konotačno-pragmatická a asociatívna zložka frazémy); sémantickú motiváciu (obraznosť, sémantická transponovanosť frazémy); syntaktickú motiváciu (formálna usporiadanosť frazémy) (Ološtiak, Ivanová 2013:157).

Sémantická frazeologizácia sa realizuje na základe rozličných štylistických figúr, akými sú metafora, metonymia, prirovnanie atď. Ich spoločnou zložkou je o b r a z n o s ť . Pri syntaktickej motivácii sledujeme také javy, ako sú expanzia, redukcia, kontaminácia, ale v našej práci sa syntaktickej a expresívnej motivácii nebudeme venovať z limitovaných priestorových dôvodov. V našej práci sme sa priklonili k chápaniu frazeologickej motivácie podľa M. Ološtiaka – M. Ivanovej (2013). Uvedenú schému možno rozpracovať takto:

[2] Vzhľadom na fakt, že frazémy vyskytujúce sa v korpuse slovenských a srbských somatických frazém nie sú frazeologickými derivátmi a identické frazémy sú predovšetkým celoslovanským frazeologickým dedičstvom, nie frazeologickými kalkami, sa vo výskume zameriavame na prvý spôsob vzniku frazém. Z uvedeného vyplýva, že nami skúmané frazémy vznikali na základe prvého uvedeného spôsobu: prehodnotením významu nefrazeologickej štruktúry a jej štruktúrnym a sémantickým ustálením.

frazeologická motivácia		
frazeologický motivant	frazeologizácia	frazeologický motivát
	1. sémantická frazeologická motivácia OBRAZNOSŤ (metafora, metonymia, prirovnanie atď.) *sémantická transpozícia	
	2. syntaktická frazeologická motivácia (expanzia, redukcia, kontaminácia atď.)	
	3. expresívna frazeologická motivácia (pragmaticko-konotačná zložka)	

Tabuľka č. 1

Konštatovali sme, že sémantická frazeologická motivácia počíta s takou zložkou, akou je obraznosť. Obraznosť bola dlho u viacerých starších autorov chápaná ako jedna z kategoriálnych vlastností frazém, lebo ňou disponuje veľký počet frazém. Analýzami konkrétneho frazeologického materiálu sa zistilo, že obraznosť ako vlastnosť nie je prítomná pri všetkých frazémach. Aj napriek tomu, kvôli jej zastúpenosti, J. Mlacek (1984) uvádza, že ju nemožno chápať ani ako fakultatívnu vlastnosť. Obraznosť vnímame ako základnú zložku sémantickej frazeologickej motivácie a takých frazeologizačných procesov, ktoré sa zakladajú na rôznych štylistických figúrach, akými sú metafora, metonymia, synekdocha a ďalšie. Podobné názory na túto problematiku sledujeme aj u srbskej lingvistky D. Mrševićovej-Radovićovej (1987). Prechod od primárneho významu voľného nefrazeologizovaného spojenia po nový význam vzniknutej frazémy sa v literatúre pomenúva diferencovane, najčastejšie ako významový posun, ale, ako uvádza F. Čermák (2007), niekedy ide aj o významový únik. M. Ološtiak (2011) navrhuje používať termín sémantická transpozícia, proces, na ktorom sa zakladá samotná frazeologizácia a ktorého výsledkom je nový význam, význam frazémy. Tento termín používa aj srbská lingvistka D. Mrševićová-Radovićová (1987).

D. Ajdačić – L. Nepopová-Ajdačićová (2015), ale aj iní lingvisti, napr. D. Baláková (2011), tvrdia, že ľudské telo má dôležité miesto v jazykovom obraze sveta. Mnohé skúsenosti o všetkom, čo sa nachádza vôkol nás, totiž získavame prostredníctvom tela. Ľudské telo je človekovým mikrokozmom a mierou posudzovania a chápania okolitého sveta, mierou vecí a zdrojom pocitov a vnemov.

> У језичкој слици света људско тело има важно место, зато што се многа искуства о свету стичу посредством тела, па је и језичка слика тела и његових делова у означавању других реалија веома развијена. Прелази од тела ка свету и од света ка телу и стога су различити фраземи с деловима тела створени различитим језичким начинима (Ajdačić, Nepop-Ajdačić 2015:98).

Podľa F. Čermáka (2007) frazémy obsahujúce somatizmy sú najnápadnejším, tradičným a univerzálnym typom frazém, u ktorých sa prejavuje silný antropomorfický princíp jazyka. Na druhej strane, antropocentrický charakter frazeológie predpokladá, že h y p e r - a k t í v n y m (Baláková 2011) komponentom v štruktúre istého počtu frazém bude lexéma pomenúvajúca časť ľudského tela. Častý výskyt somatizmov vo frazémach možno preto chápať ako jednu z univerzálií frazeológie vyplývajúcu

> [...] z prirodzeného ľudského sklonu sústrediť sa na vlastné telo, na vlastnú bytosť, teda na to, čo človek najlepšie pozná [...]" (Smiešková 1984:80).

V ďalších reflexiách sa pokúsime poukázať na jav sémantickej frazeologickej motivácie na príklade somatickej frazeológie a naše tvrdenia budeme dokumentovať zodpovedajúcimi slovenskými a srbskými frazémami. Korpus, ktorý sme analyzovali, bol zostavený z frazém excerpovaných z frazeologických a výkladových slovníkov, ktoré zachytávajú slovenskú, resp. srbskú frazeológiu.[3] Náš korpus tvorilo úhrnne 1343 slovenských a 2152 srbských somatických frazém. Cieľom tohto výskumu je pomocou získaného korpusu frazém identifikovať jav sémantickej frazeologickej motivácie v slovenskej a srbskej frazeológii a zistiť, či sa tento jav v oboch jazykoch realizuje podľa rovnakých princípov (bez ohľadu na frekvenciu či kvantitu určitého typu frazém). Slovenskú a srbskú frazeológiu pozorujeme zo synchrónneho aspektu a príklady, ktoré v práci uvádzame, majú ilustrovať zmienené javy a poukázať na totožnosť princípov, na základe ktorých sa uskutočňuje sémantická frazeologická motivácia v týchto dvoch jazykoch, ako aj na podobnosť samotných frazém vrátane výnimiek. Paremiológia nebola predmetom nášho výskumu, neskúmali sme ani frazémy, ktoré obsahujú pejoratíva ako sú, napr. *kotrba*, *gebuľa*, *papuľa* atď.

M. Alanović (2002:264), ako aj D. Ajdačić – L. Nepopová-Ajdačićová (2015:98) uvádzajú, že motivačnou bázou pri vzniku somatických frazém je v prvom rade význam jednotlivých častí alebo orgánov ľudského tela pre život človeka, ale tiež polysémantická štruktúra jednotlivých somatických lexém a ich derivačný potenciál či individuálne a kolektívne predstavy o týchto orgánoch. Z našich analýz vyplýva, že somatické lexémy vstupujú do frazém vo svojom primárnom význame. Uvedené tvrdenie demonštrujeme na príklade somatizmu *zub*.

Podľa *Krátkeho slovníka slovenského jazyka* (2003) má lexéma *zub* dva významy:

> 1. tvrdý útvar v ústnej dutine slúžiaci na hryzenie a rozomieľanie potravy; 2. niečo podobné tomuto útvaru: zuby píly, hrebeňa, kľúča; zuby na hrabliach.

Podľa slovníka *Речник српског језика* (2007) lexéma *zub* má tri významy:

> 1. једна од клинастих или плочастих кошчица у вилицама човека и већине кичмењака које служе за кидање и ситњење хране; 2. оштрији изрезак или зарезак на разним предметима (тестери, чешљу и сл.); 3. оштра избочина стене налик на зуб.

Pri všetkých vyexcerpovaných frazémach nášho korpusu je motivačnou bázou lexéma *zub* vo svojom prvom uvedenom, čiže primárnom význame jedného z orgánov v ľudskom organizme, napr.:

---

[3] Dana Baláková: *Dynamika súčasnej slovenskej frazeológie (fond somatických frazém)* (2011), Katarína Habovštiaková a Ema Krošláková: *Frazeologický slovník (Človek a príroda vo frazeológii)* (1996), *Krátky slovník slovenského jazyka* (2003), Josip Matešić: *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika* (1982), Ђорђе Оташевић: *Мали српски фразеолошки речник* (2007), *Речник српског језика* (2007), *Речник српскохрватскога књижевног језика* (1990), *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, *Књига XVII* (2006), *Slovník slovenského jazyka I-VI.* (1959-1968), Elena Smiešková: *Malý frazeologický slovník* (1977), Želmira Spasić *Frazeološki rečnik slovačko-srpsko-hrvatski* (1989) a *Frazeološki rečnik srpskohrvatskog jezika (srpskohravtsko-slovački)* (1984).

(1) držať jazyk za zubami/држати језик за зубима (иза зуба)
(mlčať alebo neprezradiť tajomstvo)

(2) ostriť si zuby [na niečo, na niekoho]/брусити зубе [на некога, на нешто]
(chystať sa niečo, niekoho zmocniť, získať, premôcť)

(3) ukázať zuby/показати [некоме] зубе
(usmiať sa alebo ukázať svoju silu, prevahu)

Podobné vzťahy a zákonitosti pozorujeme aj pri iných frazémach, napr. tých, ktoré obsahujú lexému *hlava*, *ústa*, *srdce*, *ruka*, *noha* atď., v ktorých tiež možno sledovať významy, tvoriace jednotlivé skupiny frazém (napr. lexéma *hlava* vstupuje do frazém tiež vo svojom primárnom význame a motivuje významové kvality, ktoré sa vzťahujú na myslenie, intelektuálne schopnosti človeka, vnímanie a pod., lexéma *noha* motivuje významy súvisiace s pohybom, materiálnou a inou stabilitou človeka, medziľudskými vzťahmi a do frazém tiež vstupuje vo svojom primárnom význame nohy ako časti ľudského tela atď.).

Analýzou výskumnej vzorky zisťujeme, že somatické lexémy vstupujú do frazém najčastejšie vo svojom primárnom význame. Výnimkou je somatizmus *образ* (*líce*) v srbčine. Podľa slovníka *Речник српскога језика* (2007) lexéma *образ* má dva významy:

1. једна страна лица, 2. фиг. част, поштење понос.

Táto lexéma vstupuje do frazém aj vo svojom primárnom význame ako jedna strana tváre medzi ústami, nosom a uchom, napr.:

(4) јурне (удари) [некоме] крв у образе (пошла [некоме] ватра у образе)
(začervenať sa, napr. od hanby),

no predovšetkým vo svojom sekundárnom prenesenom význame – česť, poctivosť, pýcha, napr.:

(5) бацити (метнути, ставити) образ под ноге (пету) (vedome zanedbať alebo obísť pravidlá morálky); осветлати (обелити, осветлити) образ (ukázať sa v najlepšom svetle, resp. potvrdiť, vylepšiť a pod. povesť niekoho); човек чиста образа (poctivý človek, človek s dobrou morálkou); губити (изгубити, погазити, газити) <сваки> образ (tiež vedome zanedbať alebo obísť morálne pravidlá, poctivosti); имати (немати) образа) (byť, resp. nebyť poctivým, morálnym človekom).

V slovenčine ekvivalentná lexéma *líce* nemá sekundárny význam korešpondujúci so srbským významom lexémy *образ* (česť, poctivosť, pýcha). Z tohto dôvodu sa v slovenčine nevyskytujú frazémy s lexémou *líce*, v ktorých táto lexéma motivuje významy súvisiace s poctivosťou a morálkou človeka. V *Krátkom slovníku slovenského jazyka* (2003) sa uvádzajú tieto významy lexémy *líce*:

1. časť tváre medzi okom, uchom a ústami [...], 2. vrchná, vonkajšia strana predmetov, obyčajne plochých [...].

Aj v slovenčine lexéma *líce* vstupuje do frazémy i vo svojom sekundárnom význame, napr.:

(6) rub a líce [niečoho].

Ak Ološtiakovu schému frazeologickej motivácie uplatníme v somatickej frazeológii, bude vyzerať takto:

voľné slovné spojenie, ktoré obsahuje minimálne jeden somatizmus (motivant)

⇩

sémantická transpozícia založená na metaforizácii, metonymizácii a pod.

⇩

frazeologizovaná konštrukcia so somatickou lexémou, nová sémantická kvalita (frazeologický motivát)

2. Sémantická frazeologická motivácia založená na metafore

Sémantická frazeologická motivácia založená na metafore, je najtypickejším spôsobom vzniku frazém. Pri sémantickej frazeologickej motivácii pomocou metaforizácie primárny význam základového slovného spojenia motivovaného lexikálnym významom jeho komponentov sa stáva znakom, čiže obrazným, často expresívnym pomenovaním nejakého iného nového javu alebo predmetu, ktorý s nefrazeologizovaným slovným spojením má nejaký súvis. Prenesenosť významu sa uskutočňuje na základe nejakej podobnosti v súvislosti s opísanou činnosťou, správaním sa, vlastnosťami a pod. Napr.:

(7) vodiť (ťahať) [niekoho] za nos/вуђи [некога] за нос
(zavádzať niekoho),

(8) počúvať hlas <svojho> srdca (ísť za hlasom <svojho> srdca)/срцу пустити (дати) на (к) вољу
(robiť podľa vlastných želaní),

(9) pracovať v pote tváre/у зноју лица <свог> <јести хлеб>
(veľmi ťažko pracovať),

(10) dívať sa smrti do tváre/гледати смрти у лице
(byť v životnom nebezpečenstve).

3. Sémantická frazeologická motivácia založená na metonymii

V rámci somatickej frazeológie vyčleňujeme osobitnú skupinu, ktorá je pomerne veľká a často sa aj osobitne analyzuje. Ide o somatické frazémy vznikajúce z voľných spojení, ktoré opisujú psychomotorické reakcie človeka a motorické pohyby, predovšetkým ide o mimiku a gesto V ústnej komunikácii samotné gesto môže sprostredkovať nejakú informáciu, ale v písomnom texte jeho použitie môže byť dvojaké: v primárnom význame, keď sa vo voľnom spojení opisuje určitý telesný pohyb a v prenesenom význame, keď prináša novú sémantickú kvalitu v rámci frazémy. Tieto frazémy sú typickým príkladom sémantickej frazeologickej motivácie založenej na metonymii.

(11) stiahnuť hlavu medzi plecia/увући главу у рамена
(prejaviť pokoru),

(12) hodiť [na niečo] rukou/одмахнути руком
(výraz ľahostajnosti, rezignácie),

(13) vyvaliť (vytreštiť) oči/избелити очи
(výraz prekvapenia),

(14) gúľať očami/превртати очима
(napr. z nudy, hnevu, nespokojnosti).

Aj v tomto prípade môžeme uplatniť Ološtiakovu schému. Ako príklad sme si zvolili lexému *oko*. Schéma bude vyzerať takto:

voľné spojenie s lexémou *oko*	oko ako obraz vnútorného stavu človeka →	frazeologizovaná konštrukcia s lexémou *oko*
(frazeologický motivát)	(frazeologizácia, ktorá sa realizuje pomocou procesu sémantickej transpozície)	(frazeologický motivát, ktorý prináša novú sémantickú kvalitu)

Tabuľka č. 2

O frazémach, ktorých motivačnou bázou sú gesto alebo mimika, písal v srbskej odbornej literatúre M. Šipka (túto skupinu frazém pomenúva фраземи гестовно-мимичког порекла) aj A. Mušović. M. Šipka druhú zložku našej schémy (frazeologizáciu) rozširuje o nasledujúce etapy (podľa M. Šipku 2001): 1) psychický podnet na pohyb oka alebo jeho zmenu, 2) samotná zmena oka alebo pohyb, ktoré sú v priamom vzťahu s psychickým podnetom, 3) opis zmeny alebo pohybu oka v podobe nefrazeologizovanej konštrukcie, 4) frazeologizovaná konštrukcia, pre ktorú je charakteristické to, čo opísaná zmena alebo pohyb symbolizujú.

Uvedené etapy môžeme pozorovať na príklade jednej frazémy, konkrétne sme si vybrali frazému *vyvaliť (vytreštiť) oči*/*избелити очи*. Vyčleňujeme šesť etáp príznačných pre vznik tejto frazémy: 1) frazeologický motivant: voľné spojenie obsahujúce somatizmus *oko*, 2) psychický podnet: vnútorný pocit, napr. prekvapenia, 3) reakcia na psychický podnet: zmena výzoru oka tak, že sa rozšíri a zväčší, 4) opis výzoru oka, resp. očí: oči sa naširoko otvorili, až tak veľmi, že im je vidno bielu časť okolo zreníc, čo (na rozdiel od slovenskej) je motivačným základom srbskej frazémy, 5) frazeologizovaná konštrukcia: *vyvaliť (vytreštiť) oči*, resp. *избелити очи*, 6) nová sémantická kvalita: výraz prekvapenia, niekto bol prekvapený. Na príklade srbskej frazémy *избелити очи* možno sledovať ďalší postup.

4. Sémantická frazeologická motivácia založená na synekdoche

Sémantická frazeologická motivácia založená na synekdoche sa realizuje na základe zámeny pojmov podľa nejakej kategoriálnej vlastnosti. V somatickej frazeológii sa realizuje na základe zámeny *pars pro toto*, kde istá časť ľudského tela zastupuje človeka, osobu:

(15) bystrá (múdra) hlava/бистра (мудра, паметна, отворена) глава
(múdra osoba),

(16) ísť (šíriť sa) z úst do úst/од уста до уста ићи (ширити се)
(ústne prenášať informácie od jedného človeka k druhému),

(17) mladá (nová) krv свежа крв
(mladý človek, nová generácia),

(18) niet [niekde] ani nohy
(nikto tam nie je, žiaden človek).

5. Sémantická frazeologická motivácia založená na prirovnaní

Frazeologické prirovnanie sa realizuje tak, že sa porovnávajú dva javy podľa nejakej spoločnej vlastnosti. Jeden jav sa kvalifikuje na základe vlastnosti, ktorá je typická pre iný jav, ku ktorému prirovnávame, pričom sú nám jeho vlastnosti blízke a všeobecne známe. Tieto frazémy obsahujú partikulu *ako* alebo jej ekvivalenty: *sťa*, *akoby*, *ako keby*, *ani čo by*. Existujú dve možnosti prirovnávania:

(19) oči ako trnky/очи <црне> као дрењине
(veľmi tmavé oči),

(20) brucho ako bubon (sud, súdok)/трбух као мерица
(veľké brucho),

(21) hlava ako merica/глава је [некоме] као буре
(veľká hlava),

(22) nohy (ruky) ťažké ako olovo/имати тешке ноге као олово
(ťažké ruky),

(23) mať zubov ako žaba
(nemať zuby),

(24) mať zuby ako perly
(mať biele zuby).

V uvedených frazémach lexémy *oko*, *brucho*, *hlava* a ďalšie vystupujú ako prirovnávaná časť (comparandum). Takýchto frazém je veľa, ale somatizmy v daných príkladoch do nich vstupujú ako jav, ktorý kvalifikujeme, preto je druhý člen frazémy ako prirovnávacia časť (comparantum) významovo závažnejší, čiže je nositeľom vlastnosti, ktorá je motivačným základom (tertium comparationis). Existujú aj také frazémy, v ktorých je somatická lexéma tá, ktorá vystupuje ako člen, nositeľ nejakej spoločnej vlastnosti, čiže porovnávacou časťou je somatizmus alebo je somatizmus súčasťou porovnávacej časti danej štruktúry:

(25) chrániť [niekoho, niečo] ako oko v hlave/чувати (волети) [некога, нешто] као око (очи) у глави
(mať niekoho alebo niečo veľmi rád, veľmi pozorne sa o niekoho alebo niečo starať),

(26) čistý ako <rybie> oko/бистар (чист) као рибље око
(veľmi, úplne čistý),

(27) poznať [niekoho, niečo] ako <svoju> dlaň/знати [нешто] као својих пет прстију (у прсте)
(veľmi dobre, komplexne poznať niekoho alebo niečo),

(28) kričí (reve), akoby z neho kožu drali (akoby ho z kože drali)/плаче [неко] као да му кожу деру
(veľmi hlasno kričí).

6. Sémantická frazeologická motivácia založená na perifráze

Sémantická frazeologická motivácia založená na perifráze sa realizuje na základe zámeny jedného javu alebo predmetu pomocou viacslovného opisu. Ako príklady uvádzame frazémy, ktoré sú neperifrastického charakteru, a ich sémantické ekvivalenty s perifrastickou štruktúrou:

(29) jazyk sa [niekomu] rozviazal = pustiť si jazyk na špacír
раздрешити (развезати) језик = не држати узла на језику
(zbytočne alebo veľa hovoriť),

(30) otvoriť [niekomu] oči = strhnúť (sňať) [niekomu] beľmo z oka
отворити очи = дићи [некоме] мрак (маглу) с очију
(ukázať pravdu),

(31) podraziť [niekomu] nohy = hádzať niekomu polená pod nohy
подметнути (подапети, потурити) [некоме] ногу = бацити (подметати) [некоме] клипове под ноге
(robiť niekomu zle, znemožňovať niekoho, aby niečo vykonal),

(32) stratiť nervy = nervy [niekomu] vypovedali službu
(stratiť zdravú rozumovú činnosť, rozvahu),

(33) плести (мешати, заплетати) језиком = ујела [некога] пчела за језик
(ťažko, nezrozumiteľne rozprávať, bľabotať).

7. Sémantická frazeologická motivácia založená na antitéze

Spôsob vzniku istého počtu frazém (vo frazeológii vôbec) je založený na princípe antitézy. V našom korpuse somatických frazém sme neidentifikovali ani jednu frazému

založenú na antitéze. Antitéza ako princíp vzniku sa vyskytla iba v parémiách obsahujúcich somatizmus, napr:

(34) noha obutá, <a> šľak bosý
(nie je toľko hoden, ako sa zdá).

8. Záver

Frazémy tvoria dynamickú časť systému jazyka. Niektoré sa postupne prestávajú používať, zanikajú, nové frazémy vznikajú, niektoré sa len menia. Časť frazém, ktoré sa prestávajú používať, sú často tie, ktoré obsahujú zastarané alebo archaické slová. Z tohoto dôvodu sa nazdávame, že somatické frazémy, i keď niektoré môžu v jazyku postupne zanikať, iné zasa vznikať, predsa budú vždy (aspoň v určitej miere) tvoriť časť frazeológie daného jazyka, keďže sa v ich zložení vyskytujú lexémy, ktoré pomenúvajú časti ľudského tela. I keď existujú protikladné názory o potrebe sémantickej analýzy frazém (pozri Čermák 2007 a Ďurčo 1989), mienime, že aj výsledky získané sémantickou analýzou frazém môžu byť užitočné pre stanovenie nových všeobecných zákonitostí frazeológie, zisťovanie frazeologických univerzálií, určovanie špecifických čŕt frazeológie jednotlivých jazykov, rozpracovanie teórie prekladu, tiež vo frazeografii a pod. Prehlbovaním analýzy korpusu somatických frazém sa počet typov sémantickej motivácie založenej aj na iných štylistických figúrach bude určite rozširovať. Najproduktívnejším spôsobom vzniku somatických frazém v slovenčine aj v srbčine je sémantická frazeologická motivácia založená na metafore a metonymii.

S k r a t k y

a pod.	a podobne
atď.	a tak ďalej
f.	frazeologizácia
m.	motivácia
napr.	napríklad

L i t e r a t ú r a

Ajdačić, D., Nepop-Ajdačić, L. 2015. *Poredbena srpsko-ukrajinska frazeologija*. Beograd. / Ајдачић, Д., Непоп-Ајдачић, Л. 2015. *Поредбена српско-украјинска фразеологија*. Београд.

Alanović, M. 2002. Leksema *zub* u frazeološkim jedinicama. *Književnost i jezik* XLIX/3-4, 263-275. / Алановић, М. 2002. Лексема *зуб* у фразеолошким јединицама. *Књижевност и језик* XLIX/3-4, 263-275.

Baláková, D. 2011. *Dynamika súčasnej slovenskej frazeológie (fond somatických frazém)*. Greifswald.

Čermák, F. 2007. *Frazeologie a idiomatika česká a obecná. Czech and general phraseology*. Praha.

Ďurčo, P. 1989. Motivovanosť frazeologických jednotiek a typológia ekvivalentov. *Jazykovedný časopis* 40/1, 33-41.

Mlacek, J. 1984. *Slovenská frazeológia*. Bratislava.

Mlacek, J. 2007. *Štúdie a state o frazeológii*. Ružomberok.

Mršević-Radović, D. 1987. *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*. Beograd. / Мршевић-Радовић, Д. 1987. *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*. Београд.

Ološtiak, M. 2011. *Aspekty teórie lexikálnej motivácie*. Prešov.

Ološtiak, M., Ivanová, M. 2013. *Kapitoly z lexikológie (Lexikálna syntagmatika a viacslovné pomenovania)*. Prešov.

Univerzita v Novom Sade
Dr Zorana Đinđića 2
Novi Sad – Serbia

J a s n a U h l á r i k o v á
(jasna.uhlarik@gmail.com)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 284-291.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

ДИАЛЕКТНЫЕ ИНТЕРНЕТ-СЛОВАРИ КАК ФЕНОМЕН ПРОЯВЛЕНИЯ ЛОКАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ[1]

Internet dialect dictionaries as a manifestation of local identity

Abstract: This paper analyzes the specific features of the functioning of dialect dictionaries compiled by Slovak users of the Internet who are not specialists in this field. An attempt is made to describe the whole range of possible estimates of the local idiom. The classification of the material, which includes almost twenty different dictionaries and phrasebooks, was made according to the actual linguistic and extralinguistic parameters, with consideration being given to the specific features of the Internet as a communicative space.

Keywords: local identity, Internet linguistics, dialect, lexicography.

Данная статья будет посвящена анализу непрофессиональных диалектных словарей, размещенных в пределах словацкого веба, мы представим общую типологию словарей подобного рода, как по формальным, так и по функциональным критериям. Главной функцией таких словарей, как мы постараемся показать, является фиксация представления носителей о своем территориальном идиоме.

Диалектная речь представлена в словацком Интернете достаточно широко, естественно, в модифицированном виде, т.е. сетевой диалектный идиом представляет собой образование смешанного характера на диалектной основе. Далее мы будем употреблять термин «диалект», отдавая себе отчет, что речь идет не о диалекте как таковом, но о территориально маркированном языковом образовании, содержащем в себе элементы различных страт.

Функционирование локально маркированного идиома в Интернете напрямую связано с таким понятием, как локальная идентичность, представляющая собой разновидность коллективной идентичности. Е.В. Головнева выделяет в ее составе когнитивный, ценностный, эмоциональный и регулятивный компоненты (Golovneva/Головнева 2013:43). Когнитивный компонент являет собой собой «сложную систему знаний представителей региона о собственной региональной общности», ценностный состоит в единении жителей региона на основе культурной целостности, общего прошлого (ibd.:45), эмоциональный составляет аффективная привязанность жителя к определенным локусам. Наконец, регулятивный «включает в себя способы поведения, конкретные практики ориентирования в региональном пространстве» (ibd.:48). Знания о специфике диалектной речи (т. н. «стихийная норма») входят в когнитивную составляющую локальной идентичности. Они тесно взаимодействуют с ценностной составляющей, когда диалектная речь воспринимается как часть общей локальной культуры, некоторая база для оценки своего идиома по сравнению с кодифицированной формой. Также восприятие диалекта связано с эмоциональным компонентом локальной идентичности, когда пользователи осознают язык как принадлежность ближайшего окружения, часть «зоны комфорта». Что касается регулятивного компонента, то в Интернет-

[1] Работа выполнена при финансовой поддержке гранта РГНФ № 14-04-00592 «Актуальные этноязыковые и этнокультурные проблемы современности: этнокультурная и этноязыковая ситуация – языковой менеджмент – языковая политика».

пространстве он проявляется в создании специальных форумов жителей региона, страниц на диалектно маркированном идиоме.

Диалект может бытовать в сети в различных формах (см., например, Vašenko/Ващенко 2015). Это могут быть отдельные диалектные вкрапления в речи пользователя, отдельные реплики / части реплик в форумах, также отдельные порталы, где контент представлен преимущественно на диалекте. Кроме того, в сети широко распространены метадиалектные рефлексии пользователей, когда носители определенным образом пытаются осмыслить, систематизировать и зафиксировать свои знания о диалекте. Одной из таких внешних форм фиксации и авторефлексии является диалектный интернет-словарь. Чаще всего подобные словари устроены предельно просто и представляют собой два соотнесенных столбца, где один содержит диалектные слова, а другой – их литературные эквиваленты.

Как утверждают, в частности, Я. Финдра и М.Ю. Сидорова (Findra 2010; Sidorova/Сидорова 2006), интернет-коммуникация входит как составляющая в национальный язык, соответственно, многие феномены интернет-коммуникации имеют свои корни в общении досетевом / внесетевом. Сказанное абсолютно справедливо и в применении к любительской диалектной лексикографии. Внесетевую параллель диалектного интернет-словаря являются окказиональные словари и словарики, которые составляются жителями региона (Kazakova/Казакова 2012). Важно здесь подчеркнуть, что подобного рода лексикографические описания являются именно «наивными», непрофессиональными. Соответственно, те критерии, которые выработала профессиональная диалектная лексикография, здесь применяются стихийно и частично и потому не вполне релевантны. Традиционно диалектология подобные словарики в круг своего рассмотрения практически не включает, поскольку в силу своей субъективности и внешней произвольности отбора материала они не слишком полезны для решения профессиональных задач.

По сравнению с внесетевыми, интернет-словари вписаны в более широкий семиотический и коммуникативный контекст. Свою роль в функционировании словаря играют страница размещения, ее графическое оформление и посещаемость. Кроме того, за словарем часто следует дискуссия на тему, какие слова еще следует в него включить, тем самым интернет-словарь представляет собой принципиально пополняемый / возобновляемый ресурс.

Проблемой авторских – несетевых – словарей занималась, в частности, Е.Д. Казакова. Она базирует свою классификацию на прагматической основе и в качестве основных критериев называет следующие:

- установка составителя словаря;
- представления автора о предполагаемом адресате;
- социокультурный и языковой опыт лексикографа (Kazakova/Казакова 2012:27).

Если принимать во внимание специфику Интернета как особого коммуникативного пространства, окажется, что данные критерии на сетевом материале будут действовать лишь частично. Так, авторство в сети часто бывает анонимным либо трудно верифицируемым, потенциальная аудитория может быть существенно расширена в силу общедоступности информации на интернет-ресурсах, в связи с чем мы модифицируем данную схему и будем классифицировать материал по следующим позициям:

1. Место размещения: конкретный портал, на котором находится словарь. Это может быть глобальный информационный ресурс типа Википедии либо локальный портал, например, веб-страница конкретного населенного пункта. На доступность материала это влияния не оказывает, однако может ограничивать круг адресатов.

2. Рубрикация, под которую попадает словарь и информационная преамбула к нему, которые формируют первичный режим интерпретации словаря, напрямую связаный с метадиалектными представлениями тех, кто этот словарь размещает на портале.

3. Принцип устройства словаря, а также его объем.

4. Анонимность словаря либо наличие у него фиксированного автора. Собственно авторские характеристики окказиональных интернет-словарей являются менее очевидными, однако даже отсутствие явного авторства становится в данном случае релевантным параметром.

5. Отсутствие / наличие дискуссии под словарем как проявление его интерактивности. Как мы уже отмечали, диалектные интернет-словари представляют собой принципиально пополняемый ресурс, кроме того, дискуссия может содержать метадиалектные рефлексии пользователей и общую оценку ими самого словаря.

В настоящее время в нашем распоряжении имеются около 25 диалектных словарей, размещенных на порталах с доменом sk. Оговоримся, что граница между любительским и профессиональным не является строгой: непрофессиональные, т. е. не входящие в научное сообщество авторы могут в своей работе ориентироваться на профессиональные издания. Равным образом сетевое взаимосвязано с внесетевым: окказиональные словари могут быть оцифрованы, и наоборот, объемные сетевые словари потенциально могут быть изданы в печати.

Теперь проанализируем имеющийся материал в соответствии с приведенными критериями.

1. Выделяются две группы ресурсов, на которых представлены диалектные словари: общие страницы информационного характера и региональные порталы. В числе общих страниц особняком стоит Википедия, где размещен словарь банхидского говора. Собственно, это единственный словацкий диалектный словарь, размещенный в Википедии, причем он презентует лексику словацкого анклавного говора, расположенного в Венгрии. На общесловацком портале с разнообразными форумами www.birdz.sk находится также интерактивный *Бабушкин словарь*. На специализированном, но также общесловацком словарном портале mojslovnik.sk находится *Диалектный и сленговый словарь*, где собраны все слова, которые, с точки зрения составителей, ощущаются как нелитературно маркированные.

Далее, по степени специализации, следуют тематические порталы, посвященные жизни конкретного субэтноса. В качестве примеров упомянем здесь страницу о горальском наречии с горальским словарем, большой русинский словарь на портале словацких русинов (примечательно, что это не общерусинский ресурс, а именно локально-русинский), и два словаря с портала, посвященного жизни восточных словаков – собственно диалектный словарь, и юмористический английско-восточнословацкий словарь, фрагмент которого мы здесь приводим:

DO YOU SPEAK ENGLISH? – Znaš rečovac jak toten Buš?
WHERE DO YOU LIVE? – Ta co piješ?
COME ON! – Ta idzeme na to, ňe?
TOUCH ME... – Ulap me!
WHAT ARE YOU TALKING ABOUT? – Co dristaš?
CAN WE HAVE A BEER, PLEASE – Ta šturime po pifku, ňe?
WHERE ARE THE TOILETS, PLEASE – Idzem srac!
I LIKE POTATOES – Žerem gruľe.

Отдельно выделим *Большой шаришско-словацкий словарь* (www.stofanak.sk), который размещен на отдельной странице и по сути представляет собой масштабный авторский любительский проект.

Еще один шаришский словарь размещен на сайте туристической фирмы www.chalupanadoline.sk, занимающейся экскурсиями по Восточной Словакии. Как пишут в преамбуле составители, словарь должен способствовать более успешной коммуникации туристов с жителями региона, т. е. он является строго адресным и ориентированным на «внешний» тип пользователя.

Региональные страницы, на которых размещены диалектные словари, чаще всего представляют собой официальные порталы того или иного населенного пункта, где по большей части размещены сведения административного характера, словари здесь входят как составная часть в историко-культурный информационный блок. Такие словари размещены, в частности, на страницах сел Станкованы, Мала Ида, Терхова, Малинец, Спишске Теплице. Примечательно, что населенные пункты, на сайтах которых размещены диалектные словари, чаще всего находятся в Восточной Словакии. В качестве примера приведем здесь словарь с. Врановнад-Топлей, который состоит всего из шести строк.

drišľak = cedidlo
dzeka = vôľa
findža = porcelánová šálka
makortet = kvetináč
garadiče = schody
šatovac = ponáhľať sa

Несколько особняком в данной группе стоит словарь на портале slanskevrchy.sk, речь здесь идет не о конкретной административной единице, но о горной цепи, объединяющей сразу несколько населенных пунктов – авторы позиционируют свой словарь именно как словарь всего говора (т. е. как «земплинский»), но не как словарь говора конкретного села.

2. На больших информационных порталах диалектный словарь чаще входит в рубрику *Народная культура*, в то время как на локальных страницах может быть разметка *Для жителей*, а также *Интересные факты о селе*.

В Википедии сначала приводится общая характеристика островного словацкого говора в Венгрии, после чего авторы дают очень краткую характеристику фонетики говора, затем следует сам словарь, в конце страницы приведены две ссылки: на венгерскую научную статью, посвященную данному говору, и страницу культурно-просветительской организации «Банхидский словацкий дом». Сходным образом оформлен горальский словарь, хотя соответствующие сведения излагаются гораздо более подробно, нежели в Википедии, а фонетическое описание диалекта дополнено грамматическим.

Иначе вводятся словари на странице словацких русинов и портале, посвященным Восточной Словакии. Данные ресурсы посвящены актуальной жизни этнической группы и ее традиционной культуре, существенную роль здесь играют визуальный и аудиоряд. Словарь, по мысли авторов страниц, входит как органическая часть в описание культуры региона. На восточнословацком портале большое место занимают анекдоты и шутки про восточных словаков, в т. ч. поэтому один из словарей (английско-восточнословацкий) фактически представляет собой юмореску протестного содержания, оформленную в виде словаря.

Противоположный принцип устройства наблюдается у страницы, где размещен шаришский словарь – здесь ему посвящена вся страница как таковая, однако на странице есть отдельная рубрика, посвященная шаришской народной культуре,

там содержится текстовый материал, включающий в себя песни, сказки и кулинарные рецепты. На странице www.mojslovnik.sk *Диалектный и сленговый словарь* занимает отдельную рубрику, при этом никакой информации историко-культурного характера на данном портале не приводится. *Бабушкин словарь* вообще словарем в чистом виде не является, но представляет собой развернутую дискуссию, где каждый автор приводит свой список слов, которые ощущает как локально маркированные. Словарь, по мысли инициаторов этой дискуссии, должен складываться из суммы всех реплик. Он репрезентирует не конкретный говор, но включает в целом те слова, которые ощущаются пользователями как диалектные, ср. характерную реплику с этого форума: *švábka, šibalky, šnicel' :D zicel, pšia kref.. viac mi nenapadá, ale plno toho :D* (*мне больше ничего в голову не приходит, но такого много*).

Наконец, на странице туристической организации диалектный словарь, который стоит под рубрикой *О нашем говоре*, оформлен так же, как банхидский словарь в Википедии. Сперва дается краткое описание фонетики, потом следует сам словарь. Примечательной является преамбула, где заявлено, что шаришский говор отличается грамматической и фонетической простотой по сравнению со словацким литературным языком.

Локальные порталы в плане путей доступа к словарю делятся на две части – те, что размещают словарь под рубрикацией, ориентированной на местных пользователей, и те, что адресуют словарь скорее посетителям «извне». Например, с. Станкованы попадает в первую категорию – словарь (названный *Наш словарь*) находится в рубрике *Для жителей* - ср. там же предшествующая подрубрика *Кладбище онлайн*. С. Спишске Теплице помещает словарь в самом конце после разделов *Фотогалерея*, *Традиции* и *Интересные факты* - точнее говоря, страница, на которой размещен словарь – это не портал самого села, но связанный с ним сайт объединения местных краеведов *Мы живем в Теплице*. Сходным образом презентован словарь с. Терхова – он размещен на отдельной странице под названием *Пантеон славы села*, которую поддерживают местные энтузиасты-краеведы. Словарь с. Мала Ида стоит под рубрикой *Интересное*, куда входят два подраздела: *Интересное об уроженцах села* и *Словарь* (т. е *Интересное о речи жителей села*). Наконец, словарь с. Малинец также относится к рубрике *Разное* при этом, в отличие от всех остальных диалектных словарей, он представлен в виде прикрепленного pdf-файла, с пометой, что деньги на издание словаря сейчас отсутствуют.

Пользователям из других регионов адресует свой словарь сайт www.slanske-vrchy.sk, где словарь идет третьей подрубрикой в рубрике *Постройки, люди* – ср. предшествующие подрубрики *По местным долинам*, *История,* и затем - *Словарь земплинского наречия*. На сайте с. Вранов-над-Топлей словарь входит в раздел *Культура* как часть подрубрики *Фольклор и народная традиция*.

3. По объему выделяется три основные группы словарей: а) порядка 50 слов; б) порядка 150-200 слов и в) около 500-600 слов. Бинарный принцип чаще выдерживается у словарей небольшого объема и у разговорников. У словарей большего объема диалектные слова, как правило, сопровождаются минимальными пометами. В качестве примера словаря небольшого размера приведем здесь словарь с. Терхова, который авторы исходно обозначают как *Малый словарь*. Он выдержан строго по бинарному принципу.

Не так много слов включает в себя и интерактивный *Бабушкин словарь* - дискуссия оказалась не столь продолжительной. Иногда пользователи приводят свое

толкование слова и периодически сопровождают то или иное слово пометами типа «предмет утвари», «ругательство».

Небольшой объем и бинарный принцип устройства также имеют *Восточнословацкие словари* с сайта www.vychodnare.webnode.sk, где они обозначены как *Словарь 1* и *Словарь 2*, а также англо-восточнословацкий словарь, который фактически является не словарем, а разговорником: соответствия в нем приводятся пофразово. Словарь на туристическом сайте www.chalupanadoline.sk также невелик по объему и представляет собой нечто среднее между словарем и разговорником. Слова собраны в тематические группы, но внутри групп выстроены в алфавитном порядке с приведением литературных эквивалентов, после чего без перевода на литературный язык приводятся типовые фразы, которые будут способствовать успешной коммуникации. Ср. характерный пример из этого разговорника, где средствами диалектной речи моделируется речь современного жителя Братиславы, оказавшегося в регионе:

Zabava / Zábava:
Ta co abo jak, ši tu sama?
Co sebe daš ?
Ta ty vobec neši naročna ?!
Co robiš, čekaš ? Ta ci pomožem ?
Na, toto vipi, budzeš povoľnejša
Idzeme sebe zatancovac ?
Tvoje ňe budzem brac jak suhlas
Ja še tam nebudzem driľac, šak tam slabota, nikeho tam ňet
Ja som zadana, mam priateľa z Bratislavi a še pravidelne stretavame na fejzbuku.

Всего данный словарь насчитывает порядка 50 слов и 30 выражений.

Средний относительно других сетевых диалектных словарей объем (порядка 200-300 слов) выдерживается у трех словарей, которыми мы располагаем – это словарь банхидского говора из Википедии, словарь оравского с. Станкованы и словарь спишского села Спишске Теплице. Все они устроены по бинарному принципу, словарь с. Спишске Теплице несколько сложнее двух других – в нем слова сначала расклассифицированы по тематическим группам, внутри которых уже выстроены в алфавитном порядке. Ср. фрагмент этого словаря:

Odevy
Ciganky – čierne súkenné kapce
cutle – škaredé šaty, alebo šaty ktoré vyšli z módy
fartuch – kuchynská zástera
fusekle – hrubé ponožky
graty – oblečenie, odev

Наконец, наибольший в выборке объем имеют, в частности, такие сетевые лексикографические труды, как *Диалектный и сленговый словарь* со словарного портала, а также словари сел Сланске Врхи и Мала Ида – все они насчитывают порядка 600 слов. Диалектные интернет-словари большого объема, за исключением словаря с. Мала Ида, отходят от схемы «диалектное слово / литературный эквивалент». Так, в *Диалектном и сленговом словаре* после литературного эквивалента в скобках приводится регион, в котором встречается данное слово. В словаре с. Сланске Врхи предпринимается попытка экспликации значения слов, но делается это непоследовательно: иногда слово вообще остается без толкования, иногда авторы в качестве иллюстрации, минуя толкование, приводят устойчивое сочетание с конкретным словом и (или) пример употребления слова в составе фразы.

4. Характерной чертой сетевых диалектных словарей является их анонимность. Авторы фиксируются чаще у словарей на глобальных порталах, нежели на

локальных. При этом могут указываться происхождение и текущее место проживания автора, но не его образование. Так, заявленный автор есть у горальского словаря: это Карол Гочал, также о нем сообщается, что он постоянно проживает в Израиле, а родом он из села Оравске Веселе. Автором шаришского словаря обозначен некто «Станислав», более о нем ничего не известно. Наконец, авторами словаря с. Терхова являются «Ян Лауренчик и его семья – Катка, Яна и Анна-Мария».

Дискуссии к словарям также чаще встречаются на глобальных порталах (русинский, шаришский, восточнословацкие словари), нежели на локальных страницах. Исключение составляют словарь с. Мала Ида и словарь с. Терхова. Реплики в этих дискуссиях к словарям обычно представляют собой списки слов с параллельными литературными эквивалентами. Менее частотны комментарии экспрессивного содержания, в которых пользователи пишут об удовольствии, полученном в процессе изучения словаря. Например: «Ух ты, круто», «Мне в голову не пришло ничего оригинального». Иногда к эмоциональной составляющей добавляется конкретная аргументация. Так, на реплику о непрофессиональности словаря и необходимости проверять включенные в него слова по академическим толковым словарям, другой пользователь отвечает: «Я слышал эти слова от своей бабушки и верю ей больше, чем словарю».

В этой связи одни из главных вопросов, который может возникнуть при ознакомлении с рассмотренными словарями – это во многом дискуссионный вопрос о статусе лексем, которые включаются в тот или иной словарь. Их можно было бы считать регионализмами, если бы их бытование подтверждалось реальным сетевым узусом, однако если проверять слова из этих словарей методом сплошной выборки по поисковым системам, окажется, что в основном они либо встречаются в текстах стихов, песен, либо сами являются объектом любительской лингвистической интерпретации. А потому естественно предположить, что слова и выражения, которые включены в сетевые диалектные словари, представляют собой своего рода «символы региона». Их локальный статус тем самым определяется их ассоциативной привязанностью: либо в силу внешнего облика, т. к. очень часто в сетевые диалектные словари попадают заимствования из венгерского и немецкого языков – либо в силу личных воспоминаний составителей, когда то или иное слово ассоциируется с определенным воспоминанием, персоналией из ближайшего окружения. В любом случае, несмотря на свой принципиально гетерогенный статус, лексика из любительских сетевых словарей связана у пользователей с домом, семьей и так называемой «уходящей стариной». Сетевые диалектные словари оказываются чрезвычайно интересным феноменом т. н. «наивной лингвистики», поскольку отражают представления непрофессиональных составителей о лексической специфике своего локального идиома.

Литература

Findra, J. 2010. Slovo v kontexte a internetová komunikácia. V: *Slovo. Tvorba. Dynamickosť. Na počesť Kláry Buzássyovej*. Bratislava,163-172.

Golovneva, E. 2013. Regional'naja identičnost' kak forma kollektivnoj identičnosti i ee struktura. *Labirint. Žurnal social'no-gumanitarnyh issledovanij* 5, 42-50. / Головнева, Е. 2013. Региональная идентичность как форма коллективной идентичности и ее структура. *Лабиринт. Журнал социально-гуманитарных исследований* 5, 42-50.

Kazakova, E. 2012. Avtorskij slovar' dialektonositelja: pragmatičeskij aspekt. V: *Narodnaja lingvistika: vzgljad nositelej jazyka na jazyk. Tezisy dokladov meždunarodnoj naučnoj konferencii. Sankt-Peterburg 19-21 nojabrja 2012 g*. Ekaterinburg, 26-28. / Казакова, Е. 2012. Авторский словарь диалектоносителя: прагматический аспект. В: *Народная лингвистика: взгляд носителей языка на язык. Тезисы докладов международной научной конференции. Санкт-Петербург 19-21 ноября 2012 г.* Екатеринбург, 26-28.

Sidorova, M. 2006. *Internet-lingvistika, russkij jazyk: mežličnostnoe obŝenie*. Moskva. / Сидорова, М. 2006. *Интернет-лингвистика, русский язык: межличностное общение*. Москва.

Vaŝenko, D. 2015. Internet kak novaja perspektivnaja forma suŝestvovanija dialektov. V: Kalnyn, L. (red.). *Issledovanija po slavjanskoj dialektologii. Sud'ba slavjanskih dialektov i perspektivy slavjanskoj dialektologii v XXI veke*. T. 17. Moskva, 107-204. / Ващенко, Д. 2015. Интернет как новая перспективная форма существования диалектов. В: Калнынь, Л. (ред.). *Исследования по славянской диалектологии. Судьба славянских диалектов и перспективы славянской диалектологии в XXI веке*. Т. 17. Москва, 107-204.

Источники[2]

http://sk.wikipedia.org/wiki/B%C3%A1nhidsk%C3%A9_n%C3%A1re%C4%8Die#N.C3.A1re.C4.8Dov.C3.BD_slovn.C3.ADk
http://www.goralske-narecie.estranky.sk/clanky/ukazka-slovnika.html
http://www.holosy.sk/node/939
http://www.stofanak.sk/slovnik/
http://www.birdz.sk/forum/slovnik-starej-mamy/132289-tema.html
http://vychodnare.webnode.sk/news/vychodnarsky-slovnik-1/
http://vychodnare.webnode.sk/news/vychodnarsky-slovnik-2/
http://vychodnare.webnode.sk/news/anglicko-vychonarsky-slovnik/
http://vychodnare.webnode.sk/news/anglicko-vychonarsky-slovnik-2/
http://www.chalupanadoline.sk/index.php/slovnik-na-preitie/slovnik-aritiny
http://www.mojslovnik.sk/narecovy-slangovy-slovnik/A
http://www.vranov.sk/Kultura/Folklor-a-ludove-tradicie/Zemplinske-ludove-narecie
http://www.stankovany.sk/slovnik/?st=wd&fr=60
http://www.slanskevrchy.sk/Zempl/Tlumac.html
http://www.zijemevteplici.sk/index.php/mnu-narecie
http://www.malaida.sk/-ida-narecie
http://slavni.terchova-info.sk/historia/terchovske-narecie/

Институт славяноведения РАН
Ленинский проспект 32/А
Москва – Russia

Дарья Ващенко
(daranis@mail.ru)

[2] Источники представляют собой непрофессиональные диалектные интернет-словари и разговорники объемом от 5 до 600 слов / выражений, размещенные по указанным адресам и имевшиеся в нашем распоряжении на момент написания статьи. Список не является закрытым и может быть расширен за счет новых словарей подобного типа.

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 292-298.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ СИНТАКСИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ В РАБОТАХ А.А. ПОТЕБНИ

The development of syntactic patterns in the works of Potebnja

Abstract: The paper deals with the development of syntactic patterns in the works of Aleksandr Afanas'evič Potebnja. He examined syntactic structure in connection with the development of human thinking. In his opinion, syntactic structure is complicated, expressing the dependency relationships between the words in a sentence.

Keywords: development of syntactic structure, complex sentence, Potebnja

Имя Александра Афанасьевича Потебни (1835-1891) – глубокого и оригинального лингвиста-философа - известно каждому филологу, но смелые и своеобразные идеи этого ученого, те пути, которыми он приходил к широким теоретическим обобщениям при анализе богатого языкового материала, известны немногим. Если спросить студента-филолога о том, что нового внес в науку XIX века Потебня, в лучшем случае услышишь в ответ, что А.А. Потебня – большой поклонник Вильгельма фон Гумбольдта и первый переводчик на русский язык знаменитой работы немецкого ученого, а значит, проповедник гумбольдтианства в России. Или расскажут о том, что Потебня – представитель «психологического направления» в языкознании, потому что язык он рассматривал как форму и способ человеческого мышления, а первой его работой было сочинение под характерным названием «Мысль и язык» (1862). Даже если кто-то сможет назвать некоторые конкретные идеи, выдвинутые в исследованиях Потебни (чаще всего припоминают учение о «внутренней форме» слова или о двух типах синтаксических структур, выделенных Потебней – паратаксисе и гипотаксисе), то объяснить эти идеи с точки зрения цельной и непротиворечивой теории, представленной в работах Потебни, инкорпорировать эти частные идеи в гигантскую по масштабу картину развития человеческого языка, для многих окажется непосильной задачей. Чем объясняется такая особенная «закрытость» текстов Потебни для современных читателей? Кажется, сложность заключается в том, что, во-первых, Потебня стоит особняком среди лингвистов XIX века, его творчество трудно однозначно вписать в то или иное направление науки о языке. Во-вторых, читать работы Потебни трудно из-за своеобразного стиля – обилие примеров и не всегда четкая и лаконичная формулировка выводов, практически полное отсутствие определений научных понятий, недостаточное использование терминологии и т. п. В силу названных причин прочтение текстов Потебни требует внимательного изучения примеров, обдумывания гипотез и выводов, читатель должен потратить немало времени, чтобы перед ним открылся мир становления, развития и функционирования языка в русле человеческого мышления, предложенный Потебней.

Действительно, можно в некотором смысле говорить о научном одиночестве А.А. Потебни, потому что сфера его лингвистических интересов была очень далека от магистральной линии развития науки XIX века – компаративистики. Торжество методологии сравнительно-исторического языкознания выдвинуло на передний план изучение формальных соответствий между родственными

языками, что свело все многочисленные лингвистические исследования к анализу фонетики и морфологии родственных языков. Выдающиеся результаты были получены в области фонетики – почти все языковые законы, то есть законы развития языка, открытые в XIX веке – это звуковые (или фонетические) законы. Ни синтаксис, ни тем более семантика почти не разрабатывались в рамках сравнительно-исторического языкознания[1], ведь они опираются на общие для всех языков принципы вербализации человеческого мышления, механизмы воплощения мысли в языковых структурах, поэтому не могут быть надежной базой для доказательства языкового родства и реконструкции праязыка.

Однако не случайно именно синтаксис и семантика оказались в центре внимания А.А. Потебни, который стремился показать и доказать тесную связь человеческого мышления с языком. Можно провозглашать близость (и даже тождество) языка и мышления, но доказать это положение, опираясь на языковые факты, очень непросто. Кумир Потебни – В. фон Гумбольдт – описывал языковые структуры экзотических языков, стараясь показать, как в этих языках отражается непривычная для европейцев «картина мира». Потебня не прибегал к редким языкам, сосредоточившись на анализе материала русского и некоторых других славянских языков (особенно часто он привлекал материал украинского языка), а также других индоевропейских языков – греческого и санскрита. Однако картину последовательного развития синтаксических структур Потебня создал именно на материале славянских языков, а данные других языков привлекал лишь для подтверждения своей гипотезы. Потебня стремился, опираясь на самые простые примеры, выявить законы развития человеческого мышления, отраженные в языковых структурах славянских языков.

Важнейшим теоретическим положением Потебни, предопределившим направление его исследований, явилась попытка рассматривать язык в тесной связи с психологией говорящих людей. Основная функция языковых структур – воплощать, формализовать, отражать мысли, эмоции, чувства людей, поэтому объяснить языковые формы можно лишь учитывая закономерности человеческого мышления. Главная языковая единица, которая отражает мысли и чувства – это не звук, не морфема и даже не слово, а предложение – минимальный отрезок цельной и связной речи. Поэтому главная задача синтаксического исследования, по Потебне, – объяснение происхождения и развития (усложнения) предложения.

Язык постоянно меняется, подстраиваясь под течение человеческой мысли, в языке нет ничего застывшего, мертвого. Язык – энергия, воплощающая в меняющихся (постоянно возникающих и распадающихся) языковых формах вечное движение мысли[2]. Потебня как историк языка пытался понять, каковы пути развития языка, в чем причина языковых изменений. В наследство от XIX века ученому достался взгляд на однонаправленное (векторное) развитие языка[3]. По

---

[1] Речь не идет о лексике, то есть о списках слов, более или менее тождественных в родственных языках. Такие списки, конечно, составлялись еще до возникновения сравнительно-исторического языкознания и являлись надежным доказательством языкового родства. Речь идет о семантике в широком смысле слова – о выражении в языках тех или иных значений (лексических и грамматических), о принципах номинации, о тропах (метафоре, метонимии и др.) и их функциях в языке и т. п.

[2] Идея Потебни о вечном движении языка, который увлекает за собой человеческую мысль, обсуждалась на лекции М.В. Панова в 1992 году в Московском педагогическом институте. Автор с благодарностью вспоминает курс лекций Михаила Викторовича Панова «История лингвистических учений», ту удивительную атмосферу научного творчества, которую так умело создавал лектор, увлекая слушателей идеями ученых, создававших науку о языке.

[3] Еще А. Шлейхер говорил о том, что языки мира проходят определенные стадии (ступени) развития языковой структуры – от простой формы к сложной.

мнению Потебни, первоначально простые (плоские, «без перспективы») синтаксические структуры усложняются, причем характер этого усложнения одинаковый во всех языках, а вот формальное выражение может быть разным. Потебня считает язык «орудием усложнения мысли» (Potebnja/Потебня 1874a:42), ведь более сложные синтаксические формы позволяют более дифференцированно и точно сформулировать мысль.

В рамках предлагаемой работы рассмотрим предложенную А.А. Потебней модель развития синтаксических структур в контексте изменения (и усложнения) процессов человеческого мышления. Этот процесс преобразования синтаксических структур протекает от паратаксиса к гипотаксису.

Паратаксис основан на сочинительной связи, структура паратаксиса – это последовательное соединение элементов одного уровня. Потебня считает такую структуру древнейшей, исходной. Действительно, с точки зрения формы и выражаемых отношений паратаксис представляет собой самое простое образование.

Паратаксис характеризует как синтагмы, входящие в состав простого предложения, так и более сложные синтаксические конструкции. Например, однородные члены предложения или простые предложения, объединенные в сложносочиненное – это единицы, соединенные сочинительной связью. Дальнейшее развитие подобной простой конструкции – структуры плоской, без перспективы, Потебня видит в попытке создать структуру более сложную, выпуклую, более удобную для выражения возникающих между словами отношений – гипотаксис.

Постепенно по мере усложнения мыслительных операций возникает необходимость их вербализации – воплощения в языковых формах. Как следствие усложнения коммуникации возникают конструкции, выражающие более сложные отношения между компонентами – зависимость одного члена синтагмы от другого. Принцип устройства этой более сложной, глубокой, обладающей перспективой модели Потебня называет гипотаксисом.

Таким образом, Потебня предлагает следующую модель развития синтаксиса – от пратаксиса к гипотаксису. Такие отношения возможны как внутри простого предложения между членами предложения, так и внутри сложного предложения.

1. Простое предложение. В составе простого предложения могут быть однородные члены предложения, выраженные, например, существительными, прилагательными и другими частями речи. Потебня допускает в древних языках несчлененное имя, которое сочетает в себе функции и существительного, и прилагательного: *царь-колокол*. Несмотря на то, что оба члена композита выражены существительными, один из них характеризует другой, указывает на его признак, то есть выступает как атрибут.

Структура, основанная на паратаксисе, может постепенно перестраиваться в сторону демонстрации иерархии компонентов: нужно специальными формальными средствами показать главный член структуры и зависимый. Тогда возникает потребность формального выражения зависимости одного имени от другого. Для этой цели индоевропейские языки используют родительный падеж существительного или (позже) – имя прилагательное: хвост лис*ы* – хвост *лисий*.

Родительный падеж стоит особняком в падежной системе именно потому, что если все другие падежи изначально использовались для оформления имени, зависимого от глагола, то древнейшая функция родительного падежа в индоевропейских языках – оформлять зависимость имени от имени.

Такие отношения языки могут выражать не только падежными формами существительных, но и другими формальными способами. Например, служебным словом – предлогом: the tail *of* the fox. Или порядком слов: the flower garden – the

garden flower. Или изафетной конструкцией в арабском, персидском и тюркских языках. Например, в казахском языке в изафетной конструкции – Казакстан республика*сы*, где *-сы* – показатель изафета, который маркирует главное слово, указывая, что при этом главном слове имеется зависимое – *Казакстан*, то есть *республика* (*какая?*) *Казахстан*. Или Испания кыш плитка*сы – плитка* (*какая?*) *из Испании*. В индоевропейских языках родительный падеж маркирует не главное слово (как в изафетной конструкции), а зависимое – брат отц*а* или отец брат*а*. Постепенно конструкция с зависимым словом в форме родительного падежа вытесняется конструкцией с предлогом. Это хорошо видно на примере английского языка, где старый генетив заменяется предложной конструкцией: my father*'s* hat > the hat *of* my father.

В этих преобразованиях синтаксических структур Потебня видел отражение более сложных значений, которые должен был выражать язык.

Усложнение структуры, более четкое выстраивание зависимости, иерархии компонентов Потебня видел в замене повторяющихся падежных окончаний косвенного падежа разными падежными флексиями. Например, ср. «растоптаны слон*ами* ног*ами*» постепенно заменилось на «растоптаны ног*ами* слон*ов*». Разные падежные окончания оформляют четкую зависимость одного существительного от другого: *ногами* (*чьими? какими?*) *слонов*.

2. Сложное предложение развивается по похожей модели. Однако движущей силой изменения сложной синтаксической структуры Потебня считал изменение степени предикативности разных частей сложного предложения.

А.А. Потебня считает предикативность главным и необходимым признаком предложения – это то свойство, которое «оживляет» мертвую языковую структуру, делая предложение формой воплощения и развития мысли и единицей коммуникации. Предикативность сосредоточена в глаголе, однако Потебня указывает на части речи (и целые конструкции), которые тоже могут обладать предикативностью в большей или меньшей степени.

> Предикативность в различных степенях распространена по всему предложению и присуща всякой части речи. […] Способы соединения слов в предложении – согласование разных видов и управление – представляют собой различные низшие степени предикативности. Разнообразные именные и глагольно-именные формы также проявляют различные степени способности к предикативности (Sokolov/Соколов 1903:11).

Предикативность, как и все языковые категории, подвержена постоянному изменению, становлению, поэтому развитие и усложнение предложения можно рассматривать как процесс ослабления или усиления предикативности тех или иных синтаксических структур.

Первоначально мысль воплощалась в простую структуру – последовательное соединение простых предложений в сложное без выстраивания иерархии (главное – зависимое). Все простые предложения в составе такого объединения были равноправными; предикативность, выраженная спрягаемыми формами глагола, равномерно была распределена между частями сложносочиненного предложения: «Травка зеленеет, солнышко блестит, ласточка с весною в сени к нам летит».

О такой структуре Потебня пишет:

> Первоначально простые предложения следуют друг за другом так, что формальные отношения между ними вовсе не сознаются и не обозначаются. Ряды их подобны рисунку без перспективы (Potebnja/Потебня 1874a:157).

Затем, по мнению Потебни, по мере развития человеческого мышления и усложнения синтаксических структур как вербального воплощения этого мышления, возникает потребность выстроить иерархию – выделить главное предложение

и зависимое. В главном предложении предикативность, как правило, выражается глаголом, а синтаксическая структура, которая принимает статус «зависимой», должна отличаться формальными показателями от главного предложения – языки вырабатывают разные формальные механизмы выражения этой зависимости.

Согласно Потебне, индоевропейские языки для оформления сказуемого в зависимой части предложения – той, которая со временем превратится в придаточное предложение, используют части речи с ослабленной предикативностью – причастия и инфинитив. Если в главном предложении подлежащее выражено именительным падежом, а сказуемое – глаголом, то в зависимой части, которая все больше старается обособиться от главной, сказуемое должно быть выражено глагольно-именной формой: причастием или инфинитивом, а подлежащее – формой косвенного падежа.

Современные индоевропейские языки используют для оформления придаточных предложений подчинительные союзы и союзные слова: «*Когда* солнышко заблестит и травка зазеленеет, ласточка прилетит».

Любопытно, что и в главном предложении, и в зависимом предикативность выражается глагольной формой. Однако в древних языках сложные синтаксические конструкции строились иначе. В древних языках еще не было такого количества специальных служебных слов, выражающих зависимость от главного предложения придаточных разного типа. Становление системы союзов (и предлогов) – длительный процесс:

> Нужна продолжительная работа мысли для того, чтобы освободить вещественные слова от всякого вещественного содержания и обратить их в беспримесные выражения отношений (Potebnja/Потебня 1874a:77).

Пока язык не выработал системы многочисленных союзов и предлогов, необходимы были другие формальные способы выражения зависимой синтаксической структуры.

Активное использование древними языками конструкций с причастиями, инфинитивами, супинами и др. обусловлено тем, что эти формы были средством выражения предикативности (сказуемого) в полупредикативных (то есть зависимых от главной части предложения) оборотах.

В составе самостоятельных оборотов Потебня рассматривает причастия как сказуемые:

> В древнем языке употребление причастия, формы промежуточной между именем в тесном смысле и глаголом, было гораздо обширнее, чем в новом (Potebnja/Потебня 2010:4).

Конструкции с причастиями постепенно теряли атрибутивность и усиливали предикативность, превращаясь в самостоятельные обороты. Подобные обороты – самостоятельные – имелись во всех древних индоевропейских языках: *дательный самостоятельный* в старославянском, *ablatīvus absolūtus* в латинском, *locativus absolūtus* в санскрите, *genetivus absolūtus* в древнегреческом и т. п.

Главными элементами таких причастных оборотов были дополнение, выраженное именем или местоимением в форме косвенного падежа, и согласованное с ним причастие. Причем форму косвенного падежа каждый язык «выбирал» самостоятельно[4]. С точки зрения общей теории языка неважно, какой именно падежной формой оформляется конструкция, важно, чтобы субъект и предикат этой второстепенной конструкции формально отличались от выражения субъекта

[4] Интересно проследить, почему язык выбирает в качестве формы причастного оборота тот или иной падеж, но это тема отдельного исследования.

и предиката главной части предложения, где подлежащее оформлено именительным падежом, а сказуемое – спрягаемой формой глагола.

Старославянский «выбирает» дательный падеж: **ішьдъшю же емоу въ врата оузьрѣ и дроугаѣ** (Зогр. ев., Мт. XXVI). Самостоятельный оборот **ішьдъшю же емоу въ врата** имеет значение времени или причины: «Когда (в то время как) он выходил из ворот, его увидела другая».

Поскольку древние языки не располагают еще средствами для уточнения обстоятельственного значения, подобные конструкции допускают несколько способов перевода.

Аналогично в латинском, который для оформления такой конструкции выбирает форму аблатива: Ponte factō Caesar cōpiās suās trādūcit (После того, как мост был простроен, Цезарь переправил свое войско).

Древнегреческий язык в подобных оборотах может использовать форму генетива: Ἀνδρός κακῶς πράττοντος ἐκποδών φίλοι (Когда (если) человек находится в несчастии, то друзья уходят прочь).

Такие причастные конструкции, имеющие отдельный субъект, не соотнесенный с субъектом главного предложения, и свой предикат, имеют значение адвербиальных конструкций – времени или причины, то есть, говоря современным языком, выполняют роль сирконстантов.

Похожую функцию – выражения сказуемого в полупредикативном обороте – выполняет инфинитив. Это тоже промежуточная глагольно-именная форма, употребление которой, по мнению Потебни, убывает по мере усиления глагольности в языке. Инфинитив имеет двойную синтаксическую природу – как форма глагола он может иметь зависимый актант, но и сам может быть актантом спрягаемого глагола.

Обособленные конструкции с инфинитивом как средства выражения предикативности соответствуют в современных языках изъяснительным придаточным предложениям.

Например, в латинском языке конструкция *accūsātīvus cum infīnītīvō*: Scīmus scientiam potentiam esse (Мы знаем, что знание – сила). И в данном случае язык использует морфологические формы для обособления самостоятельного оборота – подлежащее этого оборота оформляется формой винительного падежа, а сказуемое – инфинитивом.

Такая же зависимая синтаксическая структура встречается и в других древних индоевропейских языках. Например, в древнегреческом языке: κελεύει τόν δοῦλον ἄθλους πάσχειν (Он велит, чтобы раб совершал подвиги).

Потебня так видел развитие инфинитива в европейских языках:

> Неопределенное наклонение сначала есть существительное, дополнение, потом становится глагольнее и в некоторых языках вытесняется глагольными придаточными (Potebnja/Потебня 2010:5).

Усложнение структуры предложения шло постепенно – важным шагом развития самостоятельных оборотов стало их «удаление» от главного сказуемого. Постепенно по мере развития языка конструкции с причастием или инфинитивом заменяются глагольным придаточным предложением. В русском языке, как и в других славянских языках (и шире – индоевропейских), предикативность (и глагольность) увеличивается за счет других полупредикативных форм.

Итак, по мнению Потебни, синтаксические структуры совершенствуются, усложняются, стремясь отразить более сложный мыслительный акт.

Важно обратить внимание на то, что, поставив во главу лингвистического описания синтаксис, Потебня неизбежно пришел к пониманию того, что морфология

(формы слов) всего лишь на службе у синтаксиса, оформление слова продиктовано синтаксической функцией. Морфология оказывается «на службе» у синтаксиса. Падежи существительных и глагольные формы оформляют полупредикативный оборот, выражают синтаксическую зависимость второстепенной части предложения от главной. Синтаксис первичен – морфология вторична – этот вывод Потебни надолго опередил время и стал важным положением лингвистической теории лишь в XX веке.

Идеи А. Потебни перекликаются с положениями французского структуралиста Люсьена Теньера в его знаменитой работе *Основы структурного синтаксиса*. Теньер также говорит о господстве синтаксиса над морфологией, потому что именно в синтаксических структурах находит воплощение человеческая мысль, а морфология лишь «закрепляет» (оформляет) синтаксическую функцию слов. Теньер, подобно Потебне, выделяет два типа формирования синтаксических структур: юнкцию (перечисление равноправных компонентов структуры) и трансляцию – преобразование структуры, превращение единицы одного типа в единицу другого типа. Трансляция – использование старых языковых средств для выражения новых отношений. Например, существительное начинает выполнять атрибутивную функцию, характеризуя другое существительное: «книга Пьера» или форма причастия или инфинитива оформляет полупредикативный оборот (конструкцию с пониженной предикативностью), выстраивая синтаксическую иерархию (гипотаксис в терминологии Потебни). Трансляция, по Теньеру, – удивительный механизм, позволяющий путем комбинации конечного числа языковых единиц порождать и передавать бесконечное множество новых смыслов (Tesnière/ Теньер 1988:375). Этот же процесс вечного движения в языке форм и смыслов имел в виду Потебня:

> Всякое новое создание в языке есть лишь преобразование и вместе разрушение чего-либо предшествующего (Potebnja/Потебня 1874a:134).

Старые формы используются для выражения новых отношений, вновь создаваемых смыслов, оттенков значений. Благодаря такому механизму язык, имея в своем распоряжении конечное число форм, способен бесконечно выражать (и порождать) все новые и новые смыслы.

Литература

Potebnja, A. A. 1874a. *Iz zapisok po russkoj grammatike*. *Vvedenije*. Voronezh. / Потебня А. А. 1874. *Из записок по русской грамматике*. *Введение*. Воронеж.

Potebnja, A. A. 1874b. *Iz zapisok po russkoj grammatike*. T. II. *Sostavnyje chleny predlozhenija i ih zameny v russkom jazyke*. Harkov. / Потебня, А. А. 1874. *Из записок по русской грамматике*. Т. II. *Составные члены предложения и их замены в русском языке*. Харьков.

Potebnja, A. A. 1989. Mysl i jazyk. V: Potebnja A. A. *Slovo i mif*. Moskva, 17-200. / Потебня, А.А. 1989. Мысль и язык. В: Потебня А.А. *Слово и миф*. Москва, 17-200.

Potebnja, A. A. 2010. *Predikativnost suschestvitelnogo*. *Ustranenije podlezhaschego*. Moskva. / Потебня, А. А. 2010. *Предикативность существительного*. *Устранение подлежащего*. Москва.

Sokolov, N. N. 1903. Sintaksis russkogo jazyka v issledovanijah A. Potebni. *Izvestija Otdelenija russkogo jazyika i slovesnosti Imperatorskoy Akademii Nauk* VIII (2), 347-366. / Соколов, Н. Н. 1903. Синтаксис русского языка в исследованиях А. Потебни. *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук* VIII (2), 347-366.

Tesnière, L. 1988. *Osnovy strukturnogo sintaksisa*. Moskva. / Теньер, Л. 1988. *Основы структурного синтаксиса*. Москва.

МГУ имени М. В. Ломоносова
Ленинские горы ГСП-1
Москва – Russia

Оксана Волошина
(oxanav2005@mail.ru)

Gutiérrez Rubio, E., Kislova, E., Kubicka, E. (Hrsg.) 2016. *Beiträge zum 19. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)*. Wiesbaden, 299-307.
(Die Welt der Slaven. Sammelbände/Сборники. 60.)

DIE ZURÜCKDRÄNGUNG VON KONTAKTINDUZIERTEM SPRACHWANDEL

Sprachpurismus und Sprachkontakte in den sorbischen Sprachen

Fighting back against language change: linguistic purism and language contacts in the Sorbian languages

Abstract: In this paper special attention will be given to the linguistic purism in the languages of the two Sorbian minorities, living in the far east of Germany in Brandenburg and Saxony. Because of special extra-linguistic conditions these two western Slavonic languages have been under the linguistic pressure of German for centuries, which led to a range of structural changes (i.e. German-modelled articles or syntactic structures). On the other hand, the Sorbian languages kept linguistic features, which have been lost in almost all other Slavonic languages (the grammatical number of the dual or the supin).

Keywords: Slavonic languages, Upper Sorbian, Lower Sorbian, language contact, linguistic purism.

Einleitung

Die Sorben leben heute als absolute (sprachliche) Minderheit in der Lausitz im östlichen Teil des Freistaates Sachsen (Obersorben) bzw. des Bundeslandes Brandenburg (Niedersorben). Nach dem endgültigen Verlust der Autonomie im 10. Jahrhundert waren die Sorben in ihrer Geschichte oft durch administrative Grenzen voneinander getrennt. Außerdem verläuft zwischen den Sorben eine konfessionelle Trennlinie (Sprecher des Niedersorbischen mehrheitlich protestantisch, des Obersorbischen heute mehrheitlich katholisch). Dies führte zusammen mit den Unterschieden zwischen den beiden sorbischen Sprachen dazu, dass die Herausbildung einer ganzheitlichen sorbischen Identität erschwert wurde, einschließlich eines gesamtsorbischen Sprach- und Kulturraumes mit entsprechenden gemeinsamen Institutionen, Bildungseinrichtungen, Medien etc. Die Minderheitenrechte der Sorben sind heute in den Landesverfassungen von Sachsen und Brandenburg fest verankert, Sprache und Bräuche können gepflegt werden, wenn hierzu der Wunsch besteht.

1. Die sorbischen Sprachen

Hinsichtlich der zahlenmäßigen Größe der (ober- und nieder-)sorbischen Minderheit(en) kursieren in der Literatur sehr unterschiedliche Darstellungen, insbesondere mit Blick auf deren Sprachkompetenzen. So geht Kosta von „ca. 50.000 Sorben und 70.000 die sorbischen Sprachen beherrschenden Personen“ aus (Kosta 2003:22). Marti spricht lediglich von 20.000 bis 30.000 Personen „who are ‚able to speak Sorbian‘ [...]“ (Marti 2007:32). Mit maximal 10.000 aktiven Sprechern für beide sorbischen Sprachen gibt Lewaszkiewicz einen noch niedrigeren Wert an. Hinzu kämen 5.000 Personen mit passiven Kenntnissen des Niedersorbischen und 10.000 Personen mit passiven Kenntnissen des Obersorbischen. Die Anzahl der Personen mit minimalen Kenntnissen beziffert er auf „kilkanaście tysięcy mieszkańców Łużyc“ (Lewaszkiewicz 2014:44). Aufgrund der zurückgehenden Kenntnisse der sorbischen Sprachen vertreten verschiedene Autoren inzwischen die Auffassung,

że łużycczyzna nie powinna być uznawana za warunek przynależności do narodu łużyckiego, ponieważ osoby nieznające języka ojczystego nie bedą uważały się za Łużyczan, co może doprowadzić do zaniku tożsamości łużyckiej [...] (Itoya 2012:180).

Offenbar scheint es also nur eine Frage der Zeit zu sein, wann, so Raecke, die sorbischen *Kleinsprachensprecher* der Anziehungskraft der deutschen *Großsprachensprecher* vollends erliegen. Der vermeintlich erste Schritt, die durchgängige Zweisprachigkeit, ist längst vollzogen und schließlich wisse man aus der Geschichte, „dass Zweisprachigkeiten sich im Laufe der Zeit als lästig für beide Sprachen erweisen [...]“ (Raecke 2008:503). Den „Schatten des Todes“ werfe auf eine Sprache ebenfalls ihre Beschränkung auf den häuslichen Bereich (ibd.:503). Zudem spielten Spracheinstellungen für den Spracherhalt eine zentrale Rolle. Crystal sieht genau hier einen möglichen Grund für den Untergang von Sprachen: „Languages decline when these positive attitudes are missing. And in so many cases they *are* missing” (Crystal 2000:81). So macht Rzetelska-Feleszko im Zusammenhang mit den sorbischen Sprachen auf diesen Umstand aufmerksam (Rzetelska-Felezko 1997:196). Das Ober- und Niedersorbische gehörten neben dem Weißrussischen heute zu den am meisten gefährdeten Sprachen innerhalb der Slavia (ibd.:194).

2. Archaische Merkmale und Sprachkontakte

Die beiden sorbischen Sprachen nehmen innerhalb der Slavia nicht allein in soziolinguistischer Hinsicht und aufgrund der Auswirkungen des jahrhundertelangen intensiven Kontaktes mit dem Deutschen eine besondere Stellung ein, sondern auch, weil sie einige grammatische Merkmale konserviert haben, die in den meisten anderen slavischen Sprachen abgebaut wurden.

Zu nennen wäre hier z.B. das Tempussystem, das etwa in der obersorbischen Schriftsprache folgende Tempora erhalten hat: Präsens, Futur, Perfekt, Präteritum (Aorist von perfektiven Verben und Imperfekt von imperfektiven Verben) sowie Plusquamperfekt (Schuster-Šewc 1996:167-172). Ferner haben neben dem Slovenischen lediglich das Ober- und Niedersorbische den Dual konserviert. Das Niedersorbische verfügt (wie das Slovenische) zudem mit dem Supinum nach Verben der Bewegung über eine obligatorische kombinatorische Variante des Infinitivs:

(1) *Źinsa* *wjacor* *pojź-**omej*** *rejowa-**t**.*
heute Abend gehen-1DU tanzen-SUP
‚Wir (zwei) gehen heute Abend tanzen.‘

Die jahrhundertelange Beeinflussung des Sorbischen durch das Deutsche, die vor allem durch die inzwischen vollständige Zweisprachigkeit der Sorben begünstigt wurde, und die spätestens mit der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert angesetzt werden kann, was einen, wie etwa bei den Kärtner Slovenen oder den Moliseslaven, der Sonderfälle in der Slavia darstellt und in den betreffenden Sprachen deutliche Spuren hinterlassen hat. Breu (2015:9) spricht in solch einem Fall von *totalem* oder *absolutem* Sprachkontakt. Nach Thomason (2001:70-71) kann hier von einem *intense contact*, der vierten und höchsten Stufe ihrer *borrowing scale* ausgegangen werden, der zu „heavy lexical borrowing in all sections of the lexicon“ sowie „heavy structural borrowing“ führen kann. In einer jüngeren Arbeit führt Thomason aus, dass die wirkliche Gefahr für den Bestand einer Sprache nicht etwa, wie von Sprachpuristen immer wieder befürchtet, von kontaktinduzierten Veränderungen ausgehe, sondern vielmehr von der auf einen intensiven Sprachkontakt zurückzuführenden Zweisprachigkeit: „while bilingualism is by no means a predictor of the future loss of a community’s heritage language, it is often a first step in that direction“ (Thomason 2015:11).

Der Kontakt mit dem Deutschen führte im Sorbischen zu einer hohen Zahl an Entlehnungen und insbesondere Lehnübersetzungen aus dem Deutschen (oft über das Tschechische als Mittlersprache). Bemerkenswerter erscheinen für das Sorbische allerdings die Interferenzen mit dem Deutschen auf grammatischer (sogenannte Strukturentlehnungen) und phonetischer Ebene. Trubetzkoy verortet das Sorbische an der westlichen Peripherie des „Deklinationskernlandes“, konstatiert jedoch vor allem auch weitreichende deutsche Einflüsse auf die Syntax des Sorbischen, weshalb der „Verfall des Kasussinnes“ nicht weiter auffalle (Trubetzkoy 1937:43).

Wer mit den sorbischen Sprachen in Kontakt kommt, bemerkt sofort die phonetischen Unterschiede zu anderen slavischen Sprachen. Durch die vollständige Zweisprachigkeit der Sprecher, heute in der Regel mit psycholinguistischer Dominanz des Deutschen, klingt das Sorbische heute bei den meisten Sprechern sehr *deutsch*, nicht allein wegen der Aussprache von /r/ am Zäpfchen [ʁ] als stimmhafter uvularer Frikativ, der weitaus häufigsten Aussprachevariante von /r/ im deutschen Sprachraum. Gemäß dem Transfer-Modell von Van Coetsem läge bei diesen phonetischen Interferenzen eine sogenannte *Source-Language-Agentivity* vor, also eine Übertragung (*imposition*) der phonetischen Muster der dominanten *source language* Deutsch auf die dominierte *recipient language* Sorbisch (Van Coetsem 2000:73-82). Dieser Transfertyp kommt in der Regel beim Zweitsprachenerwerb zum Tragen und kann im sorbischen Fall als Ergebnis der andauernden phonetischen Dominanz des Deutschen innerhalb der sorbischen Sprachgemeinschaft gedeutet werden.

Spieß (2003:39-42) nennt für das Niedersorbische unter anderem folgende Beispiele für auf den Einfluss des Deutschen zurückzuführende sprachliche Veränderungen, die sich in der Umgangssprache häufiger zeigen als in der Schriftsprache:

Ausschließliche Verwendung des komitativen Instrumentals auch in instrumentaler Funktion:

(2) *Wona* *kšaja* *klěb* *z* *nož-**om**.*
sie schneidet Brot mit Messer-INS
‚Sie schneidet das Brot mit dem Messer.‘

Gebrauch des Demonstrativpronomens *ten* und des Numerals *jaden* in Funktion des bestimmten bzw. unbestimmten Artikels:

(3a) ***Te*** *wukniki* *su se* ***togo*** *ceptarja wjelgin* *bojali.*
DEF.NOM Schüler haben DEF.ACC Lehrer sehr gefürchtet
‚Die Schüler haben sich vor dem Lehrer sehr gefürchtet.‘

(3b) *How* *jo* *se* ***jaden*** *golc* *zmakał* *z* ***jadnym***
hier hat sich INDEF.NOM Junge getroffen mit INDEF.INS
źowćom.
Mädchen
‚Hier hat sich ein Junge mit einem Mädchen getroffen.‘

Reihenfolge „Einer vor Zehner“ bei zweistelligen Zahlen wie im Deutschen:

(4) ***styri*** *a* ***dwaźasća***
vier und zwanzig
‚vierundzwanzig‘

Analytische Futurbildung nach dem Muster vollendetes Verb+Form von *byś* in der Umgangssprache, wobei sich diese Futurform von der Präsensform der vollendeten Verben semantisch unterscheide:

(5) ***budu*** ***na****pisaś*
AUX.FUT.1SG schreiben.INF.PRF
‚ich werde schreiben‘

Bildung des Vorgangspassivs mit dem entlehnten Hilfsverb *wordowaś* (dt. ‚werden‘):

(6) *Źurja* ***worduju*** *wotcynjone.*
Tür.PL AUX.3PL geöffnet
‚Die Tür wird geöffnet.‘

Nachbildung der deutschen Satzklammer:

(7) *Nan* ***jo*** *swo dom* ***pśedał****.*
Vater hat sein Haus verkauft
‚Vater hat sein Haus verkauft.‘

Für das Obersorbische weist Lötzsch (1998:78-79) unter anderem auf die folgenden Auswirkungen des Sprachkontaktes Deutsch>Sorbisch auf das grammatische System des Obersorbischen hin. Auch diese manifestieren sich in erster Linie in der Umgangssprache (zum aktuellen Verhältnis zwischen Schrift- und Umgangssprache im Obersorbischen siehe Scholze (2008)):

Bildung von hybriden Verbformen mittels lehnübersetzter Präfixe:

(8) ***horje-ćahnyć***
herauf-ziehen
‚erziehen‘

Gebrauch der Präposition *k* (dt. ‚zu‘) und *wot* (dt. ‚von‘):

(9a) *Derbiš* ***k*** *zemi wordować.*
müssen.2SG PREP Erde AUX
‚Du musst zu Erde werden.‘
(9b) ***wot*** *něčeho rěčeć*
PREP etwas reden
‚von etwas reden‘

Verwendung der Präposition *k* (dt. ‚zu‘) zusammen mit dem Dativ des Verbalsubstantivs:

(10) *něšto je* ***k*** *widźenju*
etwas ist PREP sehen
‚etwas ist zu sehen‘

Verwendung des overten Pronomens in unbetonter Stellung, was jedoch nicht zwangsläufig auf deutschen Einfluss zurückzuführen sei (Lindseth 1997:183;185):

(11) *Ja so ničo njeboju, je* ***wón*** *rjekł.*
Ich REFL nichts fürchten.1SG hat PRON gesagt
‚Ich fürchte nichts, hat er gesagt.‘

Vor allem unter dem Einfluss des Tschechischen entstand im Obersorbischen eine starke *Kalkierungsneigung*. Angesichts der zahlreichen Lehnübertragungen aus dem Deutschen fragt Unbegaun, ob es sich beim Deutschen und Sorbischen – er meint hier offensichtlich das Obersorbische − tatsächlich noch um zwei Sprachen handelt:

> L'état du sorabe [...] est tout près d'être celui d'une langue entièrement calquée sur une autre langue [...]. Il s'agit là à la vérité, suivant notre conception du calque, de deux langues, qui ne diffèrent l'une de l'autre que par la forme externe, alors que la forme interne en est identique [...] (Unbegaun 1932:35).

So nimmt es nicht Wunder, dass Nawka in seinem Sprachratgeber *Zmysł našich słowow* gebildeten und ungebildeten Sorben gleichermaßen vorwirft, ihre Sprache sei „njeje ničo khiba němčina w serbskich słowach“ (Nawka 1928:3).

3. Sprachpurismus im Obersorbischen

Dem Purismus kommt insbesondere in Klein- und Minderheitensprachen eine wichtige Rolle bei der Bewahrung der sprachlichen Selbständigkeit zu (Marti 2004:386). Außerdem haben die Kontakte mit dem Deutschen zu einer nicht unerheblichen Beeinflussung des Sorbischen auf allen Ebenen geführt, was einen starken Purismus

auslösen kann. Lötzsch sieht hierin den wichtigsten Grund für dessen Intensität und Ausmaß. Diese hingen „in erster Linie davon ab, wie stark eine ‚zu reinigende' Sprache überhaupt mit unerwünschten Elementen durchsetzt ist" (Lötzsch 1968:21).

In der Entwicklung des Obersorbischen spielt der Sprachpurismus bis in die Gegenwart eine wichtige Rolle (Lindseth 1997:180). Stone spricht sogar von einer „unverhältnismäßig große[n] Bedeutung, die der Purismus hier annahm [...]" (Stone 1968:152). Hierfür führt er folgende außersprachlichen Faktoren an: „die nationale Diskriminierung der sorbischen Bevölkerung, die panslawische Bewegung und das Vorhandensein ähnlicher puristischer Neigungen in der tschechischen wie in der deutschen Schriftsprache" (ibd.:152). Besonders wichtig für die „institutionalisierte Sprachpflege und Sprachlenkung seit Mitte des 19. Jahrhunderts" war die Maćica Serbska (Pohontsch und Schulz 2000:911).

Beim Sprachpurismus im Obersorbischen wurde allerdings niemals versucht, sämtliche deutschen Elemente aus der Sprache zu tilgen. Das gilt natürlich vor allem für Germanismen, die gar nicht als solche erkannt wurden und/oder für die schon im Moment der Kodifizierung keine alternativen sorbischen Ausdrucksmöglichkeiten mehr zur Verfügung standen. So erfolgt etwa in der puristisch ausgerichteten Grammatik von Schneider keinerlei Kritik an der Verwendung des Instrumentals mit der Präposition *z* (dt. ‚mit') auch in instrumentaler Funktion (Schneider 1853:228).

Es kam jedoch insbesondere im Bereich der Lexik zu einer Verdrängung zahlreicher Germanismen und deren Ersetzung durch Eigenbildungen (Neologismen/Kalkierungen) sowie Anlehnungen an andere slavische Sprachen, in erster Linie an das Tschechische. Dies ist auf die unmittelbare Nachbarschaft Tschechiens bzw. Böhmens und die daraus resultierenden intensiven kulturellen Kontakte zurückzuführen. Da sich die (Ober-) Sorben als absolute Minderheit kulturell und sprachlich nicht an einer Herkunftsgesellschaft bzw. einem *Mutterland* orientieren konnten, wurde diese Rolle in bestimmten Aspekten von den Tschechen übernommen (Nowotny 1968:135).

Im Zuge der slavischen Wiedergeburt lässt sich auch im Obersorbischen der in der gesamten Westslavia mehr oder weniger stark ausgeprägte xenophobe Purismus gegen das Deutsche bei gleichzeitiger Öffnung des sprachlichen Systems gegenüber Einflüssen aus anderen slavischen Sprachen bzw. Eigenprägungen beobachten, wobei das Polnische hier eine Sonderstellung einnimmt. Dabei wurden Elemente aus „non-native sources" durch solche aus „native sources" (Eigenprägungen) oder „quasi-native sources" (verwandte slavische Sprachen) ersetzt (Marti 2004:387). Da sich auch die sorbischen (Schrift-)Sprachen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts in einer Phase der Kodifizierung und Konsolidierung befanden, waren sie damit besonders *anfällig* für sprachpuristisch motivierte Beeinflussungen.

Aufgrund der leichten Erkennbarkeit von fremden Wortgut richtete sich der Purismus im Obersorbischen in erster Linie gegen (vermeintliche) lexikalische Germanismen in der Gestalt von Entlehnungen (kaum gegen Kalkierungen) und seltener gegen „putative foreign elements on other levels of language, including syntax" (Lindseth 1997:181). Generell kann festgestellt werden, dass etwa der deutsche Einfluss auf die Syntax kaum Gegenstand puristischer Kritik war, was dazu führte, dass die Satzklammer mit Verbendstellung in allen Varietäten des Obersorbischen heute die normale Wortstellung sei (Breu und Scholze 2006:48). Ähnlich wie der Purismus im Tschechischen oder Slovenischen hat auch der obersorbische Sprachpurismus zu einem Auseinanderdriften von Schrift- und Umgangssprache beigetragen. Trotz der puristischen Bestrebungen sind die Auswirkungen des Einflusses der deutschen Sprache auf das Obersorbische aber auch in der Schriftsprache auf allen Sprachebenen feststellbar, „especially if the analysis goes beyond superficial phenomena" (Marti 2007:41).

Der puristische Diskurs im Sorbischen kann z.B. anhand von Sprachratgebern und deskriptiv ausgerichteten (puristischen) Wörterbüchern sowie Grammatiken nachvollzogen werden (Seiler 1830; Jordan 1841; Schneider 1853). Diese geben ein beredtes Zeugnis von den puristischen Strömungen im Obersorbischen ab. Anhand der puristischen Kritik an der Verwendung des Demonstrativpronomens *tón, ta, te (to)* in der Funktion des bestimmten Artikels in den einzelnen Werken könne sogar das Aufkommen des Purismus im Sorbischen im 19. Jahrhundert ziemlich genau datiert werden, und zwar auf die 1830er Jahre (Lindseth 1997:184). Lindseth weist ferner darauf hin, dass es erst ab Mitte des 19. Jahrhunderts, also nach dem Erscheinen dieser Grammatiken, zu einer Auseinanderentwicklung von Schrift- und Volkssprache kam. Diese Kluft sei auf das Streben nach einem idealen und reinen Sorbisch zurückzuführen (Lindseth 1997:185).

Darüber hinaus gab es im Obersorbischen starke puristische Strömungen gegen die verbreitete Verwendung von Personalpronomen in finiten Sätzen in unbetonter Stellung, die in den sorbischen Grammatiken als nicht normgerecht bzw. als Germanismus abgelehnt wird. Dies führt Lindseth darauf zurück, dass diese Grammatiken auf der Grundlage des Tschechischen und nicht des Sorbischen erstellt wurden (Lindseth 1997:184). Für die Tendenz zur Verwendung von Pronomen wurde oft der deutsche Einfluss verantwortlich gemacht. Für den Purismus spielte dies jedoch kaum eine Rolle: „Indeed even if the use of overt pronouns proves to be genuinely Sorbian, language purism would have influenced this phenomenon, because it appeared to be of German origin, simply because it was different from the pro-drop Czech (and Polish) neighbors" (ibd. 1997:185). Hier lohnt sich ein Vergleich der Grammatiken von Seiler und Jordan. In der deskriptiv gehaltenen Grammatik von Seiler heißt es diesbezüglich: „Die persönlichen Fürwörter werden zum Zeitworte erfordert" (Seiler 1830:113). Zu einer anderen Einschätzung gelangt Jordan in seiner Grammatik, die sehr an die entsprechenden Regelungen in der Pro-drop-Sprache Tschechisch erinnert: „Da die Personen an dem Ausgange des Verbums hinlänglich erkennbar sind, so werden die persönlichen Fürwörter [...] nur dann gesetzt, wenn die Person besonders ausgezeichnet werden soll" (Jordan 1841:169). Dieses Postulat durchziehe die (ober-)sorbischen Grammatiken bis in die Gegenwart, was auch für das Niedersorbische gelte. Lindseth kommt vor diesem Hintergrund zu dem Schluss, das Obersorbische sei keine „null-subject language in the classic sense", was aber nicht notwendig auf den Einfluss des Deutschen zurückzuführen sei (Lindseth 1997:188). Bis zum 19. Jahrhundert hätten sich die overten Pronomen zunächst sowohl in der Schrift- als auch in der Umgangssprache gegen die Nullsubjektvariante durchgesetzt, während diese dann in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts unter dem Einfluss der am tschechischem Vorbild ausgerichteten präskriptiven Grammatiken wieder zunahm, vor allem in der Schriftsprache. Typologisch nehme Obersorbisch heute deshalb eine Mittelstellung zwischen „null-subject and overt-subject languages" ein (ibd.:191).

4. Niedersorbisch als *doppelte Minderheitensprache*

Oft ist im sorbisch/wendischen Diskurs pauschal von *den* Sorben bzw. *den* Wenden die Rede. Hierbei wird übersehen, dass es sich tatsächlich um zwei verschiedene, wenn auch eng verwandte (sprachliche) Minderheiten handelt. Damit käme den Niedersorben innerhalb der gesamtsorbischen Minderheit die Rolle einer weiteren Minderheit zu. Diese Betrachtungsweise erstreckt sich auch auf die niedersorbische Sprache, der damit, die Rolle einer doppelten Minderheitensprache zukäme. In der Forschung sei dies bislang nicht ausreichend berücksichtigt worden (Marti 2007:35). Die Herausbildung der niedersorbischen Literatursprache wurde so nicht allein vom Deutschen und die verbreitete Zweisprachigkeit beeinflusst und begrenzt, sondern auch durch die in der Lausitz

dominante Stellung des Obersorbischen, als dessen Dialekt es häufig betrachtet wurde (Stone 1985:99). Die Auswirkungen des Panslavismus und des damit verbundenen Purismus auf das Niedersorbische waren geringer als auf das Obersorbische. Eine Slavisierung erfolgte in erster Linie durch die Vermittlung des Obersorbischen (Lewaszkiewicz 1998:74). Erst nach 1990 könne eine Umkehrung dieses Trends beobachtet werden und die Ergebnisse des obersorbischen Purismus würden langsam aus dem Niedersorbischen getilgt (Marti 2007:42). Durch diese kam es in einigen Fällen zu Beeinträchtigungen der kommunikativen Funktion der Sprache, was zu einem Verzicht auf „überflüssige, verfremdende Slavismen und vor allem Obersorabismen" (Starosta 2003:33) führte, da diese den Sprechern oft nicht geläufig waren und man deshalb auf alte deutsche Entlehnungen zurückgriff (z.B. *fryjota*, dt. Freiheit, *regirunga*, dt. Regierung, *rachnowaś*, dt. rechnen, *frelich*, dt. freilich) (ibd.:32). Nach Thomas handelt es sich hierbei um einen Fall von *Antipurismus*, der jedoch keinesfalls nicht mit „apuristic attitudes" verwechselt werden dürfe (Thomas 1991:81). Dieser sei „svojom netolerantnosti, nekritičnosti i drugim manifestacijama veoma sličan purizmu – zapravo i jest purizam [...]" (Brozović 1970:79).

Dem weniger intensiven Sprachpurismus im Niedersorbischen kann dennoch bescheinigt werden, dass zahlreiche Germanismen aus der Schriftsprache verdrängt wurden. Dies geschah allerdings auf Kosten einer in der Sprachgemeinschaft als künstlich empfundenen Vergrößerung des Abstandes zwischen Schrift- und Umgangssprache, was eine Entfremdung von Sprechern und Sprache nach sich zog. Damit wurde dem Sprachwechsel zum Deutschen Vorschub geleistet: „One result of this development in Lower Lusatia is the fact that the intergenerational transmission of language does not exist in Lower Sorbian anymore" (Marti 2007:43). Ein Grund für die geringere Intensität des Purismus im Niedersorbischen sei auch darin zu sehen, dass aufgrund der schwächeren Bande zwischen der Niederlausitz und Tschechien bzw. Böhmen weniger Impulse aus Prag kamen. Aufgrund der strukturellen Nähe zwischen dem Niedersorbischen und dem Polnischen hätte sich eigentlich das Polnische als (puristischer) Impulsgeber angeboten. Hierzu kam es jedoch nicht. Marti verweist in diesem Zusammenhang auf den lediglich sporadischen Charakter der niedersorbisch-polnischen Kontakte während der slavischen Wiedergeburt und Wechselseitigkeit im 19. Jahrhundert, was dazu geführt habe, dass „les idées de la renaissance et de la réciprocité slaves y ont été transmises, et cela avec un certain retard, par l'intermédiaire des patriotes de Haute-Lusace" (Marti 2014:218).

Zusammenfassung

Der Druck seitens des Deutschen löste insbesondere im Obersorbischen ab 1830 vehemente purifizierende Gegenreaktionen aus, vor allem gegen deutsche Lehnwörter. Diese ersetzte man oft durch Slavismen, insbesondere aus dem benachbarten Tschechischen. Auch wenn sich bei Weitem nicht alle durchsetzen konnten, gelangt Lewaszkiewicz zu dem Schluss, dass die obersorbische Sprache im Vergleich zu anderen slavischen Sprachen „zachowała – jak się wydaje – najwięcej slawizmów wyrazowych z doby słowiańskiego odrodzenia językowego" (Lewaszkiewicz 1998:73).

Auch bei der Zurückdrängung von Strukturentlehnungen aus der Schriftsprache können dem Purismus im Sorbischen gewisse *Erfolge* bescheinigt werden. So gelang es etwa, den Artikelgebrauch nach deutschem Vorbild in der Schriftsprache einzudämmen. Die Kritik an strukturellen Entlehnungen steht im Zusammenhang mit deren Grammatikalisierung. So habe es im Sorbischen nie Versuche gegeben, „den echt slawischen Zustand auch in Bezug auf den Gebrauch des Instrumentals wiederherzustellen" (Lötzsch 1968:31). Zusammenfassend könne festgehalten werden, dass die Akzeptanz oder

Ablehnung eines kontaktinduzierten Elements neben den politischen und gesellschaftlichen Umständen davon abhänge, ob dessen Verwendung bereits obligatorisch ist oder ob noch Ausnahmen möglich sind (ibd.:31). Hier ließe sich ergänzen, dass auch die Wahrnehmung des fremden Ursprungs dieser Elemente für deren Akzeptanz eine zentrale Rolle spielt. Bereits zu einem frühen Zeitpunkt der sorbischen Wiedergeburt setzten auch puristische Bestrebungen gegen die im Vergleich zu den lexikalischen schwerer erkennbaren grammatischen Germanismen ein (Lötzsch 1998:79). Insbesondere im Niedersorbischen werden die möglichen negativen Auswirkungen von den Eliten vorangetriebener puristischer Einflussnahmen auf eine Sprache deutlich. Die purifizierte Schriftsprache wurde von den Sprechern häufig nicht mehr als eigene Sprache wahrgenommen, weshalb sie sich verstärkt dem Deutschen zuwandten. Sprachpurismus *von oben* kann in Minderheitensprachen, wenn er in der Sprachgemeinschaft keine Akzeptanz findet, die ohnehin schon prekäre Lage einer Sprache also weiter zuspitzen. Spieß bemängelt, dass der Purismus den Transfer von Strukturelementen ausschließlich negativ betrachte und dabei übersehe, „dass Entlehnungen auch im Bereich der Grammatik eine Erweiterung der Ausdruckmöglichkeiten bzw. Katalysator für gegenüber der Gebersprache eigenständige Entwicklungen sein können“ (Spieß 2003:38).

Laut Lewaszkiewicz wird sich die Situation des Sorbischen trotz der laufenden Revitalisierungsprojekte in den kommenden 20 bis 30 Jahren weiter zuspitzen (Lewaszkiewicz 2014:50). Hoffnung für das Überleben der sorbischen Sprachen weckt indessen Raecke, der die These formuliert, dass Sprachen, die für (beinahe) tot erklärt wurden, vielleicht gerade deshalb „munter aufleben können und dann jedenfalls wesentlich länger leben, als man ihnen das vorhergesagt hat“ (Raecke 2006:335).

Abbreviations

ACC	Akkusativ
AUX	Hilfsverb
DEF	Bestimmter Artikel
dt.	Deutsch
DU	Dual
FEMM	Femininum
FUT	Futur
INDEF	Unbestimmter Artikel
INF	Infinitiv
INS	Instrumental
MASK	Maskulinum
NOM	Nominativ
PL	Plural
PREP	Präposition
PRF	Perfektiver Aspekt
PRON	Pronomen
REFL	Reflexiv
SG	Singular
SUP	Supinum

Literatur

Breu, W., Scholze, L. 2006. Sprachkontakt und Syntax. Zur Position des Verbs im modernen Obersorbischen. In: Berger, T., Raecke, J., Reuther, T. (ed.). *Slavistische Linguistik 2004/2005*. München, 41-88.

Breu, W. 2015. Fremder Einfluss in der Grammatik: Der obersorbische und der moliseslawische Sprachkontakt im Vergleich. In: Wölke, S., Bartels, H. (ed.). *Einflüsse des Deutschen auf die grammatische Struktur slawischer Sprachen*. Bautzen, 9-32.

Brozović, D. 1970. *Standardni jezik. Teorija, usporedbe, geneza, povijest, suvremena zbilja*. Zagreb.

Crystal, D. 2000. *Language death*. Cambridge.

Itoya, B. 2012. Słowniki górnołużyckie jako obraz tożsamości Łużyczan. In: Golachowska, E., Zielińska, A. (ed.). *Konstrukcje i destrukcje tożsamości. Tożsamość wobec wielojęzyczności*. Warszawa, 179-192.

Jordan, J. P. 1841. *Grammatik der wendisch-serbischen Sprache in der Oberlausitz im Systeme Dobrowsky's abgefaßt*. Prag.
Kosta, P. 2003. Probleme des Sprachvergleichs in Kontaktzonen und L2-Erwerb am Beispiel der deutsch-sorbisch/wendischen Interferenzen. In: Kosta, P., Norberg, M. (ed.). *Reflexionen zur sorbischen wendischen Sprache, Kultur und Literatur*. Potsdam, 16-42.
Lewaszkiewicz, T. 1998. Słowianofilstwo a kodyfikacja słowiańskich języków literackich w XIX wieku (ze szczególnym uwzględnieniem języków łużyckich). In: Ivantyšynová, T. (ed.). *Veda a ideológia v dejninách slavistiky*. Bratislava, 59-75.
Lewaszkiewicz, T. 2014. Dolnołużycki i górnołużycki. Języki zagrożone czy wymierające? *Slavia Occidentalis* 71 (1), 37-53.
Lindseth, M. 1997. Upper Sorbian Pronouns and Purism. *Lětopis* 44 (1), 180-193.
Lötzsch, R. 1968. Einige Auswirkungen des Purismus auf die grammatische Normierung slawischer Schriftsprachen. In: Michałk, F. (ed.). *Sorabistiske přinoški k VI. Mjezynarodnemu Kongresej Slawistow w Praze 1968*. Budyšin, 21-36.
Lötzsch, R. 1998. Wliw němčiny: gramatiska interferenca a purizm we wuwiću serbščiny. In: Faßke, H. (ed.). *Serbšcìina*. Opole, 77-87.
Marti, R. 2004. Sprachlicher Purismus: eine niedersorbische Fallstudie. In: Lehmann, V., Udolph, L. (ed.). *Normen, Namen und Tendenzen in der Slavia. Festschrift für Karl Gutschmidt zum 65. Geburtstag*. München, 385-396.
Marti, R. 2007. Lower Sorbian − twice a minority language. *International Journal of the Sociology of Language* 183, 31-51.
Marti, R. 2014. Haut- et Bas-Sorabe. Une cohabitation linguistique difficile. *Revue des études slaves* 84 (2), 215-233.
Nawka, M. 1928. *Zmysł našich słowow. Zmylki přećiwo njemu a myslički wo nim*. Budyšin.
Nowotny, P. 1968. Wuznam přećelstwa mjez Adolfom Černym a Arnoštom Muku za Česko-serbsku wzajomnosć. Přinošk ke charakteristice słowanskeje ideje pola łužiskich Serbow. In: Michałk, F. (ed.). *Sorabistiske přinoški k VI. Mjezynarodnemu Kongresej Slawistow w Praze 1968*. Budyšin, 129-138.
Pohontsch, A., Schulz, J. 2000. Sprachwandel im Ober- und Niedersorbischen. In: Zybatow, L. (ed.). *Sprachwandel in der Slavia. Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert. Ein internationales Handbuch*. Frankfurt am Main, 911-931.
Raecke, J., 2006. Totgesagte leben länger − oder: Wer will wissen, wann Sprachen sterben? In: Berger, T., Raecke, J., Reuther, T. (ed.). *Slavistische Linguistik 2004/2005*. München, 335-369.
Raecke, J. 2008. Reinlichkeitsfimmel aus Todesangst – Zum Lebensgefühl der Sprecher kleiner(er) slawischer Sprachen. In: Dahmen, W. (ed.). *Grenzüberschreitungen. Traditionen und Identitäten in Südosteuropa*. Wiesbaden, 499-509.
Rzetelska-Feleszko, E. 1997. Zagrożone języki słowiańskie: łużycki i białoruski. *Lětopis* 44 (1), 194-197.
Schneider, F. 1853. *Grammatik der Wendischen Sprache katholischen Dialect's*. Budissin.
Scholze, L. 2008. *Das grammatische System der obersorbischen Umgangssprache im Sprachkontakt*. Bautzen.
Schuster-Šewc, H. 1996. *Grammar oft he Upper Sorbian Language*. München – Newcastle.
Seiler, A. 1830. *Kurzgefasste Grammatik der Sorben-Wendischen Sprache nach dem Budissiner Dialekte*. Budissin.
Spieß, G. 2003. Die Grammatik. In: Faßke, H. (ed.). *Der Niedersorben Wendisch. Eine Sprach-Zeit-Reise*. Bautzen, 37-42.
Starosta, M. 2003. Der Wortschatz. In: Faßke, H. (ed.). *Der Niedersorben Wendisch. Eine Sprach-Zeit-Reise*. Bautzen, 30-36.
Stone, G. 1968. Der Purismus in der Entwicklung des Wortschatzes der obersorbischen Schriftsprache. In: Faßke, H., Lötzsch, R. (ed.). *Beiträge zur sorbischen Sprachwissenschaft*. Bautzen, 152-157.
Stone, G. 1985. Language Planning and the Lower Sorbian Literary Language. In: Stone, G. (ed.). *The formation of the Slavonic literary languages*. Ohio, 99-103.
Thomas, G. 1991. *Linguistic Purism*. London.
Thomason, S. G. 2001. *Language Contact*. Edinburgh.
Thomason, S. G. 2015. *Endangered Languages*. Cambridge.
Trubetzkoy, N. 1937. Gedanken über die slovakische Deklination. *Sborník Matice Slovenskej* 15, 39-47.
Unbegaun, B. 1932. Le calque dans les langues slaves littéraires. *Revue des études slaves* 12 (1-2), 19-48.
Van Coetsem, F. 2000. *A general and unified theory of the transmission process in language contact*. Heidelberg.

Universität Jena
Ernst-Abbe-Platz 8
Jena – Germany

Kai Witzlack-Makarevich
(kai.witzlack-makarevich@uni-jena.de)

PUBLICATION ETHICS AND PUBLICATION MALPRACTICE STATEMENT

GUIDELINES FOR EDITORS

General Responsibilities

• Editors are accountable for all content published in their journal. Editors must be ready to publish corrections and apologies when necessary.

Conflict of Interest

• Editors require authors, reviewers and editorial board members to disclose potential conflicts of interest.
• Editors make decisions to accept or reject submissions based on the quality of the submission and its suitability for the proceedings. Editors must make sure that commercial considerations do not interfere with their editorial decisions.

Peer-Review Practice

• Editors must ensure that all research submissions are peer-reviewed.
• Editors are accountable for recruiting qualified reviewers. Editors must strive to obtain highly competent reviewers and discontinue using reviewers who consistently deliver poor quality reviews.
• Editors must ensure that reviews are relevant, courteous and timely. Reviewers should judge the quality of the research and not comment on the researcher's gender, race, beliefs and the like.

Academic Integrity

• Editors and reviewers must treat all submissions under review as confidential.
• Editors must protect the identity of reviewers and the identity of authors.
• Editors must ensure that all submissions comply with ethical research standards, particularly in research involving human or animal subjects.
• Editors must make sure that all submissions comply with academic integrity standards, particularly with respect to plagiarism, data falsification, image manipulation and the like. Suspicions of scientific misconduct must be promptly investigated and response from authors suspected of misconduct must be sought.

GUIDELINES FOR AUTHORS

General Responsibilities

• Authors are accountable for all aspects of their research submitted for publication to these proceedings. Authors of a multi-author submission have joint responsibility for their research, unless stated otherwise.
• Authors must promptly notify editors if they discover any errors in their research. This applies to research that has been submitted, is under review or has been published. Authors must cooperate with editors to rectify any errors.
• Authors must comply with submission guidelines and requirements published by the editors. Authors are aware that failure to meet these requirements may result in rejection of their research for publication.

Conflict of Interest

• Authors must disclose potential conflicts of interest.
• Authors must publish all sources of their research funding, including both financial and non-financial support.

Peer-Review Process

• Authors must cooperate with editors at all stages of the publication process. Authors must notify editors if they choose to withdraw their submission at any stage of the peer-review and publication process.
• Authors must respond to comments of reviewers in a relevant and timely manner. Authors must carefully check proofs supplied by editors before authorising them.

Academic Integrity

• Authors must not seek publication of their research in more than one journal concurrently, unless all parties agree on co-publishing.
• Authors are accountable for the soundness and honesty of their research. Authors must use appropriate methods for reporting their research and provide sufficient detail for other researchers to repeat their experiments. Authors must publish the complete results of their research and not withhold findings that are inconsistent with their hypothesis.
• Authors must comply with ethical research standards, particularly in research involving human or animal subjects, and must be prepared to provide sufficient proof on request.
• Authors must comply with academic integrity standards, particularly with respect to plagiarism, data falsification, image manipulation and the like. Authors must appropriately quote and cite all sources used in their research and refrain from including indirect quotations from sources that they have not consulted.
• Authors must obtain permission to use any third party images, figures and the like from the respective copyright holders.

Die Welt der Slaven. Sammelbände / Сборники

Herausgegeben von Peter Rehder, Barbara Sonnenhauser, Igor Smirnov und Schamma Schahadat

---

57: Enrique Gutiérrez Rubio, Marta Falkowska, Ekaterina Kislova, Marzena Stępień (Hg.)

Beiträge zum 18. Arbeitstreffen der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav)

3.–5. September 2014, Budapest

2015. X, 276 Seiten, 11 Abb., 7 Schemata, 39 Tabellen, gb
170x240 mm
ISBN 978-3-447-10529-3
⊙E-Book: ISBN 978-3-447-19460-0
je € 48,– (D)

Der Band umfasst 34 Beiträge, die am 18. Arbeitstreffen der Vereinigung Europäische Slavistische Linguistik (POLYSLAV) in Budapest präsentiert wurden.

Inhaltliche Schwerpunkte bilden einerseits sprachgeschichtliche Themen mit Fokus auf dem 18. Jahrhundert (Russisch, Kirchenslavisch, prosta mova) und andererseits Fragen zu Lexikologie und Lexikografie aus diachroner (Slovenisch, Ukrainisch, Weißrussisch) und synchroner Perspektive (Polnisch, Russinisch, Russisch, Ukrainisch, Weißrussisch). Ein komparativer Ansatz wird in Arbeiten zum baltisch-slavischen Sprachkontakt, zum Spracherwerb des Slovenischen, zu polnischen und slovakischen Verbalpräfixen sowie zur Phraseologie im Slovakischen und Serbischen verfolgt. Drei Beiträge beschäftigen sich mit der linguistisch-theoretischen bzw. slavistischen Wissenschaftsgeschichte; zwei behandeln sprachliche (schlesische Dialekte) bzw. ethnisch-nationale (Ex-Jugoslawien) Stereotypen. Je eine Arbeit ist dem Ausdruck von Habitualität im Russischen, der Phonotaktik des Tschechischen, den Toponymen der Černobyl'-Zone sowie Vokativen in ukrainischen folkloristischen Beschwörungen gewidmet.

58: Andrea Meyer-Fraatz, Olga Sazontchik (Hg.)

Utopie in der Krise?

Zeitenwenden und ihre Verarbeitung in slavischen Literaturen des 20. und 21. Jahrhunderts

2016. 167 Seiten, gb
170x240 mm
ISBN 978-3-447-10539-2
€ 38,– (D)

In Verbindung mit dem Jenaer DFG-Projekt „Utopie im post-utopischen Zeitalter. Gesellschaftskritik und Gattungsinnovation im zeitgenössischen russischen Roman" fand im September 2014 an der Friedrich-Schiller-Universität Jena ein internationaler Workshop zum Thema „Utopie in der Krise? Zeitenwenden und ihre Verarbeitung in slavischen Literaturen des 20. und 21. Jahrhunderts" statt. Der Sammelband vereint die dort gehaltenen Vorträge. Ausgangspunkt der Diskussion war die Gattungstradition der Utopie. Als Grundlage der Beiträge dienten einerseits einschlägige literarische Texte vom Übergang des 19. zum 20. Jahrhundert, einem markanten Wendepunkt in der Traditionsbildung des utopischen Genres, der zum Aufkommen der Dystopie führte. Andererseits standen Texte im Mittelpunkt, die im Sinne der Metautopie die Frage nach dem Fortleben der literarischen Utopie nach 1989 problematisieren. Für das vergangene Jahrzehnt lässt sich wieder, zumindest im Bereich der russischen Literatur, eine starke Tendenz zur Dystopie beobachten. Die Beiträge, in denen diese jeweiligen Tendenzen auf unterschiedliche Weise zum Tragen kommen, widmen sich vor allem der russischen Utopie vom Ende des 19. Jahrhunderts bis in die Gegenwart; darüber hinaus sind auch die ukrainische und die polnische Literatur vertreten. (Das Buch ist komplett auf Russisch.)

Die Welt der Slaven. Sammelbände / Сборники

Herausgegeben von Peter Rehder, Barbara Sonnenhauser, Igor Smirnov und Schamma Schahadat

59: Dennis Scheller-Boltz (Ed.)

New Approaches to Gender and Queer Research in Slavonic Studies

Proceedings of the International Conference "Language as a Constitutive Element of a Gendered Society – Developments, Perspectives, and Possibilities in the Slavonic Languages"
(Innsbruck, 1–4 October 2014)

2016. 489 pages, 17 diagrams, 44 ill., 28 tables, hc 170x240 mm
ISBN 978-3-447-10540-8
⊙E-Book: ISBN 978-3-447-19465-5
each € 64,– (D)

These proceedings illustrate the recent developments in Slavonic gender linguistics, show current tendencies and research questions, and underline the potential of Slavonic queer linguistics for furthering our understanding of the influence of gender stereotypes and heteronormativity on language. They provide fresh ideas to Slavonic gender queer linguistics – fertile ground for future research in the field.

The unique character of this book results from its interdisciplinary approach which reunites contributions by scholars with diverse backgrounds, ranging from linguistics, cultural studies, and sociology to politics and literature. It makes clear that gender queer linguistic topics cannot be explored exclusively from a linguistic perspective. Rather, a (socio)cultural approach is needed which provides a framework for analyzing not only discriminatory and sexist language structures but the very relation between gender, identity, and language.

Die Welt der Slaven

Internationale Halbjahresschrift für Slavistik

Herausgegeben von Peter Rehder, Barbara Sonnenhauser, Igor Smirnov und Schamma Schahadat

Erscheinungsweise / Frequency
Jährlich 2 Hefte / 2 issues annually
Format: 170x240 mm

Versandkosten / Postage
Inland / domestic: € 3,60 (D)
Ausland / foreign: € 7,40 (D)

ISSN 0043-2520

Band / Volume 61 (2016)
2016. 412 Seiten, 3 Abb., 7 Tabellen, br 98,– (D)

Die Jahrgänge bis einschließlich 60 (2015) erschienen im Otto Sagner Verlag, München.

Die Welt der Slaven erscheint ab Jahrgang 61 (2016) im Harrassowitz Verlag. Die Fachzeitschrift für Slavistik wurde 1956 von dem renommierten Münchner Slavisten Erwin Koschmieder begründet und bietet seitdem Wissenschaftlern aus Europa und Übersee sowie aus allen slavischen Ländern ein zuverlässig erscheinendes, national und international wahrgenommenes kritisches Publikations- und Diskussionsforum. Immer wieder werden thematische Schwerpunkte gebildet. In Jahrgang 61 liegt der Fokus auf der polnischen Literaturtheorie, die besonders im Westen – im Gegensatz zu den intensiv rezipierten russischen und tschechischen Ansätzen – noch zu wenig zur Kenntnis genommen wurde.

Publiziert werden in der Zeitschrift in deutscher, englischer, russischer und französischer Sprache Artikel und Rezensionen zu den slavischen Sprachen, Literaturen und Kulturen. Zur Auswahl eingereichter Beiträge wird ein Peer-Review-Verfahren angewandt.

HARRASSOWITZ VERLAG · WIESBADEN
www.harrassowitz-verlag.de · verlag@harrassowitz.de